

**AN KADUNTAN HAN
BUNGTO**

(Noli Me Tangére)

Ni

José Rizal

N
H
I

004066

RC
899.2103
N719w
1962

4251

70-4851

REPUBLIC OF THE PHILIPPINES
OFFICE OF THE PRESIDENT

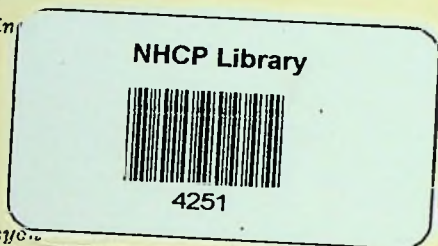
JOSE RIZAL NATIONAL CENTENNIAL COMMISSION

MGA PUNUAN UG MGA KABULIG

DIOSDADO MACAPAGAL
Pangulo, Republika han Pilipinas

P U N O

ALEJANDRO R. ROCES
Sekretaryo Interino ha Edukasyon

MGA KASUGBONG

RODRIGO PEREZ, JR.
Sekretaryo ha Paghimos han Salapi

SANTIAGO F. DE LA CRUZ
*Labaw nga Punuan,
Orden han mga Caballeros de Rizal*

MGA KAAPI HAN TAMPUHAN

MARIA KALAW-KATIGBAK
Puno, Komite han Edukasyon ha Senado

SALIH UTUTALUM
Puno, Komite han Edukasyon, Camara de Representantes

CARLOS P. ROMULO
Pangulo han Unibersidad ha Pilipinas

GERONIMA T. PECSON
Puno, Unesco National Commission

CARLOS QUIRINO
Salyo Tagdumara, Bureau of Public Libraries

BENIGNO ALDANA
Tagdumara, Bureau of Public Schools

MGA PADAYAG

Han Tampuhan Nasudnon ha Pagsaugrog han Gatos nga
Pagtagmo ni José Rizal

MGA SINURAT NI RIZAL

Pundok IV

AN KADUNTAN HAN BUNGTO
(Noli Me Tangere)

PAMATIK HAN SENTENARYO

Maghurubad ha Leyte-Samarnon

EDUARDO MAKABENTA

MANILA

TAMPUHAN NASUDNON HA PAGSAUROG HAN GATOS NGA PAGTAGMO

1962

TUDLUKAN

Sangbay	Bayhon
Tudlukan	iii
Ha Tuna nga Natawhan	v
I. Usá nga Panagtawo	1
II. Hi Crisóstomo Ibarra	14
III. An Panihapon	18
IV. Irihis ngan Pilibustero	23
V. Usá nga Bituon ha Masiróm nga Gab-i	31
VI. Hi Kapitán Tiyago	34
VII. Pagsihigugma	46
VIII. Mga Hinumduman	56
IX. Mga Kabatasanan	61
X. An Bungto	66
XI. An mga Magburuot	70
XII. Todos los Santos	75
XIII. Tiharani nga Bagyo	80
XIV. Bagá Buáng, Bagá Maaram	84
XV. An mga Tanod	94
XVI. Hi Sisa	99
XVII. Hi Basilio	105
XVIII. <i>Cusus Belli</i>	110
XIX. Gin-agian hin Usá nga Magturutdo ha Liburán	118
XX. An Katirok ha Tribunal	128
XXI. Kaagi hin Usá nga Iróy	140
XXII. Kapaw'an ngan Kasisidman	148
XXIII. An Pagtibaw	152
XXIV. Ha Lindong han Kakahuyan	166
XXV. Hi Elias ngan hi Salomé	179
XXVI. Didto ha Baláy han Pilósopo	185
XXVII. An Bispiras han Patron	198
XXVIII. Han Pag-ipagsisirom	206
XXIX. Mga Surát	214
XXX. Han Kabuwás	222
XXXI. Didto ha Singbahán	228
XXXII. An Wali	232
XXXIII. An Balayan	243
XXXIV. Diri Pinugngan nga Panhunahuna	253
XXXV. An Pangaon	257
XXXVI. Mga Hiruhinangraw	268
XXXVII. An Siyahan nga Dampog	274
XXXVIII. Hi Su Ekselensiya	278
XXXIX. An Prosesyon	287

Sangbay**Bayhon**

XL.	Hi Donya Consolación	292
XLI.	An Katadungan ug an Kusóg	303
XLII.	Duhá nga May Tuyo	312
XLIII.	Hirá De Espadaña, Katiayon	314
XLIV.	Mga Talinguha	327
XLV.	Pag-isip han mga Salá	331
XLVI.	An mga Darakpon	337
XLVII.	An Bublángán	343
XLVIII.	An Duhá nga Ginang	353
XLIX.	<i>Quantum Mutata Ab Illa</i>	359
L.	An Tingog han mga Darakpon	362
LI.	An Katulinan ni Elias	372
LII.	Mga Ginkabaralhinan	379
LIII.	An Baraha han mga Minatáy ug mga Lambong	383
LIV.	<i>Il Buon Die Si Conosce Da Matina</i>	388
LV.	394
LVI.	An Hinabó	400
LVII.	An Sinisiring ngan han Ginmamatuuran	407
LVIII.	<i>Vae victis</i>	414
LIX.	An Tampalasan	422
LX.	Mga Hilalabtan	426
LXI.	Hi Maria Clara Kakaslon	436
LXII.	An Palanat Didto ha Danaw	448
LXIII.	An Kasayuran kan Padre Damaso	455
LXIV.	An Gab-i han Pasko ha Pagkatawo	459
	Kasayuran nga Urihi	468

HA TUNA NGA NATAWHAN

Dida han kaagi han mga sakit han tawo may uusa nga kaduntan nga kapin kamaraot nga bisan an tuman la nga sinasapingan nakakahatag han lawas hin diri nga gayod mailob nga kamasuol. Ha akon nakadamo nga paghingandoy ha imo, ha butnga han bag-o nga mga kauswagan, ngan pagdaradara ha imo ha akon panumduman, kun pagtanding man ha imo han iba nga mga tuna, nakadamo ko man kitaa an imo maambong nga ladawan nga ha mga ginawian may dara nga masugadsugad nga sakit.

Tungod han paghingyap han imo kaupayan, nga asya an amon, ngan hin pagbiling man han gimaupayi nga tambal, bubuhaton ko ha imo an sugad han binubuhat han una nga mga tawo hadton ira magsakit: iginbubutang ha mga balitangan han singbahan basi an tagsatagsa nga mapakadto pangamuyo han tuluuhan makagsagdon han angay nga bulong.

Dida hini, tatalinguhaon ko an pagpahayag hin tukib han imo kamutangan hin waray likawlikaw; bubukson ko an nakakatabon han sakit; ig-uula ko, tungod han kamatuuran, an ngatanan pati an lugaringon ko nga makaaalo, tungod kay anak mo, nahauupod ako han imo mga karat'an ug mga kasurusnan.

An Tagasurat.

Europa, tuig 1886.

USA NGA PANAGTAWO

Hadton naikatarapos an bulan ha Oktubre, hi D. Santiago de los Santos, kilala han kadam'an nga Kapitan Tiyago, naghahatag hin panihapon nga bisan kun pagpapasabutan pa la niya hadto nga kulop, patok han iya kabatasan, asya na an himangrawon didto ha Binondo, iba pa nga arrabal, sugad man ha Intramuros. Kilala hadto hi Kapitan Tiyago nga diri gud linulun'an hin bisan hino ha panagtawo nga bahin ngan bantog nga an iya balay, sugad han iya lugaringon-tuna, diri gud iginhahalot hin pagkarawat han bisan kanay, sabali man daw kun mahatutungod ha pagkomersiyo, kun mahatutungod man han ngatanan nga bag-o ngan mapasiparahon nga mga panhunahuna.

Daw sugad hin kikidlat, nagsarang ug nahasamwak dayon an sumat ha bug-os nga binubungtuhan han mga magdagil, mga langaw o mga sudlot nga pinanhimo ngan ginpipinadamo sa Dios ha sakob han Manila tungod han diri niya matupngan nga kamaupay. An iba nanmiling hadto dagos hin mga ipairitom han ira mga sapatos; an iba man nanmiling hin mga batunis ug mga korbata; kundi an ngatanan nagugupong kun uunanhon nira in paghumla unina ha tagbalay, kun hangadto na, pagpakita hin daan nga kamagsarangkay, kun diri man, pamaribad han diri nira panhiulpot layon.

Iginhahatag ini nga panihapon didto hin usa nga balay ha dalan Anloague⁽¹⁾ ngan tungod kay diri ta hinnunumduman an ihap, igpapahayag ta an kahimo han balay basi ta hikilal'an, kun daw waray pa gub'a han mga linog. Diri katahapan nga ipapagguba han tag-ada kay didto an panguba buruhaton sa Dios, o han Kinaiya, ngan may ada pa ngani itinapod sa Dios han gobyerno nga mga gurub'on. Ini nga balay igo la kadako, an dagway sugadsugad gihapon han kabatasan han kadam'an didto nga panmalay, ngan natitindog ha daplin hin tubig nga dapit sanga han Pasig, sanga nga ginngangaranan han iba nga Sapa ha Binondo, ngan sugad han kadam'an nga mga tubig ha Manila, amo an karigusan, panhugasan, kalibangan, pamunakan, pangakwilan, paagian hin mga sakayan ngan danay ngani alugan,

kun pananglit nahauuyon ha kaburut'on han insik nga paraalog. Urusahon nga dinhi hini nga dako kaupay in pulos nga sapa, nga asya an maribhong nga pamaraligyaan ug makalilisang pagkit'an han taputapo ug ngadto-nganhi han mga tawo, tubtob ha may usa kakilometro kaantaw, upayda na la kay may uusa nga tulay nga kahoy nga ha sulod hin tunga hin tuig araydon la gihapon ha usa nga katapusan, ug ha luyo man diri naaagian hin kanan unom kabulan. Salit, usahay, kun mga magpaso nga panahon, danay an mga kabayo nga, dapit pagpahimulos han diri pag-ayda hinin tulay, nahanununong pag-ambak ngadto ha tubig, layon na man la an paghipuragwat hiton sumarakay nga ha sakob hiton sarakyan naghingaturog o nagpipinamurubuot mahatungod han kauswagan hinin mga tuig.

An balay nga aton na hinnabihan dapit habubo ngan diri kaupay magtadong an mga lirik, waray sasabuta kun kadiri pagtutok hin maupay han panday, kun dara na ba adto han mga bagyo ug mga linog. Usa nga haluag nga hagdan nga mga lunghaw an rihas han alubaybayan ug ha latang-lat-ang hinanigan hin alkumbra, asya an sinasak'an ngadto ha igbaw tikang ha purtahan nga nag-aagi hin sirong nga binaldusahan, ngadto ha butnga hin mga rinumbay nga masitas nga ipinanunungtong ha mga pedestal nga pinggan ha China, nga magkalainlain an tina ug mga katingalahan an mga palupot nga sabong ha lawas.

Tungod kay waray bantay ha purtahan nga magsususi ha aton kun inabiabi ba kita, kun diri, tana kita, ikaw nga akon bumarasa, masangkay ko, makaaway!, tana kita pagkasaka, kun naiindig ka pamati hadin mga turunggon, kun nahihilig ka pagtan-aw hiton mga suga ngan kun naaaghat ka pagdungog hadin hinarantiyaw han mga pinggan ug mga kasangkapan ha pagkaon ngan buot ka kumita kun tiunano in usa nga panagtawo didto ha Mutya han Sidlangan.⁽²⁾ Apit ko nala unta diri ta ikaw pag-asuyan han kahimtangan han sakob hinin balay, lugaring kay kasuruk'an gud kay kita an tawo sugadsugad kita han pawikan: dida ha kara kilal'a an kahitaas o kahamubo han palit. Tungod hini ngan tungod hin iba pa nga mga hinangag nga pamatasan, masugadsugad man hin mga hangag an mga bumurungto didto ha Pilipinas. Kun sumaka kita say ta dayon sasangputan in usa nga haluag nga ruwang nga didto ginngangaranan nga **caida**, ambot kay ano, ug yana nga gab-i amo an ginagamit nga pangaraunan ngan hugpuan han namamagkapot han

mga turunggon. Ha butnga may usa nga lamisa nga damo ug magpakaiipa an mga butang ha bawbaw nga daw nana-nagkininhaton pag-agda han mga dumadagil ngan naghuhulop han mga awdanon nga kadaragan'an tungod kay dida ha panangka maglilingkuron na man hira hin kanan duduha kauras nga haros ikamaratay, katampo hin diri nira pinanngingilala nga mga tawo nga, kun usahay, maglain iton mga himangrawon. Tipa hini nga mga kinalibutanon nga andam, nakada pinanmimitay ha puto an sarusalakot nga mga istampa han "El Purgatorio", "El Infierno", "El Juicio Final", "La Muerte del Justo", "La Muerte del Pecador", ngan ha sag-od, dapit nalulupitan ha sakob hin makawiwili nga marko Renacimiento nga buhat ni Arevalo,⁽³⁾ may usa nga katingalahan ngan dako nga istampa nga ladawan hin duduha nga tigurang nga babayi . . . An mga pulong nga sinurat ha ubos nasiring: **Ntra. Sra. de la Paz y Buenviaje que se venera en Antipolo, bajo el aspecto de una mendiga, visita en su enfermedad a la piadosa y celebre Capitana Ines**⁽⁴⁾ Kun ini nga istampa diri makaruruyag kaupay pagkit'on, may ada lugod dara nga kamatuuran: an masakit nga didto nahalaladawan baga sugad gud hin nasago na nga minatay tungod han kamadaragdarag na han nawong; an mga irinman ug iba pa nga kabatasanan gamiton hin usa nga naiirapa iginpahamtang gud hin tul-id nga pati an mga sulod inaabat. An makakakita hini nga mga istampa, nga naka-kaaghat han kamakaunkaon, makakasiring gud nga an masuri nga tagbalay nakilala kaupay han tagsatagsa nga manlilingkod ha tangkaan, ngan basi matago inin iya durugas, iya pinanmitayan ha tungod hin magpakabibihag nga mga parol ha China, mga kurungan nga waray tamsi, ligpurok nga salaming nga inasugihan, mga magpula, magtagom ngan maglunghaw an tina, mga manan-aw nga laya, mga butiti nga inuga nga pinapanmutol an tiyan ug iba pa, ngan tabunan ini ngatanan ha dapit ha may sapa hin magkadirudilain nga arko nga kahoy, dapit ininsik, dapit kinatsila an kahimo, igo la nga bandang ngadto ha may pantaw in usa nga kinaraykayan, ug an tuman la nga linawagan nga suy-ab, hin gudtiayay nga parol nga papel nga magkalainlain an tina.

Didto ha uswag, ha butnga hin dagko nga mga espeho ngan ha ubos hin magranggat nga mga aranya,⁽⁵⁾ aadto an mangaraon; didto ha bawbaw hin usa nga tarima⁽⁶⁾ nga sinalgan hin kahoy nga pino, aadto an makaruruyag ug

gimamahali nga piyano, nga nadugang hin kamahal ug kama-
 makaruruyag yana nga gab-i kay waray ha iya nagpapatu-
 nog. May ada man liwat didto **retrato al oleo**⁽⁷⁾ hin usa
 katawo nga mahusay, may sul-ot nga prak, tikig ngan ma-
 tinos an tindog, sugad han tungkod nga binurlasan nga na-
 bibitbit han iya unat nga mga tudlo nga luob hin singsing.
 Ini nga retrato dapit nasiring:

—Hm! Kitaa ako niyo, pirid'on inin akon mga sul-ot;
 diri ako nagpapanawatawa!

An mga muwebles ha sakob han balay mga magpaka-
 ruruyag an kahimo kundi maghugaw ngan magguol pan-
 lingkuran, an tagbalay tingali waray panhunahuna han ma-
 kakaupay han mga sumasaka kundi say la gintamo an ka-
 lugaringon nga paglabyaw; aton pa: “Makaharadlok an
 pagkalibang hin utol, kundi magpapakalingkod kamo hin
 mga lingkuran nga tikang ha Europa ngan diri ito andam
 ha ngatanan nga uras!”

An ruwang haros puno hin tawo; an kalalakin'an ha-
 wa la han kababayin'an, sugad hiton paglalag-in ha sakob
 hin katoliko nga singbahan, o ha mga Sinagoga⁽⁸⁾ han
 mga hudyos. Hira, an kababayin'an mga pipira la nga
 pilipinhon ngan pipira man nga kakatsilaan; danay man-
 nganga pag-ihuruyam kundi tinatabunan dagos an baba
 han ira paypay; danay maghuringhuring hin tigpira kapu-
 long; bisan ano nga igpasipara pagtikang hin karukayakan
 nahamok la mapapas ha tinag-usa kalaton nga tingog, sugad
 hiton talagudti nga karasikas hiton mga taguto ug mga yatot
 ha sakob hin balay kun mga gab-i. An damo ada nga mga
 Nuestra Senyora nga nanmimitay ha bungbong, ha butnga
 hin mga panganinuhan, an nakakapahadong ug nakakapa-
 mingaw ha ira, o tungod ba kay an kababayin'an didto na-
 lutod han iba? Baton kamo nga nag-aabiabi han iyo mga
 kasangkayan kundi diri han kasangkayan nga aada ha mga
 igkasi sangkay, ngan diri niyo iginpapakilala an mga pamilya
 ha ira igkasi pamilya kun nanhihingada ha iyo mga balay,
 kamo nga diri buot nga an babayi mahibaro pagsurat basi
 diri makigsinuratay ha iya nobyo, kundi masugad la hito
 gihapon; baton kamo mga monghas, mga kabugtuan ha
 kaluoy; kamo nga ha sakob han ngaran nga pag-aram, iyo
 gintatagan an aton kababayin'an hin kaandaman para ha
 pagsulod han mga klaustro, ngan nagiginmongha ha sa-
 kob han katilingban kundi kababayin'an nga bantog dida ha
 monasteryo, lugaring may katadungan kamo, an Pilipinas

usa nga kombento diin an pagtoo bisan diin inaabat, kundi . . . diri an mga kombento.

An naatubang la han kababayin'an asya in usa nga tigurang nga ginang nga patod ni Kapitan Tiyago, nga kanan maluy'anon an nawong ngan igo la kabalabag magkinatsila. An ngatanan nga iya nahihimo ha pakiangay ug pagpakita hin kaburut'on diri lain kundi an panagtawo han mga ginang nga kakatsilaan hin tustos ngan hin mam'on dida hin usa nga maram'an, ngan hin pagpaharok han iya kamot han kadaragan'an nga didtuanon, nga asya gud an binubuhat hiton kapadian. Ini nga tigurang waray pag-ihanauyam ngan tungod kay nagharantiyaw in usa nga pinggan nga nabuong, iginpahaigo na la pagbuhat ngan lumagos ha gawas nagngingingurutob:

—Hisos! Hulat kamo, waray mga batasan . . . !

Ngan waray na bumalik.

An kalalakin'an mag-aruaringasa; may mga kadetes nga bisan gudti an tingog masugong an hiruhimangraw, didto hin usa nga piliw dungan an talagsa nga paniplat ug panudlok usahay hin pipira didto katawo ha sakob han ruwang ngan pagkatatawa unina hin hilit, hirahira la ngahaw; may duduha nga taga lain nga tuna, nga mga busag an sul-ot, magkasi nanmiminaklid ngan waray yakanyakan, naglalatlatlakat, balikbalik, dagko an pitad, patapustapos an kabilab'an han ruwang, baga in nagkakauuyam na ha kubyerta nga mga sakay hin dagko nga bapor. Ngatanan an aringasa ug dagko nga tingog didto titikang han gin-aalirungan hin duduha nga prayle, duduha nga paysano ngan hin uusa nga militar, dida hin usa nga mesita nga puno hin mga biskutso nga ingles ngan hin mga binutilya nga irinmon.

An militar asya in usa nga tigurang nga tenyente, ha taas an tindog ngan kuriot an kahimo, baga an usa nga Duque de Alba⁽⁹⁾ nga napupukis dida ha Guardia Civil. Talagsa la magyakan kundi an iya mga pulong magbugat ngan haglipot . . . Usa han mga prayle, dominiko nga bantan'on pa, mahamis ngan masinaw, daw an salaming nga linigiran hin bulawan nga natungtong ha iya irong, bata pa daan na himuot. Asya hiya an padi ha Binondo nga ha una nga mga tuig *catedratico*⁽¹⁰⁾ ha San Juan de Letran. Bantog hiya nga maupay lumantugi, kay hadto han baga nagagad pa an mga manurunod ni Guzman⁽¹¹⁾ pakigbaribari hin dila han mga diri padi, an bantugan ha lantugi nga B. de Luna

waray gud ha iya pakadakop ha pulong; an mga **distingos** ni Fr. Sibyla nakapasugad ha iya han usa nga magkaralap nga nagyaos la pagpinamarang han mga kasili. An domini-ko talagsa la mamulong ngan baga sugad hin gintitirutim-bang niya an iya mga pulong.

An ikaduha nga padi, pransiskano,⁽¹²⁾ mayakan hin duro ngan labi na an kamakiwa han lawas duyog han pag-yakan. Bisan baga nagtitikang na pag-ubana an iya ulo, an iya lawas waray kalalagas. An iya tuhay nga panagway, an iya dapit makaharadlok nga paniplat, an iya haglapad nga apapangig ngan han iya kanan makusog nga kalawas, daw sugad hiya hin usa hadton mga dagko nga pagkatawo han una nga Roma nga nagsul-ot la hin dipagpakilala, ngan tingali la kamo hanumdom pagtan-aw hin usa hadton tutulo nga mga monghe nga iginsusumat ni Heine didto han iya "**Dioses en el Destierro**" nga didto ha Tyrol, usa nga magkatutnga han bulan ha Septyembre, nananabok han danaw dida hin usa nga sakayan ngan danay manmutang dida ha palad han natabok ha ira hin tig-usa kabug-os nga tuod nga salapi nga mahagkot pa han yelo ngan nakakapangurug-kurog hin kahadlok han tag-ada han sakayan. Kundi hi Fr. Damaso diri makarurugda sugad hadto nga tutulo; hiya malipayon ngan bisan kun an iya pamulong dapit sulasuka, sugad hiton tawo nga waray nahahadlukan ngan nakakaisip nga an iya la mga pulong an banal ngan maupay, an iya huyayag ug makalilipay nga tawa nakakapara hini ngatanan nga nakakaraot ha iya ug danay ngani na la mapirit in usa pagpasaylo ha iya hiton iya batasan pagbukas ha kadam'an hiton iya tiil nga waray midyas ngan hiton iya bitiis nga barahibuon nga tingali makapamanggaran hin usa nga Mendieta⁽¹³⁾ kun asay igpaguwa dida ha mga feria ha Quiapo.

Usa han mga paysano, gutiay nga lalaki, itom an barangas, waray sadang ha iya paghimangrawon kundi an iya la irong nga tungod han kadako baga diri iya kalugaringon; an usa man, asya in usa nga batan'on nga mabulaw ngan baga kanan diri pa maiha nga naabot tikang ha Espanya, asya an iginkakabalingkutay hin makusog han pransiskano.

—Kikitaon mo yana, — nasiring ini; — kahagusan ka ngani dinhi hin mga pira kabulan, makakasiring ka nga matuod iton akon sumat ha imo; lain an pagpasugot tikang didto ha Madrid, lain man la an pag-ukoy dinhi ha Pilipinas.

—Kundi . . .

—Ako pananglit,— an pulong ni Fr. Damaso nga dinarudako an tingog basi diri makasalayo an iya kahimangraw; —ako nga may karuhaan ko na kagtulo katuig nga pagkinaon hin saging ngan hin kanon makakahimo ako hin pamulong mahatungod hito. Ayaw ako pagsinumati hin mga **teorias** ug mga **retoricas**; nakilala ako han **indio**.⁽¹⁴⁾ Hunahunaa nga tikang ako umabot nganhi hini nga tuna nahamutang ako dayon didto hin usa nga bungto, gutiay man gud, kundi makitinanom. Diri pa ako hadto nasabot kaupay han tinag-alog, kundi napapangumpisal na ako han kababayin'an ngan nagkakasarabot kami, ngan ginpaurog gud ako kaupay nga ha mga ikatulo katuig tikang hadto, han pagbalhina ha akon ngadto hin darudako nga bungto, nga nawarayan padi tungod han kamatay han kura nga **indio**, nanagtangis ngatanan, ginpun'an ako hin mga pabalon ngan ginpagikanan pa ako hin musika . . .

—Kundi dida kinikita la nga; . . .

—Ayaw anay, ayaw anay! bay'i kaikag! An linmiwan ha akon didto nadarudali pa ngani liwat, kundi han pag-iwas darudamo an nagpagikan, darudamo an luha nga nanuro ngan darudamo nga musika; ito ngani nga tigdarudamo lumamba ngan pinairuigbawan tubtob ha duha kapilo an mga baraydan ha singbahan.

—Kundi tutugutan mo ako nga. . .

—Iini pa: didto ha bungto ha San Diego nag-ukoy ako hin kanan karuhaan katuig ngan may pira pa la kabulan ngada yana nga . . . iniiwasan ko, — dinhi baga dapit hiya nabudlay. —Karuhaan katuig, waray ha akon mariwa bisan hino, labis kaupay han igo nga ikikilala hin usa nga bungto. Iton San Diego may uunom kayukot katawo nga umurukoy ngan kinikilala ko hito an tagsatagsa ha ira, sugad ko hin igin-anak ug ginpasuso; maaram ako han mga tinago hini, han hinulikmusan hadto, han nangungulitawo hadi nga daraga, kun ano an hinpakulban hadto ngan kun hino an nakapatid, kun hino an totoo nga amay han bata ug iba pa, kaiya kay dinhi ha akon kukumpisal ngatanan; namamaghirot gud hin pagtalapas han ira mga turumanon. Ito hi Santiago, an tagbalay, kun nagbubuwa ba ako; damo in iya didto mga tuna ngan didto kami pagkasangkay. Yana kikitaon mo kun ano an **indio**; han akon paglakat, sakuri nga may nagpagikan ha akon nga pira nga kalagasan nga

kababayin'an ngan hin pirahay nga mga **hermanos terceros**,⁽¹⁵⁾ ito nga karuhaan ako didto katuig!

—Kundi waray ko sinasabutan kun ano in labot hito han pagkuhaa ha mga estangko han tabako⁽¹⁶⁾ —binmaton an mabulaw nga batan'on pagsingalit han dalikyat nga paghunong han padi tungod han pagtay-ong niya hin usa kapita nga heres.

Hi Fr. Damaso dapit kinalasan, gutiay la hibul-iwan an nabibitbit nga maburuong nga tagayan. Gintinutok niya anay hin usa kadali an batan'on ngan magsiring:

—Ano? ano? — an pamulong may dara nga dapit dako nga paghipausa. —Diri ka hito nakita nga dayag ito sugad han adlaw? Diri ka hito nakita, anak sa Dios, nga ito ngatanan nagpapahayag hin waray ruhaduha nga an binubuhat han mga Ministros pangiba han mga sugo waray katadungan?

Dida hini an mabulaw na man nga batan'on an nahapahungat, an tenyente dinmugang pagkuriot, an gutiay nga tawo nagpakiwakiwa han iya ulo daw an baga nauyon han katadungan ni Fr. Damaso, daw an nariwa man. An dominiko tinmalikod la ha ira ngatanan.

—Ginmamatuuran mo nga . . . ? — puno hin paghitingala nakapakiana pa gihapon an batan'on han padi.

—Kun ginmamatuuran ko? Sugad han Evangelio! An **indio** uraura hin kahubya!

—Ah! tabi, diri ta ikaw patatapuson, — namulong an batan'on hin haruhamubo nga tingog ngan ihinaruharani ha padi an iya lingkuran;— linmuwas ka hin usa nga pulong nga nakakaaghat ha akon hin panginsayod. Totoo ba nga kinaiya han mga dinhianon an kahubya o tingali nahananabo dinhi an sugad han sumat hin usa nga taga iba nga tuna, nga ini pagtahob ta la han lugaringon ta nga pagpasibaya, han aton kawaray uswag ug kamarat nga kahimo han aton dinhi ha ira iginpapasugot? Nahananabi hiya hadto hin lain nga tuna nga sinakop man liwat ngan an mga umurukoy didto sarama hin gikan han mga pilipinhon . . .

—Aa! kaawa! Pakiana la kan Sr. Laruja nga nakilala man hin maupay hini nga tuna, pakiana la ha iya kun may ada pa ba masugad kahubya ngan kaignorante han indiyo!

—Kamatuuran, — binmaton an gutiay nga tawo nga amo an hinngaranan;— waray mo hikikit'an ha bug-os

nga kalibutan hin sugad kahubya han **indio**, ha bug-os nga kalibutan!

—Ngan hin sugad kabisyuso ngan kabungalos!

—Ngan hin sugad kamaraut hin batasan!

An batan'on nga mabulaw naglinging ngan maniplat paluyuluyo.

—Kaginuuhan! — namulong hin hamubo nga tingog; —sabuot ko iini kita ha balay hin usa nga **indio**. Ito nga kadaragan'an . . .

—Bah! Mahadlok ka na man! Hi Santiago diri nagpapaka-indiyu, ngan labot pa, diri ta tambong; ngan . . . bisan pa gad tambong! Ito kalinurungan la han mga bag-o pa nga nagkakaabot. Pabay'i nga mahagos in pira kabulan; mababalhin iton ira pamurubuot kun madamo na nga panagtawo ug mga sarayaw in hitambungan, makadamo na katurog hin katre ngan makadamo na kaon hin **tinola**.

—Ano ito nga **tinola**, bunga ito hin kahoy nga masugadsugad han **loto** nga na . . . pakuan . . . napalilimuton han mga tawo?

—Ano nga mga **loto** ngan mga loterias?— sinmumpay hi P. Damaso nagtitinawa; —waray ka sasabot hiton imo ginyiyinakan. Tinola amo in usa nga kaluto han manok nga sinaktan hin upo. May pira na kaadlaw tikang ka naabot?

—Upat, — binmaton, bigit na, an batan'on.

—Sugo ka han imo labaw?

—Diri; nakanhi ako akon la karuyag, tuyo ko pagkilala hini nga tuna.

—Uy! Kaurusahon nga tamsi! — an pulong ni Fr. Damaso nga nagtinutok han batan'on sugad hin nahapapapusa nga gayod. —Nakanhi hin kalugaringon nga kaburut'on ngan tungod la hin kalinurungan! Kamakatitingala! Hin damo inin mga barasahon . . . mamay-ada la duha katudlo kahalapad nga agtang . . . damo in sugad nga nagsurat hin dagko nga mga barasahon! Mamay-ada la duha katudlo kahalapad nga agtang . . .

—Nasiring hi V. R.⁽¹⁷⁾ P. Damaso, — tinmigda pag-sagbang an dominiko han ira karukayakan; — nga nag-ukoy didto ha San Diego hin kanan karuhaan katuig ngan kati-ma umiwas? ; ; . Waray didto ayon hi V. R.?

Hini nga pakiana nga бага waray la tuyo ngan linuwas hin mamara nga tingog hi Fr. Damaso nawad'an dayon han

iya maupay nga kaburut'on ngan waray na tumawa.

—Waray! —nagngurob ngan sumandig hin tigda ha iya lingkuran.

An dominiko nagpadayon pagsumpay hin labi pa kamamara nga mga pulong:

—Mapait gad man gud ada an pagbaya hin usa nga bungto nga gin-ukyan ta hin kanan karuhaan katuig ngan hin-araan ta sugad han sutana nga sul-ot. Ako na la, igin-masakit ko an pagbaya ha Kamiling, ito ngani nga pira la ako didto kabulan . . . kundi ginbuot han mga labaw tungod han kaupayan han akon Orden . . . ngan kaupayan ko man ngahaw.

Hi Fr. Damaso hadto nga gab-i pag-aabata pa la nga duro an baga kadiri tuhay han pamurubuot. Waray kaiha pumukpok dida ha butkon han iya lingkuran ngan, nag-hahangos, mamulong:

—Ano, may tuluuhan o waray? Karuyag ko sidngon, kun an kapadian may pagburut'an o waray? Ini nga tuna hangangadto ha karat'an, aadto na ha karat'an! Ngan lumiwat pagpukpok.

An bug-os nga ruwang kinalasan, naniplat dayon ngadto han nag-aalirong. An dominiko hinmangad pagkita kan Fr. Damaso ha sirong han iya salaming. An duduha nga taga lain nga tuna nga nagsusuduysudoy, nangukoy anay ha usa kadali, naggisiplatay, naggikitaay tigdali han ira ngipon ngan magpadayon liwat han ira sudoy.

—Nagdaot an buot kay waray mo tawga nga **Reverencia!** — hinmuring hi Sr. Laruja ha talinga han mabulaw nga batan'on.

—Ano an karuyag sidngon ni V. R. ? — nanmakiana an dominiko ug an tenyente hin magkalainlain nga tingog.

—Salit damo in naabot nga mga karat'an! An mga punuan naugop han mga waray pagtoo patok han mga panlawas sa Dios! — an iya siring, itinitigbaw an iya mga bahol nga kamaao.

—Ano in karuyag mo sidngon? — binmalik pagpakiana an nagkukuriot nga tenyente ngan ginmangkaaw.

—Ano an karuyag ko sidngon? — Sinubad ni Fr. Damaso an pakiana, dinarudako pa an tingog ngan inatubang an tenyente. —Pinamumulong ko an karuyag ko sidngon! Ako, karuyag ko sidngon nga kun an padi nagbubuot nga bukaron ha panlubnganan an lawas hin usa nga waray tu-

luuhan, waray labot an bisan hino, bisan an hadi waray paglaladngan, say pa in pagpahamaan! Kay in usa ngayan nga hiruhiniral, usa nga hiruhiniral nga kalamidad!...⁽¹⁸⁾

—Padre, hi Su Excelencia⁽¹⁹⁾ asya an Vice Real Patrono!⁽²⁰⁾ — sinminggaak ngan tinmindog an tenyente.

—Ano nga mga ekselensya ngan mga bise-real-patrono?—binmaton an pransiskano ngan binmuhat man liwat — kun hadto pa nga mga panahon ginrubya na hiya dida ha hagdanan hin tipaubos sugad han binuhat han mga prayle han waray tuluuhan nga Gobernador Bustamante . . .⁽²¹⁾ Asya adto in panahon han pagtoo!

—Sabuta nga diri ako matugot . . . ! Hi S. E, asya an panlawas dinhi ni S. M. an Hadi! . . .

—Ano na liwat dida nga mga hadi! Ha amon waray iba nga hadi kun diri an gihahadii! . . .⁽²²⁾

—Saba! — sinminggaak an tenyente, nangingsog, sugad hin inaatubang niya an iya mga sundalo;—bawia yana ngahaw iton imo mga pulong, kun diri isusumat ko buwas kan S. E.!

—Kadtuna yana ngahaw, kadtuna! — an dapit pagtukso ni Fr.⁽²³⁾ Damaso, nagtidaop han tenyente pinangungumo an mga kamaoo. —Nakakasiring ka nga, bakay kay sutana inin akon sul-ot, pagpapasiparahan la ako? . . . Kadtuna, ipahuhuram ko pa ha imo iton akon sarakyan!

An balingkutay nagtitikapataraw'an maupay lugaring kay sinmagbang an dominiko.

—Kaginuuhan! — namulong sugad hin may ada paglaladngan, an tingog pinaagi ha irong, tingog nga naangay kaupay han mga prayle;— ayaw niyo pagsamuka an diri masamok ngan ayaw pagbilngi hin makasisina an waray makasisina. Dida han mga pulong ni Fr. Damaso kinahanglan paglainon an mga pulong han tawo didto han mga pulong han padi. An mga pulong han padi, tungod han iya kapadi, **per se**⁽²⁴⁾ diri makakasina mga sano pa man tungod kay gumikan ha kamatuuran. An mga pulong han tawo kinahanglan liwat paglainlainon: an mga pulong nga ginluwas **ab irato**, an mga ginluwas **ex ore**, kundi diri **in corde**, ngan an mga ginluwas **in corde**. Inin mga urhi amo la an angay makasina, ito ngani sugad han magkalinlain nga gintitikangan; kun **in mente** daan na gin-iipamurulong tungod hin usa nga hinpapatungdan, kun tungod

man la liwat **per accidens**⁽²⁴⁾ han kalaksi han pagyakan, kun may . . .

—Ta, ako, **por accidens y por mi**⁽²⁴⁾ maaram ako han hinpapatungdan, P. Sibyla!—binmul-ang an militar han pag-abat nga nagtitikasamok la lugod han damo na nga mga paglalinlain ngan nahulop kaduwas lugod, kun madayon, hiya pa in kauntugan han kasaypanan. —Maaram ako han hinpapatungdan ngan paglalainlainon ni V. R. yana. Ha sulod hin pira kaadlaw nga hi Fr. Damaso waray didto ha San Diego an iya **coadjutor** naglubong hin usa nga minatay, hin usa nga tawo nga han buhi pa darayawon kaupay . . . oo! darayawon kaupay! Iginkakarukayakan ko hin nakadamo ngan didto ako saka ha iya balay. Nga waray magkumpisal bisan makausa, ano man? Ako, diri ako nakumpisal, kundi an pagpabantog nga adto nga tawo nag-unay pagpakamatay usa nga buwa, usa nga butangbutang. Tawo nga sugad hadto, nga may anak nga amo la nga ginmama-yuyo ug ginlalauman, tawo nga may pagtoo sa Dios, nga nasabot han iya mga turumanon ha igkasitawo, dungganon ngan matadong, diri mag-uunay pagpatay ha iya ngahaw. Ini pinamulong ko ngan diri ko na luluwason iton iba pa nga akon nahuhunahunaan, ngan sadang ha akon magpasalamat hi V. R.

Ngan talikdan an pransiskano magpadayon:

—Ta, masayod kamo; ini nga padi, han paghibalik ngadto ha San Diego, katima pagduyagi han iya makaluluoy nga **coadjutor**, nagsugo pagpabukad han minatay didto ha panlubnganan ngan igpadara ngadto paglubong ambot kun diin la. An bungto ha San Diego nauraura kamatalaw nga waray gud pag-aringasa, matuod man gud diri damo an nahibaro; an minatay waray gud bisan mausa nga urupod ngan an iya uusa la nga anak nakadto ha Europa. Kundi hi S. E. nahabaro ngan, tungod kay tawo nga matadong an kasingkasing, nangaro nga pahamaanon an may sala . . . ngan hi P. Damaso nabalhin ngadto hin usa nga bungto nga mauruupay. Amo ini ngatanan an nahinabo! Yana buhaton ni V. R. an imo mga paglalinlain.

Ngan katima hini niya pamulong pumaharayo dida han alirong.

—Nabibido ako nga, waray la ako sasabot, say ko ngayan nabukwat in usa nga hihirutan nga himangrawon,—namulong hi P. Sibyla nagbibinasol. —Kundi, kun naghinga-

upay ngani lugod nga binalhin hin bungto . . .

—Ano nga naghingaupay! Lunlon nawawara dida ha pagbalhin . . . iton kapapilan . . . iton mga , , , iton ngatanan nga naghiihwakatwakat?— binmaton hi Fr. Damaso nag-uurung-urong tungod han diri pakapugong han iya kasinanon.

Waray kaiha bumalik liwat an siyahan nga pagkaaran ngay didto hadto nga alirong.

May nagkaabot pa nga iba nga mga tawo; may usa nga lagas nga katsila, piol, kanan makiaangayon an kahimo, nasarig paglakat ha butkon hin usa nga lagas nga babayi nga pilipinhon nga damo an pakurong, madakmol an pulbos ngan kinatsila an pamanapton.

Ginhatagan hira hin sinangkayanon nga katalahuran han nag-aalirong; hi Dr. de Espadana ngan han iya asawa, hi doctora Da. Victorina⁽²⁵⁾ tinmampo pagkalingkod didto han aton mga kilala. May ada man didto mga manunurat ha pahayagan ngan hin mga almasenero nga namamaggi-patahudtahod ug naghiihiruhimangraw ha mga kapiliwan tungod han diri panhitultol kun ano an sadang buhaton.

—Kundi, diri ka makakahimo, Sr. Laruja, pagsumat ha akon kun tipaunano an dagway hiton tagbalay?— nagpakiana an mabulaw nga batan'on, —Waray pa ako ha iya igkakilala.

—Linmusad man kuno; waray pa man liwat ako ha iya kita.

—Dinhi waray kinahanglan hin mga parupakilala!— binmaton hi Fr. Damaso. —Hi Santiago maupay nga tawo,

—Usa nga tawo nga waray say hauna paghimo han pulbura,⁽²⁶⁾ — sinmumpay hi Laruja.

—Liwat ikaw, Sr. de Laruja! —sinmagbang hin dapit mayanganga nga suson hi Da. Victorina, nagpipinaypayon. —Uunanhon nga say mahauna paghimo kay nasiring man nga an kainsikan asya in una maghimo han pulbura, maiha na nga mga tuig?

—An kainsikan? Ano ka, nalulurong?— nakasumpay hi Fr. Damaso. —Luya dida! Usa nga pransiskano, usa nga sakop han akon Orden, amo an nahauna paghimo, hi Fr. ambot kun hino adto nga Savalls ha siglo . . . ikapito!

—Usa nga pransiskano! Tingali namagwawali ha China ito nga P. Savalls,—binmaton an ginang nga diri nadadalidali pagpaumaya.

—Hi Schwartz⁽²⁷⁾ an karuyag mo sidngon, ginang?—
pinmakiana hi Fr. Sibyla, waray ha iya sisiplat.

—Ambot, hi Fr. Damaso nasiring nga Savalls; nasu-
bad la ako!

—Ta! Savalls o Chevas,⁽²⁸⁾ ano in kuri hito? Usa nga
kurit nga pagkalainan diri magigin-insik,⁽²⁹⁾ — an pulong
han pransiskano nga maraot an buot.

—Ngan ha siglo ikanapulo kag-upat, diri ha ikapito, —
dinugngan han dominiko hin pagsuyat, pagpahaubos han
duro nga pagpalabilabi han usa.

—Ta, usa nga siglo nga hadugang kun usa man nga
maiban diri man gihap magigindominiko!⁽²⁹⁾

—Ta! diri masina hi V. R.! —ngani P. Sibyla na man,
naghihihiyom. —Labi na nga maupay nga hiya in say
nahauna kay waray na ito nga buruhaton hingadto han iya
kabugtuan.

—Ngan nasiring ka P. Sibyla nga hanabo ito hadton
siglo ikanapulo kag-upat?— nagpakiana hi Da. Victorina
dako kaupay an tuyo nga masayod;— una pa, kun urhi na,
kan Kristo?

II

HI CRISOSTOMO IBARRA

Pinalad an ginpakianhan kay may nagkaabot nga duha
katawo ngada han ruwang.

Diri kay maghusay ngan magpakaruruyag in pama-
napton nga kadaragan'an nga nakapahungat han ngatanan
pati kan Fr. Sibyla; diri hi S.E. an Kapitan Heneral ngan
han iya mga kasugbong nga nakapabuhat han tenyente did-
to han iya hilom nga kalingkod ngan nakaaghat ha iya hin
pira kapitad tipadaop pagsugat, ngan hi Fr. Damaso man
baga in binaliw; diri iba kundi an ginsubaran la han retrato
nga may sul-ot nga prak nga upod hin kinakaptan niya ha
butkon nga batan'on nga luto hin lubos an pamanapton.

—Maupay nga gab-i, mga kaginuuhan! Maupay nga
gab-i, padre! — asya an siyahan nga naluwas ni Kapitan
Tiyago, layon an pagharok han mga kamot han kapadian
nga nanhingalimot han kabatasanan nira nga panuhol han
ira kamaoo. An dominiko pinmalos han iya salaming ha
mata basi makakita hin maupay han batan'on nga pag-
aabot pa la, ba man hi Fr. Damaso ginduduwas ngan nabu-
burarat an mga mata.

—Nagpapakatakos ako pagpakilala ha iyo kan D. Crisostomo Ibarra, anak hadton akon sangkay nga patay na! — namulong hi Kapitan Tiyago. —Pag-aabot pa la niya tikang ha Europa; amo in linusad ko pagsugat.

Han kaluwas la hini nga ngaran may hinmugumugo dayon; an tenyente nahangalimot na la paghatag hin katalahuran han tagbalay, iya hinaranian an batan'on ngan ginpaituk-itukan hin kita tikang ha tiil ngadto ha ulo. Ini hi Ibarra nakikigbarubalyo na han namamag-alirong han kabatasanan nga mga pulong. Waray didto ha butnga hadto nga ruwang nalutod nga iba kundi an iya la panapton nga itom. Dida han iya kahitaas nga labaw han iba, dida han iya panagway ug pamahungpahong, inaabat in alisbo nga maamyon hin usa nga hingpit nga pagkabatan'on nga an lawas sugad man an kalag ngaduha ginmangnuan. Inaabat dida han iya huyayag ug malipayon nga nawong in talagudti pa nga bilin han katsilan'on nga dugo nga dapit nasilhag dida hin usa nga makaruruyag nga kayumanggi nga panit nga dapit mapulapula ha bayhon dara tingali han iya pag-ukoy didto hin kahagkutan nga tuna.

—Uy ada! — nganiya pa, dapit kinalasan hin kalipay;—an padi didto ha amon! Hi P. Damaso, hinasa nga sangkay hadton akon amay!

Ngatanan an mga mata naniplat ngadto han pransiskano; kundi ini waray pagkiwa.

—Pasaylo, nagsayop ako! — namulong hi Ibarra nga nahakaalo.

—Waray ka pagsayop!—nagbaton an padi hin dapit lubad nga tingog. —Kundi an imo amay waray kakano man maginhinasa ko nga sangkay.

linisol ni Ibarra hin hinayhinay an kamot nga iya ha siyahan nahaduhol ngan gintinutok an padi ha dako nga paghipausa; kataliwan binmirik ngan say niya dayon natubang an murusot nga panagway han tenyente nga nagkikinita pa ha iya.

—Batan'on amo ka an anak ni D. Rafael Ibarra?

An batan'on dinmuko.

Hi Fr. Damaso ginmangkaaw didto han iya linilingkuran ngan say pagpauruk-urukan hin kita an tenyente.

—Maupay nga pag-abot nganhi ha imo tuna ngan magmaparupalaran ka unta kay han imo amay hinin imo dinhi pag-ukoy!— namulong an militar, nakurog an tingog. —

Iginkakilala ko hiya ngan iginkahiruhimangraw ug makakasiring ako nga usa hiya han mga tawo nga labi kadunganan ug kadayawon dinhi ha Pilipinas.

—Seyor,—binmaton hi Ibarra, dapit naamdok;— iton imo pagdayaw han akon amay nakakapapas han akon mga ruhaduha mahatungod han iya nagin-kapalaran, nga ako nga anak diri pa maaram kun ano.

An mga mata han tigurang napuno hin luha, salit binmirik ngan pumaharayo.

An batan'on inmabat nga nag-uusaan na la hiya ha butnga han ruwang; tungod kay an tagbalay nawara, waray niya kinikita nga sadang ha iya makagpakilala han kadaranagan'an nga an kadam'an ha ira nagsisiniplaton ha iya hin tutok. Katima niya uruon hin pira kadali, naglabot hiya ha ira hin huyayag nga kaburut'on:

—Tuguti ako niyo,—nagsiring,— nga magtalapas han mga lagda han katalahuran. May pito na katuig tikang ako nagikan dinhi ha aton tuna nga yana, ha akon pagbalik diri ako makakahimo hin diri pagsaurog han labi niya kamakawiwili nga rayandayan; an iya kababayin'an.

Tungod kay waray man may nagpasipara hin pagbaton, napirit na la an batan'on hin pagpahirayo. Dinaop niya in usa nga alirong hin kalalakin'an nga han pakakita han iya pagtiharani magbuhag ha may dapit ha iya.

—Kaginuuhan,— an pulong niya; —ha Alemanya may batasan nga kun in usa nga diri kinikilala nahangangadto hin usa nga titirok ngan waray ha iya didto nagpapakilala han iba, hiya la ngahaw in nagsusumat han iya ngaran pagpakilala ngan binabaton na la hin sugad ngahaw han iba. Tuguti ako niyo hini nga batasan, diri kay pagdara nganhi han hin-aaraan han mga tagalaintuna, kay an aton lugaringon maupay man liwat, kundi kay waray ko iba yana nga sadang pagsundan. Nagsaurog na ako han langit ngan han kababayin'an han tuna ko nga natawhan; yana karuyag ko magsaurog han mga taghimungto, han akon mga kadugo. Kaginuuhan, ako hi Juan Crisostomo Ibarra ug Magsalin!

An iba namagpakilala han ira mga ngaran; may ada may mga kahulugan, may ada man dapit daan na mga kilala.

—An ngaran ko hi A——a!— nagpakilala in usa nga batan'on hin mamara nga tingog, dinmuko hin gutiay.

—Ikaw ba an parasiday nga tagsurat hadton mga siday nga say nagpaunob ha akon kasingkasing han paghigugma han lugaringon-tuna? Sinumatan ako nga diri ka na nagsurat, kundi waray ako sumati kay ano . . .

—Kun kay ano? Tungod kay diri nahihimo in pagtawag han Musa basi paggarungan ngan magbinuwa. May usa nga iginsumbong tungod kay iginbutang ha siday in usa nga kamatuuran ni Pero Grullo.⁽¹⁾ Ako ginngangaranan nga parasiday, kundi diri ako pagngangaranan nga lurong.⁽²⁾

—Mahihimo ta paghibarui kun ano ito nga kamatuuran?

—Nagsiring la nga an anak han liyon liyon man gihapon.⁽³⁾ Tungod hini ubusay la halinon.

Ngan adto nga nalutod nga batan'on binmulag dida han alirong.

Haros nagdadalagan inmabot in usa ngatawo nga matawatawa, an pamanapton sugad han kanan mga didtuanon, mga brilyante an batunis ha dughan. Pinmaharani kan Ibarra ngan makigkamot ha iya namulong:

—Karuyag ko makigkilala ha imo, Sr. Ibarra; hi Kapitan Tiyago sangkay ko kaupay, iginkakilala ko an imo amay . . . an ngaran ko hi Kapitan Tinong, aadto ha Tondo⁽⁴⁾ an akon balay ngan imo man liwat; naglalaom ako nga mga sano makadto ka ha amon; didto ha amon buwas paniudto!

Hi Ibarra dapit nabibihag hadto nga pagpakita hin kaburut'on; hi Kapitan Tinong naghiniyumhiyom ngan naghinaruhapyod han iya mga kamot.

—Salamat! — binaton niya hin maupay; — kundi magikan ako buwas ngahaw ngadto ha San Diego. . . .

—Abudaw! Kun sugad, ta, ha imo pagbalik!

—Andam na an pagkaon!— nagpasabot in usa nga surugon ha Cafe La Campana.⁽⁵⁾ An mga tawo nagtikang hin paghinsarang, kundi waray gihapon kahimo kun diri magpaanuano an kababayin'an, labi na an mga pili-pinhon.

III.

AN PANIHAPON

“Jele jele bago quiere”.⁽¹⁾

Hi Fr. Sibyla baga hin-ayunan; hinminay hin paglakat ngan nawara an panyam-id dida han mga hugot ug magnipis niya nga mga im-im; inmungay pa ngani pakig-himangraw han piol nga Dr. de Espadana nga nagpapamaton hin tinag-usa kapulong tungod kay dapit ngual. An pransiskano maraot hin duro an kaburut'on, nanmamanyak han mga lingkuran nga nakakaulang han iya inaagian ngan siniko pa ngani in usa nga kadete. An tenyente waray tawatawa; an iba duro an karukayakan ngan namamagdina-yaw han magpakaiipa nga butang ha lamisa. Hi Da. Victorina pinmakuros han iya irong, kundi waray kaiha lumingi, nangingisog, sugad hin usa nga halas nga hintamakan; ngayan kay tinamakan han tenyente an ikog-ikog han iya panapton.

—Ano, waray ka mata?— nganiya.

—May ada, ginang ngan duduha nga mag-uruupay hiton imo; kundi kay nagkikinita ako hiton imo mga pakurong, — binmaton an waray pagtagad nga militar ngan pumaharayo.

Dara han panhiara, an duha nga prayle nagpasingadto ha panguluhan han lamisa ngan, kaiya na gihapon, nahanabo didto an sugad hiton nahananabo hiton nag-aagaw hin usa nga katungdanan ha pagtutdo; naggigipadayaw-dayaw an tagsatagsa han kinaadman ug kalabaw han iya igin-kakaagaw, balitaw suhi ug balikad an karuyag sidngon ngan nangurutob unina kun diri say nakakadara.

—Andam ito ha imo, Fr. Damaso!

—Ha imo ito, Fr. Sibyla!

—Uruuna ka ha akon nga kilala dinhi hini nga balay . . . kumpisalan ka hadton namatay . . . labaw ka ha panuigon, katungdanan ug dungog . . .⁽²⁾

—Hin sumiring ka nga lagas na gud diri man! Lugod ikaw asya an padi dinhi hini nga arrabal!⁽³⁾— binmaton hi Fr. Damaso, an tingog kanan nauurit, kundi waray bubuhii an lingkuran.

—Kay imo man sugo masugot ako! — hinumanan ni P. Sibyla ngan mag-ililingkod.

—Diri ako nagsusugo! — namaribad an pransiskano.

—diri ako nagsusugo!

Han pag-ililingkod na ni Fr. Sibyla, waray na pag-aasa hadto nga mga pamaribad, iginkabulang hiya hin paniplat han tenyente. Sugad han pagsabot han mga prayle didto ha Pilipinas, an gihataasi in tungod nga militar habubo pa kaupay hin usa nga lego nga parapangalayo.⁽⁴⁾ **Cedant arma togae**⁽⁵⁾, an pulong ni Ciceron didto ha Senado Romano; **cedant arma cottae**⁽⁶⁾ an pulong han mga prayle didto ha Pilipinas. Kundi, tungod kay hi Fr. Sibyla usa nga tawo nga may pamatasan, namulong:

—Sr. Tenyente, iini kita ha kalibutan ngan diri ha sakob hin singbahan; ini nga lingkuran nahatutungod ha imo.

Kundi dida han iya tingog inaabat nga bisan ha kalibutan hiya an angay lumingkod. An tenyente, tungod ada kay diri na buot mabantad, kun diri man ada buot nga pagbutngaon hin duha nga prayle, namaribad hin halipot.

Waray hino man han nag-aagaw han lingkuran may nahandumdom han tagbalay. Hi Ibarra asay nakasiplat nga nag-hipahiyom, nagkikinita han sigunahay.

—Uy ada, D. Santiago! Diri ka natampo ha amon?

Kundi ngatanan na an lingkuran pinanlilingkuran. Hi Luculo diri natangka ha pangaon didto ha balay ni Luculo.⁽⁷⁾

—Lingkod, ayaw la pagbuhat! — pulong ni Kapitan Tiyago nga naduon ha sugbong ni Ibarra. —Ini nga panagtawo halad ko ha Mahal nga Birhen pagpasalamat han imo pag-abot. Oy! dad'a ngadi an tinola!⁽⁸⁾ Nagpaluto ako hin tinola kay maiha ka na hito nga waray pakakatilaw.

Idinurot in usa nga sopera nga nag-aaso pa. An dominiko, katima ngurob han **Benedicite**⁽⁹⁾ nga baga waray ngani may nakasabot, nagtikang pagbahinbahin han sulod han sopera.

Kundi tungod ada hin pagsayop, kun tungod ba hin iba nga hinpatungdan, say nahabahin kan P. Damaso an pinggan nga, ha butnga hin damo nga upo ngan diri harumamay nga sabaw, may naglalangoy nga uusa kautod nga nabasbasan nga liog ngan hin uusa kapinit nga makugnot nga pako hin manok, ba man an iba namamagkinaon na hin mga paa ug mga unod ha dughan, labi na hi Ibarra kay say nabahinan han batikulon ngan han atay. An pransiskano nga inmabat hadto ngatanan nagdaot an kaburut'on; ginkunot an mga tinip-ak nga upo, hinmigop hin gu-

tiay nga sabaw, iinarog an kutsara salit nagharantiyaw ngan itikwang hin tigda an iya pinggan. An dominiko waray sabot kay iginhihinimangraw han batan'on nga mabulaw.

—Tiunano na kaiha nga nahiaantaw ka hinin imo tuna?— nagpipinakiana hi Laruja kan Ibarra.

—Haros may pito na katuig.

—Baa daw! Hinngalimtan mo na kun sugad,

—Waray lugod, ngan bisan kun an akon tuna baga nahangalimot na ha akon, nagpipinanumdom gihapon ako ha iya.

—Ano in karuyag mo sidngon?— pinmakiana an ma bulaw.

—Karuyag ko sidngon nga may usa na katuig nga waray ako kakarawat hin surat tikang dinhi, salit sugad ako yana hin taga iba nga tuna nga diri ngani nasabot kun tiunano ngan kun kakano kamatay an akon amay.

—Ah!— nakagmugo an tenyente.

—Kay nakain ka nga waray ka pagtelegrama? — nagpakiana hi Da. Victorina. — Han pagkasla ha amon nagtelegrama kami ngadto ha **peninsula**.⁽¹⁰⁾

—Ginang, hinin nahagos nga duha katuig nakadto ako ha dapit Amihanan han Europa, nakadto ako ha Alemanian ngan ha Polonia nga nahababahin han Rusia.

Hi Dr. de Espadana nga ngada hadto nga uras waray pa pagpapasipara pagyakan nakahunahuna nga angay na ipamulong magutiay.

—Ki . . . kilala ko ha Espanya in usa nga polako ha Ba . . . Barsovia nga ginnganganan kan Stadnitzki, kun diri lugaring ako nahangangalimot, waray mo didto hikit'i?— nagpakatakos pagpakiana, baga napihaw.

—Tingali, — makiaangayon binmaton hi Ibarra; — kundi waray ko yana hinunumdumi.

—Diri adto igkak . . . kalisa hin iba; —ngan Dr. de Espadana, waray na pag-aalang; —mabulaw sugad han bula-wan ngan maraot hin duro magkinatsila.

—Mag-upay ito nga mga tigaman, kundi an maraot kay waray gud ako didto magyakan hin kinatsila, labot la ha mga pira nga konsulado.

—Inuunano mo man nga igkasabot ka didto?— pinmakiana hi Da. Victorina diri tiaw an paghitingala.

—Say ko ginagamit an yinaknan didto.

—Maaram ka man liwat mag-iningles?— nagpakiana

an dominiko nga tungod hin paghingadto ha Hongkong maaram magyakan han sinisiring nga **Pidgin English**⁽¹¹⁾ iton dapit linangka nga kainingles hiton mga anak han Imperio Celeste.

Usa ako katuig ha Inglaterra kaupud-upod hin mga tawo nga waray iba nga yinaknan kun diri iningles la.

—Ngan ano man nga tuna didto ha Europa an imo labi nga naruruyagan?— nagpakiana an mabulaw nga batan'on.

—Labot han Espanya nga asya an ikaduha ko nga lugaringon-tuna, bisan hain hiton mga tuna didto han talwas nga Europa.

—Ikaw nga naghingarungadto ha higrayo . . . hala daw, kitaon ta, ano an baga labi kamaupay nga imo didto hinkit'an? — nagpakiana hi Laruja.

Hi Ibarra baga nagpinanmurubuot.

—Maupay? Mahatungod hin ano?

—Pananglit . . . an mahatutungod han mga kaagi han mga bungto . . . an ira lakat ha panggawian, ha panugtanan, ha tuluuhan, an ha talig-unay, an ha kasahiran, an ha kabug-usan . . .

Hi Ibarra nagpainuino anay hin maiha.

—Ha huyayag nga sumat, an katingalahan la hito nga mga bungto kun kuhaon anay an kinalugaringon nga pag-gasad . . . Ugsa ko kinakadto in usa nga tuna, gintatalinguha ko anay pagtun'i an iya kaagi, an iya tinikangan sidngon ta na, ngan unina inaabat ko nga ngatanan kinaiya; inaabat ko nga an kahuraan o kakablasan han mga bungto iginkakairigo gihapon han lakat han ira kaluwasan o kauripnan, sugad han kamainalinsakubon o kaawaanon han ira mga gin-gikanon.

—Ngan waray mo na hinkit'an nga iba kun diri ito la?— pinmakiana, nagtitinawa hin pakatamay, an pransiskano nga tikang han pagtikang han panihapon waray gud pagyakan bisan usa kapulong, nalilibang tingali han pagkinaan. —Diri tuang han pag-inubusa mo didto han imo salapi kun amo la nga hinbaruan! Bisin hino hito nga bata ha liburan maaram!

Hi Ibarra nagkinita na la ha iya, waray na hibaro kun ano an sadang pamulungon. An iba nanhipahungat, nagkikinita han duduha ngan namamaghirot nga mamay-makaaalo nga aringasa. An batan'on naisisiring na unta: "An panihapon nag-iikahuruman na ngan hi Fr. Damaso busog

na", kundi napugngan niya ngan inin masunod an pinamulong:

—Kaginuuhan, ayaw la kamo hipausa hiton kinag-anak nga pamulong ha akon hinin amon hadto anay padi, kay amo ito an iya ha akon hadto pagdara han gutiay pa ako, kay ha kan Fr. Damaso kawang la an pagpanlabay han mga tuig; kundi iginpapasalamat ko ini ngatanan ha iya kay nakakapahanumdom ha akon hin buhi hadto nga mga adlaw han hiya masukot pa lumaoy ha amon balay ngan danay mag-lob pagsaro ha amon hin pangaon.

An dominiko kinmalit pagsiplat han pransiskano nga nakibig na an lawas. Hi lbarra binmuhat ngan mamulong:

—Tuguti ako niyo nga mag-una tungod kay pag-aabot ko pa la ngan tilakat ako buwas ngahaw, damo pa yana akon mga turuhayon nga inaatubang. An kadak'an han panihapon natima na, diri ako makiirinmon ngan diri ako naayon hin kape sugad man hin siminte. Ngatanan igpahanungod ta gihapon han Espanya ngan Pilipinas.

Ngan tinay-ong niya in usa kakopa nga irinmon nga ngada hadto waray pa niya paglalabti. Sinubad hiya han tigurang nga tenyente hin waray yakanyakan.

—Ayaw anay paglakat!—hinuringan hiya ni Kapitan Tiyago. —Diri maiha maabot hi Maria Clara; kinadto ni Isabel pagkuha. Makanhi an bag-o nga padi didto ha iyo nga usa nga banal nga tawo.

—Makanhi na la ako liwat buwas han aga ugsa ako lumakat! Yana may ada ko kakadtuon nga kasuruk'an gud.

Ngan lumakat. Sinmunod man an pransiskano pagpahungaw han iya kasinahon.

—Inmabat ka? —inatubang an mabulaw nga batan'on iya iginwawaay an sipol nga garamiton ha postre. —Adto, pagpalabilabi! Diri na mahihimo ipanagmugo han padi! Nagpapakasiring na nga tuhay na nga mga tawo! Asya ito an inaabutan han pagpagikan han kabataan ngadto ha Europa! Angay ito igdiri han Gobyerno!

—Ngan an tenyente? —sinmabat hi Da. Victorina han pransiskano; —han bug-os nga gab-i waray gud ukoy pagkinuriot; maupay na gud nga linmakat! Lagas na tenyente la gihapon!

Waray hingangalimot an ginang han paghinabihi han iya mga pakurong ngan han paghitamaki han sidsid han iya luon.

Hadto nga gab-i an mabulaw nga batan'on nagsisinurat hinin masunod nga bahin han iya **Estudios Coloniales**, upod hin iba nga lain an hinpapatungdan: "Kun nauunano nga in usa nga liog ngan in usa nga pako hin manok dida ha pinggan hin tinola nga nahabahin ha usa nga prayle nakabungkag han pag-arangay ha sakob hin usa nga panagtawo." Ngan didto han iya mga pangasoy nahasusurat inin masunod: "Ha Pilipinas, an labi nga waray pulos nga tawo dida hin usa nga panagtawo amo an nananagtawo: an tagbalay mahihimo pagpalusara hin waray hananabo nga ano man. Dida hiton ira yana kamutangan, haros usa pa nga kaupayan ha ira an diri pagpalakat han mga batan'on ngadto ha gawas han ira tuna, bisan na man la pagtutdo ha ira pagbasa . . ."

IV.

IRIHIS NGAN PILIBUSTERO.

Hi Ibarra nag-aalang pagpadayon han iya lakat. An hangin ha gab-i nga hadto nga mga bulan mahagkot na ha Manila бага nakapara ha iya agtang han gutiay nga dag-om nga nakadulom han iya hunahuna; tinmukas han kalo ngan guminhawa hin halawig.

Nagpapanlabay in mga kotse sugad hin kikidlat, mga sarakyan nga pasuruhulan sugad hin namamaghimatay, mga maglalakat nga mga taga magkalainlain nga tuna. An batan'on nagpadayon ngadto ha Plasa ha Binondo, an iya pitad nga diri turupong kinikilala gud nga kanan nahama-malanga ngan waray hinpaturunan; nagpapaniplaton hiya paluyuluyo daw sugad hin may ada niya buot pangilal'on Asya la gihapon adto nga mga dalan sugad man an mga balay nga mga pinintaran hin busag ngan hin bughaw, sugad man an mga kuta nga pinabusag o pinasugad pagkit'on han bato nga buhi, bisan diri maupay nga kasubad; an lingganayan han singbahan pinupungkayan la gihapon han iya dara nga urasan nga para na an bayhon; asya la gihapon an mga tindahan han kainsikan nga may mga handong nga maghugaw nga panapton nga ginusukan hin puthaw, usa ngani hadto nga gusok iya ginpilo hadto hin usa kagab-i, nahanugad hiya han magraot in batasan nga kabataan ha Manila; iito pa ngani, waray pa pagtadunga ngada yana!

—Mahinay nga pag-uswag!—nagmugo hiya ngan magpadayon han lakat tipakadto ha dalan Sacristia.

An mga mamaraligya hin sorbete namamagginugliat: “Sorbeteee!” Mga tinghoy la gihapon an suga han kainsikan ug kababayin’an nga magtirinda hin mga karan’on ug mga prutas.

—Kaurusahon!— an iya naluwas; —asya la gihapon ito nga insik, may pito na katuig ngada yana, ito nga tigurang nga babayi . . . asya man la gihapon. Baga sugad hin yana nga gab-i nag-ininop la ako hin kanan pito katuig nga paglakaton ha Europa! . . . Ngan, marahalon nga Dios! waray la gihapon kaayad an bato nga araydon han akon pa paglakat.

Matuod man gud, nakada pa nahabubulag an bato nga naluka dida ha ligid han dalan dida ha may likduan tikang ha Kalye Sacristia⁽¹⁾ ngadto ha San Jacinto.⁽²⁾

Dida han nagkikinita hiya hini nga katingalahan, tigaman han kawaray barubantand han mga butang didto ha Pilipinas, tuna han waray kamurayawan nga pag-ukoy, usa nga kamot hinmapon hin magaan ha iya sugbong; linmingi hiya ug say niya iginkaatabang an tigurang nga tenyente nga nagkikinita ha iya, naghihipahiyom; diri na dara an iya pamayhon nga kuriot nga asya an kinikilal’an gud han iya pagkamilitar.

—Batan’on, pagtagam! Tigamni an nahinabo hadton imo amay! — nagsiring.

—Tabi daw, pag-abat ko ikaw nakakilala hin maupay han akon amay! . . . Makahimo ka pagsumat ha akon kun napaunano ngan diin kamatay?—

—Kay diri ka maaram?— nagpakiana an militar nga hinmunong.

—Akon iginpakiana kan D. Santiago kundi buwas pa an saad niya ha akon pagsumat. Kay hinbabaruan mo?

—Kaiya, bisan hino sayod hito! Didto kamatay ha bilangguan!

An batan’on inmisol ngan pagpauruk-urukan hin kita an tenyente.

—Ha bilangguan? Hino in namatay ha bilangguan? — nagpakiana.

—Ada, an imo amay nga nakadto nabibilanggo,— binmaton an militar nga dapit nahatitingala.

—An akon amay . . . ha bilangguan . . . nabibilanggo?

Ano, liwata daw? Maaram ka kun hino an akon amay? Ikaw nag . . . — an batan'on nagpinakiana han militar nga iya kinakaptan dida ha butkon.

—Pag-abat ko diri ako nagsasayop: hi D. Rafael Ibarra.

—Oo, hi D. Rafael Ibarra! — namulong hin maluya an batan'on.

—Hunahuna ko adto nga maaram ka! — namulong an militar dara in kapaid han pag-abat niya han nahinanabo ha sakob han kasingkasing ni Ibarra; — isip ko adto nga ikaw . . . kundi pakaisuga an imo buot! Dinhi diri namaydungog an tawo kun diri anay nahangangadto ha bilanguan!

—Angay ako magmatuod nga diri ka ha akon nagtiaw, — an mahinay nga baton ni Ibarra, katima hin pira kadali nga waray yakanyakan. —Makahimo ka ha akon pagsumat kay ano in kabilanggo?

An tigurang baga namurubuot.

—Nahatitingala ako nga waray ka gud pagsayuri han nahanabo ha sakob han imo pagkabalay.

—An iya urhi nga surat, nga may usa na katuig ngada yana nasiring nga diri la ako mabaraka kun diri hiya makagsurat kay may damo niya nga inaatubang nga buruhaton: nagtugon la nga magpadayon ako pag-aram . . . iya ako binibindisyunan!

—Ta, kun sugad, dida ito niya pagsurata han waray na kaiha mamatay: diri na maiha tumagmo tikang namon iginlulubong didto ha iyo bungto.

—Makahimo ka pagsumat kun ano an hinpatungdan han kabilanggo han akon amay?

—Waray kabillingan; usa nga hinpatungdan nga nakapadungog. Kundi upod ha akon kay tipakadto ako ha kuwartel; igsusumat ko ha imo hamtang kita maglalakat. Sarig ha akon butkon.

Nagkinalakat hira anay hin mahilom: an tigurang baga nagpipinainuino, ngan nagpipinamulat hin kalambagan dida han mitaybitay han iya talinga nga iya ginkakaputkapan.

—Daan ka sayod kaupay, — nagtikang hin pamulong; —nga an imo amay asya an labi kamanggagan dida ha lalawigan, ngan bisan kun hiya hinihigugma ngan gintatahod han kadam'an may iba nga nasisina, o naawa, han iya kamutangan, Usa nga maraot nga palad nga kami an kat-

silaa nga nagpapakanhi ha Pilipinas diri kami asya an angay gud; akon ini ginluluwas tungod han usa mo nga apoy ngan tungod man liwat han mga kaaway han imo amay. An masukot nga pagkaliwanliwan, an kamahugaw na han ginawian han mga labaw, an paggipaugup-ugop, an kabarato ug kahalipot na han pagsakay tikanhi, amo an sayop hito ngatanan; say nagpapakanhi an labi kamagraot didto ha Peninsula, ngan kun may nahanganganhi nga mapay, hindadarahigan dayon han maraot dinhi hini nga tuna. Ta, an imo amay bisan kun baga iginkakaupay han padi ngan hin kadam'an nga tawo, may damo niya hin duro nga mga kaaway dida han mga didtuanon nga dida han kakatsilaan.

Dinhi inmukoy hiya nadaliay.

—Mga ikapira kabulan tikang ka nagikan, nagtikang an mga kasiribton ha buot nira ngan hi P. Damaso, waray ko gud matukib kun ano an totoo nga tinikangan. An iginsasala ha iya ni Fr. Damaso amo an kadiri pagkumpisal; dan hani waray man adto hiya gihapon kukumpisal, kundi mag-sangkay hira hin maupay, sabuot ko nahanunumdom ka pa. Labot pa. hi D. Rafael usa nga maupay gud in dungog nga tawo ngan labi pa kamatadong han damo nga mga parapangumpisal; may ada la niya mahugot nga lagda han ginawian nga gintutuman niya ha iya la ngahaw, ngan danay, kun hinnanabihan niya ini nga mga kasiribton, mamulong hiya ha akon hin pagkasiring: “Senyor Guevara, hunahuna mo igpapasaylo sa Dios in usa nga dako nga sala, pananglit an pagpatay hin tawo, tungod la kay iginsumat mo hin usa nga padi, tawo man la ngahaw nga sugad ha aton, nga may katungdanan hin paghilom, ngan tungod la kay ikinahadlok mo hin katubod ha impyerno, nga amo an kahulugan han **acto de atricion?** Tungod kay ikaw nagpakita han imo kamatalaw ug kawaray alo nga gayod? Lain la iton akon pagdiyos, siring pa hin iya; an baga ha akon, diri nau-pay an maraot hin igkasi maraot ngan diri iginpapasaylo an sala hin mga luha nga waray hinpapatungdan ngan hin paglimos ha singbahan. lini in akon pananglitanan: kun ako, pananglit, nagpatay hin tawo nga may asawa ug may mga anak, ginbalo ko in usa nga himyang nga asawa ug ginilo ko in maglipayan nga kabataan, makakatuang ba ako han gihahataasi nga Katadungan kun ako mahikog, itapod ko an akon binuhat ha usa nga makikialayon ha akon hin

paghilom, paglimusan ko an kapadian nga diri nagkikinahanglan, bumayad ako hin Bula de Composicion⁽³⁾ kun magtintangis man ako ha adlaw-gab-i? An balo ngan han mga ilo? An ha akon nga pagbati, kaangayan gud nga talinguhaon ko ha sakob han mahihimo an pagliwan hadton tawo nga akon ginpatay; angay ko ighalad an bug-os ko nga kinabuhi ha kaupayan hini nga mga tawo nga iginbutang ko ha kakurian ngan bisan pa ngani, bisan pa ngani, hino in makakagliwan han higugma han bana ngan han pagmayuyo han usa nga amay?" Asya ini an pangatadungan hadton imo amay ngan dida hini nga mahugot nga lagda ha panggawian hiya pagsusunod ngan mahihimo ta hin pagsiring nga waray gud hiya pakabudlay han igkasitawo; lugod iya pa ngani gintalinguha, ha maupay nga binuhatan, an pagpara han sinisiring niya nga diri matadong nga binuhatan hadton iya kaaapuyan. Kundi, balika ta an mga kasiribton nira ngan han padi nga nagtitikadako la; hiya hinnanabihan ni P. Damaso didto ha walihan ngan kun diri hiya nginangaranan hin dayag, usa nga katingalahan, kay dida han batasan ni P. Damaso angay gud pagpamulaton an bisan ano. Akon adto gintitinagnaan nga, maiha, magdali, maghihimadarako.

An tigurang nga tenyente in mukoy liwat.

—Hadto nga panahon naglilinakat ha lalawigan in usa nga nag-artilyero, nga ginpaiwas didto han ira kompaniya tungod kay uraura kabanyaga ngan kawaray hibabruan, — nagpadayon.— Tungod kay an tawo nagsisiring hin mabuhi ngan tungod kay diri nahatutugot ha iya an mga burohaton nga ginpupulawas kay bangin makadaot han amon dungog, gintungdan, ambot kun hino in nagtungod, hin kaparapanukot han buhis han mga sarakyan. Ini nga sadang pairan nga tawo waray karawat bisan magutiay na man la nga hibaro ug an mga bungtuhanon sinmabot hini dayon: usa gud nga katingalahan nga in usa nga katsila diri maaram magbasa ngan magsurat. Tiawtiaw na la ngatanan an nakakarawat hini nga waray palad nga napihaw dida han kadam'an kun nagsusukot na han buhis nga iya panurukton, ngan maaram nga gintitinawaan hiya, salit nadugang hin kamarao an iya batasan nga daan na waray pulos. Tinutuyo han mga tawo pagduhol ha iya hin tuwad han mga sinurat; hiya man nasikaungod pagbasa ngan pagpirma han iya ngaran ha bisan diin nga bahin han papel nga hikit'an nga diri sinuratan, an agi pa ba nga daw an tamak

hin tuhil, angay gud man ha iya. An mga didtuanon nabayad kundi nagbabadyangas ha iya; hiya natulon na la hin laway ngan nasukot gihapon, ngan dida hini nga kaburut'on waray tinatahod nga bisan hino ngan iginkabarubalyo hin magraot nga pulong han imo amay.

Usa kaadlaw nahanabo nga, han ginsisinuhisuhi niya in usa nga papel, nga idinuhol ha iya didto hin usa nga tindahan, ha pagbiling niya han katungaydan, usa nga bata nga nakainaw nagkininhaton han iya kaupdanan ngan magtinawa, gintitinudlok hiya. Ini nga tawo nakabati han katabatawa ngan inmabat han badyangas ha iya dida han magnanong nga nawong han tagsatagsa nga tambong. Nawad'an hin kaburut'on, inatubang niya ngan panlanaton an kabataan nga naghindadlagan, nagginugliat hin **ba, be, bi, bo, bu**. Duro an iya kasina ngan tungod kay waray niya may hin-abutan, sinalibay niya an kabataan han iya dara nga tungkod ngan nakaigo ngan nakasamad ha ulo hin usa nga bata nga, han katumba, iya daupon ngan pagtamakan, ug waray dida han mga tambong nga namamagbinadyangas may ginmahon pagtabag. Iginkapalad nga maraot nga linmabay dida hadto an imo amay: tungod han diri pakailob pagkita, dinalagan niya an parapanukot, kinaptan ha butkon ngan pagbinusaan. An parapanukot nga tingali tungod han kangaralson mapula an pagkita han bisan ano, hinmagyo han kamot, kundi an amay mo nga tulin han magkusog nga mga *vascongados*⁽⁴⁾ waray pauna ngan . . . nasiring an iba nga sinuntok, an iba nasiring nga itinikwang la,, kundi an tawo nahapariigdiig ngan ha pira kapitad natumba didto an ulo hibunal ha usa nga bato. Hi D. Rafael naghinayhinay pagpurot han bata nga samad ngan dad'on ha tribunal. An nag-artilyero nagsinuka hin dugo ngan waray na himagutaw'i, namatay ha sakob hin pira kadali. Kay kaiya na gihapon, inmirog an mga punuan, an imo amay nabilanggo ngan dida na ngahaw pagpangulpot an ngatanan nga hadto tago la anay nga mga kaaway. Inmuran an mga butangbutang, iginsumbong hiya hin kapilibustero⁽⁵⁾ ngan kairihis: an kairihis usa nga kawaray palad bisan diin, labi na hadto nga panahon nga an hukom usa nga tawo nga nagpapakamakidiyos, nga nagrurusaryo hin dako nga tingog didto ha singbahan kasabat an iya mga suruguon basi tingali an iba makabati ngan sumabat; kundi an kapilibustero labi pa kamarao han kairihis ngan darudako

pa nga kasal'anan han pakamatay hin tulo nga parapanukot hin buhis nga mag-aram magbasa ngan magsurat ngan magkiglantugi. An ngatanan tinmalikod ha iya, an iya mga basahan ug kapapilan pinannguha. Iginsumbong hiya nga bumarasa han **El Correo de Ultramar**⁽⁶⁾ ug iba pa nga pahayagan ha Madrid; nga ginpagikan ka ngadto ha Suiza nga dapit ha Alemanian; nga hindakpan dida ha iya in mga surat ug mga retrato hin usa nga ginhikog nga padi⁽⁷⁾ ngan hin ambot kun ano pa. An bisan ano hinpapasangilan pati an pag-sul-ot hin bado nga dinidtuanon⁽⁸⁾ tulin man hiya hin kakatsilaan. Kun iba pa nga tawo adton imo amay bangin nakagawas gilayon kay may usa nga mediko nga nagsiring nga an nakamatay hadto nga tawo amo an pagsaka ha ulo han dugo . . . kundi an iya manggad, an iya pagtapod han katadungan, an kangalas niya han ngatanan nga diri uyon han balaod ug katadungan, asya an nakadaot ha iya. Ako ngahaw nga diri ko ayon an pangilyupo ha bisan kanay, nakadto ako, inmatubang ha Kapitan Heneral, an liniwanan hinin iini; gin-asuyan ko nga diri mapipilibustero in usa nga tawo nga naninimangno han ngatanan nga katsila, makablas o palagiw man, pinasasaka ngan pinakakaon ha iya balay, usa nga tawo nga may dara pa ha mga ugat han mapinairon nga dugo han mga taga Espanya; kundi kawang la an pagtubyanan ko han akon lawas, an pagsumpa ko ha ngaran han akon pagkamakaluluoy ug han dungog han akon pagkasundalo; say ko la ginpulsan an maraot nga pag-atubanga, an labi pa kamarao nga pagpalusara ngan han pagngarani ha akon nga **chiflao!**⁽⁹⁾ . . . Ah! makabibido adto nga mga adlaw!

An tigurang pinmahuway nadaliay, kundi han pag-abat nga an iya kahimangraw nagpipinamati la, waray sirusiplat ha iya, nagpadayon:

—Kay iya man tugon, ako in nanalinguha hin pag-andam han kalipungan han imo amay. Kinadto ko an bantugan nga abogado nga pilipino, an batan'on nga A—— kundi waray karuyag. “Ako ngahaw in makakaraot ha iya,” nagsiring. “Iton akon ha iya panabang tingali magintinikangan la liwat hin bag-o nga mga sumbong patok ha iya ngan bangin pa ngani ako mahaupod. Say lugod kadtua hi Sr. M——nga usa nga maupay magyakan ug madali makaagi hin mga pamulong, labot pa, taga Espanya ngan kilala hin maupay.” Asya man gud akon kinadto ug

an bantugan nga mananabang amo in inmatubang han kalipungan, hin kanan dati ug diri lupigan nga pagdara. Kundi an mga kaaway damo ngan an iba mga tago la ngan diri pinanngingilala. Duro an mga buwaon nga saksi ngan an ira mga butangbutang, nga ha lain nga tuna mapapapas unta ha usa kapulong nga suyat han abogado, dinhi daw namamay-lawas hin madig'on nga kamatuuran. Kun an abogado nakakalugos pagbagi han mga sumbong kun iya nahamumutang ha pagkatipatipa an mga saksi, nangungulpot liwat dayon in lain nga mga sumbong. Iginsumbong hiya nga nanlupog hin mga tuna ngan ginsuktan hiya hin mga kabaraydan; gintahapan hiya nga iginkakasabot han mga tulisan basi an iya mga hayop ug mga tanom diri paglabtan. Ha katapusan, ginsamok hin duro an kalipungan nga ha kahagos hin usa katuig waray na may naggigisabot. An hukom nahaiwas; inmabot in lain ngan bantog nga matakadong, kundi palad gud man nga maraot nga waray la liwat kaiha; ug an linmiwan ha iya uraura kadudyaganon han mag-upay nga kabayo.

An mga kabiduan, an mga kabudlayan ha buot, an maraot nga kamutangan didto ha bilangguan, o an kasakit man niya pagkita han damo nga mga bungalos, pinmahugo han iya madig-on nga lawas ngan dida tikanga han sakit nga diri nauupay kun diri didto ha lubnganan.⁽¹⁰⁾ Ngan han nag-iikatarapos na ngatanan, han nag-iikataralwas na hiya didto hadto nga mga sumbong nga hiya kaaway han lugaringon-tuna ngan nakamatay han parapanukot . . . na matay ha bilangguan nag-uusaan la. Umabot ako naghihingutas na.

An tigurang inmukoy, hi Ibarra waray hipapagyakan. Hadto gud naabot hira ha atubangan han kuwartel. An militar hinmunong ngan idinuhol kan Ibarra an iya kamot, namulong:

—Batan'on, an mga talagudti nga kasayuran ipakiana na la kan Kapitan Tiyago! Yana maupay na la nga gab-i! Kinahanglan ako manginano kun may ada ba nahanabo.

Ginumos ni Ibarra hin kanan paghinangop, waray yakanyakan, adto nga kamot nga kulang na hin unod ngan, waray aringasa, ginkinita niya an tenyente ngada han kawara ha iya mga mata.

Hinminayhinay hiya pagbirik ngan iginkaigo nga may

nalabay nga sarakyan, iya kinampay an kotsero.

—Ngadto ha **Fonda ni Lala!**⁽¹¹⁾ — an tugon niya han kotsero, an iya tingog an tuman la nga hinsasabutan.

—Tikang pa la ini sabuot ko ha bilangguan, — an isip han kotsero nga linmamba hin makusog han iya sangat nga kabayo.

V.

USA NGA BITUON HA MASIROM NGA GABI

Hi Ibarra sinmaka ngadto han iya sulod nga nahada-dapit ha salog, pinmakalingkod dida hin usa nga butaka, naaatubang niya an kapawngan nga naghahaluag ha iya paniplat tungod han binuksan nga tangbuanan.

An tugbang nga balay nga nahatatabok han salog nag-rararangat tungod han damo nga mga suga ngan tikang didto naabot ngada ha iya sulod an malipayon nga tunog han mga turunggon nga dinulsan an kaurog. Kun an batan'on diri hadto nga gab-i uraura kagupong ha pamuru-buot ngan na may gutiay la hiya nga kamausisahon, bangin hiya hinmaruyagan hin pagkinita, ginmamit la hin largabista, han nahananabo didto han ginpapawaan hin duro nga ruwang; bangin hiya hin-ayunan pagkinulaw hin usa hiton nauulpot la ha atubangan, dara han mahika, nga dayan igpaguwa didto hiton dagko nga paguruwaan ha Europa, nga ha panungatunga hin malanoy nga tunog hin orkesta nabutho ha butnga hin usa nga inuuranan hin pawa ug gin-kakataktakan hin bulawan ug mga diyamante, ha usa nga rinayandayanan hin sinidlanganon nga sabong, daw natungha nga langitnon, usa nga diri lawasnon nga napuputos hin masilhag nga panapton, nga nagtitikaharani hin haros diri nasaping ha bugha, nga daw inuupdan ug ginlilibutan hin mapawa nga dampog: ha iya atubangan nabuswak an mga bukad, narayhak an sayaw, nanhihimangno an mga arangay nga tunog ug an mga kapangon nga mga yawa, mga nimpa, mga unгло, mga tamyaw, mga manulunda, mga sagala ug mga pastores namamagsarayaw ha iya atubangan, namamagtuktok hin mga panderetas, namamagsarusalibot ug nanmumutang an tagsatagsa ha iya mga tiil han lunlon nira mga halad. Hi Ibarra nakakakita unta hin usa nga gimahusayi nga daraga nga ma-

baysay, nakakasul-ot hiton makaruruyag nga pamanapton han kadaragan'an ha Pilipinas, ha butnga hin gin-aalirungan hin magkalainlain nga mga tawo nga namamagwaruwaklit han ira mga kamot ug nanrarayhak: may ada didto kainisikan, kakatsilaan, mga pilipinhon, mga militar, kapadian, kalagasan nga kababayin'an, mga batan'on ug iba pa. Hi P. Damaso nahatutupad hadto nga mahusay; hi P. Damaso matawatawa, daw sugad hin usa nga baraan; hi Fr. Sibyla, an mao nga Fr. Sibyla, nakikighinimangraw ha iya ngan hi Da. Victorina nag-iinayad dida han marabong nga buhok han daraga hin usa nga inurapong nga mga mutya ug mga brilyante nga nabulang ha mata an magkalainlain nga tina han silaw han tagsa nga bato. An daraga mabusag, tingali kun uraura kamabusag; aniya mga mata nga kanunay isinisplat ha ubos, o ihinahangad, nagpapahayag hin usa nga kalag nga giurayi, ngan kun hiya nahiyom ngan binubuksan an iya gudti ug magbusag nga ngipon, haros pakakasidngon ta nga an rosa usa la nga bukadhin banwa ug an marpil tango la hin elepante. Dida han masilhag nga bado nga pinya⁽¹⁾ ngan dida han malison ug mabusag niya nga liog nanmimirukpirok, siring pa han mga tag-alog, an iya kuwintas nga mga brilyante. Uusa la katawo an baga waray, sidngon ta na, aabat han iya lambrag: uusa nga batan'on nga pransiskano, manipis an lawas, nanhihingas, duason, waray barubantad, nagkikinita la ha iya tikang didto ha antaw, daw sugad hin ladawan nga bato, haros waray giruginhawa.

Kundi hi Ibarra waray hinkikit'an bisan ano hadto ngatanan: lain la an nakikita han iya mga mata. Uupat nga kuta nga maghugaw ug diri tinabunan naglibot hin usa nga hiligutay nga urukyan; ha igbaw han usa hadto nga mga kuta may rihias; ha ubos, didto han malamiri nga tumbanan may usa nga higdaan, ug dida han higdaan may usa nga tigurang nga naghihingutas: an tigurang nga nagkukuri na pagginhawa, nagliliningi paluyuluyo ngan naglilinuwas, dungan an pagtangis, hin usa nga ngaran; an tigurang nag-uusaan la; ha ikinadalikyat hinbabatian in hinarag-ing hin talikara, o usa man nga agumod nga natahos han kuta . . . ngan didto ha kahigrayuan, usa nga karayhakan, usa nga aringasa hin katatawa ngan irignom; usa nga batan'on naharahara, naguliat, nahuwad hin irinmon dida ha mga bukad ug ginpaparakapakan ngan gin-

guguliatan hin kinahubgan han iba. Ngan adto nga tigurang sugad an kahimo han iya amay, adto nga batan'on sugad an panagway ha iya, ug an ngaran nga ginlilinuwas han tigurang nga nagtatangis amo an iya ngaran!

Ini amo an nakikita ha iya atubangan han waray palad nga batan'on. Naparong an ngatanan nga suga dida han balay nga tugbang, in mukoy an mga turunggon ug an aringasa, kundi hi Ibarra nakakabati pa han naghihi-ngutas nga tingog han iya amay nga nagbibiniling hin usa nga anak ha iya katapusan nga pagginhawa.

An kamingaw ginmuop han bug-os nga Manila ug an ngatanan daw sugad hin nanhingadto ha mga kamot han kawarayan; an tugaok han manok hinbabatian nga igin-kakasarusalyo han tuktok han mga urasan ha mga lingganayan ngan han mamingawon nga **alerta!**⁽²⁾ han burigo nga bantay ha kalsada; usa kapinit nga bulan nagtitikang na paggimlat; ngatanan nanmamahuway na, oo, kay pati hi Ibarra nahangangaturog na, guol, tingali dara han kasubo nga dinmangop ha iya hunahuna, o dara ba adto han iya pag-abot.

Kundi an batan'on nga pransiskano nga hinkit'an ta diri pa la maiha, nga nahadong ug waray yakanyakan ha butnga han kamarugyaw didto han ruwang, waray kakaturog; nag-iinagma. Nanininangko han iya mga siko dida han hangbuyan han tangbuanan ha iya sulod, an duason ug magasa nga bayhon isinasarig dida han iya mga palad, nagkikinita ngadto ha hirayo hin uusa nga bituon nga nagraranggat ha butnga han masirom nga langit. An bituon nagtitikagutiay ngan unina nawara, an kawarad'on nga bulan бага nagdulom, kundi an prayle waray gud pagkiwa didto han iya hinmumutangan; iya ginkikinita an kasidsiran han langit nga nagdadaparap tungod han burong han kaagahon, ngadto dapit han patag ha Bagumbayan,⁽³⁾ ngadto dapit han dagat nga nakaturog pa.

An surugon nga nagtawag ha iya purtahan pagsang-pit ha iya kay basi magmisa, amo ha iya in nakapukaw dida han iya pagtinungkuon.

VI.

HI KAPITAN TIYAGO

“Matuman an imo pagbuot dinhi sa tuna . . . !”

Hamtang nangangaturug pa, o namamahaw man, inin aton mga tinawo, say ta anay paghihimangrawon hi Kapitan Tiyago. Diri kita niya inabiabi kakano pa man, salit waray naton katadungan, ngan diri ta man liwat turumanon, in pagsikway ha iya, in paghingalimot ha iya bisan dako kaupay an mga kahigayunan nga aton atubangon.

Hiya hamubo, malud-as an panit, malison an lawas, ngan kun pagkit'on ha bayhon, tungod ada han duro nga tambok, nga gawad han langit siring pa han mga dumarayaw, kun tungod ba han dugo han mga kablas nga iya ginsusupsop, siring pa han iya mga kaaway, kundi sugad han amon siring, tambok han mga hamon, hi Kapitan Tiyago daw barubata pa han totoo niya nga panuigon; may makakasiring nga hiya aada la ha mga katluan la kaglima katuig. Hadton mga panahon nga nanhihinabo inin mga kagi nga akon na iginsumat, an panagway ni Kapitan Tiyago kanunay nga maligdong. An iya ulo nga lipurok, gutiayay ngan luob hin maitom nga buhok nga haglaba ha atubangan ug haglipot ha talikuran, nasiring an sumat nga damo kuno in sulod; an iya mga mata nga gudti, kundi diri insikon, diri gud nagbabalhin ha paniplat; an iya irong gamayay ngan diri pugngok, ngan kun an iya baba, diri nababarahiwi dara han duro nga pagtinabako ngan pagminama ngan dayon pagguguom han gupa⁽¹⁾ ha usa nga limugmugan, makakasiring kita nga matuod man-gud nga may iya katadungan hin pagpakamahusay nga tawo. Kundi, bisan duro adto nga pagpahusa, mabusag gihapon an pagdara niya han iya mga ngipon nga kalugaringon pati an duduha nga ipinahuram ha iya han dentista ha tinaggpulo kagduha kapisos an usa.

Iginpapahamutang hiya nga usa han mga labi kamanggaran dida ha Binondo⁽²⁾ ngan usa han mga dagko in karaanan nga kinukuhaan hin asukar tungod han iya mga tuna didto ha Pampanga ngan Laguna de Bay, labi na didto ha bungto ha San Diego, nga ibinabaligya o ibinabayad han mga utangan ha iya. An San Diego asya an iya ayon nga bungto, tungod hiton mag-upay nga karigusan, tungod hiton bantugan nga bublangan ngan tungod man han damo

la nga hinumduman niya didto hito nga bungto: danay didto mag-ukoy hiya hin tinagduha kabulan ikinatuig.

Hi Kapitan Tiyago may damo nga balay ha mga dalan Santo Cristo, Anloague ngan Del Rosario. An pagpalit hin apyan ginpapakabuhian niya ngan hin usa nga insik ngan diri ta na angay asuyon nga dako an ira nakukuha nga pulos. Hiya an nagpapakaon han mga binilanggo ha Bilibid ug hiya man an nagpapadulong hin sakati⁽¹⁾ ngadto han dagko nga kabalayan ha Manila, kaiya nga ngatanan ini sinabutan ngadaan. Iginkakaupay han ngatanan nga punuan, may kinaiya nga aram ha pagpakabuhi, batid, mahumok in kaburut'on ngan gamhanon hin pagsulod pamakabuhi dida hiton mga kinahanglanon han iba, hiya la an makaharadlok nga iginkakasibang hin usa nga sinisiring nga hi Perez dida ha panalapi ug pamaligya hin katungdanan, o pamunuanan, nga kanunay kanan Gobyerno Ha Pilipinas itinatapod ha kamot han iba nga tawo. Salit ha panahon nga nanhihinabo ini nga mga kaagi, hi Kapitan Tiyago asya in uusa nga tawo nga himyang ug malipayon, tubtob han kahihimyanan ug kalilipayan hin usa katawo nga gutiay in ulo didto hadto nga mga tuna: manggaranon, iginkakaupay han Dios, han Gobyerno ngan han mga tawo.

Nga iginkakaupay han Dios, waray ruhaduha, haros usa nga tuluuhan: waray hinpapatungdan kun ano nga igkakaaway han maupay in kaburut'on nga Dios, kun ha tuna maupay in kamutangan, waray ha iya paglalabot ngan waray ha iya pakakautang hin salapi. Waray pa gud niya ihangad ha Iya an iya mga pag-ampo bisan ha mga uras nga dagko han iya kasuruk'an; hiya manggaran ngan an iya salapi amo an nag-aampo sa Dios ha iya; mahatungod han mga pamisa ug mga pangamuyo, ginlarang sa Dios an mga gamhanan ug hagtaas in buot nga kapadian; mahatungod hin mga pangadion ug mga rosaryo, ginlarang sa Dios han diri Niya matupngan nga kamaupay an mga kablas basi ha kaupayan han mga riko; mga kablas nga ha tig-usa kapisos nailob pangadi bisan napulo kag-unom nga misteryo ngan magahom pagbasa han ngatanan nga mga marahalon nga basahan pati an Biblia han mga Hebreo kun dugangdugangan hin bayad; usahay, kun aada hiya hin dako nga kakurian ngan nagkikinahanglan hiya hin mga kaluoy tikang ha Langit ug waray niya nadadalidali bisan na man

la usa nga kandila nga pula hin insik, say niya inaatubang an mga santos ug santas nga iya darangpanan, iya la gin-pupun'an hin damo nga saad basi la manuod han iya maupay nga pinananalinguha. Kundi an masukot gud niya pagsaaran ngan pagtumanan hin saad amo an Virgen ha Antipolo, an Ntra. Sra. de la Paz y Buen Viaje, kay an mga santos la nga gudti diri hiya nag-aatap gud kaupay: natutuman na ngani niya an iya gintatalinguha diri na niya pinanhihinumduman, matuod diri na man liwat niya binalik pagsamuka kun namamaykasuruk'an niya liwat; kay hi Kapitan Tiago maaram nga dida ha almanake damo iton mga santos nga waray himangkaagan ngan tingali diri maaram kun ano in angay buhaton didto ha Langit. Ngan labot pa, an Virgen ha Antipolo pinakakasiring gud niya nga darudako in gahom han iba nga kabirhinan, bisan pa managbitbit hin mga tungkod nga salapi, mga Nino Jesus nga hinugkasan o binaduan, o mga kuwintas, mga kurriya o karmen, tungod ada kay ini nga babayi nga bantog nga maisog, maminangnuon han iya ngaran, kaaway han pagparetrato, sugad han sumat han Sakristan Mayor ha Antipolo, ngan kun nangingisog dagos pag-iitom sugad hin kamagong, ba man an iba nga kabirhinan maghuruhumok an kasingkasing ngan magpinasayluon: dayag ito nga may mga tawo nga nagapillugod paghigugma han hadi nga nagbubuuutbuot la, diri lugod han hadi nga nagpapasugot sugad han kaburut'on han bungto, sumala hira Luis XIV ngan hi Luis XVI, hira Felipe II ngan hi Amadeo I. Tingali man liwat ada tungod hini an panhihikit'i didto hito nga bantugan nga singbahan ha Antipolo hin mga kainsikan nga diri binunyagan nga namamagluhod paglakat, sugad man kakatsilaan, kundi an diri la hinsasabutan kay ano nga an kapidian didto nanmamalagiw dara an salapi hiton makatarag-ob nga ladawan, nagpapasingadto ha Amerika ngan didto nagpapangasawa.

Adto nga purtahan didto ha ruwang nga natatabunan hin biray, agian adto ngadto hin usa nga pangaradian nga diri gud nakukulang dida hin usa nga balay nga pilipinhon: aadto didto an kadiyusan ni Kapitan Tiyago, sinisiring ta nga kadiyusan kay ini nga tawo бага dapit may kahilig niya han pagtoo hin damo nga Dios, waray pa pakatukib han pagtoo hin uusa la.⁽⁴⁾ Didto panhihiagian in mga ladawan han Sagrada Familia nga marpil iton mga kamot,

tiil ngan ulo tubtob ha dughan, salaming iton mga mata, haglaba iton pirok ngan kurong ug bulaw an buhok tigaman han kamaupay manhimo hin ladawan dida ha Sta. Cruz.⁽⁵⁾ Mga cuadros al oleo nga bul-iw hin mga pintor ha Paco ngan Ermita,⁽⁶⁾ nga nagpapahayag han pagsakita han mga baraan, mga milagro nga binuhat han Virgen ug iba pa; may Sta. Lucia nga nahangad han iya mga mata ha Langit ngan nabitbit hin pinggan nga may sulod nga duduha liwat nga mata nga may pirok ug kiray, sugad hiton hinkikit'an dida ha butnga hiton triyanggulo nga tigaman han pagkatulo katawo han Dios, kun dida man hiton mga lubnganan han mga taga Egipto; may S. Pascual Baylon, may S. Antonio de Padua nga may sutana nga ginggon⁽⁷⁾ ngan nagtatangis nagkikinita hin usa nga Ninyo Jesus nga kinapitan-heneral an pamanapton, may kalo nga tres-piko, may taklos nga espada ngan may sapin nga abot ha tuhod sugad hiton tikaradto pagtambong hiton sarayaw hin kabataan didto ha Madrid; ha pagsabot ni Kapitan Tiyago, an kahulugan hini, nga bisan idugang pa sa Dios ha iya kagamhanan an gahom hin usa nga Kapitan Heneral ha Pilipinas, pag-uuyagan la hiya gihapon han mga pransiskano sugad hin usa nga batabata. Panhihikit'an man liwat didto in usa nga S. Antonio Abad nga may tupad nga baktin nga pinakakasiring ni Kapitan Tiyago nga sama kami-lagroso han mao nga santos nga iginkakatupad, salit diri hiya ginagamhan hin pagngaran la tuga nga baktin kundi **criatura del santo senyor S. Antonio;**⁽⁸⁾ in usa nga S. Francisco de Asis nga pipito in pako ngan mayahon an sul-ot nga sutana, nga nahababawbaw hin usa nga S. Vicente nga duduha la an pako kundi may dara nga kornetin; in usa nga S. Pedro Martir nga buka an ulo kay tinigbas hin talibong⁽⁹⁾ hin usa nga tampalasan, talibong nga dinadara hin usa nga diri binunyagan nga nahapapaluhod, katupad hin usa liwat nga S. Pedro nga nagpapalong hin usa nga muros nga tingali hi Malco nga nakagat han im-im ug nahilod hin kasuol, igo la nga natugaok ug naparapara han iya mga pako in usa nga hinigutan nga manok ha bawbaw hin usa nga lurungan nga dorico⁽¹⁰⁾ dida hini hi Kapitan Tiyago nakakasiring nga magsama la kun an tawo manamad, kun say man panamaron, magsasantos gihapon. Hino in makakagsumat han kadam'an didto nga mga ladawan ug makag-asoy han mga kaupayan ug kabaraanan nga didto natitirok? Diri

masisiya dida hin usa nga Kapitulo! Kundi bisan la, diri ta gihapon angay hilipngawan in usa nga makaruruyag nga S. Miguel nga kahoy nga binulawanan ug pinintaran, nga haros mausa kametros an kahitaas: an santos nga manulunda nananakmol, nanmumutlog an mga mata, nakukunot an agtang ngan namumula an bayhon; may dara ha butkon nga kalasag nga masugadsugad han kanan mga griyegos ngan iwinawaay han too nga kamot in usa nga karis nga suluganon⁽¹¹⁾ daw sugad hin andam pagsamad han bisan hino nga mag-arampo ha iya nga pumaharani (asya an бага inaabat han hawog han iya katindog ug paniplat), diri lugod say an manunulay nga ikugan ngan sungayan nga nakulait dida han iya bitiis nga kanan daraga. Hi Kapitan Tiyago diri gud ha iya napaharani, nahadlok nga may hana-bo nga milagro. Nakapira na kumiwa in usa nga ladawan, magdiano hin kamaraot nga kahimo, sugad hiton didto ha pamandayan ha Paete;⁽¹²⁾ nakapira na, basi magupong ngan maghinulsol an mga magpakasasala nga nagkakawawad'an hin tuluuhan? Bantog nga in usa nga Kristo didto ha Espanya nga tinawag nga maginsaksi hin usa nga ginsaaran hin higugma, tinmango han ulo ha atubangan han hukob, ngan in usa liwat nga Kristo nga tinmalo han iya too nga butkon dida han hinraraysangan nga kudos ngan humangkop kan Sta. Lutgarda? Ngan ano? Diri ba nabasa na niya in usa nga gutiay nga basahan nga diri pa la maiha iginpapasangyaw, mahatungod hin usa nga nginula nga wali ni Sto. Domingo didto ha Soriano? An santo waray gud pagluwas bisan mausa kapulong, kundi dida han iya kiwa inabat, inmabat an tagsurat han basahan, nga hiya nagpapasabot nga matatapos na an kalibutan . . .⁽¹³⁾ Diri ba liwat isinusumat nga an Virgen de Luta didto ha bungto ha Lipa hinubagan han luyo nga limugmugan ngan nalutakan an sidsid han panapton? Diri ba ini pagpadig-on hin waray ruhaduha nga an mga birilhon nga ladawan nangingirog man hin panagsuduysudoy hin waray waliswalis ngan danay man panagsakitan hin ngipon, tingali kun tungod ha aton? Diri ba nakakita na hiya, han iya lugaringon nga gudti nga mata, hiton **mga Kristo dida ha Siete Palabras** nga namamagkiwa ug namamagtangutango han ira mga ulo hin inangay, nakakatigtulo, ngan dagos pananagtangis ug paggugugliat han ngatanan nga kababayin'an ug ngatanan nga kalag nga magpakidiyos ngan sumaraka ha Langit? Karuyag

pa? Kita ngahaw nagpakakita na kita nga an nagwawali nag-titinudlok pagpakita na kadam'an hin usa nga panyo nga duguon, dida han pagtanggap han Krus nga naipagturuok na unta kita hin kaaghop kun waray igkapalad hin maraot para han aton kalag nga an sakristan nagdig-on gud ha aton nga adto diri tuod, dugo la adto hin usa nga manok nga gin-ihaw gin-asado ug hadto ngahaw kinaon bisan kun Viernes Santo . . . ngan matambok ngani an sakristan. Salit hi Kapitan Tiyago kay tawo nga matagam ug makidiyos, naghihirot gud pagpaharani ngadto han karis ni S. Miguel: "Angay pumaharayo han mga kataragman", nganiya pa, "maaram ako nga usa nga santos nga manulunda, kundi, a, diri la ako natapod . . . diri ako natapod!"

Waray nalabay nga tuig nga diri hiya kumadto pag-duaw han maribhong nga Antipolo dara in usa nga orkesta, ngan didto nabayad hiya hin duha hiton damo nga mga *misa de gracia* nga nasasakupan hiton tutulo nga nobenaryo, ngan hiton iba nga adlaw nga waray nobena ngan unina naka-riagos hiya dida hiton sangyaw nga burabod nga kinari-gusan han diyusnon nga ladawan. An mga magsiningbahon naabat pa han tunob ngan han lupot han buhok dida han matig-a nga bato han iya pagdakdak, sugad hiton iba nga babayi nga naghihiso hin lubi, ngan baga sugad hin asero, o diamante, an iya buhok ngan uusa katonelada an bug-at. Hinaot pa unta magwas-ig liwat ini nga makaharadlok nga ladawan hiton iya buhok dida ha tungod hiton mga mata hini nga mga magsiningbahon ngan itunob iton iya mga tiil dida hiton ira dila, kun ulo ba! Dida hiton may burabod aada hi Kapitan Tiyago kakaon han inasal, asado o siningang⁽¹⁴⁾ nga turungaw⁽¹⁵⁾ nga sinaktan hin dahon hin "alibangbang"⁽¹⁶⁾ ngan hin iba pa nga mga kaluto, may marasa, may diri man kaupay. Iton duduha nga iya pamisa nababay-dan ito niya hin kapin hin upat kagatos kapisos, kundi diri na mahal kun paghuhunahunaon an kahimayaan nga kina-karawat han Iroy sa Dios tungod han mga kuwitis, namamag-birik nga kalayo, mga pabuto ngan mga luthang nga gin-ngangaranan nga bersos, ngan kun pagpapamurubuuton an mga ganansiya nga iya unina nakakarawat ha sulod han tuig tungod hini nga mga pamisa.

Kundi diri la kay an Antipolo an karadtuon niya hiton iya nakakaruntaw nga pagdiyos. Didto ha Binondo, ha Pampanga ngan ha S. Diego, kun may ada niya iburulang nga manok nga pinupustahan hin dako, nagpapadara hiya

ha padi hin mga las-ay nga bulawan nga limos hin misa basi hiya magdaog, ngan sama han mga taga Roma nga hadto, ugsa hira kumadto ha pag-awayan, nanunubong anay han mga birilhon nga kapisuan pagpakiana han ira mga diwata, hi Kapitan Tiyago napakiana man anay han iya mga tinuhan sugad han nahaiigo han panahon ug han bag-o nga mga kamatuuran. Iya gin-iinaw an laga han mga kandila, an aso han insenso, an tingog han padi dida ha pagmisa ug iba pa, ngan dida niya aabata an iya pagdarag'an. Damo in natuod nga hi Kapitan Tiyago talagsa la mapirde ngan dida la hiya kapipirde kun pananglit an padi pagaw, gudtiay an laga han mga suga, sibuhon an mga kandila, o nasaktan man an kuwarta hin diri gisalapii ug iba pa: may punupuno hin usa nga katig-uban hin mga parapangadi nga nag-asoy ha iya nga adto pagsari la ha iya han Langit kun matuod man gud an iya pagtoo ug pag-ampo. Karuruyagon hiya han kapadian, tinahod han mga sakristan, minayuyo han mga parapangandila nga kainsikan ngan han mga parapanhimo hin kwitis nga ginngangaranan nga mga *castilleros*,⁽¹⁷⁾ himyang la an pagtoo niya han tuluuhan dinhi ha kalibutan, ngan may mga dagko nga pagkatawo nga bantugan ha pagtoo nga nasiring nga dako an iya gahom didto han gin-hadian ha langit.

Nga iginkakaupay hiya han Gobierno waray ruha-duha, bisan kun makuri ini tuuron nga kabutang. Tungod kay diri makahirimo pagpanhunahuna hin bisan ano la nga bag-o nga painuino ngan tuang na la niya an iya *modus vivendi*⁽¹⁸⁾ hiya andam gihapon pagsugot han gipupukisi in katungdanan dida han mga pamuhatan, sugad man ha paghatag hin tig-usa nga paa nga hamon, mga kapon, mga prutas nga tikang ha China ha bisan ano nga bahin han tuig. Kun nakakadungog hiya hin libak nga maraot ha mga tuminungnong, diri hiya nagpapakadidtuanon, nasabat hiya han mga libak ngan nalabis pa ngani hiya; ta, kun say hin-babatian niya nga say ginpapakaraot an mga mestiso sang-lay,⁽¹⁹⁾ o katsila man, nabulig man liwat hiya pagpapakaraot, tingali kun nagpapakakatsila na hiya nga hingpit⁽²⁰⁾ dida hini. Hiya an siyahan nga nauyon han bisan ano nga ipasurugot o kabaraydan han taghimungto, labi na kun inaabat niya nga ha luyo may dara nga pagpapakyawan o pag-papasuhulan unina. May ada niya andam gihapon nga orkesta nga isusugat ug ighaharana⁽²¹⁾ hin bisan ano nga go-bernador, hukom, piskal o iba pa, ha mga kaadlawan, mga

panagtawo, pagpabunyag o pagtagaminatay hin usa nga urupod nira, ngan ha bisan la ano nga hinabo nga gawas han kabatasanan nga kasamdong. Kun ini nanhihinabo napapaghimo hiya hin mga luwa ug mga ambahanon nga igssaurog han mahumok ug mahigugmaon nga gobernador, maisog ngan pusuan nga hukom nga ginhuhulat didto ha langit han palma han mga matinumanon (kun diri lugaring han palmita) ug iba pa nga nahaangay.

Nagkapitan⁽²²⁾ hiya han manggaran nga pundok han mga mestiso, bisan kun damo an dinmiri ha iya tungod kay diri man kuno hiya mestiso. Ha sulod han duha katuig nga iya pagkapitan, napulo nga prak an iya nadunot ngan napulo man nga kalo nga **de copa** ngan hin unom nga tungkod nga may borlas⁽²³⁾ in naguba: an prak ngan han kalo nga hataas didto ha Ayuntamiento, ha Malakanyang ngan ha kuwartel; an kalo nga hataas ngan han prak ha bublangan, ha merkado, ha prusisyon, ha mga tindahan han kain-sikan, ngan ha sirong han kalo nga hitaas ug ha sakob han prak, hi Kapitan Tiyago nga iginpapamamahas, nag-iiruiskrima han tungkod nga binurlasan, nagbubuot, naglalarang ngan nagbubungkag, diri harumamay an kamakurimot ug labi pa kadiri harumamay an kamakatarag-ob. Salit pinakakasiring hiya han mga punuan nga maupay nga tawo, gimaupayi an kaburut'on, diri iginkakaaway, mapinaubsanon, masugot, mapanagtaw'on, diri nabasa hin bisan la ano nga basahan o pahayagan nga tikang ha Espanya, bisan la hiya maupay magkinatsila; sinisiplatan hiya han kadam'an sugad hiton iya sapin nga hiwi na an tikod tungod hiton iya bihid maglakat nga mga tiil. — Magkasi la niya kamatuuran an diniyusnon ngan han kinalibutanon nga mga pulong nga **Beati pauperes spiritu** ngan han **beati posidentis** ⁽²⁴⁾ ngan nahatutuon ha iya adton, siring han iba, nga maraot nga kahubad tikang ha griyego: "Maghimaya an Dios ha kahitaasan ngan ha tuna magmamingaw an pagpuyo han mga tawo nga mag-upay in kaburut'on", kay sugad han aabaton ta unina, diri kay maupay la nga kaburut'on an kinahanglan basi magmamingaw an kaukoy han tawo. An mga waray tuluuhan nasiring nga hiya waray sarabutan; an mga kablas nasiring nga waray kapaid, mapintas, malupog, ngan an mga ubos ha iya nasiring nga maraot pagsugton ngan mainuripnon. Ngan an kababayin'an? Ah, an kababayin'an! May mga libak nga ginhigawhigaw ha mga rubat nga payag nga pawod⁽²⁵⁾

nga nasiring nga pinanhihian in mga aguroy, mga tanngis, nga danay nahasasabat hin pag-uha hin usa nga kamumul-at pa la. May diri la uusa nga batan'on nga babayi nga tinutudlok han magraot in tahap nga mga kaamyaw; kundi ito nga babayi baga waray na la ha iya ano man ngan naluyloy na iton suso. Kundi ini ngatanan diri nakakapugyat han iya pagkaturog; waray babayi nga nakakasamok han iya mamingaw nga kaukoy; uusa lugod nga lagas nga babayi an say ha iya nakakakuri, usa nga lagas nga babayi nga naluon ha iya dida ha pagdiyos, nga dinadayaw na ngan ginpapasahi hin damo nga padi, nga hiya lugod, hadton maruupay pa niya nga panahon, waray pakasugad. May ada nira Kapitan Tiyago ngan hini nga balo, nga babayi nga manurunod hin kabugtuan ngan kapaturan, usa nga diniyosnon nga pagpaisan-isan nga ginpupulsan han singbahan, sugad han paisan-isan han mga bapor ha Pampanga nga nakakaupay han taghimungto. Nga naghatag hi Kapitan Tiyago ha usa nga Virgen hin usa nga tungkod nga salapi nga binatang hin esmeralda ug topasyo? Ta, aadto man hi Da. Patrocinio nagpapatugon hin tungkod nga bulawan nga binatang hin mga brilyante kan Gaudinez nga platero; nga ha prusisyon han Del Rosario⁽²⁶⁾ nagpatindog hi Kapitan Tiyago hin usa nga kastilyo nga duha in karaygan, nga may mga pinatukbol nga panapton, may mga espeho, mga lubo nga salaming, mga parol nga aranya, ta, hi Da. Patrocinio magpapahimo hin may uupat nga karaygan, duduha kabara an kaharuhataas ngan darudamo an pabitay ug mga sabong. Kundi say liwat ibinubulos ni Kapitan Tiyago an iya kanunay gindadag'an nga mga misa nga may mga kuwitis ug mga pabuto ngan dida hini hi Da. Patrocinio nakagat na la han im-im han iya mga lagos kay duro hin kakalasan, diri nailob bisan la pamati han rupiki han mga lingganay. Hamtang nagtitinawa hi Kapitan Tiyago, hi Da. Patrocinio man mamumurubuot han iya ibubulos ngan masuhol hin kanan iba salapi han mag-upay gud hin duro magwali dida han lilima kalain nga mga Ordenes hin kapadian ha Manila, han mga bantugan nga padi, pati han mga paul,⁽⁷⁷⁾ papagwali ha mga adlaw nga iglililihi, hin mga haglarom nga panhunahuna ha Teologia basi manhipahungat an mga waray palad nga linangka la nga kinatsila⁽²⁸⁾ an hinbabaruan. An mga umurugop kan Kapitan Tiyago nakainaw nga ha sulod hiton uras nga iginwawali ini nga babayi nagkikinaturug la, kundi an iya

mga umurugop nabaton liwat nga waray sapayan kay adto nga wali binaydan na niya, nga ha ngatanan nga butang an pagbayad asya an kasuruk'an. Diri pa la maiha linupigan hi Kapitan Tiyago hin duro tungod kay hi Da. Patrocinio naghatag ha usa nga singbahan hin tulo nga andas nga salapi nga may mga likop nga bulawan, ug an tagsa nga andas kapin hin tigtulo kayukot an palit. Hi Kapitan Tiyago naghuhulat na la nga ini nga tigurang nga babayi matatay na, kun diri man mapirde hin lima kun unom man hiton iya mga kalipungan, basi mag-usaan na la hiya ha pagmangno sa Dios; kundi maraot nga palad nga an mga gimag-upayi nga abogados ha Real Audiencia asya an natubang hiton iya mga kalipungan, ngan an mahatungod man han iya kinabuhi, waray hisasabuti kun diin dapit hiya hiton iya lawas dudukti hin sakit: daw sugad hin kawad nga tingali garamiton papanig-on han mga kalag; ngan an iya kinabuhi nagupot dida hini nga walog nga luhaan sugad han paggupot han katol ha lawas. An mga umurugop niya natapod gud nga kun matatay hiya kakanunisaron gud ngan tingali hi Kapitan Tiyago makagluhod pa ha iya dida hin mga panhalaran kundi hini ngatanan uyon hi Kapitan Tiyago tubangan matatay layon.

Amo ini hi Kapitan Tiyago hadto nga panahon. Mahatungod han iya gin-agian.

Bugtong hiya nga anak hin usa nga paraitos ha Malabon, igo la kamanggaran kundi uraura kahakog han iya salapi nga waray bul-iw bisan mausa kaguti papagtuon han iya anak, salit hi Santiaguillo pinmauripon didto hin usa nga dominiko, usa nga tawo nga buutan nga nagtalinguha gud hin pagtutdo ha iya han ngatanan nga maupay niya nga nahihimo ug hinbabaruan. Kundi han baga malipayon, gin-iipagngangaranan na unta hiya han iya mga kilala hin logico, kun tuhayon nga sumat, nag-iipagturuon na hin Logica, nautod an iya pag-aram tungod han kamatay han nag-agak ha iya nga sinundan dagos han kamatay man liwat han iya amay, salit ginmapil na la hiya ha pagpakabuhi. Nangasawa hiya hin usa nga mahusay nga daraga ha Sta. Cruz nga asya an nakabulig ha iya hin pakaagi hin salapi ngan hin maupay nga kamutangan, kay hi Da. Pia Alba waray tumunga han pagpalit la hin asukar, kapi ug anyil: naruyag hiya han pagtanom ngan pag-ani salit pinmalit an bag-o nga magtiayon hin mga tuna didto ha S. Diego, ngan didto na ngahaw pagtikang an paghisarangkay nira kan P.

Damaso ngan kan D. Rafael Ibarra, an ginmamanggarani nga tawo didto hadto nga bungto.

An kawaray nira sumurunod ha sulod han siyahan nga unom katuig nga ira pagkaasawa asya an nasugaran nga maginkasurusnan an ira duro nga pangahas pagtinirok hin damo nga manggad; ito ngani nga hi Da. Pia mabaysay, maupay in lawas ngan makaruruyag in tindog. Kawang la an ira mga pagnobena, an ira pagduaw han Virgen ha Kay-sasay, ⁽³⁰⁾ didto ha Taal tungod han sagdon han mga parapangadi ha S. Diego, an ira pagpinanlimos, an ira pagsayaw dida han prusisyon, duro an sirak han adlaw ha Mayo, ha atubangan han Virgen ha Turumba didto ha Pakil.⁽³¹⁾ Waray gud ano man nga ginpulsan tubtob ngada han pagsagdon na ni Fr. Damaso nga makadto ha Obando ngan sinmayaw didto han kaadlawan ni S. Pascual Bailon⁽³²⁾ ngan nangaro hin usa nga anak. Sinasabot nga didto ha Obando may tutulo nga duruawon nga ladawan nga nanhahatag hin anak han hino man mga mangaro, magpipili la kun babayi, kun lalaki, amo an Ntra. Senyora de Salambao, hi Sta. Clara ngan hi S. Pascual. Salamat hini nga makinaadmananon nga sagdon hi Da. Pia nagmabdos. . . kundi hay! sugad han parapangawil nga hinnanabihan ni Shakespeare dida han iya "Macbeth" nga hinmunong pag-awit han pakaagi hin damo nga manggad, hiya nawad'an han kamalipayon, nagminasamdong ngan waray na hikit'i nga humiyom. "Mga pangipa hin burod!"⁽³³⁾ nasiring an iba, pati hi Kapitan Tiyago. Usa nga hiranat nga binati ha pag-anak asya an hin-unungan ug natapusan han iya mga kasamdong, ug dida hini nailo in usa nga puya nga babayi nga say la ngahaw hi P. Damaso an nanganak pagbunyang; ug tungod kay diri man say hi S. Pascual an hinmatag hadto nga anak, kay diri man lalaki, an bata ginngaranan kan Maria Clara pagpasidungog han Virgen ha Salambaw ug kan Sta. Clara, ngan dapit man liwat pagpahimaan ha kahilom han dungganan nga S. Pascual Baylon.

An bata nagtubo dida kan iya dada Isabel, an maupay in kaburut'on nga tigurang nga pinarayle an pamatasan nga aton nakilala ha tinikangan; didto hiya ig-ukoy ha S. Diego, ha kaudgan han tuig, tungod han pag-ayon didto han iya lawas: labot pa ginhuhugay hiya ni P. Damaso hin mga kaliawan.

Hi Maria Clara waray supo han gudti nga mata ni iya itay, say sinupuhan an kanan iroy niya,, dagko, mag-itom,

linalambungan hin haglaba nga kiray, magtawatawa ngan maglipayon kun an bata nagmumulay; kamasamdong, diri matukib ngan mananong kun hiya nahimuot. Han hiya gutiay pa, an iya kurong nga buhok baga dapit mabulaw; an iya irong nga matadong diri man kay tais, diri man liwat pusngok; an iya baba nakakapahinumdom han gutiay ug mahiyumhiyom nga baba ni adton iya nanay nga kalundiison; an iya panit sugad hin kanipis han panit han sibuyas ngan sugad hin kabusag han gapas, siring pa han nagkakabibihag niya nga mga kaurupdan nga dida abat hin sinupuhan kan Kapitan Tiyago han gudti ug mag-upay in lirik nga mga talinga ni Maria Clara.

An hinpapasangilan ni Dada Isabel hadto nga dapit katsilan'on nga panagway amo an pangipa ni Da. Pia; nahanunumdom hiya nga han mga siyahan pa nga mga bulan han iya tiyan iya hinkit'an nakadamo nga nagtitinangis ha atubangan ni S. Antonio; usa liwat nga patod ni Kapitan Tiyago amo man gihapon an siring, lugaring kay nagkaka-lain nga ladawan; kay nasiring nga an Virgen o hi San Miguel. Usa nga sangyaw nga pilosopo nga patod ni Kapitan Tinong nga nakakatanog hin maupay han Amat, ⁽³⁴⁾ didto pagbibilnga ha mga bituon an hinpapasangilan.

Hi Maria Clara, pinaurog han ngatanan, tinmubo ha butnga hin mga pagmayuyo ug mga kalipayan. Bisan an mga prayle naghuhugay ha iya hin damo nga hatag kun dida ha mga prusisyon nagpapakakita ha iya nga pinanaptunan hin busag, an kurong ug marabong nga buhok pinahutpahutan hin mga bukad hin marol ug asusenasa, ha bungkok may ipinadukot dida ha panapton nga duduha nga pako nga salapi ug bulawan ngan ha kamot may dara nga duduha nga magbusag nga sarapati nga hinigtan hin matagom nga liston. Ngan malipayon gud hiya hin duro, binatan'on an iya pakihimangraw ngan hi Kapitan Tiyago, bihag ha pagpaura, waray iba nga nabubuhay kun diri an pagpasalamat han mga siringbahon ha Obando ngan panagdon han iba nga mamalit hin maghusay nga ladawan.

Didto ha mga tuna nga natutunguran han adlaw an babayi nagigindaraga ha mga ikanapulo kagtulo kun napulo ba kag-upat an panuigon, sugad hin usa nga biyuos nga hiton kabubuwas maginbukad. Han dida hiya hini nga mga panuigon, puno hin mga katingalahan ug mga kaaghop sinmulod hiya ha Sta. Catalina tungod han sagdon han padi ha Binondo, basi mag-aram didto han mga monghas han

mahugot nga pag-aradman bahin ha tuluuhan. Luhaon an mga mata nanamilit hiya kan P. Damaso ug han iya asya la nga sangkay nga iginkauyag-uyag tikang han kabata, kan Crisostomo Ibarra, nga waray kaiha gumikan man ngadto ha Europa. Didto hadton kombento nga tigduha kapilo an rihas han mga hangawan ngan binantayan pa han Madre-Escucha,⁽³⁵⁾ nag-ukoy hiya hin kanan pito ka-tuig. Hi D. Rafael ngan hi Kapitan Tiyago, an tagasa ha ira may lain la nga ginsisidngan, han pag-abat han pagsia-yon han duha nga batan'on nagsabot hin pagbalata han ira magkasi anak ug nagtukod hin usa nga ira katig-uban. Ini nga nahanabo ha mga pira katuig tikang nagikan an batan'on nga Ibarra, ginkalipayan hin duha nga kasingka-sing⁽³⁶⁾ nga nagkakaantaw ha magkasi katapusan han ka-libutan ug ha magkalain nga kahimtangan.

VII.

PAGSIHIGUGMA

An siday han mga siday.⁽¹⁾

Sayo pa hadto nga aga nga maningba hira Dada Isabel ngan hi Maria Clara: an daraga makaruruyag kaupay an pamanapton ngan may bughaw nga kuwintas nga isinasangbod ha iya butkon sugad hin panglay, ngan an tigurang may salaming ha mata kay magbabasa han "**Ancora de Salvacion**"⁽²⁾ hamtang magmimisa.

Igo la nga nawawara an padi dida han misahan, an daraga nagmugo dayon hin pakipanguli dungan an paghipausa ug kasina han iya maupay nga dada kay an iya hunahuna nga an iya umangkon makidiyos ngan makipangadion sugad hin usa nga mongha. Nagnginurutob, binmuhat an tigurang ngan mangudos. "Ah!, igpapasaylo na gad la ito han maupay nga Dios nga nakilala han kasingkasing han kadaragan'an hin mauruupay ha imo, Dada Isabel", angay kunta adto hiya batunon, pag-utod han iya mahugot ngan kinag-anak nga mga laygay.

Yana tima na pamahaw ug hi Maria Clara, pagliaw han iya kairas, naghihilangkag paghimo hin usa nga supot nga seda; ngan an dada man, kay buot maghawan han mahugaw nga agi han pagkadamudamo hin tawo kakulop, kinmapot hin paspas nga barahibo. Hi Kapitan Tiyago nag-uuliskay ug nagbabasa hin mga kapapilan.

An tagasa nga kanuog ha kalsada, an tagasa nga sarakyan

nga nalabay, nakakapakulba han daraga ngan nakakapan-
ngimbig. Hay! yana karuyag niya liwat bumalik ngadto
han mamingaw nga beateryo, nagdto han iya kasangka-
yan! Didto makakahimo hiya pagsiplat ha iya hin waray
kulba, hin waray kapihaw! Kundi, di ba adto hiya imo
sangkay ha pagkabata, di ba hadto parauyag kamo hin
mga linurong nga uyag, ngan danay ngani kamo mag-
away? Kun ano an hinungdan hini ngatanan diri ako ma-
kakagsumat; kun ikaw nga nagbabasa nahagugma ka, ma-
sabot ka; kun waray, ta, kawang la igsumat ha imo: adton
waray mahagugma diri makakatukib hini nga mga katingala-
han.

—Maria, ha akon pagsabot, matuod an pulong han
doktor, — an yakan ni Kapitan Tiyago. — Kinahanglan
makadto ka ha mga lalawigan kay duason ka, maupay mag-
pahalibway ka hiton imo lawas. Maano mo an Malabon . . .
o San Diego?

Hini nga urhi nga bungto namula hi Maria Clara su-
gad hin takuranga ngan waray pakabaton.

—Yana ngahaw makadto kamo ngan hi Isabel ha Bea-
terio pagkuha han imo mga panapton ngan panamilit han
imo mga kasangkayan, — an padayon nga pulong ni Kapi-
tan Tiyago, waray ihahangad an ulo, — diri ka na maba-
lik ngadto.

Hi Maria Clara inalpan hin usa nga kasamdong, iton
kasamdong nga nadangop ha aton kalag kun nabaya kita
hin usa nga aton gin-uukyan hin malipayon nga pag-ukoy;
kundi usa nga lain nga panhunahuna nakapapas dayon hini
nga kasamdong.

—Ngan ha sulod hin upat o lima kaadlaw, kun mamay-
ada ka na bag-o nga dugnit, malakat kita ha Malabon . . .
An imo amay ha bunyag waray na didto ha San Diego; an
padi nga batan'on nga nakanhi kagab-i, nakakita ka man,
asya an bag-o didto nga padi, usa nga buutan nga padi.

—Naaruayon hi Maria didto ha San Diego, patod!—
sinmumpay hi Dada Isabel; — labot pa, mauruupay iton
aton didto balay, ngan tipagpapatron man ngani didto.

Hi Maria Clara buot humangkop kan iya dada, kundi
may hinbatian nga sarkyan nga inukoy ha ira tungod
han balay, iginduruas dayon.

—Ah! matuod! — nagmugo hi Kapitan Tiyago, ngan
balhinon an tingog, namulong; —Hi D. Crisostomo!

Hinbuhian ni Maria Clara an iya buruhaton, karuyag

niya magkiwa kundi waray hiya pakakahimo; mangibang-kibang an iya kalawasan. Nadungog niya in mga pitad didto ha hagdan ngan sinundan hin usa nga huyayag nga tingog hin lalaki. Sugad hin ini nga tingog may gahom hin mahika, an daraga pinmuluspugos ngadto han pangaradian nga sulod ngan tumago. An duha nga magpatod nagkata-tawa, ngan hi Ibarra nakabati pa, han iya pag-uswag, han paghagaklob han sada.

Ginduduas ngan naghihingahinga, dinun'an han daraga an iya dughan ngan maghunahuna hin pamati. Nakabati han tingog, hadto nga tingog nga hinigugma nga maiha na nga panahon ha inop la niya babatia; adto nga tingog napakiana kun hain hiya, an daraga. Tungod han dako nga kalipay hinadkan niya an santo nga nahaharani, hi San Antonio Abad⁽³⁾ — palaran nga santos tikang han buhi pa ngada nga kahoy na tungod han maghusay nga namamagpanulay ha iya! — Katima magbiling hin usa nga luho, an kaluhuan han yawihan, nga hihilngan ug pag-iinawan ha iya; hiya, an daraga, naghihipahiyom, ngan han pagkuhaa ha iya ni iya dada didto han iya gin-iinawan, waray sabot kun ano an iya nabuhat, kinmapyot dida ha liog han lagas ngan pagpa-dimusan hin harok.

—Oy, lurong, inaano ka? — nakapakiana ngahaw an tigurang dungan an pamahid hin usa nga luha dida han iya kuros na nga mga mata.

Hi Maria Clara nahakaalo ngan tinahuban an iya mga mata han iya malison nga butkon.

—Hala, pag-ayad ngan tana!— an mainugayon nga agda han lagas. —Igo ito kay nakikighimangraw yana kan imo itay mahatungod ha imo . . . tana, ayaw papaghinulat.

An daraga pinmadara na la sugad hin usa nga buta, ngan ngadto hira pagdayon han iya sulod.

Duro an himangraw nira Kapitan Tiyago ngan hi Ibarra nga dumaraon hi Dada Isabel nga dapit nagsasaog han iya umangkon nga ngadto paniniplat ha hirayo, diri ngada han mga tawo.

Ano an ginsipaghisiring hadto nga duha nga kalag nga naggisabot ha mata, paggisabot nga mauruupay pa ngani han ha im-im kay asya an yinaknan han kalag, basi an tingog diri makaliga han kasingkasing? Dida hito nga dalikyat, kun an mga kasingkasing hin duduha nga nagsi-sihigugma nagkakasabot ha paniplat, an mga pulong mahinay, di haros maluwas, kun maluwas, an tuman la nga

hindudunggan, sugad hiton ngurob nga tingog hiton dalugdog kun itinatanding han malatos ug mabislaw nga silawan han laksi han kikidlat: nag-aasoy hin usa nga binabati nga daan na hinbabaruan, usa nga panhunahuna nga daan na sinasabot, ginagamit lugaring tungod kay an hingyap han kasingkasing nga say naguop han bug-os nga lawas nga tugob hin kalipay, naungara nga an bug-os nga lawas ug mga balatian magpahayag han mga kalipayan nga gin-aawit ug ginsisiday han kalag . . .⁽⁴⁾ Ha usa nga pakiana hin higugma ha siplat, nga nainggat o tinatabunan waray ipakabaron an pinulungan: say nabaton an hiyom, an harok, an panhayhay.

Ug unina han pagpasingadto na ha pantaw han duha nga nagsisihigugma, paglikay han taputapo nga pinapapagtalbo han paspas nga barahibo ni Dada Isabel, basi waray makaulang ha ira didto, ha sirong han gutiay nga karaykay; ngan ano an ira ginsisipaghuringhuring, nga nakakapakurog ha iyo, kamo nga magpula nga bukad han **cabellos de angel?**⁽⁵⁾ Ig-asoy niyo, kamo nga may dara nga alimyon ha iyo pagginhawa ug mga tina ha iyo mga im-im; ig-asoy mo, harupoy nga sayod ka han magpakatitingala nga huni hinin kagab-ihon ngan han magpakaurusa nga tingog han mga kagurangan; ig-asoy niyo, mga sulhog han adlaw, madilaab nga kahayag dinhi ha tuna hadton Dayon nga Kapawa, butang nga waray lawas dida hinin kalibutan han mga lawasnon, ig-asoy niyo, kay ako diri hababaro pag-asoy kun diri mga kalurungan la!

Kundi kay diri man kamo buot, sasarihan ka pag-asoy.

An langit daw tina han tagom: matugnaw nga harupoy, nagbabantad han mga dahon ug mga bukad han mga balagon, —salit manguyung-uyong an **cabellos de angel,**⁽⁵⁾ — han mga manan-aw, han mga inuga nga isda ug han mga parol ha China. An harapas han bugsay nga nag-uukay han malubog nga tubig han salog, an kanuog han mga sarakyan nga dinanas han kabayo ngan han mga karretan ha pag-agi ha tulay ha Binondo naabot ngadto ha ira, kundi waray nira babatia an ginngingnurutob han dada.

—Maupay dithon kay mababantayan kamo han ngatanan nga kahigrani, — pulong hinin dada.

Ha siyahan waray nira nahimangraw kundi mga linurong, iton mga linurong nga masugadsugad hiton mga pag-sipagdayaw ha ira la ngahaw hiton mga tuna ha Europa: matam-is ngan makaruruyag pamation han taghimungto,

kundi maluwad ngan pataraw'an la dunggon han taga iba nga tuna.

Hiya, an babayi, kay bugto ni Cain⁽⁶⁾ maabugho, salit napakiana ha iya higugmaon:

—Kanunay mo ako ginpipinanumdom? Waray mo ako hingalimti? Kadam'an mo nga pagsakaysakay! Kadam'an nga dagko nga siyudad nga may kadam'an nga maghusay nga kababayin'an . . .!

Hiya man an lalaki, kay urupod man liwat ni Cain,⁽⁶⁾ maaram lumipas han ibaraton, ngan burubuwaon, dida hini:

—Hikakalimtan ta ikaw?— nganiya pa, malipayon, nagkikinita kay nabibihag han mag-itom nga mata han babayi. —makakagtalapas ngayan ako han akon pagsumpa, usa nga marahalon nga pagsumpa? Nahanunumdom ka pa hadto nga gab-i, hadton usa kagab-i nga makusog an hangin, han pakatan-aw mo ha akon nga nag-uusaan, nag-titinangis ha ligid han hinahayaran han akon nanay, nga pinmaharani ka ha akon ngan dinun'an mo ako ha sugbong han imo kamot nga maiha na nga diri mo na ha akon pinakakaptan, ngan sumiring ka: "Nawad'an ka han imo nanay, kundi ako waray gud makakilala hin nanay" . . . ngan dinmuyog ka ha akon pagtinangis? Nahagugugma ka han akon nanay ngan hiya nahagugugma man ha imo sugad hin anak. Ha gawas nag-iinuran ngan nagkikikidlat, kundi бага sugad hin nababati ko in tunog hin musika ngan dapit ko hadto natatan-aw nga nahiyom an madarag nga nawong han minatay! . . . Kun buhi pa unta an akon kag-anak ngan nakakakita ha imo! Hadto kinaptan ko dagos an imo kamot ngan han kamot han akon nanay ngan nagsumpa ako nga hihigugmaon ta ikaw ngan paglilipayon ta ikaw hin unob bisan kun ano an akon magin-kapalaran, ngan tungod kay ini nga pagsumpa waray ha akon makabudlay kakano pa man, akon yana liniliwat ha imo atubangan. Hikakalimtan ta ngayan ikaw? An imo ladawan waray gud hibulag ha akon panumduman ug asay ha akon nakakaliaw han mga kamingaw didto ha higrayo nga tuna; an pagdumdom ko ha imo say nakasumpa han **loto**⁽⁷⁾ ha Europa nga napara ha panumduman han kadam'an nga igkasi dinhianon han mga paglaom ngan han maraot nga palad han aton Tuna! Ha mga inop nakikita ko ikaw nga natindog ha baybayon ha Manila, inaatubang mo an kahaluagan kun mga masirumsirom pa nga kaagahon; nababati ko in masulub'on ngan malanoy nga awit nga naka-

kasangpit han nakaturog ko nga mga pagbati ug nakakaghat han akon kasingkasing hin pagdumdom han siyahan nga mga adlaw han akon pagkabata, han aton mga kalipay, han aton mga uyag, adto ngatanan nga mga ginagian ko nga ginlipay mo hamtang nakada ka ha bungto. Pinakasugad ko ikaw hin usa nga **hada**, usa nga diri lawasnon, usa nga ladawan han Tuna nga Natawhan, mahusay, waray labyaw, maaghop ngan mahigugmaon nga anak han Pilipinas, han hini nga makaruruyag nga tuna nga ginkakatirig-uban han lunlon kaupayan han Iroy nga Espanya ngan han mga katahuman hin usa nga batan'on pa nga bungto, sugad han pagkatirig-ob dida ha imo han ngatanan nga kamahusay ug kamatahom nga nakakarayandayan hinin duduha nga tuna;⁽⁸⁾ salit an imo higugma ngan han akon pagsaho han natawhan nga tuna nagkakausa la . . . Hikalimtan ta ba ikaw? Ha nakadamo nga panahon baga sugad ako hin nakakabati han tunog han imo piyano ngan han imo tingog, ngan kanunay didto ha Alemaniam, kun mga kulupay, kun magsuduysudoy ako ha mga kakahuyan nga tugob han magpakatitingala nga mga inop han ira mga tigsiday ug han mga surupaton nga susumaton han ira una nga mga tawo, hinnunumduman ko an imo ngaran, sugad ko ikaw hin nakikita dida ha butnga han burong nga nausbok tikang didto han siong, baga sugad ko hin nababati an imo tingog dida han hinagusihis han mga dahon . . . ngan kun an mga parauma, nagpapanguli tikang ha ira buhat, napabati tikang ha hirayo han ira mga ambahanon, daw sugad hira hin naduyog han akon kasingkasing nga nag-aawit ha imo, nga say nakakabuhi han akon mga inop ug mga paghingyap. Usahay danay ako lumunghayaw dida han mga dalan ha kabukiran ug masukot ako didto hian butan han hinayhinay nga kagab-ihon nga aadto pa ako nawawara didto han damo nga kadalanan pagpinamiling han sadang ulputan paggawas tikang ha butnga han kakahuyan; ngan kun daw nasulhog an bulan ha butnga han magrabong nga dahon ug mga sanga, baga sugad ta ikaw hin nakikita didto ha buod han kagurangan nga usa nga lambong nga nagtatara han kasighutan, nga danay matago ngan makita na man dida han lambong ug kapaw'an nga nagsasamaysamay; ngan kun pananglit usa nga tamsi hindudunggan ko an iya matil-is nga huni, nakakasiring ako nga an iya pag-awit tungod kay nakita ha imo ug imo gin-aagda. Unob gud an pagdumdom ko ha imo! An dan-ag

han imo paghigugma, ha akon mga mata haros nakakahatag hin kabuhi han burong ug nakakahatag hin kapas han yelo! Didto ha Italia, an matahom nga langit ha Italia, tungod han iya kamahawan ug katurukibon, naglaladawan ha akon han imo mga mata; an iya maglipayon nga mga taran-awon masugadsugad han imo panhiyom, sugad man an mga kapatagan ha Andalusia ngan han iya harupoy nga maamhot nga tugob hin mga hinumduman dinhi ha sidlangan, puno hin mga siday ug mga kasilaw, nakakapanumdom ha akon han imo paghigugma! Kun mga bulanon nga gab-i, hadton madalumdom nga bulan, kun magsakaysakay ako hin usa nga sakayanay ha salog han Rhin, danay ako makapakiana ha akon ngahaw kun diri ba matuod nga nakikita ta ikaw ha butnga han mga **alamos** didto ha pangpang, ha bawbaw han bato ha Lorelay,⁽⁹⁾ kun ha butnga man han mga balod, nga nagkakanta han kamingawan han gab-i daw **hada** nga manlilipay kay nagliliaw han mga kasamdong hadto nga mga baya nga palasyo.

—Waray ako paghisakaysakay sugad ha imo, waray ko kilala nga karadtuan kundi an imo la bungto, an Manila ngan han Antipolo,⁽¹⁰⁾ — an baton ni Maria Clara, maliipayon kay natuod han ngatanan nga iya sumat; —kundi tikang ako manamilit ha imo pagsulod na ngadto ha Beaterio, nagdumdom gihapon ako ha imo ngan waray ta ikaw hingalimti, bisan kun ginsugo ako han padi nga akon kumpisalan nga hingalimtan ta ikaw ngan gintagan pa ngani ako hin damo nga **penitencia**. Nahanunumdom ako han aton mga uyag, han aton mga away-away han gudti pa kita. Nagpipili ka han magpakaruruyag nga buskay⁽¹¹⁾ nga isiriklot,⁽¹²⁾ namimiling ka didto ha salog han ligpurukay ug maghamisay nga bato nga ikurudo;⁽¹²⁾ kundi uraura ka hin kadiri maaram magkudo, linulupigan ta ikaw, salit masukot ta ikaw mapitos,⁽³⁾ matuod diri ko la dinuduro kay naluluoy ako ha imo. Ha sungka⁽¹⁴⁾ malimbong ka hin duro, labi ka pa ha akon kamalimbong, ngan danay kita mag-agaway han mga bato. Nahanunumdom ka han kasina mo hin tuudtuod? Hadto imo gud ako ginbido nga uraura, kundi unina han hinnunumduman ko na ito didto ha Beaterio nahakakatawa ako, ngan ginhihingyap ko na liwat nga magkauyag pa unta kita basi kita liwat magaway... ngan magsangkay liwat dayon. Kabataan pa gud kita hadto: nag-urupod kita ngan hi imo nanay pa-

ngarigo didto han salog nga linilindungan han kakawayanan. Ha mga tangpi nanunubo in damo nga mga banwa ug mga bukad nga urusahon an mga ngaran nga imo ha akon iginsisinumat hin linatin ngan kinatsila, kay nagtu-tuon ka na hadto ha Ateneo.⁽¹⁵⁾ Waray la ako ha imo pag-aasa; nahamamalanga ako panakop han mga alibangbang ug mga tambuburay nga dida han ira lawas nga gamayay, baga an dagom, inaabat an ngatanan nga tina han balangaw ngan an laniban nga inggat han ladyaw, nga naghapunhapon ug nagpaparupalanat dida han mga bukad; usahay buot ko kalitan pagdakop an mga iruisdaay nga maglatos sumulinap dida han mga lumot ug mga bato ha ligid han tubig. Waray kaiha nawara ka, ngan han imo pag-ulpot may dara mo nga pudungpudong nga mga dahon ug bukad hin aslom ngan imo iginbutang ha akon ulo ngan ginngaranan mo ako nga Cloe;⁽¹⁶⁾ naghimo ka pa hin imo man, nagkuha ka han mga balagon. Kundi an akon pudungpudong kinuha ni imo nanay ngan isinakot han balugo⁽¹⁷⁾ pagtultog dida ha bato; nanuro an imo mga luha ngan nagsiring ka nga hi imo nanay diri nasabot han Mitologia; "Oy, buang!" nagsiring hi imo nanay, "kitaa unina kun diri ba magmahamot iton iyo buhok." Nahakatawa ako, ikaw nasina, waray ka na ha akon pakighimangraw ngan ha bug-os hadto nga adlaw nagbinuot ka nga pati ako tinuuktuok na la liwat. Han panugbong ta na, tungod kay mapaso an adlaw, nanguha ako hin dahon hin lakdan nga natubo ha ligid han dalan ngan ihinatag ko ha imo basi mo ibutang ha ilarom han imo kalo nga diri ka pag-sakitan han ulo. Nahakatawa ka, salit kinaptan ko an imo kamot ngan nagsangkay liwat kita.

Hi Ibarra, duro an kalipay, hinmukad han iya kartera, binuksan ngan didto kinuha in usa nga papel nga nakakaputos hin mag-itom nga mga uga nga dahon.

—An imo dahon hin lakdan! — nganiya pa, — asya ia ini an imo ngatanan nahatag ha akon.

Hiya man, an babayi, dinmalidali paghukad didto ha iya dughan hin usa nga suputsupot nga busag nga raso.

—Ps!— baton man niya ngan dinapi an kamot ni Ibarra; — waray saping! Usa ini nga panamilit nga surat.

—An ginsurat ko ito ha imo ugsa ako gumikan?

—Kay may imo iba nga surat ha akon, senyor mio?

—Ano man iton akon dida nahaasoy?

—Mga buwa, mga baribad hin usa nga nakautang nga

diri buot magbayad!⁽¹⁸⁾—an siring niya nga nahakakatawa, pagpakita nga makawiwili la adto nga mga buwa. —Sst! hulat la! kay babasahon ko, lalaktawan ko la iton imo mga buwa nga pagdayaw basi diri ka mabigit.

Ngan itinungod an papel ha iya mga mata basi diri an batan'on makakita han iya nawong, magtikang:

—“Akon . . .” — di ko babasahon iton sunod kay buwa liwat! ngan subayon an mga rumbay han mga mata —Hi tatay karuyag nga ako gumikan bisan duro an akon pamaribad. ‘Lalaki ka’, nganiya pa, ‘ngan angay ka magpanhunahuna han imo kabubwason ug han imo mga turumanon. Angay ka mag-aram han hibaro ha pagkabuhi, han hibaro nga diri mahatutudo han imo tuna nga lugaringon, kay basi unina pagpulsan ka niya. Kun madinhi ka la ha akon gihapon, ha akon lambong, dida hini nga mga kagupnganan, diri ka hababaro hin paniplat hin higrayo; ngan ha adlaw nga mawara ako ha imo mga mata, masusugad ka han banwa nga hinnabihan han aton magsiriday nga hi Baltazar:⁽¹⁹⁾

Kay natubo ha tubig, ha usa kadali
Nga diri pagbunyagi, nauga han sirak.

Kita la hito! Dako ka na nagtutuok ka pa” Tinmugkad ha akon kasingkasing ini nga mga buyboy salit nagtug-an ako nga nahagugugma ako ha imo. Hi tatay waray pagyakan, nanhunahuna, ngan dun’an ako ha sugbong, namulong hin nakurog an tingog: ‘Nakakasiring ka nga ikaw la in maaram mahagugma, nga hi imo tatay diri man nahagugugma ha imo ngan dako niya nga kasakit nga magikan ka? Diri pa la maiha nawad’an kita kan imo nanay; ako tikadto na ha katigurang, panuigon nga nagkikinahanglan na nga sumarig ug pagliawon han mga batan’on; kundi, bisan la, diri ko riniriwa an akon pag-usaan, ngan nagruruhaduha ngani ako nga ighibalik ta pa ikaw pagkita . . . Kundi, kaangayan turunan in hagtaas nga panhunahuna . . . An kabubwason bukas pa ha imo, ha akon tinahuban na; an imo higugma tiarabot pa, an akon tiharayo na; an adlaw napasukob pa han imo dugo, an hagkot say na ha akon nalaoy, ngan aadi nagtatangis ka, diri ka maaram mag-ula han imo yana panahon tungod hin himurulsan nga kabubwason, nimo ug han imo tuna!’ An mga mata ni tatay napuno hin mga luha, nahapaluhod ako ha iya

mga tiil, hinangkupan ko, nangaro ako hin pasaylo ha iya ngan nagsiring ako nga andam ako paggikan..."

An paghingusbo ni Ibarra nakautod han pagbasa: An batan'on ginduduruas, naglalakatlakat hin balikbalik.

—Inaano ka? Ano in naabot ha imo? — nakapaki-ana hi Maria Clara.

—Imo ako ginpakalimot nga may ada ko mga turumanon, nga angay ako lumakat yana ngahaw ngadto ha akon bungto! Buwas adlaw han mga minatay.

Hi Maria Clara waray pagyakan, itinutok hin usa kadali kan Ibarra an iya magruyo nga mga mata ngan kumapot hin pira nga bukad, namulong ha dako nga paghinangop:

—Kadtuna, diri ta na ikaw paglalanganon; ha sulod hin pira kaadlaw magkikita kita liwat! Ibutang ini nga mga bukad ha bawbaw han linubngan han imo mga kag-anak!

Mga pira kaminutos tikang hadto hi Ibarra nalusad ba hagdanan binubunyugan ni Kapitan Tiyago ngan ni Dada Isabel, ba man hi Maria Clara napasingadto han sulod nga pangaradian.

—Alayon kita pagsiring kan Andeng nga andamon an balay kay makathon hira Maria ngan hi Isabel! Maupay nga paglakat! — an pulong ni Kapitan Tiyago hamtang nasakay hi Ibarra han kotse nga ngadto paturon ha plasa San Gabriel.

Hi Kapitan Tiyago, katima hadto, dapit paglibang kan Maria Clara nga nagtitinangis ha tungod han ladawan han Virgen, nagsiring:

—Kadtuna, dagkot maduha nga kandila nga kahation, usa didto kan Senyor S. Roque ngan usa kan Senyor S. Rafael darayigon han mga maglalakat. Dagkuti an lanterna ha Ntra. Sra. de la Paz y Buenviaje kay damo inin mga tulisan. Gabay hius'an kita kasalapi nga kandila ngan hitul'an ngadako nga lana, ngan diri kita unina hidak'an hin salapi nga iglulukat.

VIII.

MGA HINUMDUMAN

An kotse ni Ibarra nagtatara han labi kamaribhong nga arrabal han Manila; an nakasamdong ha iya kagabi-yana, ha kapaw'an han adlaw, nakakalipay ha iya bisan diri niya tinutuyo.

An kamarugyaw nga inaabat bisan diin, diri la an magkalainlain nga sarakyan nga tikadto-tikanhi, namamagdalan, an mga karromata,⁽¹⁾ mga kalesa, mga taga Europa, kainsikan, mga didaanon, sul-ot han tagsatagsa an lugaringon nga pamanapton, an kababayin'an nga magbaraligya hin prutas, an mga **corredores**, an lubas nga kargador, an mga tindahan hin karan'on, mga karihan, mga restawran, mga pamaraligyaan, pati an mga karreton nga dinanas han mahinay ug masugot nga karabaw⁽²⁾ nga hamtang nagpipinanhunahuna han iya kamutangan nahalalang-kag pagsinaog han dagko nga karga, an ngatanan didto nga nagkakatarampo, an aringasa, an kinaralkadal, pati an sirak ngahaw han adlaw, an pamarag hin usa nga kinaiya nga baho, an magkadilain nga mga tina, nakakasangpit ha iya panumduman hin kadam'an nga mga hinganduyan nga pinanhihingalimtan na.

Adto nga mga dalan diri pa hadto bato. Kun nasirak ha sulod hin duha kaadlaw naluluob hin taputapo nga say naguop han ngatanan, nakakapuno ug nakakasarop han mga mata han mga maglalakat; kun umuran hin kanan usa kaadlaw, nahihimo nga lam-aw ngan kun gab-i say inaani-nuhan han mga suga han mga sarakyan nga nagsasablig hin lagay tubtob ha lima kametros kaharayo han mga maglalakat dida han higligot nga ligid han kabalayan. Pira la nga babayi in nakabaya didto hadto nga kalutakan han ira binurdahan nga mga sinilas!⁽³⁾ Hadto ginliligis na adto nga kadalanan han mga binilanggo nga nagtuturupad, mga kiniskisan an ulo, may mga sul-ot nga pugot ngan hupapang, mga binadlisan an mga bungkog hin mga ihap ug mga kurit nga tagumon; an ira mga bitiis hinigtan hin mga talikara nga pinanmutos hin dugnit agod diri makapilas ug makasaping han panit an mahagkot nga puthaw; kinatinkatin hira tigduha, mga uga han adlaw, mga guol han paso ug han magbug-at nga buruhaton, ginsusunod ug gindadabal hin usa nga igkasi bilanggo nga may dara nga pudlos nga naliliaw tingali hin pagdarahog han iya mga igkasi.

Mga hagtaas nga mga tawo, mga burigo an panagway nga waray pa hikit'i nga humiyom; an ira mga mata danay ma-nag-inggat kun an lamba nagpapanlapirit nahapon dida ha ira sugbong, kun pananglit man in usa nga lumalabay napilak ha ira hin usa nga kunot ug mahulushulos pa nga upos pinupurot han nahararani ngan tinatago ha iya takukong;⁽⁴⁾ an iba namamagkinita na la hin magtarom nga siplat han iba nga lumalabay. Baga sugad hin nababati pa ni Ibarra an aringasa han panmuong han mga bato nga itarap-ok han mga bil-ungan nga hagluag, ngan an hinarag-ing han magbug-at nga talikara dida han mga lukunlukon nga nanhuhubag. Hi Ibarra nangingirhat pa panumdom hin usa nga hinabo nga dinmukot gud kaupay ha iya kasingkasing han gutiay pa hiya: usa kaudto nga msirak hin duro. Didto han linilindungan hin usa nga karreton nahabuburaya in usa nga bilanggo nga haros patay ngan an tuman la nga nakakapukrat han mga mata; may duduha liwat nga waray la aringasa naghihimo hin usa nga higdaan nga kawayan nga may parasgan, waray nira kasina, waray kabido, waray kaikag, asya gud man an siring, kinaiya nga panulos han pilipinhon.⁽⁵⁾ Baga sugad hin nasiring hira: "Yana ikaw, buwas kami na man." An mga tawo nagpapanlabay hin waray la kaalantad hadto nga hinabo, magdagmit an kalakat: an kababayin'an nagpapangagi, naniniplat ngadto hin tigdali ngan nagpapadayon han ira lakat; adto nga hinabo masukot, nga dapit nakapahiara na la han mga kasingkasing; an mga kotse nanlalabay maglatos, magsinaw kay mga binarnisan, nasikal didto an naghingalangaga nga adlaw nga naglalalaga dida han langit nga waray gud dampog; hiya la, gutiay pa, bata nga may napulo kag-usa an panuigon, pag-aabot pa la tikang ha iya bungto, an nangingirhat hadto pagkita, hiya la an ginngarat hadto nga gab-i.

Waray na didto an maupay ngan dungganan nga tulay Puente de Barcas,⁽⁶⁾ an pilipinhon ug mainantuson nga tulay nga nagpapakamataymatay hin pagsugot bisan diri hiro an iya kahimo, nga danay mabiyaw ngan danay man lumunod alagad han pagburut'an han Pasig, ngan nakadamo na hini hilangkagi hin pagduyag ngan pagguba.

An mga talisay dida ha plasa San Gabriel⁽⁷⁾ waray panubo, mga irapa la gihapon.

An Escolta⁽⁸⁾ baga diri na niya mahusay pagkit'on bisan kun may usa nga dako nga balay nga may mga tawutawo

nga nanunukdaw ha mga pirok nga say linmiwan han una nga kamalig. An bag-o nga tulay, Puente Espana,⁽⁹⁾ binmulang ha iya mata; an kabalayan ha too nga pangpang han salog, nga nanhihisakot han kakawayanan ug kakahuyan, nga asya an natatapusan han Escolta ug tinitikangan han Isla de Romero, nakapahanumdom ha iya han mga mahalayahay nga kaagahon nga ilinalabay niya didto, sakay hin baluto, tikadto pagkarigos ha may Uliuli.

Iginhihisugat niya in kadam'an nga mga sarakyan nga dinanas hin magpakaiipa nga mga pinadis nga kabayo nga gudti; sakay ha sakob in mga empleados nga namamaghingaturug, tingali tikadto ha ira pamuhatan, mga sundalo, mga insik nga mga pataraw'an ug daw kanan lurong an dagway, mga prayle nga magpakatarag-ob, mga kanonigo ug iba pa. Ha sakob hin usa nga makaruruyag nga victoria, isip niya iya nakita hi P. Damaso nga nagkukuriot, kundi adto linmahos na ngan yana pinakikitaw'an hiya ni Kapitan Tinong nga sakay hin usa nga karretela upod an iya asawa ngan han duduha nga anak nga daraga.

Ha paghilugsong niya han tulay, an mga kabayo nangugong hin dadlagan say tadong an dalan ha Sabana.⁽¹⁰⁾ Ha wala an Fabrica de Tabacos ha Arroceros nga maaringasa pamation an hinulantog han kanan mga sigarreras panultog han dahon han tabako. Hinnumduman pa ni Ibarra adton masungot nga baho nga kun naikalima na an uras ha kulop namamarag ha may Puente de Barcas ngan nakakahubog ha iya. An marugyaw nga mga karukayakan, an mga uyan-uyan ug mga karukatatawa hinnumamok la makapanumdom ha iya han baryo ha Lavapies didto ha Madrid ngan han agraway didto han mga sigarreras ngan han ira mga paggubot nga hin-uunungan han mga guindillas⁽¹¹⁾ ug iba pa.

An Jardin Botanico⁽¹²⁾ nakakuha han mga malipayon nga hinumduman: an manunulay han pagtarutanding say ginmuop ha iya hunahuna ngan say nagladawan ha iya mga mata an mga Jardin Botanico ha Europa, didto han mga tuna nga nagkikinahanglan hin dako nga panalinguha ug damo nga salapi basi la umudlot in usa nga dahon ngan bumuklad in usa nga bukad, labot pa, an didto han ira mga sinakop nga tuna mag-uruupay pa ngani an mga tanaman, minangnuan hin inungod ngan tugot han bungto. Ipinaharayo ni Ibarra an iya mata ngan ngadto niya isiplat ha too ngan nakita niya ngadto dapit an kadaan nga Manila⁽¹³⁾

nga libot pa hin kuta ug mga bangalog, sugad hin usa nga duason nga daraga nga ginpanaptunan han dugnit nga ginamit pa ni iya apoy.

An pagkita han dagat nga namamarapara tipahirayo! . . .

—Ha tabok hito aadto an Europa!—isip han batan'on; —an Europa nga may magpakawiwili nga mga tuna, nga waray pahuway an kasamok pagbiling han kalipayan, pag-ininop hiton kaaga ngan mapapas la dayon hiton katunod han adlaw . . . Kundi mahimayaon ha butnga han ira mga panhiruasag! Oo, ha tabok han gihaluagi nga dagat aadto an mga tuna nga magpakikalagnon, bisan la diri nasikway han mga butang nga lawasnon, labi pa ngani kamagpakikalagnon hadton namamagpakamagdinayigon han kalag! . . .

Kundi ini nga mga panhunahuna napapas dayon han pakatan-aw niya han bukidbukid nga nalandaw ha patag han Bagumbayan.⁽⁴⁾ An bukidbukid nga nasahi dida ha may Luneta asya an binmulang ha iya mga mata ngan nakaaghat ha iya hin mga pamurubuot.

Gindumdom niya adton tawo nga say nagbukas han iya mga mata ha pagsabot, say nagtutdo ha iya han mapay ngan han matadong. An igintutdo ha iya hadto nga tawo nga mga kinaadman diri damo, kundi diri kawang nga hibabruanan; amo an mga pag-aradman nga waray paraa han gimasisilawi nga dan-ag han Kauswagan. Adto nga tawo asya in usa nga tigurang nga padi,⁽⁵⁾ ug an mga pulong nga ha iya igintugon han ira pagbulag baga aada pa nabilin ha iya mga durungan. “Ayaw kalimot nga kun an kinaadman surundanon han tawo, say la hito nakakag-sunod an may kasingkasing”, asya ini an iginsiring ha iya. “Gintalinguha ko pagtutdo ha imo an akon gin-adman didto han mga magtutdo ha akon; adto nga mga hibabruanan gintalinguha ko pagdugangi han akon nahimo ug yana akon ibibilin han tidaraon nga mga tumutubo; buhata man in sugad hiton masunod ha imo, ngan kun mahihimo mo dugangi tubtob ha ikatulo kapilo kay makadto ka ha higrayo nga tuna.” Ngan sinumpayan pa, matawatawa: “Hira nakanhi pamiling hin bulawan, kadto man kamo ha ira pamiling hin lain nga bulawan nga ha aton nakakakulang! Panumdom nga diri kay bulawan an ngatanan nga maingat.”⁽⁶⁾ Adto nga tawo dida kamatay.

Ini nga mga hinumduman iya binawi hin pagkasiring:

—A, dida hito ngatanan, siyahan an Tuna nga Nataw-

han, siyahan an Pilipinas, anak han Espanya, siyahan an Espanya nga naginlugaringon nga tuna! Diri mahihimo; ito nga nagin-karat'an diri makakaano han Tuna nga Natawhan, diri!

Waray ha iya pakaaghat an Ermita, ⁽¹⁷⁾ nga daw pawod nga Phoenix nga binmangon dida han iya mga agbon, ha dagway hin kabalayan nga pinintaran hin busag ngan hin bughaw, mga inatpan hin sim nga hinirugan hin pula. Waray pakaaghat han iya paniplat bisan an Malate, bisan an kuwartel han kabalyeriya nga may kakahuyan ha atubangan, bisan an mga umurukoy, bisan an kabalayan nga pawod an atop, nga mga tais, mga dupo, mga minalimbin an lirik, nga natatago ha luyo hin mga kasagingan ⁽¹⁸⁾ ug mga kabungaan, daw mga salag nga pinanhimo han tagsa nga puno han panimalay.

An iya kotse waray hunong an dalagan: iginhisugat hira hin usa nga karromata nga sinaog hin usa kun duha ba nga kabayo nga sinangatan hin abaka, ⁽¹⁹⁾ tigaman nga tikang ha mga lalawigan. An taga karromata nananalinguha pag-ikinikitaan han sakay hadto nga masinaw nga kotse, ngan nagsisilipas la hira waray mugumugo waray pakigkatahod, Usahay danay say magsulog han haluag ngan taputapuhon nga kalsada nga ginbabangga han adlaw in usa nga karreton nga sinaog hin usa nga karabaw nga mahinay ngan waray la turon an pagpamitad. An mamin-gawon ngan mauyam nga awit han magdadara han karabaw nga nakakasakay ha bungkog han hayop nasabat han mangidlis nga tunog han mamara nga ruyda nga nagliligot ngan han dako nga tuhog han mabug-at nga karreton; usahay say na man madungog an garhob nga hagnas han mga saog hin usa nga kangga, trineo ⁽²⁰⁾ ha Pilipinas, nga mabug-at naghihila dida han taputapo o dida han mga libaong han dalan. Didto han kapatagan, didto han mga karaan, nanginginaon an mga hayop sakot han mga busag nga talabong nga nanhahapon ha bungkog han mga tudo nga namamagsinamsam, ngan nagpaparasa han banwa, pinipiyong an mga mata, naghahangrab didto ha kapatagan; ngadto ha aruantaw mga babayi nga kakabayuhan namamagsinta, nagdadadlagan, nagparaglanat kay ginsisibo hin usa nga lalaki nga matibaksi ngan haglaba ug marabong an bunday; an lalaki nahirihiri ngan pinapapagtalbo an tuna han magdig-on nga mga kulo.

Pabay'i ta nga an batan'on magpadayon han iya turon ngan magpinanmurubuot, o maghingaturug man; an siday nga masamdong o marayhak han kapatagan diri ha iya nakakaalantad; adto nga adlaw nga nakakapagdingga han mga tarimpungayan han kakahuyan ug nakakaagda pagdalagan han mga umanhon kay diri nailob pagtamak an ira mga lupakon nga rapadapa, adto nga adlaw nga nakakapasirong han kadaragan'an nga taga huron ha tungod han talisay, o kawayan, ngan nakakahatag hin panhunahuna nga mga surupaton ngan diri matukib, adto nga adlaw waray pakawili han aton batan'on.

Balik kita ngadto ha Manila hamtang nagdidinalagan an kotse, naghihilighilig sugad hin hubog dida han mga bilungan han dalan, hamtang natabok hin tulay nga kawayan, nagsasagka hin bukid, o naglulugsong hin usa nga bakilid.

IX. MGA KABATASANAN

Hi Ibarra waray pagsayop: an sakay han **victoria** amo hi P. Damaso nga tikadto han balay nga paglulusari pa la niya.

—Ngain kamo? — nagpakiana an prayle kanda Maria Clara ngan Dada Isabel nga nag-iisarakay hin kotse nga linikupan hin salapi; hi P. Damaso, dara han damo nga hinngangadtuan han panhunahuna, nagdinapidapi han bayhon ni Maria Clara.

—Ngadto ha Beaterio pagkuha han akon mga butang, — binmaton.

—Aha! aha! kikitaon ta yana kun hino in malupig . . . — nagnginurutob hin waray hinpapatungdan ngan bayaan an duha nga kababayin'an nga nanhihipahungat. Tamod an ulo ngan hinay an pitad tinultol niya an hagdanan ngan sumaka.

—May wali nga gintatanog, — an siring ni Dada Isabel; —hala, sakay na, Maria, kay diri kita haaabot.

Kun hi P. Damaso may wali, o waray, diri kita makakatigo, kundi katahapan nga may ada gud mga kasuruk'an nga butang nga naguop han iya panhunahuna kay waray ngani iduhol an kamot kan Kapitan Tiyago, salit ini ginmuko na la pagharok.

—Santiyago! — asya an siyahan nga pinamulong, —

maghihimangraw kita hin kasuruk'an gud nga himangrawon; tana ngadto ha imo buruhatan nga sulod.

Hi Kapitan Tiyago бага waray na himutang, waray na hipagyakan, kundi sinmugot na la ngan sinmunod ha luyo han dako in lawas nga padi nga nagsada dayon han agian paghisakob la nira ngadto ha sulod.

Kay naghihimangraw pa man hira hin tago, usisaha ta anay kun ano an inabutan ni Fr. Sibyla.

An makinaadmananon nga dominiko waray didto han iya kombento: sayo pa, katima la pagmisa, mapakadto han kombento han iya Orden nga aadto ha pagsulod ha Puerta ni Isabel II, kun usahay ni Magallanes, alagad la kun hino an hadi didto ha Madrid.

Hin waray magtagad han mahamot nga baho han si kulate, sugad man han aringasa han mga kahon ngan han hinarantiyaw hin salapi tikang ha Procuracion,⁽¹⁾ ngan an tuman nga binmaton han ubos nga paghatag hin katalahuran han hermano procurador, hi Fr. Sibyla sinmaka han kombento, gintara an mga ruwang ngan tumuktok han iya kamaoo ha sadhanan hin usa nga sulod.

—Dayon! — an baton hin usa nga nagharoy tikang didto ha sakob.

—Ibalik unta sa Dios kan V.R. an maupay nga lawas! —asya an pagtahod nga iginhatag han batan'on nga dominiko han iya pagsulod.

Nagliliningkod didto hin usa nga dako nga lingkuran in uusa nga tigurang nga padi nga magasaay, madaragdarag, masugadsugad hiton mga santos nga ginpintar ni Rivera.⁽²⁾ Nanlulunod na an mga mata dida han haluag nga pangirayan nga tinutungbawan hin mga kiray nga magrabong nga, tungod kay unob la nga iginkikinuriot, napadugang han kamag-inggat han himaratyon na nga mga mata.

Hi P. Sibyla nagkinita anay han masakit, kinukugos an kamot ha tungod han talahuron nga eskapularyo ni Santo Domingo. Katima, itinungok an ulo, waray pagyakan, бага in naghuhulat.

—Ay! Hernando, pinapapag-operahan ako; operasyon hini nga akon na panuigon! Ini nga tuna, ini nga makaharadlok nga tuna! Angay mo pagtigamnan ngan pagmaan inin akon kasugad, Hernando!

Ihinangad ni Fr. Sibyla hin hinayhinay an iya mga mata ngan ngadto siplat han nawong han masakit.

—Ta, ano man an imo inaayunan? — nagpakiana.

—Mamatay! hay! May ada ko pa iba nga pamumulaton? Dako inin akon gin-aantos, kundi . . . damo man an akon pinapapag-antos . . . nagbabayad ako yana han akon mga utang! Ngan ikaw, matiunano ka man? Ano in imo dara?

—Nakanhi ako pagsumat ha imo han imo ha akon igintugon nga buruhaton, — nagsiring.

—Ah! Ta, ano man?

—Psh! — binmaton an batan'on, dapit diri naruruyag hadto nga himangrawon, ngan lumingkod, iinatubang an bayhon ngadto ha lain nga butang; —ginsinumatan la kita hin mga buwa; an batan'on nga Ibarra buutan nga tawo, diri бага kanan lurong an pamahungpahong, ha akon pag-sabot maupay nga bata.

—Asya an imo hunahuna?

—Kagab-i nagtikang an away.

—Na? Kay napaunano?

Igin-asoy ha dalikyat ni Fr. Sibyla an nahanabo kanda P. Damaso ngan hi Crisostomo Ibarra.

—Labot pa, — an iya dugang nga sumat, —ini nga batan'on nangangasawa hiton anak ni Kapitan Tiyago nga dida pagtuon han kolehiyo han aton mga hermanas; mang-garanon ngan diri ito magbibiling hin mga kaaway pag-baya hin kahimayaan ngan hin kapalaran.

An masakit nagtangutango tigaman han iya pag-uyon.

—Oo, asya man an akon hunahuna . . . Mamay-ada asawa nga sugad hito, ngan hin ugangan nga sugad hito, aanhi hiya ha aton mga kamot, lawas pati kalag. Ta, kun diri, labi na kun magiginkaaway ta!

Hi Fr, Sibyla nagkinita han tigurang, nahapapausa.

—Tungod han kaupayan han aton Santos nga Katig-uban, an karuyag ko sidngon, — sinumpayan pa, nagkuku-ri hin pakaghawa. —Gabay ako han mga pulong nga pagsuson, diri ako han mga linurong nga pagdayaw ug mga ulug-ulog han mga kasangkayan . . . matuod man gud ito mga binaydan.

—Nakakasiring hi V. R.?

An tigurang naniplat ha iya hin masamdong.

—Tigamni hin maupay! An aton gahom maiiha kun aton unuban. Kun say kita atubangon han taghimungto, an Pamunuan masiring: "Say tinatadong pagsumbong kay nakakaulang han ira katalwasan, angay ta diri kuhaon.

—Kun pananglit pamatian?

—Diri pamamatian!

—Kundi, kun pananglit, dara han kahako, say ungaron an aton ginpapahimulusan? . . . Kun pananglit mamay-mapasiparahon ug diri hadlukon . . . ?

Kun amo, kairo niya!

Nangukoy hira ngaduha.

—Iini pa; — nagpadayon an masakit, —kinahanglan nga kita say atubangon, say kita tadungon, basi kita mahamangno: kay ito nakakatutdo ha aton han aton kaluyahan ug nakakapagtalinguha ha aton hin pagpakaupay. An waray sukol nga mga dayaw nakakalimbong, nakakapakaturog ha aton, kundi ha gawas gintatawaan kita, ngan ha adlaw nga kita matarawaan na la amo in paglupigi ha aton, sugad han paglupigi ha aton didto ha Europa. An salapi diri na masulod ha aton mga singbahan, waray na mapalit hin mga eskapularyo ug mga kurriya ngan bisan ano pa, ngan mawaray na ngani kita salapi diri na kita makakakabig han mga kaburut'on.

—Kundi habibilin gihapon an aton mga tuna, an aton mga karaan. . .

—Ngatanan ito mawawara, sugad han pagkawawadi ha aton han ngatanan nga manggad didto ha Europa! Ngan an maraot pa hito kay kita la ngahaw an naghihimo han aton kapirdihan. Pananglitan: iton waray sukol nga aton la tinuhatuha papangigbaw ikinatuig han mga bayad han aton mga tuna, ito nga mga pangahas nga akon riniwa hin nakadamo na ha mga kapitulos,⁽³⁾ asya an makakadaot ha aton! An indiyong napipirit hin pagpalit hin tuna ha iba nga sugad hinin aton o mauruupay pa ngani. Nahadlok ako bangin kita magtikang na hin pagtiubos: **Quos vult perdere Jupiter dementant prius**⁽⁴⁾. Salit ayaw kita pagpinadugang hinin aton bug-at, kay nangurutob na an bungto. Nakahunahuna ka hin maupay: pabay'i ta nga an iba managtuhay han ira mga ginawi, hawiri ta an gutiay nga bantog nga ha aton nahabibilin, ngan, tungod kay diri na kita maiha umatubang sa Dios, maupay kita manhunaw nga daan . . . Pumaidd unta ha aton kamasinalaypon an Dios han mga kaluoy!

—Kun amo hi V. R. nasiring nga an buhis o mga kabaraydan . . .

—Ayaw na kita paghimangraw mahatungod hin salapi! — inutod han tigurang dapit may kauyam. —Nasiring ka nga an tenyente nagtarhog kan P. Damaso . . . ?

— Oo, padre! — nagbaton hi Fr. Sibyla dapit nahakakahiyom. — Kundi ito nga aga akon iginkita ug nagsiring nga nagbabasol hiya han nahinabo kagab-i, nga an heres daw kuno sinmaka ha iya ulo, ngan an iya isip nga tingali asya man an nasugaran ni P. Damaso. “An imo panahog nga saad?” tiniawan ko hin pagpakiana. “Padre kura,” nganiya pa, “maaram ako magtuman han akon pulong kun ini nga pulong diri nakakadum-it han akon dungog; diri ako ngan waray ako magin-makisusumbungon salit duduha la inin bituon ko ha sugbong”.

Katima nira paghimangraw hin iba pa nga mga lain la an hinpapatungdan, nanamilit hi Fr. Sibyla.

An tenyente waray man gud pakadto ha Malakanyang,⁽⁵⁾ kundi an Kapitan Heneral nahabaro han hinabo.

Han iginkakahimangraw hiya han iya mga ayudantes mahatungod han paghinabihi ha iya ha mga pahayagan nga urusahon, usa ha ira asya in nagsumat mahatungod kan P. Damaso, ngan dinugangdugangan pa hin pahangit matuod tultol nga kasumat.

—Diin ka man hito hibaro? — nagpakiana an Kapitan Heneral, nahapapahiyom.

—Didto kan Laruja, nga asya an iginsisinumat kanina didto ha panuratan.

An Kapitan Heneral nahakatawa liwat ngan namulong:

—An babayi ngan han prayle diri sadang pag-asahan! Karuyag ko humunong hin mamingaw ha sulod han nasa-salin pa nga panahon nga akon ig-uukoy dinhi hini nga tuna, ngan diri ko na buot in kalipungan hin mga tawo nga may saya. Labot pa, hinbaruan ko liwat nga an probinsiyal⁽⁶⁾ nagtiaw la han akon mga sugo: pinangaro ko nga pahamaan hito nga prayle nga balhinon ngadto ha lain nga bungto, binalhin man gud, kundi ngadto hin maruupay; *frailadas*, siring pa naton didto ha Espanya!

Kundi han nag-uusaan na la hi S. E., waray na hikatawa.

—Ah! kun diri la ini nga bungto uraura hin kalurong, pagpapahimaanon ko unta ini nga mga reberensiyas! — nagsiring. —Kundi, hayukat han bungto nga sugad; salit subara ta la an binubuhat han iba.

Hadto nga uras hi Kapitan Tiyago katitima pa la ighimangraw hin tago kan P. Damaso, karuyag ko sidngon, hi P. Damaso kan Kapitan Tiyago.

—Ta, maaram ka na! — nasiring an pransiskano han pag-ilulusad. —Ini ngatanan nahihirutan unta kun imo ako anay hadto pinakisagdunan, kun waray ka hadto ha akon paglirong han pagpakianhi ko ha imo. Talinguhaa in diri na pagliwat han sugad nga kalinurungan! Ngan tapod la ha iya amay ha bunyag.

Hi Kapitan Tiyago nagbalikbalik nakaduha, kun nakatulo ba, han ruwang, nagpipinainuino ngan naghihinayhayon; waray kaiha, baga sugad hin inalpan hin maupay nga panhunahuna, dinmalagan ngadto han pangaradian nga sulod, pinamarong an mga tagdok nga kandila pati lanterna nga iya pinapamaruktan ha panabag kan Ibarra ha paglalaktan.

—May panahon pa kay harayo adto nga paglalaktan, — nganiya pa.

X.

AN BUNGTO

Dapit nahadadaplin han danaw an San Diego,⁽¹⁾ nabubutnga hin kaumhan ug kahagnaan.⁽²⁾ Nagpapadara ngadto ha gawas hin asukar, bugas, kape ngan mga prutas kun diri lugaring iginbabaligya hin barato la ha kainsikan⁽³⁾ nga amo an namamagpahimulos han kalurong ug kabisyoso han mga parauma.

Kun mga mag-upay nga kaadlawon, nananaka an kabataan ngadto ha tarimpungayan han lingganayan nga gin-aabot na panudki han mga banwa ug mga balagon, namamaggugliat hira didto ha igbaw dara han panhikalipay pagtan-aw han makaruruyag didto nga mga kiritaon. Tagsa ha ira nahatutultol pagtudlok han ira lugaringon nga payag didto hadton magkadilain nga atop nga ira ginkikita nga may pawod, may sim, may tiha, ngan may idyok man,⁽⁴⁾ ngan usausa may ada ha luyo sakob ug tanaman. Bisan ano nahihimo nira nga tigaman: usa nga kahoy, an tamarindo nga gamayay an dahon, an lubi⁽⁵⁾ nga ginbubug-atan han bunga, masugadsugad kan Astarte nga himunganak, o kan Diana man ha Epheso nga nagtuturutungbaw an mga suso; usa nga kawayan⁽⁶⁾ nga malubay, usa nga puno hin bunga, usa nga kudos. Aadto an salog nga daw dako nga halas nga salaming nga nahangangaturog ha malunghaw nga banig; ha lat-anglat-ang napakuros han iya sulog an nangagantod nga dagko nga bato nga nanhihilubong didto

han baras ha salad; ngadto ha unhan nahaligot an salog kay gin-iipit hin hagtaas nga pangpang nga pinanunukdawan hin mga lubag nga kahoy nga nan-gagataw an mga gamot; nganhi dapit, бага inanay an kahulog, nahaluag an salog, ngan nakukulangan hin sulog. Ngadto ha unhan pa gud, may usa nga payag nga napunkay ha pangpang, ato han hangin, han kahitas'an ug han kahiladman han umpas, ngan tungod kay gagmayay an iya mga harigi⁽⁷⁾ haros pakakasidngon nga usa nga gidadakui nga talabong nga nag-iinaw han halas nga iya tutuktukon. May mga lawas hin anahaw kun kahoy man nga upakan pa, nga maglubay, nanhahawog ha butnga, nagtatapo tikang ha magkasi pangpang, nga bisan diri maupay nga tulay mahagagamit nga pangaralab-itayan o latayan han kabataan nga nangangarigos ngan nakakabaraka hin duro han nalatay nga babayi nga may tinukdo nga dara, o han tigurang nga nakurog an tuhod ngan nahuhulugan han iya talugkod ngadto ha tubig.

Kundi an бага nabulang gud ha mata pagkit'on amo in usa nga dapit nadila nga tuna didto ha butnga hadto nga mga kaumhan. May ada didto mga kahoy nga tinaggatos na an panuigon, nga mga lungag an puno, ngan nagkakamamatay la kun didto ha pungkayan hinahapunan hin linti nga say ha ira nasunog: nasiring nga an kalayo naliong la ngan napaparong dida, diri naalapon ngadto han iba; may ada didto gidadagkui nga mga bato nga buhi nga nagkakapuputos na hin tersyopelo nga malunghaw nga lumot: an taputapo nanhihidara ug natitirok didto han ira mga kalungagan, dayon huhumuga han uran basi diri tumabwad ngan katima gintatanman han mga tamsi. An ngatanan nga tumuturok ha kagurangan natubo hin waray makauulang: mga kakahuyan, kabagwakan, kabalagnan nga nagpapahutpahot dida han kakahuyan, namimitay pa ha mga sanga, nan-gugupot ha mga gamot ngan ha tuna, ngan sugad hin diri pa ini igo ni Flora, may naturok pa ha lawas han igkasi tumuturok: an lumot ngan han kurakdot nanunubo ha mga kagihaan han upak; mga manan-aw, iton mga maghusay nga mangarabay nga iginkakalisa han mga dahon han kahoy nga ginuguputan.

Adto nga kagurangan kinatatahan: may ada mga sumaton nga magpakaharadlok mahatungod hin mga kaagi nga didto nanhinabo; kundi an бага angay la tuuron, nga amo lugod an labi nga diri tinutuod ngan diri hinbararuan

asya inin masunod:

Usa nga nalalambungan nga dalan asay inaagian pagsuk-sok ngadto han karupdupan ngan nasangpot ngadto hin usa nga sapa, nga nahimo tungod han katirok han awas hin damo nga maglanhod nga tubig nga nagsasarang dida hiton mga bakilid han Makiling. Rayandayan han iya mga tangpi in kadam'an nga mga ihalas nga bukad nga an kadam'an ha ira waray pa karawat hin linatin nga ngaran, kundi waray ruhaduha kilala na han ngatanan nga bulawanon nga mananapay, han mga alibangbang nga magkadilain an kadagko ug mga tina, tagom ngan bulawan, busag ngan itom, mga sinamay, mag-inggat, pinalabyaw, may dara nga mga rubi ug mga esmeralda ha ira mga pako, ngan han yinuyukot nga mga bagang nga mag-inggat ngan binutangan hin gamayay nga bukboq nga bulawan. An hagurong hini nga mga mananapay, an huni han gangis nga nakakaliga adlaw gab-i, an awit han mga tamsi o an pagharapas han sanga nga nabarag nga nahisang-at bisan la diin, amo la an mga tingog nga nakakabuong han kamamingaw didto hadto nga surupaton nga daplin.

Hadto han an bungto uusa pa la kapundok nga mga payagpayag, ngan dida han mga dalan-dalan nanunubo pa in hagtaas nga banwa, hadto nga mga panahon nga an bug-sok ug an baboy nga ihalas nasulang kun gab-i, inmabot didto in usa nga lagas nga katsila nga haglarom an mga mata ngan maupay magtinag-alog. Katima niya kadtua an ngatanan nga kauruumhan, pagbinalikbalika hin nakadamo, nagpinakiana kun hino an mga tag-ada hadto nga mga tuna nga damo in burabod hin mapaso nga tubig. May ada pira nga nagpangulpot ngan namagsiring nga hira mga tag-ada ngan dida ha ira ginbalyo han lagas an tuna hin panap-ton, alahas ngan hin gutiay nga salapi. Katima hadto, nawara, waray sabuta. An mga tawo nagpakasiring nga adto nga lagas ingkantuhanon; kundi an mga magmarangno hin hayop nga nagpakasimhot hin lain nga baho nga namamara-g tikang didto han harani nga kagurangan ira ginbiling ngan say hin-agian an lagas nga gin-uulod na, nabibitay ha liog dida han sanga han dako nga dalakit.⁽⁸⁾ Adto han buhi pa daan na makaharadlok, tungod han iya halarom nga tingog nga daw tikang ha ilarom hin lungib, ngan tungod man liwat han iya lunod na nga mga mata ngan han iya tinaw'an nga waray tingog; kundi yana nga patay na ha pag-unay, nakakapugyat han pagkaturog han kaba-

bayin'an. Iginkalabog han iba an mga alahas ngadto ha salog ngan pinanunog an mga panapton, ngan tikang iglubong didto ha puno han dalakit an lagas, waray na tawo nga nagpapasipara ngadto pagsudoy. Usa nga magmarangno hin hayop nga nagbibiniling han iya kamanampan nagsumat nga nakakita hiya hin mga suga; nagpakadto an kalalakin'an ngan nagpakabati hin mga haroy. Usa nga waray palad nga ulitawo nga basi la karuyagon han malangaya nga iya hinigugma, nagsaad paghigda didto ha puno han dalakit, nagsangbod dida ha puno hin balaba nga uway, namatay han kabuwas, ha usa nga mapintas nga hiranat nga dinmukot ha iya tikang iginpupustahay. Ngan damo pa in mga susumaton ug mga urusahon didto hadto nga kagurangan...

Waray kahagos in damo nga bulan umabot didto in usa nga batan'on nga mestiso-katsila nga nagsiring nga anak hiya hadton namatay, ngan nag-ukoy didto ug naninanom, labi na an pagtanom han tagom. Hi D. Saturnino usa nga batan'on nga maminud-uton, aringit, usahay madabalon hin waray kapaid, kundi buhatan ngan diri hubya: gin-alad niya hin kuta an linubngan han iya amay ngan iya ginlauylaoy. Han nagtitikagurang na pinmakasal hin usa nga daraga ha Manila ngan amo hira an naginkag-anak ni D. Rafael, amay ni Crisostomo.⁽⁹⁾

Hi D. Rafael tikang pa han kabata nahabaro hin pagdara hin maupay han mga umanhon: an paninanom nga gintikangan didto ug ginpasarang han iya amay naglurab ha gilayon; nagdagayop ngadto in bag-o nga mga umurukoy, nagpakadto in kadam'an nga insik, an huron naginbaryo ngan namay-ada padi nga indio; unina an baryo naginbungto, ngan han kamatay han padi didto lumiwan hi Fr. Damaso; kundi an linubngan ngan han tuna nga katakip waray pag-anuha. An kabataan usahay danay magpasipara ngadto pagsudoy, nanmimitbit hin mga tubal ngan hin mga bato, panguha hin mayabas, kapayas, lumboy ug iba pa, ngan usahay kun nagkakalilibang hira hin panguha han mga bunga han kahoy, kun nanhihipahungat man pagkinita han pisi nga naghiiaruabyog didto han sanga, danay hauntog ha ira tungod in usa o duha ba nga bato nga diri sinasabot kun diin tikang; dida hito dagos nira pagdadadlagan ngan magginugliat: "an lagas; an lagas!" pinanhihibul-iwan nira an ira mga kinuha, nanngangambak tikang didto han mga kahoy, nagpaparaglanat dida han kabagtuhan

ug kasighutan ngada han panhihilugwa ngadto ha dalan nga pinamamagduruas, namamaghingahinga an iba, an iba namamagtinangis ngan an iba man nga pipira namamagtinawa.

 XI.

AN MGA MAGBURUOT

Dividios e imperad.⁽¹⁾
(Nuevo Machiavelo)

Hira hino an may mga kaladnganan dida han bungto?

Diri amo hi D. Rafael han buhi pa, bisan kun asya hiya an labi kamangganan, an labi kadamo in tuna ngan hamos an ngatanan nakakautang ha iya hin kaburut'on. Tungod kay diri parayawnon ngan nagtatalinguha pa ngani pagpahaubos han pulos han ngatanan nga iya ginawi, an bungto waray gumapil ha iya, ngan kinita ta na nga ginmaraot pa ngani han pag-abata nga hiya nagdadaot.

Amo ada hi Kapitan Tiyago?

Kun naabot ini nga tawo ngadto, ginsusugat man gud hiya, han nagpapakautang ha iya, hin orkesta, ginhuhugay hiya hin mga panagtawo ngan ginpupun'an hiya hin mga hatag. An mag-upay nga mga hakaraon nga bunga hin kahoy ipinadadara ngadto ha iya, kun may hidakpan nga bugsok, kun baboy man nga ihalas, utod hin pikas an iya; kun makakita hiya hin makaruruyag nga kabayo dida hin usa nga nakakatuang ha iya, kahagos hin tunga hin uras adto nga kabayo aadto na hikikit'i ha iya kabalyerisa: ini ngatanan matuod, kundi ha luyo gintitinawaan la hiya ngan ha talikuran ginngangaranan hiya nga Sakristan Tiyago.

Amo tingali an gobernadorsilyo?

Ini usa la nga waray sarabutan, nga diri nakakagsugo, nagsusugot la; diri nakakapangisog kay say pinangingisugan; diri naglalarang kay say ginlaladngan; turumanon pa ngani niya lugod an pag-ako ha atubangan han Alkalde Mayor han ngatanan nga sugo, han ngatanan nga pagburut'an ug kaladnganan, sugad hiton ini ngatanan gumikan ha iya kalugaringon nga utok; kundi sadang ta man liwat igasoy nga waray gud man niya tikasa, waray niya lupuga, ini nga katungdanan: iya ini ginbaydan hin kanan lima kayukot kapisos ngan hin nakadamo nga paghimulay; kundi kun itanding ta dida han iya nakikita, бага sugad hin diri mahal nga kapalit.

Ta, kun asya man, an Dios ada?

Hay! an maupay nga Dios diri nakakatandog han mga kasingkasing, diri nakakapugyat han pangaturog han taghimungto: diri ha ira nakakapakurog hin kahadlok, ngan kun pananglit hinnanabihan Hiya didto hin usa nga wali, danay man may makahunahuna pagkasiring: "Hinaot pa unta kun may usa nga Dios! . . ." Waray gud may nahanunundom han maupay nga Ginoo: an mga santos ug mga santas asya an naguop han mga hunahuna. Dito hadto nga mga tawo, an Dios masugadsugad na la hin usa hiton angay pairan nga mga hadi nga ginlilibutan hin mga kortesanos: an bungto diri napaabot ngadto han hadi, dida na la han mga kortesanos.

An San Diego masugadsugad hin usa nga Roma, kundi diri an Roma han tistis nga Romulo nga nagamit hin arado pagbadlis han paninindugan han mga kuta, diri man liwat an Roma nga, putos na han iya la ngahaw dugo ngan han dugo han mga taga lain nga tuna, nga naglalarang hin balaod han bug-os nga kalibutan, diri!: masugadsugad han Roma nga katalagibay, an ginkakalainan la kay waray mga monumentos nga marmol ug mga koliseos, kundi monumentos la nga amakan⁽²⁾ ngan hin bublangan nga pawod. An padi amo an Papa ha Vaticano; an alperes han Guardia Civil asya man an Hadi ha Italia didto ha Quirinal, kundi ngatanan iginmamalaigo ug iginsusukol han amakan ngan han pawod. Ngan dinhi, sugad man didto, waray katapos an sinuhaysuhay, kay tagsa ha ira karuyag nga say an labaw ug an ikaduha waray gamit. Igpapahayag ta ug ig-aasoy an gawi hini ngaduha.

Hi Fr. Bernardo Salvi asya adton batan'on nga pransiskano nga aton na hinnabihan ha unhan. Dida han iya batasan ug pamahungpahong nalutod hiya kaupay han iya mga igkasi pransiskano, labi na han iya sinundan, an masulasuka nga P. Damaso. Hiya malapis, masakiton, haros pagtinakmod la gihapon an buhat, tuptop han mga turumanon han tuluuhan ngan maminangnuon han iya maupay nga ngaran. Usa kabulan tikang hiya umabot, haros an ngatanan nanngapi ha V. O. T., nga nakabudlay han luyo nga pundok nga amo an Cofradia han Santisimo Rosario. An kalag nalukso hin kalipay ha pagkita nga nanhihisabong ha tagsa nga liog in tig-upat o tiglima ba nga eskapularyo, ngan ha tagsa nga hawak nanhihitakgong in pisi nga bi-

narubalighot, bukubukuhon, ngan hin pagkita han nagsusunod nga mga minatay o mga murto nga nagpapakasuk-rob hin sapot nga ginggon. An Sakristan Mayor nakatirok hin kurukuwartahay ha pamaligya o paglimos man, kay asya an pagngaran, han ngatanan nga kinahanglanon ha pagtalwas han kalag ug pagtabog han yawa: daan na man kita batid nga ini nga manunulay, nga hadto nagpasipara pagriwa ha atubangan sa Dios ngan pagruhaduha han kanan Dios mga pulong, sugad han nahiaasoy didto han marahalon nga basahan ni Job nga nasiring nga ilinupad an aton Ginoo Jesucristo ngadto ha kahanginan sugad han iya binubuhat ha Edad Media han mga aswang,⁽³⁾ ngan nasiring ngani nga asya pa an binuhat dinhi ha Pilipinas han mga wawak, baga aaluhon na yana ngan diri na naato pagkita hin usa nga dugnit nga may pintar nga du-duha nga butkon,⁽⁴⁾ nga nahadlok na han mga kabalighutan hin usa nga bakgong: kundi ini ngatanan nagpapakita la nga dida hini nga bahin may ada man liwat pag-uswag, ngan an yawa tipaisol, kun, diri man, amo la gihapon, waray kababalhin dida han iya una nga pagkahimtang, sugad han ngatanan nga nangungukoy ha kasisidman, kun diri man lugaring pakasidngon ta nga hadlukon, baga in usa nga daragahay nga may nanapulo pa la kaglima an panuigon.

Sugad han aton na nahaasoy ha igbaw, hi P. Salvi tup-top han pagsugot han iya mga turumanon, siring pa han alperes, uraura katuptop. Kun nagwawali hiya — kay makiwalihon — pinapapanadhan an mga guruwaan han singbahan; dida hini nakakasubad hiya kan Neron nga diri natugot nga may gumawas hamtang aadto pa hiya mag-aambahan didto ha paguruwaan, nagkakalain lugaring hira kay an kan P. Salvi tuyo pagpakaupay han kalag, ba man an kan Neron pagpakaraot. An ngatanan nga sayop han iya mga magsurugot pinababaydan hin multa, kay talagsa la hiya lumamba; dida hini nagkakalain hira ngan hi P. Damaso kay ini, ha bisan ano nga sayop, nasuntok, natubal, dungan an pagtinawa ngan maupay la an kaburut'on. Salit waray hiya pagmamarauta: ginmamarautan gud niya nga an tubal asya an maupay nga pagdara han **indio**; asya an siring hin usa nga prayle nga maaram magsurat hin mga basahan,⁽⁵⁾ kay hiya diri gud nariwa han nahasusurat hin minolde: damo man liwat in tawo nga sugad hini.

Hi Fr. Salvi talagsa gud lumamba, kundi siring pa hin

usa nga pilosopo dida ha bungto, an nakukulang ha kadamo nalabis ha kadako; bisan la, diri gihapon hiya dida hini ginmamaraut. An mga pagpuasa ug paglihi, kay nakakabiban han iya dugo, say ha iya napaaringit ngan, siring pa han mga tawo, nakakapuno hin hangin han iya ulo. Dida hini, an mga bungkog han mga tanod diri na nakakasabot kun in usa nga padi nagpuasa o nagbubusog hin duro.

An kaaway gud la hini nga kagahaman nga kalagnon, nga may hilig hin pagkalawasnon, amo an alperes. Asya gud la, kay an kababayin'an nasiring nga an manunulay nahadlok na gud ha iya kay hadto hin usa kaadlaw nga an yawa nagpasipara pagsulay ha iya, iya hindakpan, igin-guos niya dida han tuko han katre ngan pagdagwusan han iya bakgong, unina na buhii han kahagos hin siyam kaadlaw.

Dida hini, kaiya nga an bisan hino nga umilob pa pagkigkaaway ha iya nahababantog ha bungto nga labi pa kamaraot han manunulay, salit an alperes asya ini an bantog. An iya asawa, usa nga lagas nga ginang nga pilipinhon, nga duro nga napintar han nawong, ginngangaranan kan Da. Consolacion; tinatawag hiya han iya bana ngan han iba nga mga tawo hin lain nga ngaran.⁽⁶⁾ An alperes dida la ngahaw ha iya lawas, ha paghinubog hin duro,⁽⁷⁾ bubulos han iya maraot nga pakaasawa; ha pagsugo han mga sundalo nga mag-ehersisyo ha kasirakan, hiya aadto ha kalin-dungan, kun diri man, ngan ini asya an masukot, gin-dadabal an iya asawa⁽⁸⁾ nga bisan la diri amo an kordero sa Dios nga nakakakuha han mga sala han bisan hino, tingali amo an makaiban han iya mga pag-antos didto ha Purgatoryo, kun pananglit hiya hangadto, kay ini ginruru-haduhaan han mga magpakidiyos. An alperes ngan han iya asawa, baga dapit uyag la nira, nagdadabalay hin waray kaluoy, igo la nga paghatag han ira mga higrani hin kiritaon nga diri binaydan: usa nga paguwa nga tiningugan ngan inarugan hin mga instrumento,⁽⁹⁾ may mahinay may makusog, bulig an upat nira nga kamot ngan upod pa an mga tiil.

Pag-aabot hini nga mga aringasa ha mga talinga ni P. Salvi, ini nahakakatawa ngan nangungudos, dagos unina pangangadi hin usa nga "Amay namon"; ginngangaranan hiya hin pilyagot, patootoo, hakog hin salapi, karliston,⁽¹⁰⁾ hiya natawa la liwat ngan nadugang pangadi. Kanunay igsusumaton han alperes han tiggira nga kakatsilaan nga

danay ha iya lumaoy inin masunod nga kaagi:

—Tipakadto ka ha kombento paglaoy hiton padipadi nga Moscamuerta? Pagbantay! Kun panagtaw'on ka hin sikulate, kun daw lugaring panagtaw'on ka, kay nagruru-haduha pa ako, inawa. Tumawag ngani hiton suruguon hin: "Pulano, dara ngadi mausa katasa nga sikulate⁽¹¹⁾ Eh!" pahawid, ayaw kabaraka; kundi kun pananglit sumiring: "Fulano, dara ngadi mausa katasa nga sikulate, ah!" puruta dayon iton imo kalo ngan dumagmit paglusad.

—Kay ano? — mapakiana iton ginsusumatan, — nanlalabay hin tasa? Pastilan daw!

—A, diri gad man!

—Ano man?

Iton "sikulate eh!" karuyag hito sidngon espeso, malapuyot; an "sikulate ah!" aguado, lasaw.

Kundi ha amon pagsabot, ini butangbutang han alperes, kay ini nga kaagi iginsusumaton nga buhat kuno han kadam'an nga kapadian. Sabali man daw kun buhat ba ini han ira Corporacion. . .

Bahin ha pagperuhisyo han padi, nagdiri an alperes, kay sagdon man liwat han iya asawa, nga waray may maglakat nga tawo hin labis hin ikasiyam an takna ha gab-i. Hi Da. Consolacion nagdidig-on gud nga hinkit'an niya an padi nga nabado hin pinya ngan natakukong hin nito, nga naglilinat kun mga magkatutnga. Hi Fr. Salvi nabulos ha pagdiyos: pakakakita niya nga an alperes nasulod ha singbahan, iya sinusugo hin hilom an sakristan papanada han mga purtahan ngan dayon niya sasaka ha walihan ngan magtikang pagwali tubtob han panhihingaturog han kasantusan ngan pangamaya hin "Igo na gad, pastilan!" hiton sarapati nga kahoy nga iito ha tungod hiton iya ulo, ladawan han Espiritu Santo. Kundi an alperes, sugad han ngatanan nga waray pagtoo diri nahamamaan; nagawas, nangangalas, ngan han pakakaabat hin usa nga sakristan, o suruguon han padi, ipinadadakop, ginlalatob ngan pina-papaglampaso didto ha kuwartel ngan didto ha iya balay, nga amo la in kahahawani. Kun napakadto na an sakristan pagbayad han multa nga sinusukot ha iya han padi tungod han pakaawan, iya iginsusumat an iya nasugaran. Hi Fr. Salvi namamati la, hinihipos an kuwarta ngan gilayon pinapapamuhian an iya kakandingan ngan kakarniruhan basi manginaon didto han sakob han alperes ngan mag-

pinanhunahuna hin igwawali nga haruhalaba ngan labi nga makakapahaman. Kundi ini ngatanan diri nakakaulang nga hira ngaduha, kun unina nagkakakita, magkamot ngan maghimangraw hin matadong.

Kun an iya bana, tungod han kahubog, nakaturog o napahuway kun udto, kay diri man mahihimo pakiawayi, mabudadong hi Da. Consolacion ha tangbuanan, nga may tustos ha baba ngan mabado hin pranila nga matagom. Tungod kay nangangalas pagkita han mga batan'on pa, ti-kang didto han iya tangbuanan nanyuyubit han ngatanan nga daraga nga iya hikit'an⁽¹²⁾ An kadaragan'an kay nagkakahadlok ha iya, nanlalabay waray sirusiplat ha igbaw ngan diri nan-ginhawa tubtob han panhihilahos. Hi Da. Consolacion may uusa nga dako nga kadayawan ha pamatasan; бага sugad hin waray pa gud bisan makausa hiling hin panganinawan nga salaming.⁽¹³⁾

Asya ini an mga magburuot didto ha bungto ha San Diego.

XII.

TODOS LOS SANTOS

An ikinalalain la, tingali, han tawo dida han mga hayop amo an pagdayig hadton nanagkamatay. Ngan urusahon nga kabtang! ini nga batasan labi nga gintutuman han tawo didto han mga bungto nga diri pa lugod kaupay pukrat.

Iginsusurat han mga manunurat han mga kaagi nga an una nga mga umurukoy ha Pilipinas namamagdayig han ira katigurangan nga nagkamamatay ngan ira pinakakadiyos;⁽¹⁾ yana nababalikad: an mga minatay na an nakikitabang ha mga buhi. Isinusumat nga an mga taga Nueva Guinea kapaturan nga harayo han mga pilipino, yana mga anak han mga alemanes, ingleses ngan olandeses may batasan hin pagsulod ha mga kahon han mga tulan han ira mga minatay ngan ira pinakikighiruhimangrawan; an kadam'an han mga tawo ha Asia, Africa ngan America naghahalad han ira nagkamamatay hin magrasa nga kaluto o mga karan'on nga ayon nira han buhi pa, ngan naghatag hin mga panagtawo kay nasiring nga natambong kuno iton namamatay. An mga ehipsiyos nagtitindog hin dagko nga balay, piramides, para han ira kamiminatyan ug iba pa; kundi an bungto nga nalupig han ngatanan ngan

nakakilala hin maupay han kasingkasing, han tawo amo an Dahomey. Ini nga mag-itom nga mga tawo maaram nga an tawo madumot; salit, nasiring, nga basi ha paghatag hin kalipay hadton namatay, gindadara ngadto ha iya lubnganan an iya mga kaaway ngan didto panmamataya; ngan tungod kay an tawo maulit-ukit ngan waray hinbabaruan nga hilangkagan didto ha lain nga kinabuhi, ira ginpaparad'an ngadto ha kinatuig, an namatay, hin usa nga surat nga pinutos hin panit hin usa nga uripon nga pinugutan hin ulo.

Kita nalain han ngatanan. Bisan nahisusurat han ngatanan nga linubngan, haros waray ha aton natuod nga an mga minatay nanmamahuway, bisan nala diri ha kalinaw.⁽²⁾ Bisan an malinaumon hin kahimayaan ha lain nga kinabuhi nakakasiring nga an iya kaapuyan aada pa nagkakatubod ha Purgatoryo ngan iya pa hiaabutan didto kun mamatay hiya ngan igkakatarampo pa didto hin maiha nga mga tuig, kun diri, mahulog ha Inferno. Ta, an rumiwa hini ha akon makadto la pagkita hin yana nga mga adlaw han mga singbahan ug mga panlubnganan ngan mag-inaw didto hiton nanhihinabo. Kundi kay iini man kita ha bungto ha San Diego, tana kita ngadto ha panlubnganan han bungto.

Dapit ha Katundan, ha butnga hin kahagnaan, aadto, diri an bungto, kundi an baryo han mga minatay; inaagian ngadto in usa nga haligutay nga dalan nga mataputapo kun masirak, ngan sarakyon kun mauran. Usa nga sadhanan nga kahoy ngan hin usa nga alad nga katunga bato ngan katunga kawayan ngan mga talibugsok, asya in naglilibot ug napalutod didto han bungto han mga tawo; kakingan han padi ug kabaktinan han mga higrani namamagsulod-guwa ngadto pag-uliskay han mga lubnganan o pagparugyaw hadto nga mga kamingawan.

Ha butnga hadto nga haluag nga alad, natindog in usa nga dako nga krus nga kahoy nga nahitungtungong ha bato. An iya INRI nga lata ginpilo han bagyo ngan an mga kurit ginpara han uran. Ha tungod hadto nga krus sugad hin totoo nga Golgota, natambak in mga tulan ug mga bagulbagol nga didto pagtitiruka han parapamukad nga bantay kun naghahawan han tagsa nga lubnganan. Didto namamaghulat ada, diri han pagkabanhaw liwat han mga minatay, kundi han kahayupan nga tungod han ira laway magpapaso ngan maghihinis hadton mga mahagkot

ngan waray la tabuntabon nga mga katulanan. Dida ha mga luyuluyo pinanhihikit'an in mga bag-o pa la nga binukaran: nганhi dapit may linulundan han tuna, ngadto ha uruunhanay may nabungdo. Magrampag kaupay an mga kilitis ug mga kulungkugon-ha-ayam; an kilitis kay basi may manhitunok nga mga bitiis, an kulungkugon-ha-ayam kay basi makadugang han baho ha panlubnganan kun daw diri pa igo didto an baho. Kundi may ada gad man nakakasa-may han banwa nga mga gudti nga bukad nga, sugad hadto nga mga bagulbagol, an Dios la in nakilala ha ira: mga bukad nga labsagon an hiyom han ira mga rahundahon ngan an ira alimyon, alimyon la hin mga lubnganan. An banwa ngan han mga balagon say naguop han kapiliwan, namamagkantay ha mga kuta ug nanngangapyot ha mga pantiyon, ira ginbabaduan ngan ginpapahusay an lubas nga karaksutan; usahay nanunulod ngadto han mga kagihahan nga agi han linog, unay pagtabon didto han mga talahuron nga kalungagan han mga lubnganan.

Ha uras nga aton isinusulod gintatabog na han kalalakin'an an kahayupan didto ha sakob; nanhihibilin na la didto in usa, duha nga baktin nga kay mananap man gud nga makuri sagdunan naghihinatabata pa dida han mga kagihahan han alad, ihinahangad an iya simod ngan isinisiplat an iya gudti nga mata ngadto hin usa nga babayi nga nangangadi ha harani, baga sugad hin nasiring:

—Ayaw ubusa pagkaon, salini ako, ha?

May duduha katawo nga nagkukutkot hin lubnganan ha tungod hin usa nga kuta nga nag-iikampirimpag: an usa nga amo an kamposantero waray la kaalantad, nanwawaklit hin mga gutuguto ug mga tulan paluyuluyo sugad hin usa nga magmarangno hin tanaman nga nanmimilak hin mga bato ug mga kagingking; an usa, kay diri pa hiara, baga nakiot, iginpapamamalhas, natabako ngan masukot lumura.

—Uy!— nagmugo hin tinag-alog an nagtatabako. —Diri ba maupay kun didto kita pagkutkot ha uruunhan? Bag-o pa ini kaupay!

—Ngatanan dinhi magsarama bag-o, — nabaton an kamposantero.

—Diri na ako mailob! Ito nga tulan nga imo nautod nagdudugo pa . . . hm! ngan iton mga buhok!

—Uraura ka man! — sinmuson an usa. —Lupig pa

ha imo in usa nga eskribyente ha hukmanan! Ba ka daw say nagbukad hin usa nga minatay nga may kakaruhaan pa la kaadlaw tikang iginlulubong, gab-i masirom, nag-uuruan . . . napadngan ako hadto hin suga . . .

Namarihayaw an barahibo han kaupod.

An lungon naukab ngan an minatay nahuwad, maba-ho na hin duro, ngan imo pa pag-uusungon . . . ngan ma-uran pa liwat, hulos la kami ngaduha, ngan . . .

—Khr! . . . Kay ano man in pagbukara mo?

Siniplatan han kamposantero, nahapapausa.

—Kun kay ano? Isip mo maaram ako kay ano? Si-nugo la ako!

—Hino in nagsugo ha imo?

An kamposantero inmisol ngan pagkinitaon an iya upod tikang ha tiil ngadto ha ulo.

—Oy! baga ka man in katsila; amo gud ito an mga pakiana ha akon hin usa nga katsila katima hadto, kundi hilom la nga pakiana. Ibabaton ko ha imo an ibinaton ko hadto nga katsila; an nagsugo ha akon an padi nga dako.

—Aah! Ta, gin-ano mo man an minatay?— nagpadayon pagpinakiana an huhugawon.

—Panulay. Kun diri ta la ikaw kinikilala ko nga tawo makakasiring ako nga katsila ka nga polistas: masugadsu-gad ka hadto pumakiana. Iginsugo ha akon han padi nga dako nga ilubong ko didto han panlubnganan han kainsi-kan, kundi kay mabug-at an lungon ngan harayo an pan-lubnganan han mga insik . . .

—Aah! diri na ako maasa pagkutkot! — tinmigda pag-siring an usa nga duro an kangirhat, binuhian an agpad ngan lakdon an kutkot; —nakabuka ako hin bagulbagol, bangin ako hito diri pakaturugon niyan nga gab-i.

An parapanlubong hinmarahara han pakakita nga an iya kaupod pinmaantaw ngan nagpinangudos.

An panlubnganan nagtitikapuno hin mga tawo, babayi, lalaki nga mga luto. May ada nanmimiling anay hin usa nga linubngan, dagos pananagbalingkutay tigdali, katima, daw sugad hin diri nagkakauruyon, nagbuburublag ngan maghinluhod bisan diin; an iba, an may ada mga pantiyon han ira kaurupdan, nananagkot hin kandila ngan mangadi hin tinuod; hindudunggan didto in mga pagharoy, mga bik-ho, may ginpupugngan, may pinatataksan la. Pinanhihibat-ian na an hagurong han mga orapreo, orapreis ngan mga

requiemeternams.

May usa nga tigurangay nga makipatkipat an mata, sinmulod, waray kalo. Han paghikit'i ha iya damo in nagkatatawa, kundi an kababayin'an namagkuriot. Kundi an lagas waray pag-asa ha ira ngatanan kay nagpadayon la ngadto han tinatambakan han mga ul-ulan, linmuhod ngan magpinamiling han iya mata hin usa nga butang dida ha butnga han katul'anan; katima, hinayhinay, ginwahigwahig an tagsa nga bagulbagol ngan, kay waray pakakaagi han iya ginbibiling, naniplat paluyuluyo, nagkuriot ngan katapos bumuhat ngan say daupon an kamposantero.

—Uy!— nganiya.

An ginlabtan linmingi.

—Maaram ka kun nahangain in usa nga makaruruyag nga kalabera nga mabusag бага in lugit ngan sahid pa hin ngipon, nga nakada akon ibinutang ha tungod hiton krus, ha sirong hadton aadto nga mga dahon?

An parapanlubong pinmakuro la han mga sugbong.

—Uhuna! — nagsiring an lagas, ipinakikita ha iya palad in kuwarta nga gisalapii; —waray ko iba hini, kundi ihahatag ko ha imo kun imo hiagian.

An inggat han salapi nakakapamurubuot han parapanlubong, salit sinmiplat ngadto han tinatambakan han mga tulan ngan sumiring:

—Kay waray didto? Waray? Ta, ambot daw ngahaw kun hain.

—Pamati na! Baydan ngani ako hiton nagpapakautang ha akon tatagan ta pa ikaw, — an siring han lagas. —An ulo adto han akon asawa; maaram ka na, hiagian mo ngani. . .

—Kay waray didto? Ta, waray ako kalibutan kun nahangain ito. Kun buot ka, tatagan ta ikaw hin lain nga ul-ulan!

—Masugadsugad ka hiton lubnganan nga imo ginkukutkot! — iginmusak hiya han lagas nga nahahangit na; — diri ka maaram han himurulsan nga buhat. Kanay ito lubnganan?

—Nasabot ba ako kun kanay ini? Kanan minatay!— namumungot na man liwat an usa.

—Baga an lubnganan, amo gud an lubnganan! — an pulong han lagas nga nagtinawa hin mamara; — diri maa-

ram kun ano an hinuhukad ha iya, ngan kun ano an isinusulod. Hala, kutkot, kutkot!

Ngan magtipakadto ha guruwaan.

An magkurutkot han luong nakakahuman man han iya buruhaton; duduha katambak nga tuna nga mapula, nga mahulushulos pa, nabungdo ha magkasi daplin han kutkot. Kinmuha hin buyo didto han iya salukot, nagmama hamtang nagkikinita sugad hin lurong han lunlon nahananabo didto ha iya harani.

XIII.

TIHARANI NGA BAGYO

Igo gud nga nagawas an lagas, naukoy man ha tungod han haligot nga dalan in usa nga sarakyan nga baga sugad hin pag-aabot pa la tikang ha hirayo kay taputapuhon pa ngan iginbabalhas an mga kabayo.

Hi Ibarra an hinmawas didto bunyog in usa nga lagas nga suruguon; sininyasan an sarakyan pagpalakat ngan sinmulod ngadto ha panlubnganan waray yakanyakan ngan nabuot.

—Nasakit ako ngan damo an akon kabilinggan amo an diri ko paghinganhi liwat! — nagsiring an lagas; —Hi Kapitan Tiyago nagsiring nga iya kuno adto pahihimuan hin pantiyon; kundi akon gad man adto pinananman hin mga bukad ngan inusukan ko hin krus nga akon ginlabrahan.

Hi Ibarra waray baton.

—Ngadto didto ha luyo hadton aadto nga krus nga dako, senyor! — nagyyinakan an lagas ngan nagtitinudlok ngadto hin usa nga daplin, han nakadto na hira ha sakob han panlubnganan.

Dako gud man an kan Ibarra nalilibangan han pamurubuot kay waray sabot nga nanhipahungat an mga tawo han pakakilala ha iya han iya pagsulod, nga nangukoy pangadi ngan ginsunod hiya han ira mga paniplat.

An batan'on nanginginano han paglakat, paghirot hin pakalakad han mga linubngan nga sinasabot niya kay nalunod an tuna. Hadto anay iya la adto tinatamakan, yana iya na gintatahod: an iya amay sugad na hadto an hinmumutangang. Inmurong hiya han pag-abot ha luyo han krus nga dako ngan maniplat paluyuluyo. An iya upod nagupong man liwat ngan pinmihaw; nagpinamiling hin tigaman dida

han tuna, kundi an krus waray gud hiaagii bisan diin:

—Amo ba ini dinhi? — nagyiyinakan hin an tuman la nga hinbabatan; —diri; adto pa ha unhan! kundi iton hinunggad!

Hi Ibarra duro an kasubo, nagkikinita ha iya.

—Oo!—pulong han lagas,—nahanunumdom na ako, may ada adto bato nga harani; an kinutkutan dapit hali-putay; an parapanlubong masakit hadto, salit say na la nagkutkot in usa nga saop; kundi papakianhan ko kun ginano niya an krus.

Say dinaop an kamposantero nga waray ha ira bubu-lag hin kita.

Tinmukas ini han salukot.

—Makakahimo ka pagsumat kun hain hito dida an linubngan nga may uusa nga krus...? —nagpakiana an suruguon.

An ginpapakianhan sinmiplat man ngadto ngan mamurubuot.

—Dako nga krus?

—Oo, dako, — nahakalipay an lagas ngan sinmiplat kan Ibarra nga dapit man liwat nahakalipay.

—Usa nga krus nga labrado ngan ginuos hin uway? — nagpakiana an magkurutkot.

—Asya na, asya na!, sugad hini! — ngan an tigurang nga suruguon nagbadlis dida ha tuna hin usa nga kudos nga bisantino.

—Ngan dida han linubngan may tinanom nga mga bukad?

—Oo, mga adelpa, sampaga ngan pensamyentos!

—Amo na! —namulong an suruguon puno hin kalipay, ngan dinulhan an kamposantero hin tabako. —Pagsumat kun hain an linubngan ngan kun nahangain an krus.

An kamposantero nagkinalot han iya talinga ngan bumaton naghihinuyam:

—An krus akon na gintap-ong!

—Gintap-ong! Kay ano in pagtap-unga mo?

—Kay asya an sugo han padi nga dako.

Hino ito nga padi nga dako?—nagpakiana hi Ibarra.

—Kun hino? Ada, an nadabal; hi Padre Garrote.⁽¹⁾

Hi Ibarra hinmapyod han iya agtang.

—Bisan la, diri ka gud makagsumat kun hain an linubngan? Hinunumduman mo pa gad ada.

An kamposantero nahakahiyom.

—Waray na didto an minatay! — binmaton hin бага sugad hin waray la kaalantad.

—Ano an imo siring?

—Ta! — namulong an tawo hin dapit pagtiaw; — may iginlubong ko na dida nga babayi, may usa na kasimana.

—Ano ka, buang? — nagpakiana an suruguon nga lagas; — Waray pa ngani usa katuig tikang adto iginlubong!

—Asya na! Maiha na nga mga bulan nga akon ginbubukad. An padi nga dako in nagsugo ha akon nga bukaron ngan dad'on ngadto han panlubnganan han kainsikan. Kundi, tungod kay an lungon mabug-at ngan hadto nga gab-i mauran. . . ⁽²⁾

An tawo waray pakatapos han ginyayakan; inmisol han pakasiplat han paras ni Crisostomo nga hinmamlag ha iya ngan kinaptan hiya dida han duha nga butkon ngan pag-uy-ugon hiya.

—Ngan imo ginbukad? — nagpakiana an batan'on, haros diri mahaasoy an pangisog.

—Ayaw kasina, senyor, — nagbaton an parapanlubong, nakurog ngan ginduduas; — waray ko gad iglubong didto han kanan kainsikan. Gabay malumos ngan diri hatampo han kainsikan! nganakan pa, dagos ko huluga han minatay ngadto ha tubig.

Dinun'an ni Ibarra an tawo dida ha sugbong ngan siplatan hin usa nga siplat nga diri sedang mahiasoy.

—Ikaw usa la nga waray sarabutan! — nagsiring, katapos, ngan gumawas hin madagmit dida han panlubnganan, gintara la an mga tulan, mga lubnganan, mga krus, sugad hin usa nga tuyaw.

An kamposantero nagkaraham han iya butkon ngan magyinambaton:

—Kaguol pagmangnuan hinin kamiminatyan! Gindabal ako han padi nga dako kay han masakit ako tinmugot ako hin papaglubong dinhi; yana gutiay la ako piulan ha butkon hini nga tawo kay akon ginbukad. Kitaa la hini nga kakatsilaan! Ngan haiwas pa ako dinhi hinin akon katungdanan.

Madagmit an pitad ni Ibarra ngan harayo an paniplat; an lagas nga suruguon nahasusunod ha iya, nagtitinuok.

Nag-iikaturunod na an adlaw; magdakmol nga dampog nakakatabon han langit dapit ha may Sidlangan; usa

nga hangin nga mamara nangunguy-og han mga tarimpungayan han kakahuyan ngan napainagutiog han kaka-wayanan.

Hi Ibarra naglilinakat waray kalo; waray naturo nga luha dida han iya mata, waray nagawas nga haroy didto han iya dughan. Naglilinakat baga sugad hin may iya ginlilikyan, tingali an lambong ni iya tatay, tingali an nagtitidangan nga bagyo. Gintara niya an bungto ngan napasingadto hiya ha may ligid, ngadto han daan nga balay nga maiha na nga mga tuig waray niya sasak'a. Libot hin kuta nga tinutubuan hin mga eucaliptus, baga sugad hin nagkakampay ha iya: an mga tangbuanan mga bukas; an burak⁽³⁾ malipayon nag-aaruabyog han iya mga sanga nga tugob hin bukad; an mga sarapati namamaglinupadlupad pasalibot dida han tais in bubong nga ira urukyan nga natitindog ha butnga han tanaman.

Kundi an batan'on waray hini pakakasiplat nga mga kaliawan nga sugat han nabalik han daan nga kalugaringon; ngadto isisiplat an iya mga mata hin usa nga padi nga nagtitipasugat ha iya. Asya an padi ha San Diego, an mapinainuinhon nga padi nga aton na hinkit'an nga kaway han alperes. An hangin nakakapilo han halapad nga paldiyas han iya kalo; an iya sutana nga ginggon nahadudukot ha iya lawas ngan napahataw han iya mga gamay ug dapit pingkaw nga mga tiil.⁽⁴⁾ Ha too nga kamot nakakabitbit hin usa nga tungod nga parasan⁽⁵⁾ nga may karaptan nga marpil. Siyahan pa adto nga pagkakita nira ngan hi Ibarra.

Han paghitapo nira in mukoy an batan'on ngan tutukon an padi; hi Fr. Salvi linmingiw ngan baga sugad hin waray la pakasiplat ha iya.

Usa la kadali an gin-alngan: dinangkulos dayon ni Ibarra, pinigungan niya ha mga sugbong an padi, han iya mga kamot, ngan pakianhan hin tingog nga an tuman la nga nasasayuran:

—Ano in binuhat mo han akon amay?— ginpakianhan niya.

Hi Fr. Salvi, ginduduas ngan nangungurog, han pakasabot la han hilig han batan'on nga inaabat dida han iya nawong, waray pakabaton: baga sugad hiya hin binaliw.

—Gin-ano mo an akon amay? — liniwatan pagpakiana hin pagaw nga tingog.

An padi, kay waray na pakakaantos han mabug-at nga mga kamot nga nanhihiduon ha iya mga sugbong, nana-linguha hin pagbaton:

--Nagsasayop ka; waray ko binuhat nga ano man han imo amay!

--Waray?— sinmiring an batan'on ngan dinun'an ha sugbong tubtob han paghipaluhod.

--Waray, tuod la ha akon! An akon lugod sinundan, hi P. Damaso

--Aah! ngayan!— nakasiring an batan'on dagos bu-hii ngan dumapi ha agtang. Katima, bayaan an makalu-luoy intawon nga Fr. Salvi, napasingadto hin dagmit ha iya balay.

Igo man nga naabot na an suruguon, tinabagan an prayle nga makabuhat.

XIV.

BAGA BUANG, BAGA MAARAM

Adto nga lagas nga nasahi han iba naglilinakat ha kakalsadahan hin waray la tadong.

Usa hiya nga tawo nga hadto nagtuon hin Filosofia, kundi waray pagtapos han iya pag-aram tungod han pag-alagad han iya tigurang nga iroy, diri tungod hin kakulang hin katigayunan, diri man liwat tungod hin kawaray sa-rabutan: an nasugaran tungod kay hi iya nanay damo in salapi ngan hiya ibinabantog nga maupay in ulo. An tigu-rang nga iroy nahadlok nga an iya anak magmakinaadma-nanon hin duro ngan mahangalimot han Dios, salit iya pi-napagpili kun hain hiya han kapadi, o pag-iwas lugod, tib-way, dida han Colegio ni San Jose. Hiya kay may ada pi-nangungulitawhan, say pinili an urhi ngan pumakasal. Ba-lo ngan ilo ha sakob hin usa katuig, namiling hin kaliawan dida han mga basahan, unay paglikay han mga kasamdong, han bulang ngan han kabagos. Kundi nahanayak nga ura-ura han mga pagturun'an ngan han pagpinamalit han mga basahan nga waray na pagsigapno han iya mga sinunod nga mga kalugaringon, salit nagtikakablas hin hinayhinay.

Tinatawag hiya han mga mag-aram kan D. Anastasio, o Pilosopo Tasyo; kundi an waray mga hibabruan, nga asya an kadak'an nangganganan ha iya kan Tasyo an Buang, tungod han iya panhunahuna nga nasahi han kanan iba

ngan tungod han iya lain la nga pagdara han mga tawo.

Sugad han aton na nahisumat, hadto nga kulop nai-baragyo; an mga kikidlat nahatag hin malabsag nga ka-pawa han daw timga nga langit, mabug-at an panahon, ngan an hangin maalipuros.

Hi Tasyo an Pilosopo baga sugad hin nahangangalimot na han iya hinigugma nga kalabera: yana nahapapahiyom, nagkikinita han mag-itom nga dampog.

Dida ha may singbahan iginhisugat hiya hin usa katawo nga nasakita hin alpaka ngan nakakadara hin kapin hin usa kaarroba nga kandila ngan hin usa nga tungkod nga binurlasan, tigaman han pagkapunuan.

—Baga malipayon ka man?— ginlabtan niya hi Tasyo hin tinag-alog.

—Matuod, senyor kapitan; nalilipay ako kay may-ada ko usa nga ginlalauman.

—Ngayan? Ngan, ano man ito nga imo ginlalauman?

—An bagyo!

—Inin bagyo? Kay ano, tikarigos ka?— nagpakiana an gobernadorsilyo hin dapit badyangas nga tingog, ginkikinita an ubos nga pamanapton han lagas.

—Ako ... hin pagkarigo? ... Diri na maraot, labi kun iginhihisum-ak hin usa nga sighot! — binmaton hi Tasyo hin sugad man liwat nga paningog, ngan dapit pakayubit man liwat, ngan pagkinitaon ha bayhon an iya kahimangraw; —kundi may ada ko ginpapamulat nga mauru-upay.

—Ano man?

—Nagpapamulat ako hin mga pira nga lilinti nga makakamatay hin mga tawo ngan makakasunog hin mga balay, — binmaton an pilosopo hin inungod.

—Pangaro pa lugod hin lunop!

—Angay daw ngahaw ha aton pati ikaw ug ako! Ikaw ginoo nga punuan han bungto, nga may dara ka nga uusa kaaroba nga kandila tikang dida ha tindahan hiton insik; ako nga kapin na hin napulo katuig nga akon pag-inaro ha tagsa nga bag-o nga kapitan nga pumalit hin **pararrayos**, gintitinawaan la ako ngan say pinanmamalit an mga luthang ngan mga kuwitis, ngan nanmamayad pagparupiki han mga lingganay. lini pa: ikaw ngahaw, han pagkabuwas tikang ako mangaro, nagtugon ka ngadto ha kain-sikan pagpahimo hin lingganay ni Sta. Barbara,⁽¹⁾ ito nga dayag na han kinaadman nga dako kaupay nga kataragman

an pagtuktok hin lingganay kun panahon hin bagyo. Ngan pagsumat daw: kay ano nga hadton tuig 70, han paglilinti ha Binyang, nga dida umban han lingganayan ngan binuong an urasan ngan hin usa nga altar? Ano an binuhat han lingganay ni Sta. Barbara?

Hadto ngahaw naglilinti.

—Hesus-Maria-Hosep! Santa Barbara bendita, — nakapamulong 'hin dalidali an punuan, ginduduas, dungan an pangudos.

Hi Tasyo hinmarahara.

—Angay ka gud man hiton santa nga imo pinangangamuyo,⁽²⁾ — ginsiring niya hin kinatsila ngan talikdan dagos ngan magpadayon ngadto ha singbahan.

An mga tanod nagtitindog didto ha sakob hin usa nga tumba nga ginlilibot hin mga kandila nga ipinangungusok ha mga kandilahan nga kahoy. Duha adto nga lamisa nga dagko nga gintungbaw ngan pagtabunan hin mga itom nga dugnit nga linigiran hin busag; ha mga luyuluyo pinintaran hin mga kalabera.

—Iginpahanungod ini han mga kalag, o han mga kandila?— nagpakiana hi Tasyo.

Ngan han pakakita la hin duha nga kabataan nga may nanapulo in panuigon an usa, ug an usa man pipito, say niya dinaop waray na paghulat han baton han tanod.

—Maupod kamo ha akon, mga intoy?— nagpakiana. — Hi iyo nanay may andam ha iyo nga panihapon nga angay hin kapadian.⁽³⁾

—Inin Sakristan Mayor diri natugot ha amon papanguli kun diri niyan nga ikawalo an takna, — binmaton an magurang. —Karuyag ko sumukot niyan nga gab-i han suhol ha akon kay ihahatag ko kan nanay.

—Ngayan? Ta, ngain man kamo?

—Ngadto ha igbaw kay kami an magdudublas han mga kalag.⁽⁴⁾

—Ngadto kamo ha lingganayan? Pagtagam kamo! Ayaw kamo paharani han mga lingganay kun maglilinti.

Katima gumawas didto ha singbahan kundi ginkinita niya anay hin dako nga kapaid an duduha nga kabataan nga nananaka han hagdan tipakadto ha kudo.

Hi Tasyo namahid han mga mata, hinmangad liwat ha langit ngan magmugo:

—Yana nahadlok ngahaw ako nga maglilinti.

Ngan magpadayon hin lakat, tamod an ulo may gin-iinisip-isip, ngadto an tadong ha daplin han bungto.

—Hapit anay! — ginlabtan hiya hin kinatsila tikang didto hin usa nga tangbuanan.

An pilosopo hinmangad han ulo ngan say niya hin-kit'an in usa nga tawo nga may ada na katluan, kun katluan ba kagluma, an panuigon, nga nakikigkatatawa ha iya.

—Ano iton imo ginbabasa? —nagpakiana hi Tasyo, tinutudlok in usa nga basahan nga dinadara ha kamot han tawo didto ha tangbuanan.

—Asya in usa nga basahan nga angay hini nga adlaw: *Las penas que sufren las benditas animas del Purgatorio!*—⁽⁵⁾ binmaton an usa, naghihipahiyom.

—Hombre, hombre, hombre!— namulong an tigurang hin magkalainlain nga tunog han tingog, igo man nga nagtitisaka hiya han balay; —an tagsurat hito angay ko la nga dati kaupay.

Han paghisaka sugaton hiya hin maupay nga kaburut'on han tagbalay ngan han iya bata pa nga asawa. An bana amo hi D. Filipino Lino ngan an iya asawa amo hi Da. Teodora Vina. Hi D. Filipino Tenyente mayor ngan puno hin usa nga hugpo, hugpo nga liberal, kun daw lugaring mahihimo ta hin kangarani hin sugad, ngan kun daw lugaring may ada na hadto mga hugpo didto ha kaburubungtuhan han Pilipinas.

—Iginkita ka didto ha panlubnganan han anak ni D. Rafael, nga pag-aabot pa la tikang ha Europa?

—Oo, hinkit'an ko nga nahawas dida han iya kotse.

—Nasiring nga nakadto kuno pagbiling han linubngan hadton iya amay . . . Dako gud adto nga kasakit niya han kasayod

An pilosopo pinmakuro la han sugbong.

—Ano, diri ka la napaid? — nagpakiana an batan'on nga ginang.

—Sayod ka man nga usa ako han unom nga binmunyog han paglubong; asya ako an inmatubang ha Kapitan Heneral han pag-abat ko nga ngatanan dinhi, pati an mga punuan, waray pananagkiwa mahatungod hadto nga pagbukwata han pinapahuwayan hin murayaw hin usa nga patay, ito ngani nga gabay ako magtahod han maupay nga tawo kun buhi pa, diri ako han patay na.

—Ta, niyan?

—Sayod ka man, ginang, nga diri ako nauyon han surundanon nga ginhadian. Dida han gutiay nga dugo hin insik nga sinunod ko kan adton inay baga dapit man liwat ako insik ha panhunahuna; gintatahod ko an amay tungod han anak, diri an anak tungod han amay. Karuyag ko nga an tagsatagsa kumarawat han suhol, o sirot, nga nahaa-angay han lugaringon nga binuhatan, diri han binuhatan han iba;

—Nagpamisa ka han nahatutungod hadton imo asawa sugad han sagdon ko ha imo kakulop?— nagpakiana an babayi pagbalhin han hiruhimangraw.

—Waray! — binmaton an lagas, nagtitinawa.

—Kanugon na!— nagsiring an ginang, dako an kasakit: — nasiring nga tubtob ngada buwas, ha mga ikanapulo an takna, man lulunghayaw an mga kalag kay maghuhulat han mga panabang han mga buhi; nga usa nga misa hini yana nga adlaw tuang hin lima ha lain nga adlaw han tuig, kun unom ba, siring han pulong han padi kanina han aga.

—Asya ngayan, ha? May ada ngayan kita talaan nga adlaw nga angay pagpahimulusan?

—Oy Duray! — sinmagbang hi D. Filipino; — maaram ka man nga hi D. Anastasio diri natuod han Purgatoryo.

—Nga diri ako natuod han Purgatoryo? — rinmiwa an lagas, dapit binmuhat dida han iya linilingkuran. —Maaram ngani ako hiton iya kaagi!

—An kaagi han Purgatoryo?— nagsabat an mag-asawa, dako an panhipausa. —Hala daw, ig-asoy daw!

—Diri kamo lugod maaram, kamo nga masukot magpadara ngadto hin mga pamisa ngan naghihiruhimangraw kamo mahatungod hiton mga arantuson didto? Ta, kun asya man, labi na kay nagtikang na pag-uran, ngan ha akon pagsabot maiiha nga humuraw, diri kita pangunguyaman, — pulong ni Tasyo nga nanmurubuot hin mada-liay.

Kinidyom ni D. Filipino an basahan nga bitbit ngan hi Duray linmingkod ha iya harani andam hin diri pagtuod han bisan ano nga sumat han lagas nga Tasyo. Nagtikang ini hin pamulong pagkasiring:

—Daan na may Purgatoryo, hadto han naiha pa kapay ugsa umulpot ha kalibutan an aton Ginoo Hesukristo, ngan natatahapan nga aadto ha ilarom han tuna, siring ni P. Astete,⁽⁶⁾ o aadto ha dapit ha Cluny, siring han monghe

nga isinusumat ni P. Girard. Waray sapayan an hinmumutanghan. Yana: hira hino man an nagkakatutubod didto hadto nga mga kalayo nga namamaglinaga tikang han katikang hinin kalibutan? An kamaiha na hin duro nga may Purgatoryo dida ta sasabuta han Filosofia han aton tuluuhan nga nasiring nga an Dios waray na ginlarang nga bisan ano tikang pumahuway.

—Tingali may ada na hadto **in potentia**, diri **in actu!**⁽⁷⁾
—sinmumpay an tenyente mayor.

—Kun asya man! Lugaring pagsusumatan ta kamo nga may ada nakakilala nga hadto may ada na Purgatoryo **in actu**, usa ha ira amo hi Zarathustra o Zoroastro, nga asya in nagsurat hin bahin han Avesta ngan nagtukod hin usa nga tuluuhan nga may ada ginkakasamasamahan hinin aton; ngan hi Zarathustra, nasiring an mga makinaadmananon, nag-ukoy ha tuna kapin hin walo kagatos katuig anay ugsa matawo hi Hesukristo. Nasiring ako nga kapin kay hi Gaffarel, katima niya basaha han mga sinurat nira Platon, Xanto de Lidia, Plinio, Hermipos ngan Eudoxo, nagmamatuod nga labaw pa ngani hin kanan duha kayukot katuig anay ugsa umabot hi Kristo. Bisan pa ito kun ano, an kamatuuran gud hini amo nga hi Zarathustra nahamamangraw na hin usa nga Purgatoryo ngan nagtututdo hin paagi basi mahagawas didto. An mga buhi makakahimo pagtalwas han mga kalag han nagkamamatay ha sala kun magbasa han Avesta, magsunod han mag-upay nga mga buhat, kundi kinahanglan nga an mangangadi urupod han minatay tubtob ha ikaupat kalito. Binubuhat ini ha sulod hin lilima kaadlaw, makausa ha ikinatuig. Unina han nakakadukot na ha bungto ini nga pagtoo, an kapadian hadto nga tuluuhan inmabat nga may ada didto usa nga maupay nga pagpakabuhi, salit ira ginpahimulusan adto nga mga “bilangguan nga haglarom ug magsirom nga ginugup’an han mga pagbasol”, siring pa ni Zarathustra. Iginlagda na ngahaw nira nga an usa kaderem, salapi ini nga sinisiring hadto nga gutiay la in pulos, makakahimo pag-iban han usa nga kalag hin usa katuig nga kasakitan; lugaring kay didto hadto nga tuluuhan may ada mga sala nga sinisirutan hin tag-300 o tag-1000 katuig nga pag-antos, sugad pananglit han pagbuwa, an paglimbong, an diri pagtuman han saad ug iba pa; an nahananabo unina nga adto nga mga banyaga nag-

papakahimos hin tinagribo nga derems. Dida hini iyo inabat in Purgatoryo nga masugadsugad hinin aton, an ginkakalainan la an pagkaiba han tuluuhan.

Usa nga kikidlat nga sinundan hin dalugdog nga nakapamungol, nakapabuhat kan Duray dida han iya lilingkuran ngan nakapamulong, nangungudos:

—Jesus, Maria y Jose! Babayaan ta kamo anay; mag-susunog ako hin palma bendita⁽⁸⁾ ngan magdadagkot ako hin mga kandila nga perdon.

An uran nanuro бага in busay. Hi Pilosopo Tasyo nagpadayon han iya pamulong, hamtang iya ginkikinita an batan'on nga ginang nga nagtitiantaw:

—Yana kay waray dinhi makakaghimangraw kita mahatungod hini nga bahin hin waray makauulang. Hi Duray, bisan la kun may gutiay nga kamatinuuron hin diwata, maupay nga katolika, ngan diri ako hiara magbungkag han pagtoo didto ha sakob han kasingkasing: usa nga uray ug waray labyaw nga pagtoo nalutod didto han sinisiring nga **fanatismo**, sugad han paglutod han laga dida han aso; an mga lurong ug an mga buta diri hito maaram maglain. An ha aton nga bahin, makakahimo kita pagsiring nga an pagtoo han Purgatoryo maupay, banal ngan may katadungan; asya in hindadayunan han pagkausa hadton nagkakatamatay na ngan han mga buhi pa, ngan nakakaaghat hin uray nga pag-ukoy. An maraot aada ha paghilasngi. Kundi kita ta yana kun naunano nga nahitampo ini nga pagtoo han katoliko nga tuluuhan hin waray man ini hinanabihi han Biblia ug han mga Santos Evangelios. Bisani hi Moises, bisani hi Jesucristo waray gud hinabi magutiay man la mahatungod hini, ba man an hinnanabihan dida han kanan mga Macabeos diri igo, labot pa, ini nga basahan ginhukman nga waray pulos han Concilio ha Laodicea, ngan an Santa Iglesia Catolica diri pa la maiha nga natugot hini nga basahan. An tuluuhan han mga paganos waray liwat hinanabi mahatungod hini. An hinnanabihan ni Virgilio nga **Aliae panduntur inanes**⁽⁹⁾ nga asya in nakaaghat kan S. Gregorio el Grande hin pamulong mahatungod han mga kalag nga nagkakalulumos, ngan asya an iginpahayag hin sayod ni Dante dida han iya **Divina Comedia**, diri say magigintinikangan hini nga pagtoo. Bisani an mga brahmanes, an mga budistas ug an mga taga Egipto nga asya an naghatag han Grecia ngan han Roma han ira Caronte ug

Averno, waray masugadsugad hini nga tinuuhan. Diri ko na hinanabihan an mga tuluuhan hadton mga bungto ha Amihanan han Europa, kay mga tuluuhan adto hin parapan-gubat, hin mga parasiday ug mga parapanganop, diri tuluuhan hin mga pilosopos bisan kun gintitipigan pa nira an ira mga tuluuhan ug mga turumanon nga kanan mga kris-tyanos na, waray ini nira mahadara, upod han ira mga ka-pangon, ngadto han panikas ha Roma, waray nira hiling-kod ha Capitolio: an mga tuluuhan didto han mga burong napapapas ha kabuntaagan han adlaw. Masayod kamo: an **mga kristyanos han una** nga mga panahon waray pagtoo han Purgatoryo: nagkakamamatay hira ha malipayon nga paglaom nga ha gilayon igkakaatubang sa Dios. An siya-han nga kapadian hinin aton tuluuhan nga бага nanhina-bi han Purgatoryo amo hira S. Clemente ha Alejandria, hi Origenes ug hi S. Irineo nga tingali nanhihidara pa han tuluuhan ni Zarathustra nga hadto nga panahon nahurak pa ngan samwak ha bug-os nga Sidlangan, naabat man kita han mga suson han kamakisidlanganon ni Origenes. Say igindidig-on ni S. Irineo an pag-ukoy ni Jesucristo hin “tulo kaadlaw ha ilarom han tuna,” tulo kaadlaw nga Purga-toryo, ngan iya dinhi hinuhuman nga an taga nga kalag angay anay mag-agi didto tubtob ngada han pagkabanhaw han lawas, bisan kun an **Hodie mecum eris in Paradiso**⁽¹⁰⁾ бага nariwa ha iya. Hi S. Agustin nahanabi man liwat hin Purgatoryo, kundi bisan la hiya diri gud nagdidig-on nga may ada, nasiring hiya nga tingali may ada, kay gin-huhunahuna niya nga an mga kasakitan nga aton nakaka-rawat dinhi ha tuna tungod han aton mga sala mahihimo hin pagdayuna didto ha lain nga kinabuhi.

—Kadako hin paso ni S. Agustin! — binmul-ang hi D. Filipino; — diri pa hiya natunga hinin aton gin-aantos dinhi, karuyag pa nga igpadayon didto.

—Ada, asya ito an kahimtangan: an iba natuod, an iba diri. Bisin kun gintangduan ni S. Gregorio didto han iya **De quibusdam levibus culpis esse ante iudicium purga-torius ignis credendus est**⁽¹¹⁾ waray nahimo nga kahumanan tubtob ngada ha tuig 1439; kun asuyon, walo anay kasig-lo ngada han Concilio ha Florencia nga naglarang nga ki-nahanglan nga mamay-ada kalayo nga nakakapurog han mga kalag han nagkakamatay ha kaluoy sa Dios kundi wa-ray pa pakagpakatakos han Kamatadong nga Diyosnon.

Ngan hini nga urhi, an Concilio Tridentino nga pinanguluhan ni Pio IV ha tuig 1563, didto han katirok nga ika-XXV, iginlarang an pagtoo han Purgatoryo nga natikang ha pagkasiring: **Cum catholica ecclesia, Spiritu Sancto edocta, etc.**, diin igin-aasoy nga an mga panabang han mga buhi, an mga pangadion, an mga paglimos ug iba pa nga mapainiron nga buhat asya an mga tapuran gud nga makakatalwas han mga kalag, matuod labaw hito ngatanan an pagpamisa. Kundi an mga protestantes diri hini natuod, sugad man an kapadian nga griyego, kay nasiring hira nga diri kuno nahasasarig ha Biblia ngan nasiring pa liwat nga an katubtuban han kamay-sala, o kawaray sala, asya la an kamatayon, nga an **Quodcumque ligaberis in terra**⁽¹²⁾ diri karuyag sidngon nga **Usque ad purgatorium** ug iba pa: kundi ini ngatanan mababaton ta nga tungod kay an Purgatoryo aadto ha butnga han kahiladman han tuna, kaiya nga aadto ha mga pagburut'an ni S. Pedro. Diri matatapos yana nga gab-i kun ubuson ko dinhi pag-asoy an ngatanan nga nahatutungod hini nga bahin. Mga sano, kun maruyag ka ha akon pakiglantugi mahatungod hini, pakadi la ha balay kay ipakikita ko ha imo in kababasahanan, ngan magpapatakas kita paghinimangraw hin mamingaw ngan waray ha aton mag-uulang. Yana makadi na ako: ambot kay ano nga yana nga gab-i an pagdiyos han mga binunyagan natugot han panikas; kamo an mga punuan iyo la ginpapabay-an; nababaraka ako hadin akon mga basahan. Kun kukuhaon la kay ira pagbabasahon, matugot ako; kundi maram ako nga damo in karuyag nga iton kabasahanan ko panunugon kay usa pa kuno nga ira ha akon buhat ha kaluoy, ngan ini nga buhat ha kaluoy nga naangay kan Califa Omar⁽¹³⁾ makaharadlok. May ada nasiring nga tungod hito nga mga basahan daan na ako aadto ha impyerno . . .

—Kundi, sabuot ko, natuod ka nga may pagkahulog ngadto ha impyerno?— nagpakiana hi Duray nga ginmuwa tikang ha sulod nagdadara hin baragahan nga sinugbaan hin mga uga nga bendita nga lukay nga nag-aaso hin masungot ngan maupay pamahuon.

—Ambot la, ginang, kun ano in bubuhaton ha akon han Dios! — binmaton an tigurang nga Tasyo nagpipinanmurubuot. —Kun maghingutas na ako matubyan na la ako ha iya hin waray kaharadlukan; buhaton na la niya ha akon an iya karuyag. Kundi, may ada ko nahuhunahunan . . .

—Ano man ito nga imo nahuhunahunaan?

—Kun matuod ito nga an mga katoliko la an nababawi, ngan lilima man la ngani ha ikinagatos, sugad han pulong han kadam'an nga kapadian, ngan inin mga katoliko ikanapulo la kagduha kabahin han ngatanan nga umurukoy hinin kalibutan, kun daw tutuuron ta an mga sinurat mahatungod hini nga bahin, makauwo kaupay nga, katima hin pagkabilanggo hin kayukutyukutan na nga mga kalag tikang hadton gimaihai na nga mga tuig nga namaglabay tubtob ngada han pag-abot han Manunubos ha kalibutan, ngan katima liwat kamatay hin usa nga anak sa Dios tungod ha aton, yana lilima la in matatalwas ha ikinayukot duha kagatos katawo? Dios ko, diri gad man! Gabay ko say pagtundugon hi Job: "Diri ka mapaid hin usa nga dahon nga naglulupadlupad, ngan imo pagbubukuron in usa nga mamara nga kagingking?" Diri! an sugad hito kadako nga karat'an diri mahihimo; an pagmatuod hito usa nga panampalas; diri, diri!

—Kay ano man imo karuyag? An Pagkamatadong, an Pagkauray nga Diyosnon . . .

—Oo, kundi an Pagkamatadong ngan an Pagkauray nga Diyosnon nagtatan-aw han kabubwason ugsa maglarang han kalibutan! — binmaton an lagas nga binmuhat dida han iya linilingkuran, nga nakibig. —Dida han paglarang han kalibutan an tawo diri usa nga binuhi nga kinahanglanon gud, waray pagpapamulata, ngan ito nga Dios diri unta angay maglarang han tawo, diri unta, kun amo na man la nga basi maghimaya in usa mahuhulog in tinaggatos ha dayon nga karautan, ngan tungod la hin sala nga pinanunod, sala nga nabuhat ha usa kadali. Diri nga gayod! Kun asya ito, pitluka iton imo anak nga aada nakaturog; kun ito nga tinuuhan diri panampalas patok hito nga Dios nga amo unta an Gilalabawi nga Kamaupay, an Molok han mga taga Phenicia nga say ayon an mga halad nga mga pinatay nga tawo, nga say ayon nga halad an dugo han mga waray sala, ngan didto ha iya tungod pinanunubod an mga bata nga pinanrabot ha dughan han ira mga iroy, adto nga diyos nga makidugo, adto nga diyos nga makangingirhat, kun itanding ha iya, magigin-usa nga maluyahay nga daraga . . . usa nga sangkay, magigin-usa nga iroy han katawuhan.

Ngan duro an kangirhat, an бага buang, бага maki-

naadmananon, linmusad ngan magdinalagan ngadto ha kal-sada bisan duro an uranos ngan an kamasirumsirom.

Usa nga mabislaw nga kikidlat nga sinundan hin makalilisang nga dalugdog nga nagpasarang han iya makaharadlok nga linti, say naglawag han lagas nga nagtitighaw ha langit han mga kamot ngan naggiginuliat:

—Namamaribad ka! Maaram ako nga diri ka di-mapinairon, maaram na ako nga angay ta ikaw tawgon nga An Maupay!

XV.

AN MGA TANOD

Nakinanuog an mga dalugdog, nagsusunudsunod, nagsusuunson; tagsa nga dalugdog gin-uunhan hin magpakalilisang ngan hikohiko nga mga lilinti: baga sugad hin an Dios nagsusurat hin kalayo han iya ngaran, ug an kalangitan nangungurugkurog hin kahadlok. An uran baga in sulog an panuro ngan tungod kay iginpupuspos han hangin nga nag-uuwang, waray puon an hawog han mga turo nga dapit nalulurong. An mga lingganay hindudunggan hin tingog nga tugob hin kahadlok, namamagluwas han ira malanoy nga pangaraba ngan dida han tigdali nga pagmingaw han garhob nga ngurob han mga bansag nga namagpakalayaw, binabati an masamdong nga tingog nga daw sumbong, daw nguynoy.⁽¹⁾

Didto han ikaduha nga igbaw han lingganayan, nakadto an duduha nga kabataan nga aton na hinkit'an nga nakighimangraw anay han pilosopo. An manghod, nga dagko an mga mata ngan kanan mahadlukon an nawong, nagtutuyo hin pagdukot didto han iya magurang nga masugadsugad ha iya gihapon an nawong, lugaring kay an paniplat hini magdurudulot ngan an iya panagway kanan diri nag-aalang. Ngaduha nagpapakasul-ot hin panapton nga kinablasanon nga luob hin sinursihan ngan tinangkupan. Nanlilingkod dida hin usa nga kahoy, tagsa ha ira nangangapot hin pisi nga nanununton tikang didto ha ikatulo nga igbaw, tikang didto han kasisidman. An uran kun pinupuros han hangin naabot ngadto ha ira ngan say naghuhuyop han ira suga nga kandila nga itinagtagdok dida han dako nga bato nga garamiton pagpadalugdog, gintatarutambulid didto ha kudo kun mga Byernes Santo.

—Bugtunga iton imo pisi, Crispin! — nagsiring an magurang ha iya manghod.

An manghod kinmalab-itay dida han iya pisi ngan nadungog dayon didto ha igbaw in mahinay nga nguyngoy nga liniga dayon hin usa nga dalugdog nga nagsarang ha usa kayukot nga tingog.

—Hay! kun aadto unta kita ha balay kan inay! — nagmugo an gutiay nagkikinita han iya magurang; — didto diri unta ako mahahadlok.

Waray baton an magurang kay nahamamalanga pagkinita han katunaw han taro ngan dapit may ginpipinamuru-ru-ru.

—Didto ha balay waray ha akon masiring nga nangawat ako! — namulong hi Crispin; — diri gud matugot hi inay! Habaro ngani nga ginlamba ako dinhi . . .

Ibinulag han magurang an iya paniplat didto han suga, hinmangadngan kagton hin makusog an iya bahol nga pisi ngan bugtungon hin tigda, nabati dayon in dako nga tunog.

—Hahani na la kita dinhi hin unob nga pag-ukoy, mano? nagpadayon pagyinanakan hi Crispin. —Karuyag ko magpakasakitsakit buwas didto ha balay, buot ko masakit ako hin maiha basi ako pagmangnuon ni nanay ngan diri na ako tugutan pagbalik ha kombento! Basi diri na ako dinhi pagngaranan hin kawatan, ngan diri na ako paglambahon. Angay ka man liwat, mano, magpakasakitsakit basi kita magkaupod.

—Ayaw! — binmaton an magurang; —magkakamatay kita ngatanan; hi inay hin kabido, hi kita hin gutom. Hi Crispin waray pagtingol.

—Pipira imo makakarawat hini nga bulan? — nagpakiana katapos hin usa kadali.

—Duduha la kapisos; minultahan ako nakatulo.

—Baydi iton sinisiring nga akon kinawat basi diri na kita pagngaranan hin kawatan. Baydi, mano!

—Tuyaw ka, Crispin? Waray kakaunon hi inay; an sakristan mayor nasiring nga duha nga onsita an nakawat ha iya. Ta, adto nga duha nga onsita makatluan kagduha kapisos.

An manghod nag-ihap dida han iya mga tudlo tubtob han pag-abot ha katluan kagduha.

Unom nga kamot ngan hin duha nga tudlo! ngan tag-sa nga tudlo pisos! — nagmiminugo ngan katima namuru-

buot. —Ngan tagsa nga pisos . . pipira nga dako?

—Uusa kagatos kaunman.

—Uusa kagatos kaunman nga dako? Uusa kagatos kaunman nga dako! Abaa daw, inay! Ngan pipira man in uusa kagatos kaunman?

—Kakatluan kagduha nga kamot! — binmaton an magurang.

Hi Crispin nagkinita hin usa kadali han iya gudti nga kamot.

—Kakatluan kagduha nga kamot! — iya gin-iisip-isip; —unom nga kamot ngan duha nga tudlo, ngan tagsa nga tudlo kakatluan kagduha nga kamot . . . ngan tagsa nga tudlo usa ngadako . . . Kadamo nga kuwarta⁽²⁾ inay! Diri matatapos pag-inihapa hin tulo kaadlaw . . . ngan makakapamalit hin sinilas ha tiil ngan hin kalo ha ulo kun duro nga sirak, ngan hin dako nga payong kun mauran, ngan hin kakaunon, ngan hin imo dugnit ngan hin kan nanay ngan . . .

Hi Crispin nagpinanmurubuot.

—Yana nagbabasol ako nga waray ako pangawat!

—Crispin!— iginmugo han magurang.

—Ayaw kasina! An padi nagsiring nga papatayon ako hin lamba kun diri haulpot iton kuwarta, kun akon ito man gud kinawat mahihimo ko hin paghiuli . . . ngan kun ako mamatay, upayda na la nga mamay-ada kamo panapton ngan hi nanay! Diri unta ako sugad kamatay. Gabay ko kinawat!

An magurang waray na pagyakan; binmugtong han iya pisi. Katima mamulong, nagpapanhayhayon:

—Iton akon la nababarak'an nga kasinahan ka ni inay kun habaro.

—Kay hunahuna mo masisina?— nagpakiana an manghod, dapit hinkulbaan. —Sidnga nga ginlamba na ako hin damo, ipakikita ko inin akon mga labod ngan hinin akon hupaw nga luho; waray pa gud ako pakakapot hin kuwarta kundi amo la adton usa nga dako nga ihinatag ha akon hadton pasko, nga kinuha didi ha akon han padi kakulop. Waray pa ako pakakita hin kuwarta nga sugad hadto kamakaruruyag. Diri matuod hi nanay, diri gud matuod!

—Kun an padi in magsumat? . . .

Hi Crispin nagtikang pagtangis ngan mamulong, sakot han bikho:

—Kun amo ito, ta, uli na la ikaw, diri ako mauli; sidnga na la hi nanay nga masakit ako; diri ko karuyag umuli.

—Ayaw pagtuok, Crispin! — nagsiring an magurang. —Diri matuod hi inay, ayaw pagtuok; hi Tasyo nasiring nga may andam ha aton nga maupay nga panihapon....

Hi Crispin hinmangad ngan magkinita kan iya mano.

—Maupay nga panihapon! Ako, waray pa ako paniudto; diri nira karuyag tagan ako hin pagkaon ngada han paghiulpot hiton duha nga onsita . . . Kundi, kun tumuod hi nanay? Sidnga la nga iton sakristan mayor nagbibinuwa ngan iton padi, kay natuod ha iya, amo man; hira ngatanan nagbibinuwa: nasiring nga kita mga kawatan kay an aton amay may bisyo nga . . .

Kundi may usa nga ulo nga hinmangaw dida han hagdanan ngada han siyahan nga igbaw, usa nga ulo nga, sugad kan Medusa,⁽³⁾ nakapabagtik han mga pulong dida ha im-im han bata. Asya in usa nga ulo nga langkawag, magaslot, haglaba ngan maitom an buhok; may natungtong ha ironng nga matagom nga salaming nga amo an nakakatago han kabutahan han luyo nga mata. Amo adto an sakristan mayor nga may batasan hin pag-ulpot, waray aringasa ngan waray pasabutsabot.

An duha nga magbugto baga in pinanlipakan.

—Ikaw, Basilio, magbabayad ka hin kahati nga multa tungod kay diri kinumpasan an imo katuktok!— nagsiring an tingog daw tikang ha lungib, baga sugad hin nabugtuan hin ugat ha liog. —Ngan ikaw, Crispin, bilin ka niyan nga gab-i ngada han pagbaydi mo han imo kinawat.

Hi Crispin naniplat ngadto han iya magurang sugad hin nakikitabag.

— Tinugutan na kami . . . pamumulaton kami ni inay tikang ha ikawalo an takna — nagpakatakos pamulong hi Basilio.

—Ikaw di ka liwat makakauli ha ikawalo tubtob ka ha ikanapulo nga takna.

—Kundi, Senyor, ha ikasiyam diri na mahihimo paglakat, ngan iton amon balay harayo.

—Ikaw ngayan ha akon in maglalarang? — nagpakiana an tawo duro an kangaralson. Ngan kaptan hi Crispin dida ha butkon, hinagyo hin pag-ipagdaranas.

—Senyor, may usa na kasimana nga waray kami ig-

kikita kan inay!— nakimaluoy hi Basilio, kinaptan an iya manghod kay tuyo niya in panabag.

Dinagpas an iya kamot han sakristan mayor ngan butungon hi Crispin nga nagtikang hin pagtinuok nga linmupog ha salog, napapagdanas la, ngan sumiring han magurang:

—Ayaw ako bayai, papatayon ako!

Kundi gindanas han sakristan mayor, tipaubos dida han hagdan waray pagtagad han iya kurahab, tubtob han katago nira didto han kasisidman.

Hi Basilio waray pakatingog bisan mausa kapulong. Hinabatian niya an hinulantog han iya manghod dida han mga balitang, hinabatian niya in kuligi, mga linapiki, ngan unina nagtikawara adto nga mga tingog nga magpakababarak.

An bata waray giginhawa; nagpipinamati, nahapapa-tukdaw, nabuburarat an mga mata ngan nakumo han mga kamaoo.

—Sano daw la ako pakakag-arado hin tuna! — namulong hiya, nagliligot, ngan lumusad hin dagmit.

Han pag-abot ha kudo mamati anay hin tiid: an tingog han iya manghod malaksi an pagtahirayo ngan an guliat nga “nanay!, mano!” napapas hin tibway han paghagaklob hin usa nga sada. Nangungurog, iginpapamamalhas, hinmunong hiya nadaliay; kinmagat ha iya kamaoo pagpugong han iguruliat nga nagbubuto ha iya kasingkasing ngan magpaniplaton didto ha sakob han singbahan nga an tuman la nga linawagan. May ada didto dagkot nga lamparahan hin lana nga an tuman la nga nagdidingga; an tumba nakada ha butnga; sinadhan ngatanan an mga agian ngan an mga hangawan may mga rihis.

Dinmalidali pagsaka han haruhagdanay, inagian niya an igbaw nga dinagkutan hin upos nga kandila, ngan sumaka pa ngadto han ikatulo. Pinanhubad niya an mga pisi nga nanhihitaod didto han mga matubuto katima lumusad liwat, iginduduruas, kundi nagdidingga an iya mga mata ngan diri tungod hin luha.

Igo man nga an uran nagtitikang pagtukal ngan an langit nagtitikapawa hin hinayhinay.

Ginsurusumpay ni Basilio an mga pisi, ihinigot niya in usa nga katapusan dida han tukdog han rihis ngan magharushos tipaubos, ha butnga han kasisidman, waray na hinumdom pagparong han suga.

Mga pira kadali tikang hadto, dida hin usa han mga dalan han bungto, nabati in mga tingog ngan nag-aningal in duha nga buto; kundi waray la hadto may nabaraka, ngan katima bumalik liwat an kamamingaw.

XVI.

HI SISA.

Masirom an gab-i; nangangaturug hin tuok an mga mag-aramyaw; an mga bumabalay nga nanhinumdom han ira mga minatay murayaw ngan mamingaw an panhingaturug hadto nga gab-i; nagpakapangadi hira hin tulo kabahin han rosaryo nga may **requiem**, an nobena han mga kalag ngan nagpakaupos hin damo nga kandila nga taro ha tungod han mga birilhon nga ladawan. An mga manggaran ug mga salapian nagpakatuman man han mga turumanon nira hadton ira pinanundan han ira mga manggad; buwas maniningba hira, pamati han tinagtulo nga misa nga pagmimisahon han tagsa nga padi, manmamayad pa hira hin tigduha kapisos nga limos hin usa pa nga misa nga ira ungaraon ngan manlilimos pa hin bula han mga minatay⁽¹⁾ nga damo in dara nga indulhensiyas. Diri kaupay dako an ungarad'on han Pagkamatadong nga Diyosnon; diri sugad han tunan'on.

Kundi an kablas, an waray katigayunan, nga sakuri nakakaagi hin ikinabubuhi ngan kinahanglan pa sumuhol han mga punupuno, han mga manunurat ug han mga sundalo basi diri paglabtan an iya kaukoy, diri nahangangaturug hin mamingaw, han kamamingaw nga siridayon han mga parasiday nga tingali waray panag-agi hin kakablasan. An kablas mabido ngan namumurubuot. Hadto nga gab-i bisan la gutiay an pinangadi, nangamuyo hin dako, dara in kasakit ha mga mata ug in mga luha ha kasingkasing. Waray niya mga nobena, diri maaram han mga pangadion nga linatin, han mga **gozos** ug mga **oremus** nga pinanhimo han mga prayle, ataga hadton mga waray kalugaringon nga panhunahuna ug kalugaringon nga pagbati ngan diri man liwat nananabot han ira ginyyinawyaw. Ipinangangadi an yinaknan han ira pagkamakaluluoy; an ira kalag nagtatangis tungod ha ira ngahaw ug tungod han ira nagkamamatay nga mga urupod nga nahagugma ha ira ug say ha ira nakakalipay. An ira mga im-im nagpapakaluwas hin

mga pagdayig, kundi an ira hunahuna nagpapakangurob hin mga pangaraba nga nagpapaabat hin mga pagtangis. Ikaw nga nagdadayaw han kakablasan, ug kamo, mga lambong nga ginsasakit, matutuangan ba kamo han halipot nga pangadi han kablas, ha atubangan hin usa nga istampa nga diri tuhay an kapintar, nga sinug'an hin timsim,⁽²⁾ kun karuyag pa ba niyo in dagko nga kandila nga dinagkutan ha tungod hin namamagdugo nga mga kristo, ha atubangan hin mga birhen nga gudti in baba ngan salaming an mata, minisahan hin latin nga hinulamhugam la han padi? Ngan ikaw, tuluuhan nga iginlalaygay tungod han nama-mag-antos nga mga tawo nga nahangalimot ka na han imo katungdanan hin paglipay han namamag-ilob han ira kaka-blasan, ngan pagpahaubos han mga gamhanan dida han ira mga pagpalabilabi; ngan yana waray mo na panaad kundi ha mga manggaran la, hadton nagpapakabayad ha imo?

An makaluluoy nga balo nag-aagma, ginbubutnga han iya mga anak nga nanhihingaturog; namumuruot han mga bula nga iya sadang paliton ha kanan hadton iya mga ginikanan ug asawa nga nagpatay. "An pisos", nganiya pa, "an pisos uusa kasimana nga gugma hadin akon mga anak, uusa kasimana nga kalipayan ug kahimayaan, kanan uusa ko kabulan nga pagtinirok, kanan uusa nga dugnit hinin akon anak nga babayi nga nagtitikadaraga na..." "Kundi kinahanglan nga parungon mo ini nga mga kalayo," nasiring an tingog nga iya nadungog ha wali, "kinahanglan nga ilubon mo". Oo, kinahanglan! An singbahan diri mag-tatalwas han mga kalag nga imo hinigugma kun waray bayad: diri mahatag hin bula kun diri paliton. Kinahanglan nga baydan mo, salit diri ka angay kumaturog kun gab-i kay angay ka magbuhat. An imo anak diri la anay magtatabon han iya mga kaaluhan; pagpuasa la anay kay an langit mahal! An mga kablas diri nasaka ha langit.

Ini nga mga panhunahuna nakakaluob han iya bug-os nga sakob han payag, tikang ha salog nga nabibitaran han banig⁽³⁾ ngadto ha baybayan nga nahihigutan han duyan nga hinuhuliran han puya nga nahangangaturog hin tuok ug mamingaw. An iya pagginhawa mahayag ngan hinay, dayan kun usa magpanulon hin laway ngan umagurok hin talagsa. An ginhawa nga gutom, kay waray kabusog han ibinahin ha iya han kamagurangan, nag-iininop nga na-kaon.

An mga gangis nanhuhuni, an haglaba ug waray pug-

tas nga huni nahasasabat han kanan budlo man huni tikang didto han tinataguan nga kabanwaan, o an manai nga naguwa didto han iya buho, panginaon, igo man nga an tiki⁽⁴⁾ nga diri na nahadlok han tubig naliga han pagkasarabat, han iya tingog nga makaharadlok, tikang didto hin usa nga kabuhuan hin dumog nga kahoy. An kaayaman nangunguwang didto ha dalan hin magpakaluluoy pamation nga uwang, ug an nakakabati nga damo in tuluuhan nakakasiring nga an mga hayop nagpapakakita hin mga lambong ug mga di-kinikita. Kundi an kaayaman ug an mga lumulupad nga mananapay diri nakita han kanan tawo kasakitan, sayod kita nga may ada, ngan damo.

Didto ha antaw han bungto, ha may usa kauras lak-ton, naukoy an iroy nira Basilio ngan Crispin, asawa hin usa nga tawo nga waray kasingkasing, nananalinguha nga mabuhi tungod han iya mga anak, kay ba man an bana nalayaw la ngan nahamamalanga han bulang.⁽⁵⁾ Talagsa la hira magkita, kundi ikinapagkita kabiduan manta. Gindaginot niya hin pamaligya an kan Sisa⁽⁶⁾ mga alahas tungod han pagtuman han iya maraot nga hilig, ngan unina han waray na an mainantuson nga Sisa bisan ano nga sadang igbuhi han mga kalinurungan han iya bana, gintikangan hin pagdabal. Maluya an kasingkasing, dako an pagkaluoy ngan kulang hin panhunahuna, hi Sisa waray iba nga hinbaruan kundi paghigugma ngan pagtangis. Ha iya nga kasugad, an bana amo an Dios, an iya mga anak mga manulunda. An bana kay nasabot nga ginpapaura hiya ug kinahahadlukan, nagpapakamakagarahom sugad hin usa nga diyusdiyos: ha ikinaadlaw nadugang hin kawaray paid, hin kaminananap magdara ha iya ngan han kamapatuman la han iya karuyag.

Han pagpakianhi ni Sisa, hadto hin nakausa nga sinmaka nga labi hin kamurusot an nawong, mahatungod han iya hunahuna hin pagpasulod kan Basilio katanod, naghinapyod la han iya manok, waray siring nga oo, waray man siring nga diri, nagpakiana la kun damo in makakarawat nga kuwarta. Hi Sisa waray pagpasipara pagpirit, kundi tungod han ira makaluluoy nga kamutangan ngan tungod man liwat han pagtalinguha nga an kabataan manhibaro pagbasa ug pagsurat didto ha liburan han bungto, napirit hiya pagtuman han iya ginhuhunahunaan. An bana waray gihapon pag-aringasa.

Hadto nga gab-i, ha may ada mga ikanapulo an takna

kun napulo ba adto kag-usa han nanlalambrag na an mga bituon didto ha langit nga ginbubuniasan han unos, nalingkod hi Sisa didto hin usa nga bangko nga kahoy ngan nagkikinita han pipira nga tiak nga an tuman la nga naglalaga didto han iya gid-angan nga tinungkuan hin mga bato nga tinipaktipak. Dida han usa nga sug-ang may sinun-ad nga kanon ha tiko ngan didto han mga baga may sinugba nga tutulo nga bulad nga tamban nga tigtuluon an usa nga dako.⁽⁷⁾

Nanininangko hi Sisa, nagkikinita han madarag ug maluya nga laga han kawayan nga kun nababaga na diri la liwat nakakapira maagbon; may uusa nga masurub'on nga hiyom nga inaabat dida han iya nawong. Nahanumdom hiya han usa nga tigutigo han daba ngan han kalayo nga ipinatigo ha iya ni Crispin nakausa. Nasiring:

Nagaang hi Itom gindukdok ni Pula.
Waray daw pag-iha magpangalakaga⁽⁸⁾.

Batan'on pa hiya ngan inaabat nga hadto anay mahusay ngan angayan. An mga mata nga, sugad han iya kalag, ihinahatag niya han iya mga anak, magpakaruruyag, hag-laba an mga pirok ngan masinantupon isiplat; an iya irong waray suson; an mga labsagon nga im-im mag-upay an katabas...aysa hiya an sinisiring han mga tag-alog nga **kayumangging kaligatan**, karuyag sidngon nga maitum-itom kundi uray ngan waray dum-it. Kundi, bisan hiya bata pa, an mga kasakit, o tingali man an mga gutom, nagtitikang na pagpaludyak han iya duason nga bayhon; an marabong nga buhok nga hadto anay sabong ug rayandayan han iya lawas, kun yana hinkikit'an nga pinungos, diri tungod hin paglabyaw kundi tungod kay naginbatasan; usa nga kapungos nga yano la, waray mga tugsok ug mga sudlay.

May ada na mga pipira kaadlaw nga waray hiya lulasad kay naghihinuman hin usa nga tinahi nga itinapod ha iya ug igintugon nga dalion. Basi la makakarawat hin suhol, waray hiya singba hadto nga adlaw kay naulang hiya hin kanan duha kauras tikadto ha bungto ngan tipabalik liwat: an kablasanon napipirit hin pakasala! Han pakahaman niya han buruhaton dad'on niya ngadto han tagada, kundi ginsaaran la liwat hiya nga babaydan.

Han bug-os nga adlaw waray niya iba nga ginpipinaumdom kundi an mga kalipayan ha gab-i; nahabaro nga mangunguli an iya mga anak, salit naghunahuna hin isu-

sugat ha ira. Kinmuwarta hin tamban, nanguha didto han iya gutiay nga sakob han labi kamag-upay nga kamatis, kay maaram hiya nga asya gud an ayon ni Crispin; nangaro didto han iya kaamyaw, kan Tasyo an pilosopo, nga nahaaantaw la hin kanan tunga hin kilometro, hin tapa nga baboy nga ihalas⁽⁹⁾ ngan hin usa nga paa hin gamaw, an pagkaon nga ayon ni Basilio. Ngan puno hin paglaom nagtuon pa han mabusag nga bugas⁽¹⁰⁾ nga binugas dida han iya la ngahaw binarian. Baga gad man gud adto in tihapunon hin kapadian.

Kundi iginkawaray palad nga hadto ngahaw sinmaka an iya bana ngan kinaon an kanon, an tapa nga baboy nga ihalas, an paa hin gamaw, lima nga tamban ngan han mga kamatis. Hi Sisa waray la pagtingol, bisan kun daw sugad hin say hiya in ginkikinaon. Han kabusog na han tawo amo na in paghinumdom pagpakiana han iya mga anak; amo na man in paghipahiyom ni Sisa nga tungod han dako nga kalipay naghunahuna na la hin diri panihapon hadto nga gab-i kay an salin diri na sadang hin tulo nga kumaraon. An amay nagpakiana mahatungod han iya mga anak; ha kan Sisa usa ini nga kahimayaan nga dako pa han pagkaon.

Kundi an bana kataudtaod kumapot han manok ngan mag-ilulusad.

—Diri mo na huhulaton? — nagpakiana hi Sisa, dapit nahahadlok; —hi agurang Tasyo nagsiring nga maiiruiha adi pagkaabot; hi Crispin maaram na magbasa ngan . . . tingali hi Basilio makadara na han suhol ha iya.

Ini nga urhi nga sumat nakapaukoy han bana nga inmuruon nadaliay, kundi say gihapon nagdaog an iya minamaupay nga tamyaw.

—Kun asya ito, ihimos ako mapisos! — nagsiring ngan lumusad.

Hi Sisa nagtinangis hin mapait nga luha, kundi nah anumdom hiya han iya mga anak, salit pinahid an iya mga luha. Nagtuon liwat ngan iginsugba an tutulo nga tamban nga bulad nga nahasasalin, makakagtig-usa pa may tunga an kabataan.

—Pinan-gugutom gud adi— an iya hunahuna; —harayo ngani nga lalakton ngan kun gutom an tawo diri nagkakasadangan.⁽¹¹⁾

Tuyo nga diri malipat han ngatanan nga karasikas, hikikit'an ta hi Sisa nga nagpapamati han talagudti nga badukbadok: iya ginbabanabana: matubadok ngan dayag

kaupay an kan Basilio; mahinay ngan diri sarama an kan Crispin.

An kalaw⁽¹²⁾ nakakaduha o nakakatulo na ba adto sisiyabaw didto ha bukid tikang nahuraw, kundi waray pa gihapon aabot an iya mga anak.

Isinulod niya an mga bulad nga tamban didto han tiko basi diri humagkot ngan mapasingadto ha purtahan han payag basi makatan-aw ngadto ha antaw. Dapit niya pagpalibanglibang, naglaylay hiya hin usa nga kundiman ha gutiay la nga tingog.⁽¹³⁾

Hinmunong hiya hin paglaylay ngan magsiniplaton ngadto han kasisidman. Waray gud may naglalakat tikang ha bungto, kundi an hangin la nga nakakapapanuro han biaw nga tubig dida han mga dahon han saging.

Waray pag-iha, бага tinmigda la, makasiplat hiya hin usa nga itom nga ayam dida ha iya atubangan; may ada han mananap ginpapamaho dida ha dalan. Hi Sisa nahadlok; pinmurot hiya hin bato ngan iya budkon. An ayam dinmalagan ngan mag-inuwang hin makaharadlok.

Hi Sisa diri diwatahan, kundi nakadamo na niya hibatii in mga paabat ug mga itom nga ayam nga an kahadlok dinmangop ha iya. Sinadhan niya hin tigda an purtahan ngan linmingkod dida han harani han suga. An gab-i naka-kaaghat han mga tuluuhan nga naguop han mga panhuhuna ngan nakakapapangulpot hin mga makaharadlok.

Naghunahuna hiya pangadi, pangaraba han Birhen, han Dios, basi bantayan an iya mga anak, labi na an iya puto, hi Crispin. Kundi waray la hiya sabot nga hinngalimtan na la niya an pangadi kay say na la niya liwat ginpinanumdom an iya mga anak, pagpinanumdon han tabas han ira tagsa nga nawong, adto nga mga nawong nga unob an paghiyom ha iya, ha mga inop, ha mga pagagma. Kundi ha gilayon nanmarat an iya mga barahibo ngan naburarat an iya mga mata: ambot kun limbong la ha pagkita, kun kamatuuran ba adto: nakikita niya hi Crispin nga natukdaw ha may gid-angan, didto han iya kanunay lingkuran hin pakihimangraw ha iya. Yana diri nagtitingol, nagsisiniplaton la ha iya, hadton mga mata nga dagko ngan diri sedang matugkad, ngan nagtitinawa.

—Inay, buksi ako, buksi ako, inay!— hindunggan niya an tingog ni Basilio tikang didto ha gawas.

Kinalasan hi Sisa ngan an iya ginkikinita nga lambong ha mata nawara.

XVII.

HI BASILIO.

La vida es sueno⁽¹⁾

Pakasulod la ni Basilio, naghihipariigdiig, pumakapuklid ha mga butkon ni iya nanay.

Usa nga panhagkot nga diri sadang matukib say inmabot kan Sisa han pakaabat han iya anak nga usa la nga inmulu. Karuyag magyakan kundi waray pakakatingog; karuyag kumupkop han iya anak kundi waray hiya pakakakiwa; an pagtuok usa nga diri liwat mahimo.

Kundi han pakakita han dugo dida han agtang han bata nakaguliat hin tingog nga baga sugad hiton may ada nabugto nga ugat didto ha kasingkasing.

—Mga anak ko!

—Ayaw kabaraka, inay! — binmaton hi Basilio; — hi Crispin nahabilin ha kombento.

—Ha kombento? Bilin ha kombento? Buhi?

Ihinangad han bata an iya mga mata kan iya inay.

—Aah! — nakasiring hi Sisa, an iya dako nga kasakit liniwanan hadto ngahaw hin dako nga kalipay. Nagtuok, hinangkupan an iya anak ngan paghinarukan an nagdudugo nga agtang.

—Buhi hi Crispin! Imo ibinilin didto ha kombento . . . ano man in kasamad mo, intoy? Nahulog ka?

Ngan usisahon hin maupay an kasamdan hamtang ginhihinarukan

—An Sakristan Mayor, han pagdad'a kan Crispin, nagsiring nga diri kuno ako makakauli tubtob ngada ha ikanapulo an takna; ta, kay magkatutnga man, pinmalagiw ako. Didto ha bungto ginkumbibi ako han mga sibil; nagdin-alagan ako lugod amo in pagpabuthi ha akon nira hin pusil salit usa nga bala linmiskad ha akon agtang. Dinmalagan ako kay nahadlok ako nga pagdakpon ako ngan papaglampasuhon hin sinunod hin lamba buwas didto ha kuwartel, sugad han binuhat nira kan Pablo nga masakit pa ngada yana.

—Ginoo ko, Ginoo ko!— nakasiring an iroy, dako an kabaraka. —Ikaw an nagluwas!

Ngan mamiling dagos hin dugnit, tubig, suka ngan barahibo hin talabong. Nganiya:

—Usa pa katudlo nga liniskaran pinapatay ka, pina-

patay an akon anak! Inin mga guwardya sibil diri nama-maghunahuna han mga iroy!

—Siring la nga nahulog ako ha kahoy; waray gud angay mahabaro bisan hino nga ginlanat ako.

—Kay ano in paghibilin ni Crispin?— nagpakiana hi Sisa katima niya pagtambal han iya anak.

Ginkinita ni Basilio hin madaliay an iya iroy, katima iya hangkupan ngan pagsumatan hin hinayhinay han nahanabo mahatungod han onsita; kundi waray niya pagsumati han mga darahog nga gin-antos han iya manghod.

Ginsakot han iroy ngan han anak an ira ngaduha mga luha.

—An inugayan ko nga Crispin! Ginpasiparahan hin pagtahapi an inugayan ko nga Crispin! Tungod kay mga kablas kita, an mga kablas kinahanglan nga mag-antos han ngatanan!— Pulong ni Sisa nga naglilinuha, naatubang han lamparahan⁽²⁾ nga hinuhubsan na han lana.

Nanhipaukoy hira hin pira kadali, waray yakanyakan.

—Inmiklop ka na? waray pa? May kanon ngan hin bulad nga tamban.

—Diri ako ginugutom; tubig, tagi la ako hin tubig.

—Oo! — nahakaluoy an iroy; —maaram ako nga diri ka naayon han bulad nga tamban. May ada ko gad igin-andam ha imo nga lain, kundi sinmaka hi imo tatay . . . Kairo han anak ko!

—Sinmaka hi tatay?— nagpakiana hi Basilio ngan say dagos panginanuon an nawong ug an kamot ni iya inay. An pakiana han anak naggumos han kasingkasing ni Sisa nga sinmabot hin uraura salit dinmalidali pagsiring:

—Sinmaka ngan nagpinakiana mahatungod ha iyo, karuyag ha iyo kumita; ginugutom hin duro. Nagsiring nga kun magpadayon kamo hin kamaupay mabalik hiya hin pakiglunon ha aton.

—Ngayan!— nagmugo hi Basilio ngan yumam-id.

—Intoy!—sinaway ni Sisa.

—Ayaw ako kabidui, inay!— nagsiring hin ungod-ungod; —Diri ba maupay nga makita na la nga tulo, hi ikaw, hi Crispin ngan hi ako? Kundi nagtatangis ka, waray ko ginyakan nga bisan ano.

Hi Sisa nanhayhay.

—Diri ka maiklop? Ta, kun asya, pangaturog kita kay tabis na.

Sinadhan ni Sisa an payag ngan an gutiay pa nga

baga didto ha abo iya tinabunan han usod basi diri maparong, sugad han aton binubuhat han aton mga kasakit ha kasingkasing: aton tinatabunan han usod ha diri na pakig-hilabtanay basi diri maparong, basi diri mapapas dida han adlaw-adlaw nga aton pakig-angay-angay han aton igkasi.

Hi Basilio, katima ngurob han iya mga pangadion, hinmigda ha harani ni iya inay nga nangangadi, naluhod.

Pinapasuan hiya ngan hinahagkot; nagtalinguha pagpiyong han iya mga mata, pagpinanumdom han iya manghod nga hadto nga gab-i naghunahuna hin pagkaturog ha butkon ni iya inay, ngan yana tingali nagtitinangis ug nangungurog hin kahadlok didto hin usa nga masirom nga piliw ha kombento. Daw nababati niya an mga kuligi nga iya nadungog didto ha lingganayan, kundi an iya mga guol nga balatian nagtitikang na pagsalakot han iya mga panhunahuna, salit waray kaiha an lambong han mga irinupon kinmuysad ngada ha iya mga mata.

Nakita niya in usa nga sulod nga sinug'an hin duduha nga kandila. An padi nga may dara nga uway ha kamot, nagkukuriot, namamati han Sakristan Mayor nga nagsisinummat hin diri sinasabot nga pinulungan, nga inuupdan hin mga kiwa nga magpakangingirhat. Hi Crispin nangungurog ngan nagtitinuok, nagliliningi paluyuluyo sugad hin namimiling hin sadang tumabag o hin sadang taguan. Unina inaatubang hiya han padi ngan pinangingisugan dungan an pagpanhugaltob han uway. An bata nadalagan pagpasalipod didto ha luyo han sakristan, kundi gintatalo lugod hiya ngan idinuduhol han hinmamanunulayan nga padi: an bata nag-iililikayan, nanmamanyak, naguliat, nahigda, napulilid, natindak, nadalagan, nahararambo, nahapapayaob, nananagang han iya mga kamot nga kun say naiigo, tinatago dayon ha iya luyo ngan magkinurahab. Hi Basilio nakakakita ha iya nga nagbabalihagod, nga nahamamakmak an ulo didto ha salog: nakikita niya ngan nababati an lapirit han uway! An iya manghod, waray kaiha, nabuhat! diri na nakakailob han pinamamati, nadasmag han namamagdarahog ha iya ngan kinakagat an padi dida ha kamot. An padi naguliat, hinbubuhian an uway; an sakristan napurot hin tungkod ngan binabalbag an bata dida ha ulo nga nalilipong ngan natutumba ha salog; an padi han pagsabot nga samad hiya binanyakan, kundi diri na nananagang, diri na naguliat; nagtatarutambulilid na la ha salog

sugad hin batang, ngan nabilin ha tinatambuliliran hin mahulos nga agi . . .⁽³⁾

An tingog ni Sisa say niya hinmangnuan.

—Inaano ka? Kay ano nga nagtitinuok ka?

—Nag-inop ako . . . Ginoo!— namulong hi Basilio nga binmuhat, humog hin balhas. —Inop la adto; siring, inay, nga inop la adto!

—Ano imo gin-inop?

Waray baton an bata. Binmuhat pamahid han mga luha ngan balhas. Masirumsirom didto ha sakob han payag.

—Usa nga inop, usa nga inop? — nagyiyinakan hi Basilio hin hamubo nga tingog.

—Sumati ako kun ano an imo inop;— diri ako hanga-ngaturōg!— nasiring an iroy han paghigda liwat han iya anak.

—Nag-inop ako . . . an huring ni Basilo kan iya inay, —nga nakadto kita panguha hin mga uhay . . . didto hin usa nga huron nga dagma hin bukad . . . an kababayin'an may ada mga singlot nga puno hin uhay . . . an kalalakin'an may ada man liwat mga singlot nga puno man. liwat hin uhay . . . ngan an kabataan amo man . . . diri na ako nahanunumdom, inay, diri na ako nahanunumdom han iba!⁽⁴⁾

Hi Sisa waray paglugos; diri hiya nag-aasa han mga inop.

—May ada ko nahunahunaan yana nga gab-i inay, —nagsiring hi Basilio katapos hin pira kadali nga diri pagtingol.

—Ano nga nahunahunaan?— nagpakiana an iroy.

Hi Sisa, mapinaubsanon ha ngatanan, pati ha iya mga anak nagpapaubos; iya pinakakasiring nga mag-uruupay pa ha iya manhunahuna.

—Diri na ako unta buot sumulob katanod!

—Kay ano?

—Pamati, inay, hinin akon nahuhunahunaan. Yana inmabot tikang ha Espanya an anak ni adton D. Rafael Ibarra nga masusugad kamaupay hin batasan hadton iya amay. Kun asya, inay, buwas kuhaon mo hi Crispin, sukton mo an suhol ha akon ngan siring nga diri na ako masulod katanod. Mag-upay ngani ako makadto ako dayon kan D. Crisostomo pakimaluoy nga iya na la ako himuon nga magmarangno hin kabakahan, o kakarabwan; dako na gad ako. Hi Crispin makakagtuon didto ha balay ni Tasyo, nga mau-

pay in batasan ngan diri nalamba, bisan kun diri natuod hiton padi. Ano pa aton kahahadlukan hiton padi? Mahihimo pa kita niya nga maginkablas hin labi pa hini yana? Tuod la, inay, ito nga tigurang maupay; nakadamo ko na hikit'i nga nasulod ha singbahan kun waray didto tawo; naluhod ngan nangangadi, tuod la ha akon. Ta, asya adto inay, diri na ako masulod katanod, gutiay iton suhol ngan nauubos la ha mga multa. Ngatanan didto amo ito an ngurutob. Magpaparamangno ko hin mga hayop ngan kun pagmangnuan ko hin maupay iton itapod ha akon, igkakaupay ako hiton tag-ada; tingali tugutan pa kita paggatas hin usa nga baka, hi Crispin naruruyag kaupay hin gatas. Man-gad pa! bangin ka pa ngani tagan mausa nga nati kun kumita nga maupay iton akon pagsugot; aton pagmamangnuan ngan aton pagpapatambukon sugad hiton aton ugang. Didto ha kabanwaan mangunguha ako hin bunga hin kahoy nga hakaraon ngan igbabaligaya ko didto ha bungto, pati mga utanon dida ha aton sakob basi kita mamay-kuwarta. Magbubutang ako hin mga bitik ug mga luong panakop hin mga tamsi ug mga garong, mangangawil ako ha salog, ngan kun dumako na ako manganganop ako. Makakahimo man liwat ako pangahoy hin ibaraligya ngan hin ihahatag han tag-ada han mga baka basi ha akon malilipay. Habaro ngani ako pag-arado mahuram ako mahaligot nga tuna nga akon pagtatanman hin tubo, kun mais man, ngan diri ka na magtitinahi tubtob magkatutnga. Makakabus-og kita hin mga bag-o nga dugnit kun mga pyesta, makakapangaon kita hin karne ngan hin dagko nga isda. Diri na adto pini-gunguan an aton pag-ukoy, magkakakirita kita adlaw-adlaw ngan magkakasasaro kita hin pangaon. Ta, kay nasiring man hi Tigurang Tasyo nga hi Crispin maupay in ulo, aton pagpapatun'on didto ha Manila; ako an magpapatuon ha iya; ano, maupay? Basi magdokter, ano?

—Ada, ano akon yayaknon kun diri oo? —binmaton hi Sisa ginakos an iya anak.

Inabat niya nga an iya anak waray paghunahuna kan iya itay mahatungod han ira kabubwason, salit nagtangis hiya hin mamingawon nga mga luha.

Hi Basilio nagpadayon pagyinakan han iya nahuhunahunaan nga mga talinguha, dara han pagtapod han sayo pa nga mga panuigon nga waray iba nga nakikita kundi an buot la pagkit'an. Ngatanan tinatangduan ni Sisa, ngatanan

la niya maupay. An kapiraw nagtibalik liwat hin hinay-hinay ngada han guol nga mga mata han bata ngan dida hini an Ole Lukoie nga isinusumat ni Andersen binmuklad han iya makaruruyag nga payong nga may magpakawiwili nga pintar!

Nakikita niya nga paramangno na hiya hin hayop, hiya ngan han iya manghod; nga nangunguha hira hin mayabas, alpay ngan hin iba pa nga mga bunga dida han kakahuyan; nga nag-aarualapon hira dida han mga sanga maglaksi sugad hin mga alibangbang; nanunulod hira ngadto han lungib ug nakikita nira nga didto ha sakob maranggat; nangangarigo hira didto han mga burabod ngan nakikita nira nga an baras bulawan ngan an mga bato sugad han mga bato han korona han Virgen. Ginkakantahan hira ug ginkakatawaan han mga iruisdaay, yinuyukbuan hira han mga sanga han kahoy nga naduyok kay gin-uurapungan hin salapi ngan hin mga bunga. Katima, nakita niya in usa nga lingganay nga nabibitay dida hin usa nga kahoy ngan may nabitatay nga pisi nga karaptan pagbagting: ha katapusan han pisi nahihigtan in usa nga baka ngan ginsasalagan hin tamsi ha butnga han mga sungay, ngan hi Crispin nakadto ha sakob han lingganay, ug iba pa. Asya ini an iya gin-iininop.

Kundi an iroy nga diri na kanan bata an panuigon ngan waray hadto nga gab-i pagdinalagan ha sulod hin usa kauras, waray hingangaturug.

XVIII.

TINIKANGAN HIN BURUKA— CASUS BELLI (1)

May mga ikapito ha aga nga hi Fr. Salvi makahaman han urhi nga misa; han tulo nga misa nga iya iginhalad ha sakob hin usa kauras.

—Masakit an padi, — nasiring an mga magpakidiyos; —diri sugad hin kamahinayon ngan kamakaruruyag pagkit'on han kabatasanan.

Naglubas han iya mga sul-ot hin waray yakanyakan, waray sirusiplat bisan kanay, waray mugomugo nga bisan la ano.

—Tagam kamo yana! — may hinhuringhuring han mga tanod; —an barreno nagtitikang! Waray pada unina

han mga multa; ngan an may sala hito ngatanan amo ad-ton duha nga magbugto.

Iya binayaan an sakristiya ngan magtipakadto ha kom-bento ngan dida han sirong nga liburan, may namamag-binantay ha iya, nanlilingkod ha mga bangko in pipito, kun wawalo ba nga kababayin'an ngan hin uusa nga la-laki nga naglilinakatlakat tikang ha usa nga katapusan ngad-to ha luyo. Paghikit'i la ha iya magkatindog ngan in usa nga babayi dinmaraon pagharok han iya kamot, kundi an padi pinmaabat hin kiwa nga kanan kangalas nga naka-paisol han babayi.

—Nawad'an hin sikapat, ini nga kuripot (°)—sinmiring an babayi, upod in tawa nga hilaw kay nabudlay hadto nga sugat ha iya. Hiya diri pahahadkon ha kamot, hiya nga celadora han bug-os nga Hermandad, hi Hermana Rufa? Amo pa daw!

—Kanina han aga waray lingkod didto ha kumpisalan! — sinmagbang hi Hermana Sipa, usa nga tigurang nga wa-ray na ngipon; —nagkukumpisal unta ako kay buot ako kumarawat basi ko mamay-mga-indulhensyas.

—Napaaid ako ha imo! — binmaton in usa nga batan'on pa nga ginang nga kanan sumatan an dagway; —hini nga simana tulo nga plenarya akon nasalod ngan akon nga-tanan iginpahanungod han kalag han akon bana.

—Sayop, Hermana Juana! — sinmiring an nauurit nga Rufa. —Usa nga plenarya igo na pagkuha ha iya didto ha Purgatoryo; diri mo angay manggaranon la hin gamit han mga indulhensyas; say la ako sunda.

—An akon la, nganakan: gabay madarudamo kay mau-pay ngani! —binmaton an tapang nga Hermana Juana, napihaw. —Kundi, pagsumat daw, ano imo binubuhat?

Hi Hermana Rufa waray anay baton; nakipinit anay hin buyo, nagmama sinmiplat han iba nga nanhibipahu-ngat ha iya hin pamati, linmupad ngadto ha luyo ngan mamulong hamtang nagmamaskada.

—Diri ako nagkakarag, bisan usa la nga mahal nga adlaw! Tikang ako hatampo han Hermandad may ada ko na nakarawat nga 157 nga plenarya, ngatanan maabot na hin 760,198 katuig nga indulhensya. Ibinabadlis ko ito ngatanan kay karuyag ko in tuhaytuhay nga ihap, diri ako buot maglimbong, ngan diri man ako matugot nga paglim-bungan ako.

Hi Hermana Rufa in mukoy anay ngan magpadayon

pagminama; an kababayin'an nanhihipahangad ha iya, kundi an lalaki nga naglilinakatlakat sinmagbang, dapit nahakakayubit:

—Ta, ako, hini la nga tuig labaw hin upat nga plenarya han imo in akon nakarawat, Hermana Rufa, ngan labaw pa hin usa kagatos katuig, ito ngani nga hini nga tuig waray gud ako pagpinangadi hin uraura.

—Labaw pa ha akon? Labaw pa hin 157 nga plenarya, nga ma-764,598 katuig? — nakapakiana hi Hermana Rufa, dapit nauurit.

—Oo, amo na; labaw pa hin walo nga plenarya ngan labaw pa hin usa kagatos napulo kaglima katuig ha sulod la hin pira kabulan, — binmaton an lalaki nga may nanhihisal-ong ha liog nga mga kuwintas ug mga eskapularyo nga duro na an buring.

—Angay man, — nakasiring hi Hermana Rufa nga pinmalupig na la; — salit magturutdo ka ngan puno ha lalawigan!

An lalaki nahapahiyom, dinmako an buot.

—Diri gad man-gud urusahon nga lupigan ta ikaw, kay makakasiring pa ngani ako nga bisan ako nakaturog nakakasalod ako hin mga indulhensyas.

—Ngan ikinakain mo man ito ngatanan, maestro?— nagsarabat pagpakiana in mga upat kun lima ba nga tingog.

—Psh! — binmaton an lalaki, nanyayam-id, dako an pakayubit; — akon la ito iginkakawalat bisan ngain!

—Ito ngahaw an diri ko ha imo idadayaw, maestro! — sinmupak hi Rufa. — Hangagadto ka ha Purgatoryo kay ginkakaragan mo an mga indulhensyas! Sayod ka nga ha ikinausa kapulong nga waray gamit gin-aantos in kakap'atan kaadlaw nga kalayo, nasiring an padi; ikinausa kadangaw nga inulang, kakaunman; ikinausa katuro nga tubig, kakaruhaan. Hangangadto ka ha Purgatoryo!

—Hababaro na ako pagguwa didto!—binmaton hi Hermano Pedro, dako an pagtapod, —Damo na nga kalag akon ginkuha ha kalayo! Damo na akon pinapagsantos! Labot pa, kun mag-**articulo mortis** na ako makakakarawat pa ako, kun karuyag ko, bisan la pito nga plenarya, ngan matatalwas ko pa in iba, bisan ako maghihingutas na!

Katapos hini pamulong pumaharayo, dako kaupay an buot.

—Bisan la, angay ka magsugad ha akon nga diri ko ginkakaragan an tig-usa kaadlaw, ngan tuhay iton pagdara

ko hiton akon baradlisan. Diri ako buot maglimbong ngan diri ako buot paglimbungan ako.

—Inuunano mo man? — nagpakiana hi Juana.

—Angay mo pagsubdan! Sugad hini: pananglitan makakarawat ko in usa katuig nga indulhensya, ibinabadlis ko ha akon kwaderno ngan nasiring ako: “Baraan nga Amay, Senyor Santo Domingo, pag-alayon kita panginano didto ha Purgatoryo kun may ada ba nagkikinahanglan hin igo la nga usa katuig, diri lumabis, diri kumulang.” Pinakukunong ko in kuwarta: kun bayhon, diri; kun korona, oo. Ta, pananglitan korona, nasurat ako: “kobrado”; pananglit bayhon? Diri ko ginlalabtan an indulhensya, ngan akon gintatarampo hin tinaggatos katuig nga linainlain ko pagbadlis. Kanugon nga diri ta nahapapagpalakat sugad han salapi nga ginpapatubuan; darudamo unta nga kalag in mababawi. Tuod la, sugara hito.

—A, ako, mauruupay hito iton akon paagi! — binmaton hi Hermana Sipa.

—Ano? mauruupay?— nahapahungat hi Rufa. —Diri mahihimo! waray na masugad hiton akon.

—Pamati mausa kadali basi ka sumabot, hermana!-- nagpadayon an tigurang nga Sipa nga dapit nabigit.

—Hala daw, hala daw! pamatii ta! — nagsarabat an iba.

Katima igham, namulong an lagas sugad hini:

—Maaram kamo kaupay nga kun pangadion an **Bendita-sea-tu-Pureza** ngan han **Senor-mio-Jesucristo-Padre-dulcisimo-por-el-goza**, makakarawat in nanapulo katuig ha tag-sa nga kurit . . .

—Kakaruhaan!

—Diri gad man!

—Lilima.

Nagsarabat in mga pira nga tingog.

—Usa nga labis, kun usa man nga kulang waray sa-payan! Yana: kun usa ko nga suruguon babayi o lalaki nakakabuong hin pinggan, baso o tasa ug ano pa, pina-papamurot ko ngatanan nga mga tipik ngan pinapapangadion ko an tag-usa nga tipik, bisan an gigudtiayi, han **Bendita-sea-tu-Pureza** ngan han **Senor-mio-Jesucristo-Padre-dulcisimo-por-el-goza**, ngan an mga indulhensyas nga akon nakakarawat iginpapahanungod ko han mga kalag. Didto ha balay an diri la maaram mangadi an kamisayan.

—Kundi ito nga mga indulhensya kanan mga uripon, diri imo, Hermana Sipa, —nabalingkot hi Rufa.

—An akon mga tasa, an akon mga pinggan hino man in mabayad? Naayon hira hin pagbayad hin sugad hito, amo man ako; diri ko gindadabal, danay ko la duklon, o kuributon man . . .

—Susugaron ko man!

—Amo man ako!

—Pati ako!

Nagsarabat an kababayin'an.

—Kundi, kun an pinggan nagduduha o nagtutulo la kapinit? Diri ka daw makakadamo?— nasupak pa an matig-a in ulo nga Rufa.

—Aba!⁽³⁾—nabaton man an lagas nga Sipa, —pinapapangadi ko gihapon ngan ipinapagturugkop ko hin may kula an mga pinit salit waray ko karag.

Hi Hermana Rufa waray na pakabaton.

—Papakianaha daw ako niyo mahatungod hin usa nga akon ginruruhaduhaan, — pulong han batan'on pa nga Juana nga baga nag-aalang. —Kamo mga ginang, mga batid na kamo kaupay hini nga mga butang nga nahananabi han Langit, han Purgatoryo ngan han Impyerno . . . hi ako nagsusumat la ako ha iyo nga natatapang ako.

—Pag-asoy!

—Masukot ko hitaraan ha mga nobena ug iba pa nga mga basahan ini nga tugon: **Tulo nga Amay Namon, tulo nga Maghimaya ka Maria ngan tulo nga Glorya Patri . . .**

—Ta, ano man?

—Ada, karuyag ko hibaruan kun uunanhon in pangadi hito: kun tutulo anay nga Amay-Namon, surunod, katima tulo liwat nga surunod nga Maghimaya-ka-Maria ngan tapusan hin tulo nga surunod nga Gloria-Patri, kun nakakatulo ba pag-aamay-namon, maghimaya-ka-mariya ngan glorya-patri?

—Ada, asya na, nakakatulo pag-aamay-namon . . .

—Tabi, Hermana Sipa!— binmul-ang hi Rufa; —sinusugad hini: an mga lalaki diri itampo didto han mga babayi; an mga amay-namon mga lalaki, an mga maghimaya-ka-mariya mga babayi ngan an mga glorya-patri amo an mga anak.

—Oy! ayaw anay, Hermana Rufa; an amay-namon, maghimaya-ka-mariya ngan glorya-patri baga sugad han kannon, sud-an ngan tunluban nga asya an kinakaon han mga

santos . . .

—Diri ito asya! Inawa la, ikaw nga sinusugad mo hito pangadi diri mo kinakarawat iton imo pinangangaro.

—Ngan ikaw nga sinusugad mo man hito iton imo pangadi waray mo man liwat nakukuha hiton imo pagnino-bena! — nabaton hi Sipa.

—Hino?— namarat hi Rufa, binmuhat; —diri pa la maiha nawad'an ako hin pasi, nangadi ako kan San Antonio, hin-agian ko, nahabaligya ko pa ngani hin mahal, aba!

—Asya ka ano? Salit nasiring an imo kaamyaw nga imo kuno iginbaligaya an iya pasi.

—Hino? Hin kawaray alo! Ano, sugad ak ha imo . . .!

Tinmabag an magturutdo pagtuhay; waray na nahanunumdom han mga amay-namon, say na la naluluwas han mga baba an mga kapasian.

—Igo na, igo na! Ayaw kamo pag-araway mahatungod hin usa nga pasi! An mga Santos nga Sinurat naghahatag ha aton hin mga pananglitan; an mga irihis ngan han mga protestantes waray pakiaway han aton Ginoo Hesusukristo nga asya in nagpahapil ha dagat han kadam'an nga mga baktin nira, ngan kita nga mga binunyagan, labot la nga mga hermanos kita han Santisimo Rosario, magaaraway pa kita mahatungod la hin usa nga pasi? Maunano ha aton iton aton mga kasibang, an mga Hermanos Terceros?

Nangukoy ngatanan, nanhipanganga han halarom nga kinaadman han magturutdo ngan nagkahahadlok han isususun ha ira han mga Hermanos Terceros. An magturutdo kay hin-ayunan han ira pagsugot pinmalubad han tingog ngan mamulong:

—Diri maiha ipatatawag kita han padi. Kinahanglan nga sumatan ta kun hino aton han iya pinapapagpilian kakulop: kun hi P. Damaso, o hi P. Martin o an kuwadhutor. Ambot kun nagpili na an mga Terseros; kinahanglan kita magpili.

—An kuwadhutor . . . —sinmumpay hi Juana nga nag-aalang.

—Hmm! Iton kuwadhutor diri maaram magwali! —pulong ni Sipa; —gabay hi P. Martin.

—Hi P. Martin?— nariwa in usa nga diri naayon; —waray tingog, maupay hi P. Damaso.

—Ito, ito ngahaw!— nahakalipay hi Rufa. —Hi P.

Damaso ngahaw in maaram magwali; baga in komedyante!
Asya ito!

—Kundi diri ta hinsasabutan! — nagngurudo hi Juana

—Tungod kay halarom! . . . Basta magwali hin maupay!

Dida hini inmabot hi Sisa nga may tinukdo nga lidong;
naghatag hin maupay nga aga han kababayin'an ngan su-
maka han hagdanan.

—Sinmaka adto, saka man kita! — pulong nira.

Hi Sisa naabat nga duro an putok han iya kasing-
kasing dida han nagtitisaka hiya han hagdanan; waray hiya
sasabot kun ano an iya pagyayakanon ha Padi nga basi
diri mag-isog, ngan kun uunanhon niya hin pangatadungan
mahatungod han iya anak. Hadto nga aga pagbasibas gud
la, napasingadto hiya han iya sakob panguha han mag-
upay nga utanon ngan iya ibutang dida han lidong, hina-
nigan niya hin dahon hin saging ngan hin mga bukad. Na-
pakadto hiya ha ligid han salog pamliing hin pako kay ma-
aram hiya nga ayon han padi nga kinirabuan. Nagsul-ot hiya
han iya gimauupayi nga dugnitan ngan itukdo niya an lidong,
waray la niya pagsangpita an iya anak, ngan tumugbong ha
bungto.

Talinguha in diri pakaaringasa, naghinayhinay hiya
pagsaka, namamati hiya kun daw may tingog nga iya hiba-
tihan nga kilala, nga huboy pa ug batan'on.

Kundi waray niya hinbabatian ngan waray niya igin-
kita, salit nagpadayon hiya ngadto ha kusina.

Didto nagpaniplaton hiya ha ngatanan nga kapiliwan:
an mga suruguon ngan mga tanod waray la ha iya pangi-
nginano. Naghatag hiya hin katalahuran, sakuri hiya nga bi-
naton.

—Diin ko ibubutang inin mga utanon? —nagpakiana
waray la hiya pagtagad.

—Dida . . . bisan diin! — binmaton an parapanluto wa-
ray ngani siplat kay nalilibang han iya buhat: nag-iinihaw
hin usa nga kapon.

Ginhapid ngan ginturupad ni Sisa ha bawbaw han la-
misa an mga tarong, mariguso, patula, sarusalida ngan han
mga udlot hin pako. Katima, ibawbaw an mga bukad ngan
hapahiyom, ngan pumakiana ha usa nga suruguon nga ma-
uruupay in kaburut'on kay han parapanluto:

—Makahimo ako pakighimangraw han padi?

—Masakit,— binmaton hin gutiay la nga tingog.

—Hi Crispin? Maaram ka kun aadto ha sakristiya?

An surugon nahapahungat.

—Hi Crispin?— nagpakiana, nagkukuriot. —Waray didto ha iyo balay? Ano, buot ka magdiwara?

—Hi Basilio aadto ha balay, kundi hi Crispin pinmabilin dinhi, — ngani Sisa; —karuyag ko igkita . . .

— Oo! — nagsiring an surugon; — pinmabilin dinhi kundi unina . . . pagkaunina kumalagiw, nangawat anay hin damo nga butang. Agaaga pa kanina sugon ako han padi pagpakadto ha kuwartel pagpasabot han Guardia Civil. Tingali kun nagpakathon na hani ha iyo balay pagbiling han kabataan.

Hi Sisa nanarop han talinga ngan magnganga, kundi an iya mga im-im nagkikiniwakiwa la waray pakakaluwas hin bisan ano nga pulong.

—Pastilan ito nga imo mga anak! — sinmagbang an parapanluto. —Sinasabot gud nga maupay ka nga asawa: iton imo mga anak nasupo han amay! Ngan iton gütaiy malabaw pa ngani!

Hi Sisa nagtikang pagtinangis hin magpait nga luha ngan nahapalingkod na la dida hin usa nga bangko.

—Ayaw dinhi pag-inuwang! — ginuliatan han parapanluto; —diri ka nasabot nga masakit an padi? Didto ha tuna pag-uraw!

Linmusad an makaluluoy nga babayi nga baros igin-titikwang dida ha hagdanan dungan han namamaghigaw-higaw nga mga hermanas mahatungod han sakit han padi.

Tinahuban hin alumpay han waray palad nga iroy, an iya nawong, ngan pigungan an iya pagtangis.

Han pag-abot niya ha tuna naniplat hiya anay, baga nag-alang, katima, sugad hin may ada niya hinturunan, pumaharayo hin dagmit.

XIX

GIN-AGIAN HIN USA NGA MAGTURUTDO HA
LIBURAN

“El vulgo es necio y pues lo paga, es justo
Hablarle en necio para darle gusto.”

Lope de Vega⁽¹⁾

An danaw, libot han iya mga bukid, nakaturog hin hilom, iton kahilom nga malimbong han dagko nga mga binuhat, daw sugad hiton waray sabat han bagyo han nahauha nga gab-i. Ha siyahan nga mga sulhog han silaw nga napukaw han mga uraramag dida ha bawbaw han tubig, say dayon malalantaw ngadto ha kasidsiran han langit in nanlalandaw nga mga lambong: asya an mga baluto han mga mangirisdan nga nagbubutong han ira pukot; mga balalong ug mga paraw⁽²⁾ nga nanmimitad han ira mga layag.

Duduha katawo nga magkasi luto nagtitinan-awon han tubig tikang didto ha usa nga pangpang; usa ha ira amo hi Ibarra, ug an iya kaupod amo in usa nga batan'on nga ubos ngan masamdong an panagway.

—Asya ini dinhi! — nagsiring ini nga batan'on; — dinhi huluga an lawas hadton imo amay. Nganhi kami, hi tenyente Guevara ngan hi ako, pagdad'a han kamposantero!

Ginumos hin paghinangop ni Ibarra an kamot han batan'on.

—Diri mo sadang ha akon igpasalamat! — binmaton ini. —Damo in utang ko nga kaburut'on hadton imo amay ug waray ko nabuhat ha iya kundi pag-upod na la paghugos. Nakanhi ako hini nga bungto waray ko kilala, waray ko upod nga ha akon nagpakilala, waray ko ngaran ngan waray ko katigayunan, sugad yana. An sinundan ko inmiwas, binayaan an liburan kay namaligya hin tabako. An amay mo in nag-agak ha akon, asya in nagbiling ha akon hin balay ug tinmabag han ngatanan ko nga kinahanglanon ha kauswagan han pagtutdo; napakada hiya ha liburan ngan nanhahatag hin tigpira nga kuwarta han kabataan nga kablas ug mag tinuunon sugad man hin basahan ngan hin papel. Kundi ini, kay amo na gihapon, an mag-upay nga katigayunan, waray la pag-iha.

Hi Ibarra tinmukas ngan baga sugad hin nangadi hin maiha. Katima umatubang ha iya kaupod ngan masiring;

—Nagsiring ka nga an akon amay nabulig han kabataan nga mga kablas, yana?

—Yana nananalinguha han ira nahihimo, nagpapakurat kun usahay, — binmaton an batan'on.

—Kay ano man in kasugad?

—Tungod hiton ira mga gusi nga dugnit ngan hiton kaarawdon nga diri na sadang isiplat.

Hi Ibarra waray pagtingog.

—Pipira iton imo gintututduan yana? — nagpakiana tuyo in kasayod.

—Kapin hin duduha kagatos iton aada ha listahan ngan kakaruhaan la kaglima iton nabutho!

—Ano man in kasugad hito?

An magturutdo ha liburan nahapahiyom hin masamdong.

—Kun igsumat ko ha imo an nakakasugad halaba kau-pay ngan masumo nga kaagi ig-asoy, — nganiya pa.

—Ayaw pakasiring nga inin akon pagpakiana usa ha nga waray hinpapatungdan nga pagkasayod, — nagsiring hi Ibarra nga, nahimuot, nagkikinita han kahigrayuan. — Nakapanhunahuna ako hin maupay; ha akon pagsabot kun tumanon ko an mga gintalinguha hadton akon amay makakaagi ako hin buruhaton nga mauruupay pa han pagtinangis ha iya, marumaypulos pa han pagdumot pag-ibinubulusan. An iya linubngan asya an marahalon nga Kahiladman ug an iya mga kaaway amo an bungto ngan hin usa nga padi: ginpapasaylo ko an bungto tungod han katapang, ngan gintatahod ko an padi tungod han iya katungdanan ngan tungod man liwat kay karuyag ko nga pagtahuron an Tuluuhan nga amo in naghatag han kapawaan han katig-uban. Karuyag ko magpalambrag han mga hunahuna hadton naghatag ha akon hin kusog, sanglit buot ko hisayuran kun ano an mga kakurian nga gin-aagian dinhi han pagtutdo.⁽³⁾

—An aton tuna magdudumdom ha imo ha kamaihaan, senyor, kun matuman mo an magpakaruruyag nga talinguha hadton imo amay!—nagsiring an magturutdo.—Karuyag mo hibaruan an mga kakurian nga gintatara han pagtutdo? Kun asya man, ta, dida hinin aton yana kabutangan, kun diri kabuligan hin tapuran nga gahom an pagtutdo diri manta mahihimo, siyahan kay an kabataan waray pagkaaghat ug waray susgaranan, ikaduha tungod kay bisan pa pananglit may maada, binabagi han kawaray katigayunan nga bi-

san la ano ngan han damo nga mga kahihirutan. Nasiring nga didto ha Alemanian, wawalo katuig an pagtuon dida ha mga liburan han bungto han usa nga anak hin parauma; hino in maruruyag dihi ha aton pagkinarag bisan la katu-nga hito nga panahon kun waray bunga nga ginpupulsan? Nagpapakabasa, nagpapakasurat ngan nagpapakatanog hin haglaba nga bahin hin usa nga basahan, usahay bug-os nga basahan, waray pinananabutan matig-usa kapulong; ano in kaupayan nga nakukuha ha mga liburan han anak han aton mga parauma?

—Ngan ikaw, nga sayod ka han karat'an, kay ano nga waray ka paghunahuna hin katigayunan?

—Hay! — binmaton, masakit ipinipiling an ulo; —usa nga ubos nga magtuturdo, nga nag-uusaan, diri makakaakos pag-atubang han mga kahihirutan, han kadam'an nga mga pagburut'anan. An siyahan nga ginkikinahanglan asya an liburan, an balay, diri sugad yana nga aadto ako pagtuturdo, tupad hiton kotse hiton padi, ha sirong han kombento. Didto an kabataan nga buot magbasa hin dagko nga tingog, kaiya nakakaaringasa han padi nga usahay danay lumusad naglililigsa, labi na kun tinutulos, ngan gin-guguliatan, usa hay ginpapakaaluhan, ako. Sugad hini, sayod ka, diri mahihimo an pagtuturdo ngan pag-aram; an bata diri na nagtatahod han iya magtuturdo kun makakita na nga ginpasiparahan nga diri la nabaton pagpakita han iya katanungan. An magtuturdo, basi pamatian, basi an iya kaladnganan diri pagruhadunaan kinahanglan nga may dungog, maupay nga ngaran, makatarag-ob, diri pinugngan ngan, tuguti ako nga mahanabi hin makasasakit nga talagudti nga nanhinabo. Naghunahuna ako hin pagpalakat hin bag-o nga mga paagi, gintinawaan la ako. Tungod han pagtalinguha ko pagpakaupay han karat'an nga iginsumat kona ha imo, nagtuturdo ako hin kinatsila han kabataan tungod kay, labot nga iginsumago han Pamunuan, nakasiring ako nga makakaupay han ngatanan. Say ko ginamit an masarusayon nga paagi, an paagi han mga asoy ug mga ngaran, waray ako gamit han mga lagdaan; naghunahuna ako pagtuturdo han gramatika unina kun magpakasabot na han yinakanan. Kahagos hin mga pira kasimana, an mag-uruupay in ulo haros nagpapakasabot na ha akon ngan nagpapakatukod na hin tagpira nga yayaknon.

An magtuturdo in mukoy ngan бага nagruhaduha; ka-

human, baga sugad hin may tinurunan, nagpadayon:

—Diri ko angay ikaawod an kaagi han akon mga kabudlayan ha buot; bisan hino dida hini nga kamutangan magsusugad ha akon. Sugad han akon na nahiasoy, maupay an lakat ha pagtikang; kundi, mga ikapira kaadlaw nga nahagos ipinatawag ako ni P. Damaso, an padi hadto dinhi, ipinakuha ako han sakristan mayor. Tungod kay diri pa ako hadto nakilala han iya batasan ngan nahiroto ako hin paghinulat ha iya, sinmaka ako dayon, naghatag ako hin katalahuran ngan hin maupay nga aga ha kinatsila. Kabatasanan han padi kun ginhahatagan ko hin katalahuran in pagduhol han iya kamot pagpaharok, kundi hadto binutong an kamot ngan waray ngani ha akon baton nagtikang hin harahara nga dapit badyangas. Pinmihaw ako; nakada hadto tambong an sakristan mayor. Waray ako dayon hibaro kun ano akon pamumulungon; nagkinita na la ako ha iya, kundi hiya nagpadayon hin harahara. Nagtitikangalas na ako ngan naabat ako nga tingali kun hinalidalian ako, kay diri bakay matinumanoon kita nga binunyagan pagpapakaluhan la kita. Nag-iiparakiana na ako nga abaton ko nga tinmigda pag-ukoy hin tawa ngan manampalas, siniring ako hin dako nga pakatamay: “**Buenos dias, ha? Buenos dias!** Kamakalilipay! Maaram ka na magkinatsila” ngan magpadayon pagtinawa.

Hi Ibarra waray pakailob han iya taraw'on.

—Nahakakatawa ka, — nagsiring an magtuturdo nga nagtitinawa man liwat; —ig-aasoy ko ha imo nga hadto waray gud ako hikatawa. Nagtitinukdaw ako; inmabat ako nga an akon dugo sinmaka ha akon ulo ug in usa nga daw kikidlat nakapasirom han akon pangitaan. Ginkikinita ko an padi nga harayo, harayo kaupay; dinmuok ako ngadto ha iya pag-ibaron, bisan waray ko sasabuta kun ano an akon pagyayaknon. An sakristan pinmabutnga, hiya tinmukdaw ngan mamulong ha akon hin ungud-ungod ha tinag-alog: “Ayaw ako gamiti hin mga hinuram nga ginawi; pag-ilib pagyakan hiton imo kalugaringon nga yinaknan ayaw paghinugawi an kinatsila kay diri ito ataga ha iyo. Nakilala ka han magtuturdo nga hi Ciruela?⁽⁴⁾ Hi Ciruela asya in usa nga magtuturdo nga diri maaram magbasa ngan nagtukod hin usa nga liburan.” Buot ko unta kaptan, kundi dinmankulos ngadto ha sakob han iya sulod ngan magsada hin tigda han iya purtahan. Ano in akon bubuhaton,

ako nga sakuri may nakakarawat nga suhol, nga basi ko masukot kinahanglan ko an **visto bueno** han padi ngan kinahanglan nga makadto ako ha Kabesera han lalawigan? Ano in mabubuhat ko ha iya, hiya nga asya an siyahan nga punuan ha kalag, ha gawi ug ha pamatasan ha sakob han bungto,⁽⁵⁾ nga pinasasarig han iya katig-uban, nga kinahadlukan han Pamunuan, manggaranon, makagagahom, parakianhan, pamaratian, tinutuod ngan unob nga ginsasaho han ngatanan? Kun pagpakaaluhan ako kinahanglan ako umukoy la; kun bumaton ako pagpapaiwason ako dida han akon turumanon ngan mawawad'an pa ako han akon nabubuhian, ngan diri dida hito maghihikaupay an panagtuon han kabataan, mangungugop ngani lugod han padi, ikangangalas ako ngan pagngangaranan ako hin malabyaw, dako in buot, palabilabion, maraot nga binunyagan, waray batasan ngan tingali pa ngani sidngon nga diri makikatsila ngan pilibustero. An magturutdo ha liburan diri ginpapamulat nga mamayhibaro ngan pagsabot; ginkikinahanglanan la hin pag-antos, pagpaubos, kawaray uswag ngan, pasayluon la ako han Dios kun nagdiwara na ba ako han tinatangduan han akon kasingkasing ug pangatadungan, kundi dinhi ako katawo hini nga tuna, kinahanglan nga ako mabuhi, may ada ko iroy, salit matubyan na la ako han akon palad sugad hin usa nga patay nga ginraranan han sulog.

—Ngan tungod la hini nga makauulang nawarayan ka na paglaom tubtob ha kadayunan? Ngan sinugad mo na la hito nga kaukoy tikang hadto?

—Tubangan pa la nahamaan ako!— binmaton; —asya la ito unta an akon mga kasakitan! Matuod man gud tikang hadto ikinangangalas ko na an akon turumanon; nag-isip ako pagbiling hin iba nga pakabuhi, sugad han akon sinundan, tungod kay an buruhaton kun gindadad'an na hin kaurit ug kaalo nagiginkasakitan, ngan tungod liwat kay an liburan nakakapahanumdom ha akon ha matag-adlaw han akon ma-kaalo, nga nakakahatag ha akon hin magpait nga mga uras. Kundi ano in bubuhaton? Diri ko buot pagtug-anan hi nanay; kinahanglan nga sumatan ko nga an iya tulo katuig nga pag-inantos makahatag la ha akon hini nga kinaadman nga diri kawang ngan usa ko nga kalipayan, kinahanglan nga sidngon ko nga ini nga akon gin-adman kinukuhaan ko hin kabuhian ug dungog, nga an akon buruhaton makaliliaw, an akon dalan sinabngan hin mga bukad, nga an pagtuman ko

han akon mga katungdanan nakakahatag ha akon hin kasangkayan; nga an bungto nagtatahod ha akon ug naghuhunahuna ha akon; kun diri ko sugaron hini, bisan kun waray ko kalipayan la gihapon nga dadangatan, paghahatagan ko pa hin kasakit in usa nga tigurang, salit, labot la nga waray himurulsan, magiginsala ko pa liwat. Nagpadayon na la ako dida han akon turumanon ngan waray ako himaan; nag-isip ako hin pangahas.

An magturutdo ha liburan hinmunong nadaliay, katapos magpadayon liwat:

—Tikang hadto nga adlaw nga pagpakaaluhi ha akon hin waray haros nag-inisip-isip ako han akon pagkahimtang ngan inabat ko nga matuod man gud uraura ako hin kawaray sarabutan. Nangahas ako pag-aram adlaw gab-i han kinatsila⁽⁶⁾ ngan han ngatanan nga nahananabi han akon turumanon: an tigurang nga pilosopo asya ha akon in nagpahuram hin mga basahan; ginbasa ko ngatanan an akon hinkaptan ngan gin-ulit-ukit ko an akon ginbabasa. Tungod han mga bag-o nga panhunahuna nga akon naburo dida han mga basahan inmiba an akon pamurubuot ngan inabat ko in kadam'an nga butang nga lain na hadto an akon pagpahamutang yana. Inmabat ako hin mga sayop dida han hadto inabatan ko hin kamatuuran, ngan hinkit'an ko in kamatuuran dida han yadto pag-inaw ko бага mga sayop. An paglamba,⁽⁷⁾ pananglit, nga tikang pa ha kamaihan amo an kasuruk'an dida ha pagturun'an, nga hadto pinakakasiring ko amo la an masarig nga nakakaaghat han kabataan pagtuon (kay asya an iginpahiara ha aton) pinakasing ring ko unina nga diri la kay diri nakakabulig han pag-uswag han bata kundi kay nakakaraot pa ngani lugod. Nagmatuod ako nga diri mahihimo in pakapagpainuino kun aada pagkikit'on an rabingki ngan han palmita; an kahadlok ngan han kulba nakakapalisang bisan hadton may ada kaisog, ngan labot pa, an panhunahuna han bata makusog pa ngan madarudagmit matandog. Ngan tungod kay basi dumukot ha ulo an mga pagturun'an kinahanglan nga mamay-kamingaw ha gawas sugad man ha sakob han kasingkasing, nga mamay-ada paghunong an kalag, nga magmahusay an paniplat sugad man an panumduman ngan mamay-ada kaburut'on; nakahunahuna ako nga siyahan kinahanglan nga an kabataan mamay-ada pagtapod, pagsarig ug pagsaho ha ira ngahaw. Inmabat ako liwat nga an pagtan-aw ha matag-adlaw han mga panlamba nakakakuha han

kalugaringon nga dungog nga amo an ikinabubuhi ha kalibutan, salit nawawara man an kaalo nga makuri na bumalik. Kinita ko liwat nga kun in usa ginlalamba, nahakakalipay nga paglalambahon man adton iba ngan natunga kun nakakabati han tangis hadton iya igkasi; ngan adton tinatapurahan hin paglamba, bisan kun ha siyahan nagkukuri pag-sugot, ha urhi nahaaara ngan hinmamaruyagan unina hiton iya makasasakit nga turumanon. An nag-agi nakapangirhat ha akon, salit naghunahuna ako hin pagbawi han mga adlaw nga akon inaatubang, pagbalhin han una nga mga agi. Nagtalinguha ako nga magmalipayon ug magma-himyangon an pagtuon, gintuyo ko nga an kartilya diri na magin-usa nga maitom nga basahan nga binaribhan hin mga luha han bata, kundi usa nga sangkay nga magpapakita ha iya hin mga katingalahan nga diri pa dayag; nga an liburan diri hungkuan han mga kasakitan, kundi kaliliawan han panhunahuna. Sanglit ginkuha ko ha hinayhinay an mga lamba, gindara ko ha balay an mga rabingki ngan liniwanan ko han pagpaisan-isan ug pagsaho ha ira ngahaw. Kun pananglit may ada pagturun'an nga waray hibarui akon la pinakakasiring nga waray pa karuyagi pagtuon, diri kay kawaray ipinakatakos; ginpatatuod ko nga, diri kay kulang, kundi sangkap hira hin pagsabot han pagturun'an, ngan ini nga ira tinuturan kay ira gintalinguha nga magmatuod nakakaaghat ha ira hin panagtuon, kay an pagsarig nakakaaaghat han tawo pagsantop han kakurian. Ha siyahan бага sugad hin diri mahihimo adto nga paagi: damo in nagpangiwat; kundi akon la iginpadayon ngan inmabat ako nga ha hinayhinay hinmataw an mga kaburut'on, darudamo na nga bata an nabutho ngan masurusukot na; ngan an bata nga gindadayaw ha kadam'an, han kabubuwas du-duha na kapilo an gin-aadman. Ha gilayon nahabantog ha bug-os nga bungto nga diri ako nalamba; ipinatawag ako han padi, ngan tungod han paghirot ko nga hanabo in sugad han una, ginhatagan ko la hin mamara nga katalahuran ha tinag-alog. Dida hini nga amon pagkakita waray hiya tawatawa. Ginsiring ako nga iginsusulog ko an kabataan ha maraot nga dalan ngan ginkakaragan ko an panahon, nga diri ako nagtutuman han akon katungdanan, nga an amay nga nagpapasibaya han lamba nangingibaiba han iya anak, siring han pulong han Espiritu Santo, nga diri nasulod an hibaro kun diri padug'an an panit⁽⁸⁾ ug iba pa, nga mga

kasiringanon han mga panahon pa han mga **barbaros** nga iya ha akon iginpabati, baga sugad hiton igo na nga sidngon han mga kadaan basi maginsusgaranan; kun asya ito angay kita tumuod nga namay-ada man gud hadto mga magpakangingirhat nga kamanampan tungod kay ira man ipinanhimo hin ladawan nga bato dida han ira mga puy'anan ug mga singbahan. Ha katapusan gintugon ako nga magmakurimot ngan balikon ko an una nga mga paagi, kay kun diri igsusumat ako niya ha Alkalde. Diri la ini amo an dinangatan ko nga karat'an: mga ikapira kaadlaw tikang hadto naghin-ulpot ngadto ha sirong han kombento an mga amay han kabataan ngan nagkasuruk'an ako han ngatanan ko nga pangalam-agam ug pagpaumaya. Nagtikang hira hin pagdinayaw han una nga mga panahon nga mag-upay in batasan han mga magtuturdo nga namamagtutdo sugad han pagtutdo ha ira han ira kaaapuyan. "Asya adto in mga magaram!" nasiring hira; "Nanlalamba adto ngan ira gintatadong an kahoy nga baliko. Diri adto mga kabataan pa, mga tigurang adto nga mga lasgod, mga ubanon ngan magpinatas! Hi D. Catalino, an labaw ha ira ngatanan ngan nagtukod hadto nga liburan, diri nalamba kun diri tagkaruhaan kaglima, salit damo in nanhibaro ngan namagpadi. Baa! an una nga mga tawo mag-uruupay gad ha aton, oo, mag-uruupay ha aton". An iba waray tutunga hini nga waray haros nga mga pasamingay, nagsiring gud ha akon hin buyagyag nga kun akon igpadayon an akon paagi diri manhibaro an ira mga anak ngan mapipirit hira hin diri na pagpasulod ha liburan. Kawang la an akon pangatadungan ha ira, waray ako nira tutuura kay batan'on pa ako. Tubangan pa la nagin-ubanon ako! Pinadidig-unan ako nira han pangatadungan han padi, ni Pulano, ni Sutano⁽⁹⁾ ngan hira ngahaw kay nasiring hira nga kun waray hira paglinambaha waray hira unta hinbabaruan. An pag-ugop nga iginpakita ha akon hin pira katawo nakatarutam-isay hin gutiay han uraura kamapait hini nga pagkasugad.

Tungod hini, binayaan ko in usa nga palakat nga ka-human hin masiwat nga pangahas nagtitikang na unta pamunga. Dako an akon kangaralson, gindara ko liwat han kabuwas ngadto ha liburan an mga rabingki ngan tikanngan ko an minananap nga turumanon. An kamalinaw nawara ngan binmalik an kamasamdong pagguop han mga nawong han kabataan nga nagtitikang na ha akon paghigugma: asya la hira an akon kasangkayan, amo la hira an

akon mga higara. Bisan kun gintatalagudti ko an mga lamba ngan ipinahihinay ko tubtob han kaangayan, an kabataan pinangungurian gihapon, nanhihiubos ngan namamagtangis hin duro. Napaabot adto ha akon kasing-kasing ngan bisan ha sakob han dughan ko nauurit ako han ira waray himangkaagan nga mga kag-anak, diri ako nakakahimo hin panimulos dida han mga waray sala nga kabataan nga nanhihidara han mga linurong nga tinuuhan han ira mga kag-anak. An ira mga luha nakakatunaw ha akon; an akon kasing-kasing nahuot na ha akon dughan ngan hadto nga adlaw binayaan ko an liburan nga diri pa uras ngan mapasingadto ako ha balay ngan magtinangis ako didto ako la nga usa . . . Tingali hapausa ka hini nga akon kamadali alpan hin kasakit, kundi kun ikaw in nakada han akon kamutangan nasabot ka. An tigurang nga D. Anastasio nagsiring ha akon: "Nangangaro hin lamba an mga kag-anak, kay ano nga waray mo say panagi?" Dara hini nga mga kasugad nasakit ako.

Hi Ibarra nagpipinamati, nanhuhunahuna.

—Han pag-upay ko bumalik ako ha liburan ngan inabat ko nga an akon mga tinutduan inmiban ngada ha ikalima na la kabahin. An mag-uruupay nangiwas han pagbalikan ko han kadaan nga paagi ug an nanhibilin nanmumutho lugaring paglikay didto ha ira han mga buruhaton, kundi waray may nahakalipay, waray may nagpasalamat han akon pag-upay: waray la ha ira, mag-upay ako diri, tingali ngani namaghingyap pa nga madayon la ako anay kasakit kay an linmiwan ha akon, bisan la kun darudamo lumamba, talagsa la umulpot. An iba ko nga tinutduan, an napipirit han ira mga kag-anak hin pagbutho, ngadto kakadto ha lain nga karadtuan. Ako in ginsasayop tungod kay akon gin-uugayan. Kundi may uusa nga anak hin hurunanon nga babayi nga tiglaoy ha akon han kasakit ko waray pakabalik tungod kay sinmulod katanod: an sakristan mayor nasiring nga an mga tanod diri angay sumulod ha liburan kay manhihiubos.

—Ngan gin-ilog mo na la an imo bag-o nga mga turutduan? — nagpakiana hi Ibarra.

—May mabubuhat ko nga iba?—binmaton. —Matuod, ha sulod han panahon nga masakit pa ako, tungod kay damo in lunlon la nanhininabo, naliwanan kami hin padi. Namayada ko bag-o nga paglaom ngan sinmari ako pagpalakat hin lain nga paagi basi an kabataan diri magkarag han ira pana-

hon ngan pagpulsan an mga latos ha ira; nga mamay-ada kunta bunga nga ira pagpulsan han ira pagkawawad-i hin alo asya, an isip ko. Naghunahuna ako nga, kay diri na man la ako nira mahihimo hin paghigugmaa, nga mamay-ada nira hinumduman ha akon nga himurulsan, nga ha akon pagdudumdumon nga diri uraura kapait. Sayod ka man nga ha kadam'an nga liburan kinatsila an mga basahan, sapayan han Catecismo kay tinag-alog nga barubalhin, lain kun iba nga katig-uban an hin-aapihan han padi. Ini nga mga basahan asya an nobena, mga trisahiyo, katesismo ni Astete nga kinukuhaan hin hibaro ha tuluuhan sugad han basahan han mga irihis. Tungod kay diri man nahihimo in pagtutdo han kinatsila pati an paghubad hini nga mga basahan ha kalugaringon nga yinaknan, ginsarian ko an pagliwan hin talagudti, han mga haglipot nga bahin hin mga himurulsan nga barasahan ha tinag-alog, sugad pananglit han mahatungod han Pamatasan ni Hortensio ug Felisa, an mga pira nga taramdan mahatungod han Paninamon ug iba pa. Usahay ako ngahaw in naghuhubad han mga hagligot nga barasahan mahatungod han kaagi han Pilipinas ni P. Baranera, nga akon ha ira unina igindidikta basi tirukon ha usa nga kwaderno, ngan dinudugangdugangan ko hin talagudti nga akon pahamatngon. Tungod kay waray ko mga mapa nga akon pagtututduan han Geografia nagsubad ako hin usa nga mapa han lalawigan nga akon nakita didto ha Kabesera, ngan dida hini nga akon sinubad, nga inaayawan ko na la han mga baldosa ha sirong han kom-bento, gintutduan ko hira hin mga pira nga hisarabutan mahatungod hinin aton tuna. Dida hini ngahaw an kababayin'an na man an namag-inaringasa; an kalalakin'an nanhikatawa la kay isip nira adto usa na man han akon mga katinuyawan. Ipinatawag ako han bag-o nga padi ngan, bisan la waray ako pagbusai, ginsiring ako nga siyahan say ko turunan an tuluuhan, ngan ugsa igtutdo ito nga mga butang kinahanglan iksaminon anay an kabataan kun anad na ba han Opreser, Trisahiyo ngan Doktrina Kristiyana.

Asya ini an akon hinlalangkagan yana, pagtalinguha nga an kabataan magkahihimo nga mga pikoy, nga managayinawyaw hin waray tamudtamod han kadam'an nga yangbaton nga waray nira sinasabutan bisan mausa kapulong. Damo na in maaram han opreser ngan trisahiyo, kundi naabat ako nga nagkukuri dida kan P. Astete⁽¹⁰⁾ kay kadam'an han akon mga tinutduan diri pa maaram maglalin-

lain han mga pakiana dida han mga baton ngan kun anó an karuyag sidngon hito ngaduha. Ug asya ini an aton kamamatyan ngan asya ini an pagsusundon han bag-o nga magkakatatawo, ngan didto ha Europa unob an paghiruhi-mangraw mahatungod han Kauswagan!

—Ayaw kita pagturaw! — binmaton hi Ibarra ngan binmuhat. —Gin-abiabi ako han tenyente mayor ngadto hin usa nga katirok ha tribunal . . . Tingali kun didto makaagi ka hin baton hiton kadam'an mo nga mga pakiana.

Binmuhat man an magturutdo kundi pinmiling han ulo, dara han iya pagruhaduha, ngan namulong;

—Kikitaon mo na nga ito nga imo ginhuhunahunaan nga iginumat ha akon masusugad hin dadangatan han akon! Abata la!⁽¹¹⁾

XX.

AN KATIROK HA TRIBUNAL⁽¹⁾

Uusa adto nga ruwang nga may nanapulo kagduha o nanapulo ba kaglima kametros an kahalaba ngan may wawalo o nanapulo ba an kahalug. An mga bungbong pinintaran hin apog ngan pinanhimuan hin agi hin uring hin usahay magraot, usahay maglaw-ay nga mga dagway nga pinanuratsuratan pa basi matukib an ira kahulugan. Ha usa nga piliw ngan ipinananandig ha puto, hin turupad, nakikita in may nanapulo nga mga daan nga surit-surit nga pusil, katampo hin mga amol nga sable, mga samsil ug mga talibong; asya adto an mga hinganiban han mga kuwadrilyeros.⁽³⁾

Ha usa nga katapusan han ruwang, nga sinabngan hin mga maghugaw nga biray nga pula, nakadto natatago, binitay ha puto, an retrato ni S. M. an Hadi; ha ubos han retrato, ha bawbaw hin usa nga tarima nga kahoy may lingkuran nga dako nga nagpapawada han iya mga butkon nga mga guba; ha atubangan may uusa nga lamisa nga kahoy nga tintaon ngan kunutkunot na hin agi han hilangkag, sugad hiton kadam'an nga mga lamisa didto hiton mga tabernas ha Alemanian nga karadtuan han mga magturuon. Mga bangko ug mga lingkuran nga mga agup-upon asya in nakakasangkap han mga ginamit didto ha sakob.

Asya ini an ruwang han tribunal nga titirukan, asya an panlatusan ug iba pa. Dinhi yana maghihiruhimangraw an mga punuan han bungto ug mga baryo; an hugpo han katigurangan diri natampo didto han kanan mga batan'on ngan usausa ha ira diri nagkakaarasdang: asya hira an magiginlawas han mga hugpo nga konserbador ug liberal, lugaring kay an ira pagkariwariwa ha mga kaburubungtuhan danay hilasngan.

—Diri ako nalilipay hinin tulos hini nga gobernador-silyo! — an pulong ni D. Filipino, puno han hugpo nga liberal, ha iya kasangkayan; — Tinutuyo gud ito niya hin pagpasibaya han pagsarusarabot mahatungod han garamiton nga salapi tubtob ngada ha urhi nga uras. Sabuta niyo nga nanapulo na la kag-usa kaadlaw.

—Ngan aadto pag-iiniha ha kombento pakigsinabot hiton padi nga aada masakit!— sinmumpay in usa han mga batan'on.

—Waray sapayan! — sinmagbang in lain; — andam na namon ngatanan. Basta diri la say pagkauruyunan iton kanan kalagasan panhunahuna . . .

—Diri, — an siring ni D. Filipino; — ako in magpapasaka han proyekto hiton kalagasan.

—Ano? Ano it im siring? — nanhinpakiana han namagpakabati ha iya, nanhihipausa.

—Nasiring ako nga kun ako in siyahan makapamulong, magpapahayag ako han nahuhunahuna han aton mga kasibang.

—Ta, inin aton?

—Ikaw hito in magpapahayag, — binmaton an tenyente, nahiyom, ngan say inatubang in usa nga batan'on pa nga ginhaupan;⁽⁴⁾ —magyayakan ka katima riwaha hiton akon pamumulungon.

—Waray kami ha imo sasabot, senyor! — sinmiring an iya mga kahimangraw, namamagruhaduha.

—Pamati kamo! — nagsiring hi D. Filipino hin ubos nga tingog ha duha kun tulo ba nga ha iya namamati. —Kantina han aga iginkita ako kanTasyo an tigurang.

—Ta, ano man?

—An tigurang nasiring ha akon: “Iton iyo mga kasibang nangangalas ha iyo, labi pa ngani hiton kangalas han lunlon niyo ipamulong. Karuyag niyo nga in usa nga tuyo diri mahimo? Igpahayag niyo, kay bisan maglabi ka-

himurulsan han kalo hin obispo diri manta nira uyunan. Ta, kun lupigan na kamo, igpahayag na ngahaw niyo an iyo na karuyag nga totoo ngan maupay say magluwas in usa la nga ubos niyo nga tampo, kay uyunan manta didto ha luyo kay dapit nira pagpahaubos ha iyo." Kundi ayaw kamo hini pagsumat.

—Kundi . . .

—Asya na man ngani, igpapahayag ko an panhuna-huna han aton mga kaaway, akon padadakuon nga uraura tubtob nga mapataraw'an . . . Saba! Aadi hira Sr. Ibarra ngan han magturutdo ha liburan.

An duha nga batan'on namaghatag hin katalahuran han namamaghurungko, kundi waray tampo han ira hiruhimangraw.

Ha mga pira kadali sinmulod an gobernadorsilyo nga nagkukuriot: asya hiya an tawo nga aton nakita kakulop nga nagdadara hin uusa kaarroba nga kandila. Pag-abot la niya umukoy an mga hiruhimangraw, an tagsatagsa naghinlingkod ngan waray kaiha magmingaw.

Linmingkod an Kapitan⁽⁵⁾ didto han dako nga lingkuran ha tungod han retrato han hadi, inmubo nakaupat, kun nakalima ba, ihinapyod an kamot ha ulo ngan ha bayhon, nangalinduon han siko dida ha bawbaw han lamisa ngan kuhaon liwat, binmalik pag-ubo ngan balikon liwat an iba pa nga kilos.

—Mga ginoo! — nagsiring katima, an tuman la nga nakakatingol; — nagpakatakos ako pagtirok ha iyo yana . . . ehem, ehem! . . . nagsasaurog kita han kaadlawan han aton patron S. Diego ha ika-12 hini nga bulan . . . ehem, ehem! yana nga adlaw ikaduha . . . ehem, ehem!

Pag-abot nganhi ig-inubo hin mahinay ngan mamara ngan waray na pakayakan.

Dida hini binmuhat didto han mga lingkuran han kalagasan in usa nga tawo nga may kakap'atan na an panuigon ngan kanan diri maabot an kahitaas han pamahungpahong. Asya hiya an manggaran nga Kapitan Basilio, kasibang ni adton D. Rafael, usa katawo nga nasiring nga tikang mamatay hi Sto. Tomas de Aquino an kalibutan waray na umuswag, ngan tikang hiya gumawas ha S. Juan de Letran⁽⁶⁾ an Kalibutan nagtipaisol.

—Tuguti ako niyo, talahuron nga kaginuuhan, nga mamulong mahatungod hin usa nga bahin nga kasuruk'an, — nagsiring. —Ako an siyahan nga mamumulong, bisan

kun may ada dinhi hinin mga katarambong iba nga labi kamaykatadungan ha akon, kundi ako in mag-uuna pamulong tungod kay dida hini nga mga bahin an pag-una pagyakan diri kay karuyag sidngon nga asya gud an una, sugad man nga an pagpaurhi pagyakan diri kay an nagyayakan asya gud an urhi. Labot pa, an mga bahin nga akon pamumulungon amo an mga kasuruk'an nga diri sadang urhion, salit karuyag ko say umuna pagyakan kay basi ini nga mga bahin mahimutang ha kaangayan. Sadang ako niyo tugutan, mga kaginuuhan, nga umuna ako pagyakan dida hini nga katirok diin ko hikikit'i in kadam'an nga mga bantugan nga mga pagkatawo nga amo an Sr. Kapitan naton yana, an nagkapitan nga pinili ko nga sangkay hi D. Valentin, an nagkapitan nga higara ko tikang ha kabata hi D. Julio, an aton hayaw nga kapitan han mga kwadrilyeros hi D. Melchor ug iba pa nga mga kaginuuhan nga, basi diri ko na halab'on, diri ko na la ngangaranan, nga iyo yana dinhi makikita. Pinangangaro ko ha iyo, mga kaginuuhan, nga tugutan ako niyo hin pakapamulong ugsa mamulong in lain nga tawo. Igkapalad ada nga ini nga katirok tumugot hinin ubos ko nga pinangangaro?

Ngan an nagyayakan yinmukbo hin matinahuron, nahapapahiyom.

—Makakahimo ka pagyakan kay aadi kami andam hin pamati! — nagsiring an mga kasangkayan nga iya pinanhinabihan ngan an iba pa nga mga tawo nga nakakasiring nga maupay hiya magyakan: an mga tigurang nagpipinangigham kay pinanhihiayunan ngan namamaghinaruhapyod han ira mga kamot.

Hi Kapitan Basilio, katima pamahid han balhas han panyo niya nga seda, nagpadayon:

—Tungod kay an mga kaginuuhan nagmakiaangayon ug matinuguton hinin akon ubos nga pagkatawo hin pagyakan ugsa in iba makapamulong, pagpapahimulusan ko ini nga pagtugot, nga iginawad hin maupay nga kaburut'on, ngan magyayakan ako. Naiisip ko han akon bug-os nga pag-isipan nga daw aadto ako ha butnga han gitatalahuri nga Senado Romano, **senatus populusque romanus**, siring pa hin aton, hadton magpakawiwili nga mga panahon nga tungod han kawaray ta palad diri na mabalik, ngan pangangaruon ko han mga **Patres Conscripti**, siring pa han mga pulong ni Ciceron, kun pananglit hiya in iini ha akon ka-

mutangan yana, pangangaruon ko, tungod kay kinukulang na kita hin panahon, ngan an panahon sugad hin bulawan, siring han pulong ni Salomon, nga dida hini nga himurulsan nga gayod nga pagkakasArabutan an tagsa ha aton magpahayag han iya nahuhunahunaan hin sayod, halipot la ug waray likaw. Pinamulong ko.

Ngan kay tinmunga ha iya ngahaw ngan han pamati han bug-os nga ruwang an nagyakan linmingkod, bisan kun sinmiplat anay hin kanan pakalabaw kan Ibarra nga nakadto nalingkod didto ha piliw, ngan hin usa nga siplat nga may dako nga kahulugan ngadto han iya mga kasangkayan sugad hiton karuyag niya sidngon: "Ano, maupay an akon kayakan, ano?"

An iya kasangkayan nagpakita man liwat hin sugad nga paniplat ngadto han mga karukabataan pa kay basi magkatutunaw hin kaawa.

—Yana makakahimo pagyakan an karuyag magyakan nga, ehem! —nagsiring an gobernadorsilyo nga waray pakatapos han iya pinamumulong . . . an ubo ngan han panharoy binmalik ha iya pagdangop.

Dida han kamamingaw hadto nga dalikyat daw sugad hin waray may naruyag nga pagngaranan nga **patres conscripti** kay waray naruruyag pagbuhat; dida hini hi D. Filipino nagpahimulos pagbuhat ngan mangaro nga katugutan pagyakan.

An mga konserbadores naggipakirukiro ngan naggipakirukinhahat hin may kahulugan.

—Igpapahayag ko an akon hunahuna nga gasto, mga ginoo, nga sadang ta igsaurog han patron! —ngani D. Filipino.

—Diri kami nauyon,—nagsiring an iba nga mga kaaway.

—Mga ginoo! —nagsiring hi D. Filipino, diri na haros makailob hin usa nga taraw'on; —waray ko pa igpahayag an nahuhunahunaan namon han mga batan'on nga aadi amon na inandam. Ini nga amon dako nga panalinguha natapod kami nga asya gud an pipilion hini nga katirok dida han iba nga mga panhunahuna, panhuhunahunaon pa, nga sadang mahimo han amon mga kasibang.

Ini nga kagaon nga katikang nakaurit gud kaupay han mga katigurangan nga namagsumpa **in corde** hin pagtipa gud ngatanan. Hi D. Filipino nagpadayon:

—May ada naton igin-andam nga 3,500 kapisos. Kun asya ini makakatukod kita hin usa nga pyesta nga malupig

hin kadako han ngatanan nga kinita na dinhi hini nga lawigan sugad man ha iba.

— Hmhmm! —naghinnurutob an diri natuod: — an bungto ha A nag-andam hin 5,000, an B 4,000 hmhmm! Kahambugan!⁽⁷⁾

— Pamatii ako niyo, kaginuuhan, basi kamo sumabot! —nagpadayon hi D. Filipino waray kaalantad. — Pinangangaro ko nga tindugon in usa nga dako nga paguwaan dida ha butnga han plasa nga kagagastuhan hin mga 150 kapisos!

— Diri makakasadang in 150, ibutang nga 160! —rinmiwa in usa nga konserbador nga unob.

— Ibadlis, ginoo nga Maghirilom, 200 kapisos nga andam ha paguwaan! —nagsiring hi D. Filipino. — Pinangangaro ko nga sabuton an katig-uban han komedya ha Tondo⁽⁸⁾ basi say magpaguwa ha sulod hin pipito kagabi nga mag-susunudsunod. Pipito nga paguwa nga tag-200 kapisos an bayad ikinagabi, mapaabot hin 1,400 kapisos, tigamni, Sr. Sekretaryo.

An katigurangan ngan han mga batan'on naggisirusi-plat hin panhipausa; an waray pananagkiwa amo an sayod hadto nga palakat.

— Pinangangaro ko liwat in dagko nga mga susuritan; diri ako hiton mga sugasuga la ug mga nagbibirik nga gudti nga kalayo nga asya an inaayunan han kabataan ug kataragan'an, diri ako hito. Karuyag namon in dagko nga pabuto ngan gidadagkui nga mga kuwitis. Pinangangaro ko in 200 nga dagko nga bomba nga tinagduha kapisos an usa ngan hin 200 nga dagko nga kuwitis nga amo gihapon an bayad. Ipapapanhimo naton hiton mga kastilyeros ha Malabon.

— Hmhmm! —binmul-ang in usa nga lagas; — usa nga paburuthon nga tinagduha la kapisos diri ako namumungol; kinahanglan an tinagtulo kapisos.

— Itigaman, 1,000 kapisos nga gagamiton nga bayad han 200 nga bomba ngan 200 nga kuwitis!

An mga katigurangan waray na pagpakailob; an iba nanmuhat ug an iba man namaghiruhimangraw.

—Labot pa, basi sumabot inin aton mga kahigrani nga bungto nga kita maaram gumawi ngan nahuhura kita hin salapi, — nagpadayon hi D. Filipino dinako an tingog ngan sinmiplat hin dalikyat ngadto han hugpo han kala-

gasan — pinangangaro ko; siyahan, upat nga ermano mayor ⁽⁹⁾ ha sulod hiton duha kaadlaw nga pyesta, ngan ika-duha, nga ha ikinaadlaw ipanlabog ha danaw in 200 nga piniritos nga ugang, 100 nga kapon nga relyeno ngan 50 nga inasal, sugad han binuhat ni Sila, kadungan ni Ciceron nga hinnanabihan pa la yana ni Kapitan Basilio.

—Asya, sugad kan Sila! —sinmumpay hi Kapitan Basilio, hin-ayunan. An panhipausa nagtitikadugang.

— Tungod kay magpapakanihi an kadam'an nga tawo nga mga salapian ngan tagsa ha ira magdadara hin tinagyukot kapisos ngan han ira mag-upay nga mga manok, ngan hin liyampo ⁽¹⁰⁾ ngan hin baraha, pinangangaro ko in nanapulo kaglima kaadlaw nga bulang ngan an bisan hino makagbukas ngatanan hin balay nga pasusgalan . . .

Kundi an mga batan'on namagkabuhat pagpugong ha iya: nagpapakasiring nga an tenyente mayor nabubuang na. An kalagasan nakigbari la hin dila.

— Ngan ha katapusan, basi diri ta hingalimtan an mga kalipayan han kalag . . .

An mga ngurutob ngan han mga guliat nga nadungog ha ngatanan nga piliw han ruwang nakaliga han iya tingog! diri na adto iba kundi usa na nga aringasa.

—Diri! —ginmuliat in usa nga diri napabaribad nga konserbador; — diri ko karuyag nga dayawon nga say naghimo han pyesta, diri! Papagyakana ako, papagyakana ako!

— Ginlimbungan kita ni D. Filipino — nasiring man an mga liberal, —diri kami mauyon! Binmalhin hiya ngadto han kalagasan! Ayaw kita uyon!

An gobernadorsilyo nga dinmugang hin kamasulub'on waray pananalinguha paghusay hadto nga kasamok: naghuhulat na la nga say hira in maghusay.

An kapitan han mga kwadrilyeros nangaro nga makagayakan; tinugutan, kundi waray pakabungat han baba salit binmalik na la liwat paglingkod, napihaw ngan nahakakaalo.

Iginkapalad nga binmaton hi Kapitan Valentin, an labi kamainalagayamon han mga konserbadores, ngan nagyakan:

— Diri kami makakahimo hin pagtugot han pinangangaro han tenyente mayor ⁽¹¹⁾ tungod kay hinlalasngan. Kadam'an nga mga paburuthon ngan kadam'an nga mga gab-i nga igkokomedyang angay la ito hin usa nga batan'on pa, sugad han tenyente mayor, nga makakahimo pa paginagma hin kadam'an nga gab-i ngan makakahimo hin pa-

mati hiton binutubuto hin diri mamumungol. Nagpakiana ako kun ano an baga ha ira hinin mga tawo nga may ada mga buot, ngatanan nariwa han pinangangaro ni D. Filipino. Diri ba asya, kaginuuhan?

— Amo! amo! —nagsarabat hin pagsiring an mga batan'on ngan han kalagasan. An mga batan'on nanhihikalipay hin pamati hin sugad hadto nga lagas magyakan.

— Ano in kinahanglan ta hin uupat nga hermano mayor? —nagpadayon an tigurang. — Ano in karuyag sidngon hito nga mga ugang, mga kapon ug mga inasal nga ilalabog ha danaw? Kinahambugan! Masiring an aton mga higrani nga bungto, ngan unina magpupuasa kita hin kanan tunga hin tuig. Ano in labot ta kanda Sila ngan han mga romanos? Gin-abiabi na ba kita nira ngadto hiton ira mga panagtawo? Ako, waray pa ako karawat hin surat ha pag-abiabi tikang didto, aadi ako lagas na!

— An mga romano aadto pangungukoy ha Roma, didto han inuukyan han Papa! —hinuringan ni Kapitan Basilio.

— Kasasayod ko pa la! —nakasiring an tigurang hin waray kaalantad. — Tingali kun namamagpyesta adto hira, kun mga bihilya, ngan an Papa nagsusugo nga ipanlabog ha dagat an mga karan'on basi diri managpakasala. Kundi, bisan la, iton iyo pinangangaro diri matutugutan, diri mahihimo, usa nga kabinuangan!

Hi D. Filipino nga riniwa hin siniguro, nag-isol han iya pinangangaro.

An mga tigurang nga diri napapamaribad, nga pinanhihiayunan han paglupigi han ira labaw nga kaaway, waray mabaraka pagkita nga nabuhat in usa nga batan'on nga ginhaupan ngan mangaro nga makagyakan.

— Pinangangaro ko ha iyo mga kaginuuhan, nga iyo ako pasayluon kun, bisan la ako batan'on pa, magpasipara pagyakan ha atubangan han kadam'an nga mga talahuron nga pagkatawo, diri la tungod han ira panuigon kundi tungod man liwat han ira kamagnanong ug ira kamapainuinhahan ha ngatanan nga mga pagkasarabutan, kundi tungod kay an mapiskay ha pinulungan nga Kapitan Basilio nagagda man han ngatanan nga magpahayag dinhi han ira panhunahuna, mahimo unta adton iya dinig-unan nga mga pulong nga usa nga sandiganan hinin ubos nakon nga pagkatawo.

— Ini nga bata maupay magyakan! Diri parayawnon! Maupay magpahamutang han mga pulong! — May hinsiring han tagsatagsa.

— Kanugon na nga diri maaram magdara hiton kamot! —nagmugo hi Kapitan Basilio. — Salit kay waray pagaram kan Ciceron!, ngan bata pa.

— Kun igpahayag ko ha iyo, kaginuuhan, in usa nga pangandam han pyesta, —nagpadayon an batan'on, — diri kay ginhuhunahuna ko nga iyo pakakasidngon nga maupay ngan iyo kakarawton; karuyag ko in pag-alagad gihapon han kaburut'on han kadam'an, kundi karuyag ko man liwat igpakita han katigurangan nga kami nakakapanhuhunahuna man hin sugad ha ira, tungod kay inaamon ngatanan an mga panhuhunahuna nga ha makaruruyag nga pamulong iginhayag dinhi ni Kapitan Basilio.

— Maupay, maupay! —nagsiring an nagkakadadayaw nga mga konserbador. Hi Kapitan Basilio nagpipinaabat tikang didto ha antaw, han batan'on, kun uunanhan in pagdara han kamot ha pagyakan ngan han pagpitad han tiil. An waray gud la kaaalantad amo an gobernadorsilyo nga nalilibang, o nagugupong ada, baga ngaduha la adto. An batan'on nagpadayon nahanunuyusoy na:

— An akon pangandam, mga kaginuuhan, asya ini: pagtukod hin bag-o nga mga kaliawan nga diri na an hinaraan ug nababatasan nga nakikita ha adlaw-adlaw, ngan an pagtalinguha nga an salapi nga aton natirok diri gumawas dinhi hinin aton bungto, nga diri makarag la ha mga paburuthon ug mga susuritan kundi hagamit hin mga butang nga himurulsan han ngatanan.

—Asya ngahaw! asya!— may hintangdo han mga batan'on; —asya ito an amon karuyag.

—Maupay ito! — sinmagbang an katigurangan.

—Ano in makukuha naton dida hiton uusa kasimana nga komedya nga pinangangaro han tenyente mayor? Ano in aton hibabaruan pagkinita hin mga hadi ha Bohemia ngan Granada nga namamagsugo papamugot han ulo han ira mga anak nga daraga, kun ibabala man hin kanyon, ngan katima an kanyon nagigintrono? Diri kita mga hadianon, diri man liwat kita mga barbaros, waray kita mga kanyon nga kun aton ito panagsubaron panhikikugon kita ha Bagumbayan. Ano ito nga mga prinsesas nga nasalamok hiton mga araway, nga naasa hin tigbas paluyuluyo, nga nakiaway hin mga prinsipe ngan nanlalayaw namamag-usaan

la ha mga bukid ug mga siong, baga sugad hin pinanmugkot hin banwaanon?⁽¹²⁾ Dida han aton mga batasan, hinihigugma ta an katam-is ug kahuboy han babayi ngan nahadlok kita pagkapot hin kamot hin usa nga daraga nga puros hin dugo, bisan pa kun adto nga dugo kanan muros, o kanan higante; dinhi ha aton iginkakaraot ug pinakaka-tampalasan ta an tawo nga nagpapasipara han iya kamot pagpahapon ha usa nga babayi, maprinsipe, maalperes, mahurunanon.⁽¹³⁾ Diri ba labi kamaupay kun say naton igpaguwa in nahananabi han aton kalugaringon nga mga batasan, basi habaro kita pagkuha han mga karat'an ug mga kasurusnan ngan dayawon ta an aton maupay nga pamatasan?

—Asya na, asya! — sinmumpay an iya mga kauruyon.

—May katadungan, — an siring han iba nga kalagasan nga namamagpinanmurubuot.

—Waray gud ako hito pakapanhunahuna! — nagngurutob hi Kapitan Basilio.

—Kundi, uunanhon man ito niyo pagpalakat?— pinmakiana an diri napabaribad.

—Masayunay!— nagbaton an batan'on. —Aadi dara ko in duduha nga paguwa nga sabuot ko, an magpinilion ug magpainuinhon nga katigurangan nga dinhi tirok yana panhihiayunan. Ginngangaranan, an usa "An Pagpili han Gobernadorsilyo", usa nga paguwa nga pataraw'an nga may lilima kabahin ngan ginsurat hin usa hinin mga tambong yana dinhi. An usa man may sisiyam kabahin nga mahapapaguwa ha sulod hin duha kagab-i ug asya in usa nga drama nga nahananabi hin mga butang nga diri lawasnon, ngan an mga paagi dapit pagsuson, sinurat hin usa han aton mag-upay nga mga parasiday ha lalawigan ngan ginngangaranan nga "Mariang Makiling".⁽¹⁴⁾ Han pag-abat namon nga naiiha na an pagsarusarabot mahatungod han mga karandaman han patron, ngan paghirot nga kablason kita hin panahon, ginbiling na la namon gidaan, hin hilom la, an mga manhihiapi han paguwa ngan amon pinapag-aram han ira guguwaon. Naglalaom kami nga usa kasimana nga pag-insayo igo na nga ipakakatanog nira han ira tagsa nga bahin. Ini, mga kaginuuhan, labot la nga bag-o, himurulsan ngan may katadungan ngan diri mahal: hin mga isurul-ot diri magkikinahanglan kay an aton

lugaringon nga pamanapton ha kabatasanan nga pag-ukoy mahagagamit.

— Akon bayad an paguwaan! — binmul-ang hi Kapitan Basilio.

—Kun may maguwa nga mga kuwadriyeros ipahuhuram ko an akon mga sakop!—sinmiring man an kapitan.

— Pati ako . . . pati ako . . . kun karuyag in tigurang . . . —pinmur-ang in usa nga ginmangkaaw, nagpapakatakos.

—Tugot! tugot! — nabati in kadam'an nga tingog.

An tenyente mayor ginduduas hin paghingusbo; ginpanluha an iya mga mata.

— Nagtatangis hin kaalo! — nakasiring an diri napa-baribad, ngan ginmuliat,—Tinatangduan hin waray na balingkutay.

Ngan tungod kay tinmunga han iya pakabulos ngan han paglupigi han iya kaaway, an tawo nagtikang hin pagdinayaw han iginpahayag han batan'on. Ini nagpadayon:

—Usa nga ikalima kabahin han salapi nga natirok mahihimo ta paghigamit ha panhatag hin mga premyo, pananglitan, han maupay nga bata ha liburan, han maupay nga paramangno hin hayop, han maupay nga parauma, parapangawil, kun parapangisda man, ug iba pa. Makakahimo kita pagbutang hin rumba ha salog ngan ha danaw, rumba hin kabayo, usa nga sinibuhan nga anibong nga daraplason ug iba pa nga mga uyang nga maaapihan han mga taga uma. Matugot ako nga dida hini, tungod han aton batasan nga diri na maliliwat, mamay-ada kita mga susuritan: mga mananagbirik nga kalayo ug mga kastilyo nga nakakahatag hin kaliawan nga makawiwili ug makalilipay, kundi diri ako natuod nga kinahanglan pa in mga paburuthon sugad han pinangangaro han tenyente mayor. Basi magmaribhong an pyesta, duha nga banda hin musika igo na basi mahirutan ta na ito nga mga aruaraway⁽¹⁵⁾ nga nakakapahanugad hiton magpakaluluoy nga mga musiko hin iburulang nga manok nga nangunguli gudtiay in bayad, an tuman la nga nagpapakakaon, nanhuhupong an mga nawong ngan usahay mga samad. Iton salapi nga lumabis mahagagamit hin igititikang pagtindog hin gutiay nga balay nga gagamiton nga liburan, kay diri kaangayan nga kita maghulat pa han Dios nga lumusad ngan say hito magtindog. Makasasakit nga kahimtang nga may ada kita usa nga bublangan nga diri sadang lupigan kundi an aton kabataan ha-

ros aadto pamamagtuon hiton pakaraunan hin kabayo hiton padi. Asya ini an akon pangandam, ha halipot la nga pangasoy; an pagpakaupay hito aada na han ngatanan.

Usa nga malipayon nga guruguro nadungog didto ha ruwang: haros ngatanan uyon han batan'on, may pipira la nga may hinngurudo:

— Mga bag-o nga paagi! Kinabag-o! Han bata kami . . .!

— Tangdui ta na la ito anay! — nasiring an iba; — pahamaana ta adto. Ngan say tinutudlok an tenyente mayor.

Han pagmingaw na inabat nga ngatanan nauyon. An kulang na la an kanan gobernadorsilyo pagburut'an.

Ini iginpapamamalhas, waray himumurayaw, naghihinaruhapyod han agtang ngan kahuman nakangual, nagtitinamod:

— Ako uyon man . . . kundi, ehem!

An bug-os nga tribunal namati waray aringasa.

— Kundi? — nagpakiana hi Kapitan Basilio.

— Uyon kaupay! — liniwat han gobernadorsilyo; — karuyag ko sidngon . . . diri ako uyon . . . buot ko sidngon oo, kun . . .

Ngan paglugsuson an iya mga mata han iya kamaoo.

— Kundi an padi, — nagpadayon an hangahang nga gobernadorsilyo, — an padi lain an karuyag.

— Ano? An padi in nabayad han pyesta, o kita? Hinmatag na hiya bisan la usa kaguti? — pinmur-ang in usa nga matil-is nga tingog.

Ngatanan naghinsiplat ngadto han tinitikangan hadto nga mga pakiana, ngan nakadto hi Tasyo an pilosopo.

An tenyente mayor waray pagkikiwa, say nabubuod han iya paniplat an gobernadorsilyo.

— Ngan ano man in karuyag han padi? — nagpakiana hi Kapitan Basilio.

— Ada, karuyag han padi nga . . . unom nga prosesyon, tulo nga dagko nga misa . . . ngan kun mamaylabis nga salapi igpaguwa an komedya ha Tondo nga may kanta ha panungatunga . . .

— Ta, kami diri kami uyon! — nagsiring an mga batan'on ngan hin pira nga kalagasan.

— Asya an karuyag han padi — pulong han gobernadorsilyo. — Nagsaad ako han padi nga matutuman an iya karuyag.

— Kun asya ito, kay ano man nga imo pa kami gintirok?

— Kay amo man ngani . . . kay buot ko igsumat ha iyo!
 — Kay ano man in diri mo pagsiring didto pa ha pag-tikang?

— Karuyag ko adto igsiring, mga kaginuuhan, kundi hi Kapitan Basilio nagyakan ug waray na ako katagi hin uras . . . Kinahanglan pagsugton an padi!

— Kinahanglan pagsugton! sinmabat in pira nga lagas.

— Kinahanglan pagsugton kay kun diri ipapapamilang-go kita ngatanan han Alcalde, — nagsiring hin masamdong nga tingog an iba nga tigurang.

— Pag-alagad kamo ngan pagpatron kamo hin iyo la!
 — naggugliat an mga batan'on nga naghinbuhat ha lingkuran. — Babawion namon an amon amot.

— Nagkasusukot na! — nagsiring an gobernadorsilyo.

Hi D. Filipino pinmaharani ha iya ngan magsiring hin mapait nga pulong:

— Iginpahaunong ko an akon kaalo tungod hin usa nga maupay nga hinungdan; ikaw, iginpahaunong mo an imo dungog tungod hin maraot nga hinungdan ngan imo ngatanan ginkarag . . .

Hi Ibarra nagsiring han magturutdo ha liburan:

— May imo tugon ngadto ha Kabesera? Magikan ako yana ngahaw.

— May ada mo bubuhaton?

— May ada naton bubuhaton? — binmaton hin diri masupat nga kilos hi Ibarra.

Dida ha dalan nasiring an tigurang nga pilosopo kan D. Filipino nga nagbibinasol han iya palad:

— Kita an sayop! Kamo nga waray kamo pamari-bad han pagtagi ha iyo hin puno nga uripon, ngan ako, an kabuang ko, kay nahangalimot ako.

XXI

KAAGI HIN USA NGA IROY

Hi Sisa nagdidinalagan ngadto ha iya balay dara in usa nga kasamok han panhunahuna nga say ha aton na-dangop kun kita inaabutan hin maraot nga palad ngan na-abat kita nga waray ha aton natabag ngan napaharayo ha aton an mga paglaom. Dida hito sugad hin nagsisirom ngatanan an aton paniplat ngan kun may aton nakikita nga gutiay nga silaw ngadto ha antaw aton kinakadto bisan kun dida ha dalan nga aton pag-agian may umpas nga halarom.

Karuyag han iroy tabagan an iya mga anak, uunanhon? An mga iroy diri napakiana kun uunanhon tubangan matabagan la nira an ira mga anak.

Nagdidinalagan hin waray pahuway dara in damo nga mga kahadlukan ug damo nga mga kagupnganan. Nabilanggo na daw ada an iya anak, hi Basilio? Hi Crispin ngain man palagiw?

Ha harani han iya balay hinkit'an niya an mga kapasete hin duha nga sibil nga nanlalabaw dida han alad han iya sakob. Diri sadang mahiasoy an nahinabo didto ha iya kasingkasing: waray na pag-asa han bisan ano. Kilala niya nga waray gin-aalngan hadto nga mga tawo, nga diri na mamagtamod bisan kanay, bisan han mga manggaran didto ha bungto; ano na ba in aabutan niya ngan han iya mga anak nga gintatahapan hin pangawat? An mga sibil⁽¹⁾ diri mga tawo, mga sibil la: diri namamati hin pakimaluoy ngan mga hiara pagkita hin luha.

Hi Sisa waray la sabot nga nakahangad ha langit, kundi an langit nahiyom la hin silaw nga mabunayag; may gudti nga magbusag nga dampog nga namamaglangoy dida han masilhag nga tagom. Inmukoy hiya anay pagpugong han iya pangurog nga naguop han iya kalawasan.

An mga sundalo nagkakalakat na didto han iya balay waray upod nga iba nga tawo: waray iba nga nahidara kundi an ugang la nga ginpipinatambok ni Sisa. Ginminhawa hiya ngan tinmapod.

—Kamag-upay hin kasingkasing hini nga mga tawo! — nakasiring hiya nagtatangis hin kalipay.

Kun sinunog han mga sundalo an iya balay basta diri la nira pagdakpon an iya mga anak, iya pa ginpuputos hin kadarayawan.

Dako an pagpasalamat, hinmangad liwat ngadto ha langit, nga gintatara hin kapangon nga talabong nga asya iton maglaksi nga dampog hiton langit ha Pilipinas; binmalik an karig-on ha iya kasingkasing, salit nagpadayon han lakat.

Han pagtiharani niya hadto nga magpakaharadlok nga mga tawo tinuyo niya in paniplat ngadto ha hirayo, sugad hiton may iya hinmamalang'an ngan tinutuyo niya in diri pagsiplat han ugang nga nag-iiniyak pakitabag. Han бага igo na la nga nahalalahos hiya ha ira nag-idadalagan, kundi an paghirot nakapugong ha iya.

Diri pa dako an iya hin-aantawan nga pagtawagon hiya hin makusog nga tingog. Kinalasan hiya, kundi nagpaka-

bungul-bungol la hiya ngan magpadayon han lakat. Nagtawag liwat kundi upod na in guliat ngan hin usa nga buyayaw. Napirit hiya pakigkabali, iginduduas ngan nakurog. Ginkikinampay hiya hin usa han mga sibil.

Nagtiharani hi Sisa, inaabat niya nga iginraraysang an iya dila han kahadlok ngan nagmamamara an iya but-ol.

— Pagsumat han kamatuuran, kun diri igguguos ka namon didto hadto nga kahoy ngan pabubuthan ka namon makaduha! — nagsiring in usa ha ira hin tingog nga panarhog.

An babayi sinmiplat ngadto han kahoy.

— Asya ka an iroy han mga magkawat, ikaw? — nagpakiana in usa liwat.

— Iroy han mga magkawat? — sinubad ni Sisa.

— Hain na an salapi nga dara ha imo kagab-i han imo anak?

— Ah! an salapi . . .

— Ayaw pagdiwara kay magdadaot ka lugod! — namulong an usa. Napakanhi kami pagdakop han imo mga anak kundi an magurang nakapalagiw; diin mo tagua an manghod?

Nakaginhawa hi Sisa han pakabati hini nga pulong.

— Senyor, — maiha na nga waray ako igkikita hito nga akon anak hi Crispin; gasi ko adto igkita ko yana nga aga didto ha kombento, kundi didto ginsiring la ako nga . . .

An duha nga sundalo naggisiplatay.

— Ta, kun asya! — nagsiring an usa ha ira; — ihatag na la ha amon an salapi ngan diri ka na namon paglalabtan.

— Senyor! — nakimaluoy an waray palad nga babayi; — iton akon mga anak diri mangangawat bisan pan-gutumon; hiara kami hito pag-antos. Hi Basilio waray ha akon humatag bisan mausa nga guti; pamilnga la niyo ha bug-os nga balay ngan kun may iyo hiagian nga sikapat kamo na la in pag-igo ha amon. Kami an mga kablas diri ngatanan magkawat!

— Kun amo, — nagsiring an sundalo hin hinay-hinay ngan say ginkikinita an mga mata ni Sisa — maupod ka ha amon; iton imo mga anak, mangungulpot na la ito ngan ihahatag an salapi nga ira kinawat. Tana!

— Ako? . . upod ha iyo? — nakasiring an babayi nagtitiisol ngan nahahadlok pagkita han uniporme han mga sundalo.

— Kay ano in kadiri?

— Pastilan, kaluuyi gad ako niyo! — haros lumuhod pakimaluoy. — Usa ako nga makaluluoy, waray ko bulawan ug mga hiyas nga ihahatag ha iyo; an amo la nga akon natitipig iyo na kinuha, ito nga ugang nga akon unta gin-iipagbaraligya . . . Dad'a niyo an iyo hiagian dinhi ha payag, kundi ayaw gad ako niyo pagdad'a, tuguti gad ako niyo nga dinhi na la ako kamatay!

— Sulong! kinahanglan umupod ka; kun diri ka umupod hin imo kaburut'on amon ka hihigtan.

Hi Sisa nagtikang pagtinangis hin magpait nga luha.

— Kun diri man, papag-unha ako niyo hin antaw! — nakimaluoy han pag-abat nga kinaptan hiya ngan igduso.

An duha nga sundalo nanhikaluoy ngan nagsabot anay hin huringhuring.

—Oo! — nagsiring in usa;—kundi tungod kay tikang dinhi ngadto ha bungto pagsulod makakadalagan ka, amon ka anay pagbubutngaon. Paghisulod ta ha bungto makakaguna ka hin kanan karuhaan kapitad, kundi pagbantay la! Diri ka sumulod hin bisan diin nga tindahan ngan diri magukuy-ukoy. Hala, dagmit!

Kawang la an pakimaluoy, kawang la an pangatadungan, karag la an mga iginsaad. Nasiring an mga sundalo nga maaamong na hira ngan dako na adto nga kaluoy nira ha iya.

Han pakakita na nga ginbubutnga hiya han duduha haros na la hiya mamatay hin kaalo. Waray gad man gud nira iginhihisugat ha dalan, kundi an hangin ngan an kapawa han adlaw? An matuod nga kaalo naabat hin mata bisan diin. Tinmabon hiya han bayhon han iya alumpay ngan maglinakat diri nagkikita han ginlalaktan ngan magtinangis hin mamigaw han iya kasugad. Maaram hiya nga hiya kablas, sayod hiya nga tinatalikdan hiya han ngatanan pati han iya bana, kundi ngada yana nakakahunahuna la hiya gihapon nga maupay an iya dungog ngan gin-aalngan hiya: ngada yana nahakakaluoy hiya pagkita hiton kababayin'an nga maglaw-ay mamananpton ngan tinatawag han kadam'an nga aruasawa han kasundaluan. Yana baga sugad hin inmubos pa ngani hiya hadto nga kababayin'an hin usa nga balitang dida han hagdan han kinabuhi.

Nabati niya in tinuganob hin kakabayuhan: amo an mga magdadara hin isda ngadto ha mga sulod nga bungto. Batasan nira in pagburunyog, mga pipira nga kababayin'an

ngan pipira nga kalalakin'an nga nananakay hin magraksot nga kabayo, ha butnga hin duduha nga kanastro nga ipi-nanhihigot ha magkasi kagiliran han hayop. Damo na ha ira in nakiinom hin tubig dida ha iya payag ha paglalabay ngan pinmahat hin isda . . . Yana ha panlabay nira ha iya daw sugad hiya hin igsasagudsod ngan pagtatamakan nira, ngan han ira mga paniplat, nga panhikaluoy o panhikaurit man ngan nanunulot ha iya bayhon.

Waray kaiha nanhiantaw an mga kabayuhan ngan hi Sisa ginminhawa. Pinagimaw niya an iya mata nadaliay pag-usisa kun harayo pa an bungto. May mga pipira pa nga tuko hin telegrama ngadto han bantayan.⁽²⁾ Yana pa la hiya aabat han duro nga kahirayo hadto nga lalakton.

Ha ligid han dalan may ada marabong nga kakawayanan nga danay niya sirungan ha una nga mga panahon. Danay hiya ighimangraw dida hadto han iya hinigugma; binubuligan hiya pagdara han lidong nga puno hin mga prutas ngan mga utanon; hay! linmabay na adto nga mga adlaw sugad hin inop; an iya hinigugma naginbana, ngan an bana nagginhaupan ngan asya na in paglaoy han kawaray palad ha ira panimalay.

Tungod kay mapaso na an adlaw pinakianhan hiya han mga sundalo kun karuyag hiya pumahuway.

— Salamat, — binmaton, dako an kahadlok.

Kundi, diin hiya alpi hin totoo nga kahadlok dida na han pag-abot nira ha harani han bungto. Dako an kasakit naniplat hiya paluyuluyo: hagluag la nga kahagnaan, usa nga gutiay nga kali, mga kahoy nga namamaghimatay; waray gud umpas nga sedang pakahulugan, bisan na man la bato nga sedang hiuntugan! Nagbasol hiya nga inmupod hiya han kasundaluhan tubtob ngadto; iniliw niya an halarom nga salog nga harani han iya payag, nga hagtaas an pangpang ngan may dagko ug tais nga mga bato nga sedang pakamatyan! Kundi an panumdom han iya mga anak, han iya anak nga hi Crispin nga waray pa niya sabuta kun hain la, salit, gin-antos na la niya ngan manhunahuna; say nakatiwak hadto nga kadulman.

— Unina . . . mapasingadto kami pangukoy didto ha sag-od han kagurangan!

Namahid han iya mata, inupay an panagway ngan sumiring han mga sibil hin hinay nga tingog:

— lini na kita ha bungto!

An iya pamulong diri haros matukib; usa nga sumbong, usa nga saway, panginyupo, usa nga pangamaya, an kasakit nga natim-os ha usa nga pamulong.

An mga sundalo nga nanhikaluoy binmaton ha iya hin usa nga tangdo. Hi Sisa nag-una dayon ngan tinuyo niya in pagpakawaray kaalantad.

Hadto ngahaw naghihinbagting an mga lingganay pagpasabot nga kahuhuman pa la han misa mayor. Dinarudagmit ni Sisa an pitad nga diri hiya unta igkita han mga tawo nga nagkakaguwa. Kundi, kawang la! waray linilikyan nga diri hiya ighisugat.

Nakigkatatawa hiya hin mapait nga hiyom hin duha hadto nga babayi ha atubangan han kadam'an. Ipinapakiana han ira mga mata, ngan ngadto ha unhan, basi diri na hiya igkasugat hin sugad kamakatutunaw nga alo itinamod niya an iya ulo ngan ngadto na la hiya ha tuna pagkikinita, kundi, urusahon! pinanhihipakdulan niya an mga bato dida ha dalan.

An mga tawo nangungukoy anay tigdali han pagpapakakita ha iya, naggigisirusiplat: ini ngatanan inaabat niya, sinasabot niya bisan kun iya igintitinamod la an iya mga mata.

Nadungog niya in usa nga waray haros nga tingog hin babayi nga nagpipinakiana dida ha iya luyo hin dako nga tingog:

— Diin niyo hidakpi? An salapi?

Asya in usa nga babayi nga waray tapis, madarag ngan malunghaw an saya ngan an bado kamray nga matagom: kinikilala dida han iya pamanapton nga babayi han kasundaluhan.

Baga sugad hiya hin tinampalo ha nawong: ginhubuan hiya hadto nga babayi ha atubangan han kadam'an. Iginangad niya nadaliay an iya mata basi may hitunghan han mga badyangas ug mga pagtamay; kinita niya nga an mga tawo harayo kaupay ha iya, kundi naabat hiya han ira mahagkot nga siplat ngan iya binabati an ira higawhigaw. An makaluluoy nga babayi naglilinakat waray babati han tuna nga iya ginlalaktan.

— Oy, ngadi! — ginuliatan han usa nga sundalo.

Sugad hin uyagan, waray balatian nga narurub'an la dayon han makina, binmirik hiya hin dagmit. Ngan waray na niya ginpapanhunahunaan, waray na ginkikita nga bisan ano, dinmalagan pagtago; nakita niya in usa nga purtahan

nga may ada bantay, nag-isusulod hiya ngadto, kundi usa liwat nga tingog nga labi pa kamapiriton nakapabalik ha iya. Ha hialang nga pitad ginbiling niya kun diin tikang adto nga tingog, inmabat hiya nga igintitikwang hiya didi ha luyo, pinmiyong hiya, pinmitad nakaduha ngan, kay nanluluyana, pinmakarugmok ha tuna, siyahan nahapaluhod hiya, katapos nahapalingkod. Usa nga pagtangis nga waray luha, waray tingog, waray haroy, asya an nakakapagbinikho ha iya.

Asya adto an kuwartel. May ada didto kasundaluhan, kababayin'an, kababuyan ngan kamanukan. May ada namamagtahi han ira mga dugnit kay ba man an ira babayi nahapapahigda la dida han bangko, naulon dida han paa han lalaki, natabako ngan burigo, nagkikinita ngadto ha atop. An iba nanmumulig han kalalakin'an pagbunak han ira mga panapton, mga hinganiban ug iba pa, namamagkinanta hin hinay la nga tingog, hin mga karantahon nga maglaw-ay.

— Baga nagpakakalagiw an mga piso! Ugang la an iyo nahadara! — sinmiring in usa nga babayi han nagka-kaabot: waray la adto sabuta kun nahananabi kan Sisa kun han ugang ba nga nag-iiniyak pa.

— Oo, mauruupay gad gihapon an ugang han mga piso! — hiya la ngahaw in binmaton ha iya han pag-abat nga an mga sundalo waray panagtingol.

— Hain an sarahinto? — nagpakiana, in usa han mga sibil, nauurit na, — Nagpasabot na kamo ha alperes?

Mga kiwa hin mga sugbong pagpakuro amo la an baton: waray gud may nabudlay pag-usisa mahatungod han nasusugaran hadto nga babayi.

Didto hi Sisa pag-inukoy ha sakob hin duha kauras, dapit waray kalibutan, nabuburon didto ha usa nga piliw, tinatago an ulo dida han iya mga kamot, napapagpag an buhok. Udto na nga mahabaro an alperes ngan an siyahan nga binuhat asya an diri pagtuod han sumbong han padi.

— Asahan iton buhat hito nga kuripot nga padi! — nagsiring ngan magsugo nga buhian an babayi ngan waray na bisan hino maghilabot hadto nga hinabo.

— Kun buot niya nga habalik pa adton nawara ha iya, — nagsiring pa, — pangaruon niya kan S. Antonio,⁽³⁾ kun diri magsumbong hiya didto ha Nuncio.⁽⁴⁾ Asahan!

Tungod hini, hi Sisa ginpalakat didto ha kuwartel, hamos igintitikwang, kay hiya diri na buot magkiwa.

Han paghingadto na ha butnga han kalsada maglinakat hin waray hinpapatungdan, madagmit, waray tabon an ulo, nagpapagpag an buhok ngan an paniplat iinuurok ngadto han hirayo nga kasidsiran. An adlaw nahingutuuto ngan waray gud dampog nga nakakalambong han naghingalangaga nga sirak; an hangin an tuman la nga nabantad han mga dahon han kakahuyan, an dalan haros mamarana; bisan mausa nga tamsi waray gud nagpapasipara paglupad didto han iya hinahapunan nga kalindungan.

Inmabot gihapon hi Sisa ngadto ha iya payagpayag. Sinmulod hiya, waray yakanyakan, waray tingol; ginsudoy niya an payag, ngan gumawas liwat, maglinakat bisan ngain. Katapos magdinalagan tipakadto han balay ni Tasyo, an lagas; nagtawag hiya didto, kundi an lagas waray didto. An waray palad nga iroy binmalik ngadto ha iya payag ngan magginuliat: "Basilio! Crispin!"; naukoy hiya tigdali pamati kun may nabaton. An aningal nagsisinubad han iya tingog; an matam-is nga tunog han tubig han harani nga salog, an awit han mga dahon han mga kawayan asya la an tingog nga nababati didto hadto nga kamingawan. Liniliwatan niya pagtawag, nasaka hiya ngadto hin usa nga pungtod, nalugsong ngadto hin usa nga siong, nalusad ngadto ha salog; an iya mga mata makaharadlok an paniplat, danay magdingga an iya tawutawo, unina nagdada-parap, sugad hiton langit kun gab-i nga nagbababagyo: pakakasidngon na nga an iya buot nag-aarupaop ngan nagtikitaparong.

Binmalik hiya ngadto han iya payag, linmingkod hiya dida han papag nga ira pinanhigdaan han inmagi nga gab-i hinmangad hiya ngan iya nakita in kapinit han panapton ni Basilio didto ha katapusan hin usa nga tukdog, nga kawayan, han bungbong nga dapit ha pangpang. Tinmukdaw hiya, iya kinuha ngan panginanuon ha kapaw'an han adlaw; an pinit nga dugnit may dugo. Kundi tingali waray hikit'i ni Sisa kay nagpadayon la pag-inusisa han dugnit ha butnga han mapintas nga sirak, iiniigbaw niya kun usa; ngan sugad hiton sinisidman, say lugod inatubang an adlaw ngan pagkinitaon, nabuburarat an mga mata.

Naglinayawlayaw pa hiya dida, naggiginuliat ngan nagsisinuyabaw hin malain nga tingog; an makabati mahadlok: an iya tingog baga in diri kanan but-ol hin tawo. Kun mga gab-i nga nagbababagyo ug an hangin maharapas an lupad ngan gindadagpas han diri kinikita niya nga mga

pako in kapangon nga kasisidman nga ha iya naglalanat; kun aadto kamo ha sakob hin usa nga balay nga guba ngan tay-aw, mababati niyo in mga uwang, mga haroy nga pakakasidngon niyo nga agi han haganas han hangin dida han mga puto ug mga bungbong, kundi nakakapuno ha iyo hin kahadlok ngan diri niyo naiilob an pakapangurog; ta, an tingog hadto nga iroy labi pa kamakaharadlok hito nga mga uwang nga hinbabatian ha kasisidman han gab-i kun nagbababagyo.

Nagab-ihan hiya dida hini nga kasugad. Tingali adto pinakaturug hiya han langit hin nga pira kauras ngan ha sulod hadto nga paghingaturug hinapuhap han di-kini-kita nga pako hin manulunda an iya nawong nga duason pagpara han mga panumdom nga puro la kasakit; tingali kun adto ngatanan nga mga kasakit diri na angay mailob han maluya naton nga kalawasan, salit naluoy an Iroy nga Maluluuyon hin pagpakalimot ha iya; kundi bisan pa adto kun ano, an kamatuuran nga han kabuwas han aga hi Sisa naglilinat matawatawa, nagkikinanta, nagyiyinakan ha ngatanan nga binuhi ha Kalibutan.

XXII

KAPAW'AN NGAN KASISIDMAN

Nahagos in tulo kaadlaw tikang mahinabo an mga kaagi nga aton na hinnabihan. Ha sulod hini nga tulo kaadlaw, ngan tulo kagab-i, an bungto ha San Diego nalibang han pag-inandam han patron ngan hin hiniruhimangraw sugad man hin panlibak.

Dida han nagpaparasa hira han mga tidaraon nga mga kalipayan may ada nalibak han gobernadorsilyo, may ada han tenyente mayor, may ada han mga batan'on pa, ngan may ada man nagsasayop han ngatanan ha ngatanan.

Nahamamangraw han pag-abot ni Maria Clara ngan hi iya Dada Isabel. Nalilipay hira tungod kay ira inugayan hi Maria Clara, labot pa nawiwili hira han iya kamahusay, nahapapausa man liwat hira han paglinubadlubad han batasan ni P. Salvi. "Masukot hamalanga dida ha pagmisa; diri na makihimangrawon ha amon ngan inaabat nga nagtitidugang pagginasa ngan pagminud-ot," nasiring an mga parapangumpisal. An parapanluto naabat nga nagtitigasa nga uraura ngan nauba nga diri ngani tinitilawan han padi an iya mga linuto. Kundi an hinpapausahan hin duro han mga

tawo asya an paghikit'i hin kapin hin duha nga suga didto ha kombento kun mga gab-i nga aadto hiya namimisita ha lain nga balay . . . didto kanda Maria Clara! ! An mga magpakidiyos nga kababayin'an nangungudos kun nagkaka-sasayod ngan nagpapadayon panaglinibak.

Hi Juan Crisostomo Ibarra nagtelegrama tikang didto ha Kabesera paghatag hin katalahuran kanda Dada Isabel ngan han iya umangkon han ira pag-abot, kundi waray pagsumat kun ano an hinungdan nga waray hiya didto ha San Diego. Damo an nasiring nga nabilanggo tungod han binuhat niya kan P. Salvi hadton kulop han adlaw han Todos los Santos; kundi dinmugang an hiruhimangraw han paghikit'i ha iya han pagkakulop han ikatulo kaadlaw nga nahawas dida hin usa nga sarakyan ha tungod han balay han iya pinangangasawa ngan naghatag hin maupay nga katalahuran han padi nga tikadto man panungbalay.

Kan Sisa ug han iya mga anak waray na may nahanunumdom.

Kun yana makadto kita ha balay ni Maria Clara, usa nga daw makaruruyag nga salag, nga nabubutnga hin mga aslom ug burak,⁽¹⁾ hiaabutan ta pa didto an duha nga batan'on nga nananangbo didto hin usa nga tangbuanan nga dapit ha danaw. Adto didto natatahuban hin mga bukad ug mga balagon nga nangangapyot ha mga kawayan ug mga kawad ngan nagpapasarang han ira talagudti nga hamot.

An ira mga im-im naghihinutibhutib hin mga pulong, mga pulong nga maghumok pa han hinagusihis han mga dahon ngan maghamot pa han hangin nga luob hin alimyon hin bukad nga naguop han tanaman. Asya adto an uras nga an mga kataw didto ha danaw, dara han pagpahimulos han lindong han kakurulpon nga naglalabay, maglipayon, nanngungutwal ha bawbaw han mga balod pagsaurog ngan pagpagikan hin mga awit han adlaw nga nagtitikasalop. Nasiring nga an ira mga mata ug mga buhok magtagom ngan sinabngan an ira ulo hin mga bukad ha tubig, nga magbusag ug magpula; nasiring nga usahay inaabat dida han mga bura an ira mga lawas nga magpakaruruyag, magbusag pa han mao nga bura, ngan kun nagagab-i na tinitikangan nira an ira mga katingalahan nga mga uyag ngan dida pinanhihibatian in mga arangay nga tunog hin harpa; nasiring liwat . . . kundi ibalik ta ngadto han aton duduha nga batan'on ngan pamatii ta an katapusan han ira himangraw. Hi Ibarra nasiring kan Maria Clara:

— Buwas han aga, diri pa magpapawa, matutuman an imo karuyag. Yana nga gab-i aandamon ko ngatanan basi waray makulang.

— Kun amo, magsusurat na la ako ngadto hiton akon kasangkayan basi magpakanhi. Talinguhaa nga diri makaupod iton padi.

— Kay ano?

— Kay baga ako in ginbabantayan. Nangingirhat ako hiton iya mga mata nga nanlulunod ngan makaharadlok; isinisiplat ngani ha akon nahahadlok ako. Kun nakikihi-mangraw ha akon, iton tingog... ngan ginhihimangrawan ako hin diri ko sinasabot nga mga butang, mga surupaton... ginpakianhan ako kun nag-inop na ba ako mahatungod hin mga surat ni adton nanay; baga dapit tuyaw. Hi sangkay Sinang ngan hi ugto Andeng nasiring nga may ada kuno gutiay nga kalipungan, tungod kay diri nakaon, diri nakarigo ngan kanunay aadto uukoy ha kasisidman. Talinguhaa nga diri makaupod!

— Diri mahihimo nga diri ta abiabihon, — binmaton hi Ibarra, nagpipinamuruot.—Asya dinhi an kabatasanan; iini yana ha iyo ngan labot pa nakikigmaupay ha akon. Han pagpakianhi han Alkalde mahatungod han pinanunuyo ko nga akon na iginsumat ha imo, nagdinayaw pa ngani ha akon ngan waray gud rumiwa bisan magutiay. Kundi inaabat ko nga nabuot ka; ayaw kabaraka kay diri ta igkakasakay ha baluto.

Binati in maglaksi nga pitad: asya an padi nga nagtitadaop ha ira nga may dara nga pinirit nga tawa ha iya mga im-im.

— Mahagkot inin hangin! — nagsiring;—kun nakakadukot inin sip-on diri nabulag tubtob ngada han pagbabalik liwat han sirak. Diri kamo nahirok nga panip-unon kamo?

Nangungurog an iya tingog ngan an iya paniplat ti-pakadto ha hirayo; diri ngada han duduha nga batan'on.

— Maupay ngani lugod namon pamation inin gab-i ngan mahalayahay inin harupoy! — binmaton hi Ibarra. — Ini nga mga bulan iginhihituman han kamasirak ngan kamahalayahay; nagkakahuglog in tigpira nga dahon kundi nangungudlot in mga bukad.

Hi P. Salvi nanhayhay.

— Naayon ako han pagkatampo hini nga duha nga panahon nga diri iniirugan han kamahagkot,⁽²⁾ — nagpa-dayon hi Ibarra. — Ha bulan ha Febrero nananaringsing

an kakahuyan nga bumurunga ngan ha bulan ha Marzo mamamay-ada na kita hinog nga mga bunga. Pag-abot han mga bulan han sirak mapakadto kami ha lain nga nayon.

Hi P. Salvi nahapahiyom. Nagtikang hira paghimangraw mahatungod hin damo la nga hinnanabihan, mahatungod han panahon, han bungto, han patron; hi Maria Clara namiling hin hinpasangilan ngan pumaharayo.

— Kay nahananabi man kita han mga panagtawo, tuguti ako nga mag-abiabi ha imo ngadto hiton kalipayan buwas. Usa nga pangaon ha gawas nga amon iginsisipaghatag ha amon la ngahaw, kami ngan han amon kasangkayan.

— Diin man dapit?

— An kadaragan'an karuyag nga dida hiton salog nga natikang dida hiton haraniay nga kagurangan, dida ha may dalakit; salit kinahanglan nga umagaaga kita basi diri kita pasuan.

An padi nagpamurubuot; katima nagsiring:

— Iton imo abiabi nakakaaghat salit akon kakarawaton pagpakita ko ha imo nga diri ako madumot. Kundi mauurhi ako kay tutumanon ko anay an akon mga katungdanan ha singbahan. Malipay ka kay waray ha imo nakakasagaki nga ano man!

Waray kaiha tikang hadto manamilit hi Ibarra tungod han pag-andam han mga arandamon han kabuwas nga kalipay. Masirumsirom na an gab-i.

Didto ha tuna hinaranian hiya hin usa nga naghatag ha iya hin katalahuran.

— Hino ka? — ginpakianhan ni Ibarra.

—Diri ka makilala, senyor, han akon ngaran, —binmaton an diri kinikilala. —May duha na kaadlaw nga akon ka ginhihinulat.

— Kay hiunong hin ano?

— Kay waray ha akon naluluoy bisan diin, kay nasising nga usa kuno ako nga tulisan, senyor. Kundi nawad'an ako han akon mga anak an asawa ko tuyaw ngan ngatanan nasiring nga hayukat pa ha akon!

Pinanginano ni Ibarra hin madagmit an tawo ngan magpakiana:

— Ano man imo karuyag yana?

Nangangaro ako han bisan ano nga imo ikaluoy ha akon asawa ngan ha akon mga anak!

— Diri na ako makakaghinulat ha imo, -- nagbaton hi Ibarra. — Kun buot ka, umupod ka ha akon, dinhi ha dalan makakahimo ka pagsumat ha akon han nahanabo ha imo.

Nagpasalamat an tawo ngan waray kaiha mawara hira nga duha dida han kasisidman, dida han diri kaupay linawagan nga mga dalan.

XXIII

AN PAGTIBAW

May namamag-inggat pa nga mga bituon didto ha langit ngan an mga tamsi nanhihingaturug pa dida han mga sanga han kakahuyan nga managsinudoy ha bug-os nga bungto in mag-aringasa nga kapangon tipakadto ha danaw namamagsulo hin agupit.

Asya hira an lilima nga kadaragan'an nga magdagmit an lakat, namamagkaragpot ha kamot o ha hawak, sinusunod hin pipira nga tigurang nga babayi ngan hin mga suruguon liwat nga kababayin'an nga mga angayan tumukdo hin mga lidong nga mga puno hin balon, mga pinggan ug iba pa. Kun pagkit'on an maglipayon nga mga nawong han mga batan'on nga namamag-una, mga nawong diin narayhak an pagkabatan'on ngan nadan-ag an mga paglaom kun pagtan-awon an nagkakilulugay nga mag-itom nga buhok ngan han haglapad nga pilo han ira mga panapton, makakasiring kita nga mga birilhon nga ladawan han gab-i nga namalagiw han kaadlawon, kun diri kita ngadaan sayod nga amo hira Maria Clara ngan han iya uupat nga kasangkayan: an matawa nga Sinang, an iya patod ngan kuriot nga Victoria, an mahusay nga lday ngan han matinungkuon nga Neneng, an kahusay nga mahadlukon ngan mapinaubsanon.

Makusog an ira karukayakan, nagkikinatawara, nag-gigipakutulkutol, naggigihuringhuring ngan katima managhinarahara.

— Magpapakahukaw kamo hinin mga tawo nga nanhihingaturug pa! — iginmugo hira ni Dada Isabel; — ba man han kabataan pa kami diri kami sugad kamaaringasa.

— Ngan waray kamo pag-agma sugad ha amon ngan an kalagasan hadto diri magkaturugon! — nabaton an gutiruro nga Sinang.

Nangungukoy hira hin tigdali, nagtatalinguha paghiruhimangraw hin hinay, kundi nanhihingalimot layon, da yon liwat pagkakatatawa nga nakakapuno han bug-os nga dalan an ira mga binatan'on nga tingog.

— Pagpakasinasina, ayaw paglabti! — nasiring hi Sinang kan Maria Clara; — awaya basi diri na haara hin maraot nga batasan!

— Ayaw gad man urauraha! — nasiring hi Iday.

— Hala, urauraha la ayaw palupig! An lalaki kinahanglan magsugot kun aada pa ha pangasawa, kay unina kun bana na nagpapabuot na la han iya karuyag! — asya an sagdon ni Sinang.

— Kalibutan mo hito, inday! — nabalingkot an iya patod, hi Victoria.

— Sst! saba, aadi na hira!

Matuod man gud nagtitidaop in kapangon hin ka-ulitawhan nga namamagsulo hin binutok nga bagakay. Waray tawatawa an ira kalakat ngan dinuduyugan hin usa nga sista.

— Baga an sista hin usa nga makililimos! — sinmiring hi Sinang, nagtitinawa.

Han paghisurugat nira, an kababayin'an na man an nanhimuot бага sugad hin diri pa mag-aram magkatatawa: an kalalakin'an lugod amo in namagynakan, namamaghatag hin katalahuran, nanhihiyom ngan nanmamakiana hin damo la nga iparakiana makakarawat man la hin tig-usa kapulong nga baton.

— Malinaw an danaw? Diri kita hiabutan hin maraot nga panahon? — naghinpakiana an mga iroy.

— Ayaw kamo kabaraka, mga ginang; maupay ako lumangoy! — binmaton in usa nga batan'on nga magasa, hataas ngan malapis.

— Naniningba unta kita anay! — nagbibinasol hi Dada Isabel nga nagtitinakpo han iya mga kamot.

— Mahihimo pa gad, mana; hi Albino nga hadto nagipagparadi makakagmisa dinhi ha baluto, — binmaton in usa nga nagtitinudlok han hataas ngan magasa nga ulitawo.

Ini, nga dagway liwat hin kanan masuri, han pakabati la nga hinnaanabihan hiya, nagpakamasamdong ngan pagsinubaron hi P. Salvi.

Hi Ibarra, bisan kun waray tawatawa, irog gihapon han mga kalipay ug mga tiaw han iya kaupdanan.

Han pag-abot nira ha baybayon nabati in gugliat hin kalipay ngan panhipausa dida ha mga im-im han kababayin'an. Nagpakakita hira hin duduha nga baluto nga ginrangkit ngan ginsabngan hin maupay hin mga bukad ug mga dahon ngan pinapanmutulan hin dugnit nga magkalainlain an tina; ha tungod han sinalgan nga bahin pinanmitayan hin mga parol nga papel ngan hin mga bukad sakot han mga rosas, klabel, ngan mga prutas, sugad han pinya, kasoy, saging, mayabas, bubuwa ug iba pa. Gindara ni Ibarra ngadto an iya mga alkumbra ngan mga biray ha balay ngan say niya pinanhimo nga mga lingkuran han kababayin'an. An mga tukon⁽¹⁾ ug mga gayong mga sinabngan man gihapon. Didto han baluto nga mauruupay in sabong may ada harpa, mga sista, may kordiyon ngan hin usa nga huruypon nga sungay hin karabaw; didto man han usa naglalaga an kalayo ha mga kalan; naglalaso hin siminte, kapi ngan hin luya nga papainiton.⁽²⁾

— Dinhi an kababayin'an, didto an kalalakin'an! — nagsiring an mga iroy han pagpakasakay. — Ayaw kamo hin kiwa! Ayaw kamo hin kiwa nga uraura bangin kita malunod.

— Pangudos kamo anay! — sinmagdon hi Dada Isabel, ngan nangudos.

— Hi kami la dinhi? — nagpakiana hi Sinang nga nagmumurusot. — Hi kami gud la . . . ? Agii!⁽³⁾

Ini nga "agi" gumikan ha usa nga kutol nga ipinahat ha iya ni iya mama.

An mga baluto nagtitiantaw hin hinayhinay dida ha baybayon nga an mga suga nannganganinaw dida han maliaway nga tubig han danaw nga malinaw nga gayod. Ha Sidlangan nagtitikang na pagbunias an adlaw.

Nagmingaw hin uraura; an mga batan'on, tungod han paglainlain ha ira han mga kag-anak, baga say tinuron an pag-isip.

— Tagam baya! — nagsiring hin dako nga tingog hi Albino, an nag-iipagparadi, ha iya igkasi batan'on; — tamaki hin maupay iton buli ha tungod hiton imo tiil.

— Tungod kay ano?

— Kay bangin ibuswak, masulod an tubig; ini nga baluto damo in kaluhuan.

— Hiyay, malulunod kita! — naggugliat an kababayin'an ngan nagkahadlok.

— Ayaw kamo kahadlok, mga ginang! — ginpatapod hira han tipagparadi. — Tapuran ito nga baluto; lilima la in kaluhuan nga diri dagko kaupay.

— Lilima nga kaluhuan! Hesus! buot kami niyo paglumsan? — nagsiring an kababayin'an, duro na an pagkahadlok.

— Lilima la, mga ginang, ngan tigsugad la hini kadagko! — nagpipinatapod an tipagparadi ipinakikita ha ira an ginkakalidungan han iya tamuragko ngan han talintuturo. — Tamaki la niyo hin maupay an buli nga diri ibuswak.

— Ginoo ko! Maria Santisima! nasulod na an tubig! — ginmuliat in usa nga lagas nga babayi nga inmabat nga naghuhulos na.

Nagmasamok hin gutiay; may naggugugliat, may karuyag na la umambak ha tubig.

— Tamaki niyo dida hin maupay an buli! — asya la in naluluwas han tipagparadi nagtitinudlok ngadto dapit han kadaragan'an.

— Diin, diin? Ginoo! diri kami maaram! pastilan kadia gad kami, diri kami maaram kun hain! — naghinpakimaluoy an nagkakahadlok nga kababayin'an.

Nagkinahnglan gud nga in lima nga ulitawo bumalhin ngadto han usa nga baluto pagpahilom han nagkakilisang nga mga iroy. Ngan nagkairigo la! Baga sugad hin ha tungod han tagsa nga daraga may ada kahihirutan: ha tungod lugod han katigurangan waray gud mausa nga kaluhuan nga taramakan. Ngan usa pa nga labi hin kapaghiigo la! Hi Ibarra didto hipalingkod ha sapit ni Maria Clara, hi Albino ha sapit ni Victoria ug iba pa. An kamingaw binmalik ngadto han alirong han mga iroy, kundi waray didto han mga kabataan pa.

Tungod kay malinaway an tubig ngan an mga bunuan diri harayo ngan maagahon pa kaupay, ginkauruyunan nga panmayaan anay an mga bugsay ngan manmainit an tawo ngatanan. Pinamarong an mga suga kay an kapawa nalambrag na han walog.

— Waray sugad han linaso nga luya ha aga ugsa mapakadto ha singbahan! — nasiring hi Kapitana Tika, an iroy han matawa nga Sinang; — painit kamo hin puto ⁽⁴⁾ ngan hin linaso nga luya, Albino, ngan masabot kamo nga aalpan kamo hin dako nga karuyag pangadi.

— Asya na inin akon binubuhay, — binmaton ini; — naghuhunahuna ako pagkumpisal.

— Ayaw! — nasiring hi Sinang, — kapi in inma kay nakakahatag hin kalipay.

— Yana ngahaw mainom ako kay baga inaalpan ako hin kasamdon.

— Ayaw asa hito! — sinmagdon hi Dada Isabel; — siminte in inma ngan kumaon hin supas; nasiring nga an siminte nakakapahadong han panhunahuna.

— Mainom liwat ako hin siminte ngan makaon hin supas! — nabaton la an masinugtanon nga tipagparadi;—igin-kapalad nga ini nga mga irinmon diri asya an tuluuhan nga katoliko.

— Kundi makakahimo ka? — nagpakiana hi Victoria.

— Pag-inom liwat hin sikulate? Kaiya daw la! Basta diri na mag-iha an pamahaw.

An kaagahon makaruruyag: an mga tubig nagtitikang na paggimlat ug dida han silaw nga tikang ha langit ngan dida han nasulhog nga tikang ha tubig inaabat in kapawa nga nakakalambrag han ngatanan nga butang, usa nga kalambrag nga waray dara nga lambong, maranggal ngan mahalayahay, puno hin mga tina nga pinakakasiring ta nga gumikan ha kadagatan.

Haros ngatanan malipay, ngatanan nagpapakasimhot han harupoy nga nagtitikang na pagmata; pati an mga iroy, nga puno hin mga kahihirutan ug mga kataragman, nangingirog na han katatawa ug mga tiawtiaw.

— Nahanunumdom ka? — nasiring in usa ha ira kan Kapitana Tika, — nahanunumdom ka pa kun nangangarigos kita didto ha salog han kadaragan'an pa kita? Danay usahay nanhihianod, napaayon la han sulog, in magpakalainlain nga mga karan'on, mga prutas nga sakot hin bukad nga maghamot, nga nanhihiluran hin mga upak hin saging. Tagsa nga upak may ada dara nga bandera nga sinuratan han aton mga ngaran

—Ngan kun nangunguli na kita? — ngani hin usa liwat nga waray na paghulat nga makatapos an nagyayakan; — pinanhihiabutan ta nga mga guba na an mga tulay nga kawayan, salit namamag-ubog na la kita han sapa . . . hin kamagsuri!

— Oo! — nasumpay hi Kapitan Tika; — kundi ginapilan ko an paghulos han sidsid han akon saya diri la hi-

kit'an an akon bitiis:⁽⁵⁾ maaram ako nga dida han kakayawan ha piliw may mga mata nga namamagkinita.

An mga batan'on nga nagpapakabati hini naggigipakirukiro ngan nanhihipahiyom; an iba nanhihimalanga la han ira karukayakan ngan diri namamag-asa.

Uusa la katawo, an nag-uulin, an waray pagtitingol ngan waray iirog hadto nga kalipay. Asya hiya in usa nga batan'on nga buksol ngan an iya nawong makaaraghat hin panhunahuna tungod han dagko ug magsamdong nga mga mata ngan han dapit kanan maisog nga lirik han mga im-im. An buhok nga itom ngan haglaba ug waray surusudlay nanunnton ngadto ha iya lison nga liog, dida han mga kunot han iya bado nga bahol ngan tinumong inaabat an iya mabakod nga kalawas nga sinasarigan han iya mabaskog nga butkon ngan pinakakasugad la hin usa nga dagang an pagdara niya han usa nga bugsay nga dako nga asya an iya ginagमित pag-ulin han duduha nga baluto.

Nakadamo na hikiti ni Maria Clara nga nagkikinita ha iya kundi han paghihiabati niya tumigda hin pagsiplat ngadto ha iba, ngadto ha hirayo, ngadto han kasidsiran nga namamarapara. Nahangaluoy an daraga hadto nga iya pagusaan, salit pinmurot hin usa nga biskutso ngan iya tagan. An nag-uulin nagkinita anay ha iya hin paghipausa, kundi usa la kadala; kinmarawat hin usa nga galyeta ngan magpasalamat hin usa nga tingog nga an tuman la nga hinbatian.

Ngan waray na may nahanumdom ha iya. An maglipayon nga katatawa ngan han mga magsuri nga pulong han mga batan'on waray ha iya pakakabantad; waray ha iya pakakapatawa an malipayon nga Sinang nga danay kun usa magkuriot dara han kuribot nga talagsa makarawat, kundi nabalik liwat, diri naiiha, hin pagtinawa.

Katima han pamainit magsakay hira tikadto han mga bunuan.⁽⁶⁾

Duduha an bunuan, nagaantaw, ngaduha kan Kapitan Tiyago. Tikang ha hirayo nakikita in mga talabong nga nanhahapon ha katapusan han mga kawayan namamagtinamod, baman an mga kanaway namamaglupadlupad la, nagsusulat-sugat, nagpapasarusaghid han ira pako dida ha tubig ngan namamaghinuni hin maaringasa.

Say ginkikinita ni Maria Clara an mga talabong nga namagkalupad tipakadto han harani nga bukid han pagti-duok han mga baluto.

— Aada ito ha bukid pananagsalag nga mga tamsi? — nagpakiana hiya han mag-urulin, diri la kay tuyo mahabaro kundi papagyakan ha iya.

— Bangin la, senyora, — binmaton; — kundi waray pa ngada yana may nakakita han ira salag.

— Waray ito salag nga katamsihan?

— Sabuot ko may ada gad, kay kun waray magpakaluluoy daw.

Hi Maria Clara waray sabot han tingog nga masamdong nga iginluwas han mag-urulin hini nga mga pulong.

— Ta, ano man?

— Nasiring, gining, — binmaton an batan'on, — nga an mga salag hito nga katamsihan diri pinanngingita, ngan nakakahatag hin gahom hin diri paghikit'i han makadara ha ira ngan sugad han kalag nga dida la hikikit'i han salaming han tubig.

Hi Maria Clara nagpainuino.

Hadto ngahaw naabot hira ngadto han bunuan: an tigurang nga taga baluto hinmigot dida hin usa nga usok.

— Ayaw anay! — ngani Dada Isabel han pakakita han anak hadto nga tigurang nga nasaka ngadto ha daydayan dara in usa nga sikipaw; — maupay mag-andam na la ngadaan hin tulaan basi an isda magdayon na la tikang ha tubig ngadto ha sabaw.

— Kaupay hini nga Dada Isabel! — nakasiring an tipagparadi; — diri karuyag nga an isda lumiot man la mausa kadali han tubig.

Hi Andeng, an bugto ha gatas ni Maria Clara, bisan la kun mahamis an iya huyayag nga nawong, bantugan nga parapanluto. Nag-andam ngadaan hin kiniris, kamatis ngan iba, binubuligan hiya, o ginsasamok ba, hin pipira nga ulitawo nga tingali nagsisiring ha iya pakisangkay. An kadaragan'an nanmamaspas hin mga ugbo hin karubasa, mga balatong; nag-uutud-utod hin haglipot han mga paayap tigsugad kahaglaba hin sigarilyo.

Dapit pagliaw han namamaghinulat pag-ikinikitaan kun tiunano an isda nga nagkikisikisi pa nga nahuhukad didto han ira bilangguan, an mahusay nga lday kinmapot hin harpa:⁽⁷⁾ diri la kay maupay hiya kumablit hadto nga turunggon kundi kay mag-upay pa liwat an iya mga tudlo.

Ginpakpakan hiya han mga batan'on ngan hinadkan hiya ni Maria Clara: an harpa asya an turunggon nga labi

nga hin-aaraan didto hadto nga lalawigan, ngan asya an nahaaangay hadto nga uras.

— Kantaha, Victoria, an karantahon mahatungod han pagkasal! — nangaro an mga iroy.

An kalalakin'an waray uyon, ngan hi Victoria, nga maupay an tingog, namaribad nga hiya pagaw. An ambahanon nga ginngangaranan An Awit ha Pagkasal asya in usa nga ambahanon nga tinag-alog nga nag-aasoy han kasakit ug mga kakurian han pag-asawa, kundi diri nahana-nabi han iya mga kalipay.

Dida hini hi Maria Clara in pinangaruan hin kanta.

— Magsamdong ngatanan an akon mga karantahon.

— Bisan la, bisan la! — naghinsiring an ngatanan.

Waray na papag-inagda; kinmapot han harpa, nagpasakalye anay ngan magkanta hin malanoy, makaruruyag ngan puno hin kaaghop nga tingog:

Matam-is an uras ha Iroy nga Tuna
Diin sahid sangkay lunlon kinikita,
Bis an kamatayon бага malipay la,
Matahom ngan langbo adton paghigugma.

— May ada mo tuna?

— Hingan ak nagkanta.

Ayaw pakiana,

May tuna ko, manta.

May harok nga andam ha im-im nahumla
Kun kinukugos na, pagmata han bata
Nahangkop ha dughan, kan nanay ungara,
An mga paniplat daw matawatawa.

— May ada mo nanay?

— Hingan ak natangis,

Ayaw pakiana

May nanay ko, sanglit;

Matam-is mapukan ha Iroy nga Tuna
Diin sahid sangkay lunlon kinikita;
Lunlon la kasakit, kamatayon manta
Hadton waray iroy, tuna ngan higugma!

Inmukoy an tingog, nahuman an kanta, hinmunong an harpa, kundi namamati la gihapon an mga mamarati: waray may pinmakpak. An kadaragan'an inmabat nga iginpanluha an ira mga mata, hi Ibarra бага sugad hin waray hiaayuni, ngan an batan'on nga mag-urulin ngadto ha hira-yo an paniplat waray pagkikiwa.

Waray kaiha may nagpanlapirit: an kababayin'an nag-gugliat ngan nanarop han ira mga talinga. Diri iba kundi an tipagparadi nga Albino nga naghihinuyop, binubuhian la an kusog, han sungay hin karabaw nga ginngangaranan nga tambuli. An katatawa ug kamarugyaw binmalik liwat: an mga mata nga nagkapupuno hin luha nanhikatawa liwat.

— Ano, karuyag mo nga magkabubungol kami, irihis? — ginuliatan ni Dada Isabel.

— Ginang! — nagbaton an tipagparadi hin waray tawatawa; — nakabati ako hin sumat mahatungod hin usa nga parahuyop hin trompeta didto ha mga tangpi han Rhin nga tungod la hin nakausa nga paghuyop han trompeta nakaasawa hin usa nga daraga nga manggaran ngan hataas in tulin.

— Matuod ito; an "Trompetero ha Sackingen"! — sinmumpay hi Ibarra, waray pakailob hin diri pagsagbang han kamarugyaw na liwat.

— Nakabati ka? — ngani Albino; — ta, karuyag ko kitaon kun may sugad ko man nga palad.

Ngan bumalik hin paghinuyop liwat han matunog nga sungay, makurukusog pa ngani han una, iya pa ngani ihinaruharani ngadto han mga talinga han kadaragan'an nga labi nga nagkasusubo kanina. Salit namay-gutiay nga aringasa; napirit hiya hin paghunong tungod han mga iroy nga nagtatarhog ha iya hin mga sinilas ngan mga kuribot.

— Agi, agi! — sinmiring, naghihinapyod han iya mga butkon. — Kaharayo han ginkakalainan han Pilipinas ngan han mga tangpi han Rhin! **Oh Tempora! Oh mores!** ⁽⁸⁾ May nagpapakamama la, may diri!

Ngatanan namagkatatawa pati hi Victoria, kundi hi Sinang, an maglipayon in mga mata, naghihinuring kan Maria Clara:

— Maupay ka pa! Hay, kun nakakakanta la ako nakanta man unta ako!

Waray kaiha hi Andeng magpasabot nga andam na an tulaan.

An bata nga anak han parabunuan sinmaka ngadto ha daydayan han karitan nga nakadto ha katapusan han bunuan ngan didto angay kita makapamulong han **Lasciate ogni speranza voi ch'entrate** kun pananglit an mga isda maaram magbasa ngan nasabot han Italyano: kay an isda nga sumulod ngadto isda nga diri maguwa kun diri ngadto ha kamatayan. Asya adto in usa nga malidong nga usok nga inali-

kuman hin tagik ngan ha igbaw binutangan hin papag nga igo la nga tutukdawan han tawo pagsikpaw han isda.

— Diri ngahaw ako uuyamon hin pangawil dida! — nagsiring hi Sinang nga dako an kalipay.

An ngatanan nagbabantay: may iba nga nagpapakita na nga namamagkiniwa in isda didto ha sikipaw, nga naggigimlat na an ira mga hingbis ug iba pa. Kundi han pagsikpaw han batan'on waray may linmukso nga isda.

— Tingali puno, — nagsiring hi Albino hin gutiay nga tingog; — may lima na kaadlaw nga waray ini titibawa.

Binukwat an sikipaw kundi . . . hay! waray bisan mausa nga iruisdaay; an tubig nga nanunuro hin dagko ngan naggigimlat dida han silaw han adlaw baga sugad hin nagtitinawa. Usa nga "Aw!" hin paghitingala, hin kaurit ngan hin paghipihawi binati ha ngatanan nga baba.

Liniwatan han batan'on pagsikpaw; amo la gihapon.

— Diri ka maaram! — siniring ni Albino ngan say sumaka ngadto ha igbaw han karitan ngan rabuton dida ha kamot han batan'on an sikipaw. — Yana kikitaon niyo! Andeng, buksi ngadaan an daba!

Kundi hi Albino diri man liwat nasabot; waray la gihapon isda nga dara an sikipaw. Ngatanan nanhikatawa ha iya.

— Ayaw kamo hin aringasa kay nagpapakabati an kaisdaan salit diri napadakop! — sinmiring. — Gusi ada ini nga sikipaw!

Kundi an sikipaw waray kagisian.

— Ako in pasikpawa— sinmiring hi Leon an nobyo ni lday.

Sinarihan anay niya an kadig-on han tagik, inusisa an sikipaw katima pumakiana:

— Sayod gud kamo nga may lima na ini kaadlaw nga waray titibawa?

— Sayod gud kami kaupay! Tibawon ini hini nga urhi hadton bihilya pa han Todos los Santos.

— Kun amo ito, inin danaw may sangod nga maraot, kun diri may isda ko nga hadadara.

Isinalad ni Leon an sikipaw didto ha tubig, kundi inabat dayon in paghipahungat dida han iya nawong. Waray hiya tingol iya anay ginkinita an bukid nga harani ngan iginari ha salad an sikipaw; katima, waray la niya bubukwata, sumiring hin gutiay la nga tingog:

— May buaya!

— May buaya! — may hinsiring.

An pulong nagsarang ha ngatanan nga baba upod in mga kahadlok ug panhipahungat.

— Ano nganimo? —naghinpakiana.

—Nasiring ako nga aadi in usa nga buaya nga sinmuhot, — nagdig-on hi Leon ngan say itinutugkad an karaptan han sikpaw: — Nabati kamo hadi nga taguktok? Diri ito baras, an matig-a ito nga hingbis dida ha bungkog han mananap. Naabat kamo nga nababantad inin mga tagik? Agi ito hinin buaya nga nagios, kundi nagkukuri kay nabuburon; bay'i anay... dako: mausa kadangaw, kun kapin ba, an kahalapad hinin lawas.

— Uunanhon ta man ito? — asya ini an mga pakiana.

—Dakpon! —sinmiring in usa nga tingog.

— Hesus! Hino man in magdadakop hito?

Waray may nagpapasipara paglugsong ngadto ha tubig. Halarom kaupay.

— Aton unta ihihigot ha baluto basi ta pagyayungan! — sinmiring hi Sinang; — asya hiya in nagkinaon han isda nga aton pangaran'on!

— Waray pa ako pakakita hin buhi nga buaya! — ngani Maria Clara.

An mag-urulin binmuhat, pinmurot hin usa nga pisi ngan sumaka ngadto ha papag han karitan. Inmisol hi Leon.

Labot kan Maria Clara, waray ngada hadto nga uras may nakapanginano ha iya: yana ira kinikita an mabakod niya nga kalawas.

Ha dako nira nga panhipahungat ngan bisan duro an ira pagsaway, kinita nira nga an mag-urulin inmambak ngadto ha sakob han karitan.

— Dad'a adin sipol! — ginuliatan ni Crisostomo nga hinmulbot hin usa nga hinganiban ha Toledo.⁽¹⁰⁾

Kundi nagbubuladbukad na lugaring an tubig ngan an tawo nakadto na ha salad.

— **Jesus Maria y Jose!** — may hinsiring han kababayin'an. — Mamamay-ada kita maraot nga hinabo! **Jesus, Maria y Jose!**

— Ayaw kamo kahadlok, mga ginang, — sinmumpay an taga baluto; — kun may ada ha lalawigan tawo nga mapay hito dumakop, amo hiya.

— Hino in ngaran hito nga batan'on? — namagpakiana.

— Tinatawag la ito namon nga **Piloto**: asya an gimau-payi dinhi umulin, lugaring kay diri nahagugugma hiton iya buruhaton.

An tubig nagkukuyakuya, nagbabalod: baga sugad hiton may ada ha salad nag-aaway; nauyong an tagik. Waray may nag-aaringasa, ngatanan haros waray may naginhawa. Nakurog an kamot ni Ibarra dida han pulo han matarom nga kutsilyo.

Inabat nga baga nahuman na an away. Inmutwal an ulo han batan'on ngan sinugat hin gugliat ha kalipay: an mga mata han kababayin'an napuno hin mga luha.

An mag-urulin sinmaka ha daydayan dara ha iya kamot an katapusan han pisi ngan han paghingadto niya ha papag iya pagbutungon.

Linmutaw an mananap; nahihigtan han pisi hin duduha kalikos dida ha may liog ngan dida ha ubos han manguna nga tiil. Dako man gud, sugad han sumat ni Leon; burok ngan lumuton na an bungkog, kun baga tawo, ubanon na. Nag-uuwang sugad hin baka, naglulumba, an ikog iginlambamba dida han tagik, nangangapyot ha tagik ngan nginanganga an dako nga baba nga luob hin haglaba nga tango.

Uusa la an paraulin nga nagbibinutong; waray may nahanumdom pagbulig.

Han paghitukal ha tubig ngan paghibutang didto ha papag han mananap iya tamakan ngan gauman niya an baba han iya madig-on nga kamot ngan iya pag-igaraumon han pisi. An mananap pinmulupuko, pinmabawod han lawas, ilinumba an mabakod nga ikog ngan nakabuhi, inmambak ngadto ha tubig, ha gawas han bunuan, dara an nagdakop ha iya. An paraulin tawo nga patay; an gugliat hin kalisang nabati ha ngatanan nga dughan.

Malaksi sugad hin kikidlat, usa liwat katawo pinmatinhulog ha tubig; an tuman la nga may sinmabot nga asya hi Ibarra. Hi Maria Clara waray hiraptay kay an mga pili-pinhon diri pa hadto maaram maunop.

Nakita nira nga nagpupula an tubig, nga naluluob hin dugo. An batan'on nga parakalap inmambak man ngadto ha kahiladman dara in sundang ha kamot, ngan sinundan han iya amay: kundi igo la nga nanhihisalom, hinkikit'an man nga nautwal ha bawbaw han tubig hira Crisostomo ngan han paraulin nga nagpapakakapot ha tiyan han lawas han mananap nga patay na. Guray an bug-os nga kahi-

lab'an han tiyan han buaya ngan dida ha but-ol naurok, naguot pa an sipol.

Diri haros matukib an kalipay: kadam'an nga kamot an kinmarawat ha ira pagpasakay ha sakayan. An kalagasan mga buang na haros, namamagtinawa ngan namamagpa-ngadi. Hi Andeng nahangalimot na la nga an iya tulaan nakakatulo na susukob: ngatanan an sabaw isinukob ngan pinarong an kalayo. An waray la pakakayakan amo hi Maria Clara.

Hi Ibarra waray kasamdan; an paraulin may gutiay nga kakurisan ha butkon.

— Ikaw an binmawi han akon kinabuhi! — nagsiring kan Ibarra nga nag-aalikom hin mga taplak.

An tingog han paraulin бага may dara nga kasakit.

— Uraura ka kamapasiparahon, — binaton ni Ibarra; — ha sunod ayaw na sarihi an Dios.

— Kun waray ka na hiutwal! . . . — namulong hi Maria Clara nga ginduduas ngan nangungurog pa.

— Kun waray na ako hiutwal ngan sinmunod ka ha akon! — binmaton an batan'on dapit paghuman han panhunahuna ni Maria Clara, — iginkakatarampo ako didto ha salad han akon kaurupdan.

Hi Ibarra waray hingangalimot nga didto ha salad aadto an mga tulan han iya amay.

An kalagasan diri na buot makadto han usa nga bu-nuan, karuyag na la makipanguli kay nasiring nga nagti-kang kuno hin maraot tingali may umabot nga maraot nga palad.

— Tungod kay waray anay kita paningba! — nagbi-binasol in usa.

— Kundi, ano nga maraot nga palad in inmabot, mga ginang? — nagpipinakiana hi Ibarra. — An buaya asya la in inabutan hin maraot nga palad!

— Tigaman ito, — hinumanan han nag-iipagparadi, — nga ha bug-os niya nga makasasala nga kinabuhi waray singba ini nga tampalasan nga mananap, waray ko gud ini hikit'i dida han kadam'an nga buaya ⁽¹¹⁾ nga tigsulod ha singbahan.

An mga sarakyan nagtitipakadto han sunod nga bu-nuan ngan nagkikinahanglan nga hi Andeng maglaso li-wat hin tulaan.

Nagtitidangan an adlaw; naghuhuyop an harupoy; nag-

titikang na an mga balod ngan inaabat dida han linuluta-wan han buaya nga nanhahatol "sugad hin bukid nga bura, diin nakikita an silaw han adlaw nga magkalainlain an tina", siring pa ni R. A. Paterno nga parasiday.⁽¹²⁾

An mga turunggon binmalik panhibitii: hi Iday nagkikinablit han harpa, an kalalakin'an nagpapatunig han kordiyon ug mga sista, nga kun usa arangay, kun usa diri, kundi an nalabaw ha ira amo hi Albino nga nagkakabrang hin tinuod han sista, nabulag ngan natiway han buntad han kadam'an ngan kun usa nahangangalimot han ira gintu-tuktok nga sunata, say na la isinusumpay in lain.

Baga waray na nira tatapuri kaupay an usa nga bunuan: damo an nagpapamulat nga aadto didto an kapadis nga buaya; kundi an palad uraura kamasuri; kanunay puno hin isda an sikpaw.

Hi Dada Isabel naglalarang:

— Iton ayungin maupay nga tinola; isalin iton bulakay iiskabitsihon; iton turungaw ngan hiton mulanbulan angay nga pisa: an turungaw maiha mamatay. Ibutang la didto ha sikpaw ngan puyuta didto ha tubig basi diri lumuya. An pasayan sanglagon! An balanak saktan hin kamatis ngan tum'on dida ha dahon. Pabay-i na an iba didto basi makadapit hin iba pa nga isda: diri kaangayan ubusan hin isda an bunuan, — nganiya pa.

Katima han tibaw magtipakadto hira ha tabi, ngadto han kagurangan nga dagko in kakahuyan, nga lugaringon nira Ibarra. Didto han kalindungan ha daplin han malinaw nga salog aadto pamamahaw, ha butnga hin mga bukad, kun ha sirong man hin karaykay.

An tunog han mga turunggon nakakapuno han danaw; an aso han mga kalan nag-uusbok tipaigbaw baga in mga buhawi; an tubig nag-aawit ha sakob han daba nga gindadandang han kalayo, baga sugad hin nagliliaw han nagkakamamatay nga kaisdaan didto ha sakob, kun diri lugaring nahakakatiaw ha ira; an lawas han buaya nagbabarubalintong ha bawbaw han tubig, danay na man say kitaon an mabusag nga tiyan nga guray, danay na man an burok nga bungkog nga lumuton, ngan an tawo, inugayan han Kapalaran, diri la naaalantad han kadam'an nga iya kabug-tuan nga nagkakamamatay han iya buhat, siring pa han mga pulong han mga brahmines, o han mga magpakiutan.

XXIV.

HA LINDONG HAN KAKAHUYAN

Agaaga, agaaga pa gud magmisa hi P. Salvi ngan mapangumpisal⁽¹⁾ ha usa kadali hin napulo kagduha nga mga magpakasasala, patok han iya nababatasan.

Baga nakadaot han iya ginhawa in pira nga surat nga linakrihan ha bawbaw nga inmabot hadto nga aga, kay hinmagkot la an sikulate waray gud paglabti.

— Maraot an lawas hini nga padi, — nasiring an iya parapanluto hamtang naglilinaso liwat hin sikulate; — may pira na hani kaadlaw nga waray kakaon: dida hiton uunom kapinggan nga sud-an nga akon idinudurot, duduha an diri ginlalabtan.

— Tungod kay diri nahangangaturug hin maupay, — nagsumat an surugon; — tikang bumalhin hin sulod kaunay ginnginginarat. Nagtitilunod la ito mga mata, nag-giginasa nga uraura ngan madaragdarag na.

Matuod man gud; makaluluoy na pagkit'on hi P. Salvi. An ikaduha nga durot nga sikulate waray liwat paglabti, pati an *hojaldre* ha Cebu:⁽²⁾ nagsisinuduysudoy la, puno hin kagupong, dida han haluag nga ruwang, may ginkukurumos nga uusa nga surat dida han iya tulanon nga kamot, an surat danay kun usa basahon. Waray kaiha umaro han iya sarakyan, nag-ayad ngan sumugo nga idulong hiya ngadto han tinutudkan han mamino nga dalakit, didto ha harani han ginbabarakasyunan.

Inmukoy an sarakyan, han pag-abot ngadto han haligot nga dalan nga nasulsog ngadto han sapa. Pinalakat ni P. Salvi an iya sarakyan ngan sumurop ngadto han kakahuyan hin waray upod.

Nagkawarawara hiya anay didto han masighot nga kabalagnan, naglilini kay hiya han mga baknit nga nangangabit dida han iya sutana nga ginggon, dapit paghawid ha iya; an mga gamot han kakahuyan nga nanlalabaw dida ha tuna hinpapakdulan han mga maglalakat nga diri didto batid tumara. Inmukoy hiya hin tigda: nadungog niya in mga hu-yayag nga katatawa ug mga tingog, ug adto nga katatawa ug mga tingog gumikan didto ha salog, ngan nagtitiharani.

— Mamimiling ako hin salag, — nasiring in usa nga makaruruyag ug matam-is nga tingog nga gilayon kinilala han padi; — karuyag ko *hiya* hikit'an nga diri *hiya* makita ha akon, karuyag ko sundon bisan ngain.

Hi P. Salvi tinmago ha luyo hin usa nga puno hin kahoy nga dako ngan namati.

— Karuyag mo sidngon nga imo susugaron hiton binubuhat ha imo hiton padi nga ikaw la in ginbabantayan bisan ka pakain? — sinmumpay in usa nga matawa nga tingog. — Napagasa baya an nagpipinangabugho ngan napalunod han mga mata!

— Diri pangabugho iton akon! Karuyag ko la masayuran kun ano in binubuhat! — nabaton an matil-is nga tingog hamtang an matawa nabalik pagsiring:

—Oo, gad, pangabugho, pangabugho gud! —ngan dayon pagtinawa.

— Kun nangangabugho ako hiya unta, diri ako, an karuyag ko nga diri hikit'an hin bisan hino.

— Oo, kundi diri ka man liwat ha iya makakakita, waray pulos. Maupay pa, kun makaagi kita hito nga salag ihahatag ta hiton padi basi diri ta hikit'an kun magbibinangitay ha aton, ano ka hito?

— Diri ako natuod hito nga mga salag hin talabong, — sinmumpay liwat in lain nga tingog; — kundi, ako ngani in mangabugho, maaram ako mag-inaw hin diri ako hikikit'an...

— Uunanhon mo man? hala daw? Susugaron mo hiton kanan Madre Escucha?

Nanhikatawa hira hini nga hinumduman han mga adlaw ha kolehiyo.

— Sayod na man kamo kun inuunano an paglipat han Madre Escucha!

Kinikita ni P. Salvi, tikang didto han iya tinataguan, hira Maria Clara, Victoria ngan Sinang nga namamagsinulsog han salog. Ngatulo namamagtinamod ngadto ha tubig nagbibiniling han pangasa nga salag hin talabong ... maghulos tubtob ha tuhod, pinangangabat an maglison nga lirik han ira mga paa dida han haglapad nga kunot han ira mga saya nga ikakarigo. Nanlulugay ngan mga lubas an ira mga butkon, nanmamado hin haglapad in samay nga bado nga magkalainlain an tina. An tututlo nga daraga, labot la han irapagpinamiling han diri sedang hiangian, nagpipinanguha liwat hin mga bukad gan hin mga utanon dida ha ligid han salog.

Adto nga padi nga nahanunugad kan Acteon,⁽³⁾ nga nagkikinita hadto nga awdanon nga Diana, ginduduas ngan

waray kiwakiwa; an iya mata nag-iingat didto han masirom nga lungag nga iya luk'anan. Waray tatakas pagkinita han magbusag ug maglison nga mga butikon, han makawiwili nga liog nga tinitikangan han dughan; an gudti ug magpulahay nga mga tiil nga nagtitinara han tubig nakakahatag han nanhihingas niya nga lawas hin usa nga pamalatian nga makatitingala, ug nakakapagpainop han iya mapaso nga ulo hin mga bag-o nga durumdumon.

Han paghilipot hin usa nga kapilukan han salog, ha luyo hin magrampag nga kakawayanan, magkatatago adto nga magtahom nga mga lawas ngan waray na hibatii an ira makasisina nga hiruhimangraw. Kinukughan, nag-aalang, ginmuwa hiya, hi P. Salvi, didto han iya tinatagan ngan maniplat paluyuluyo hin paniplat nga waray tultol. Inmukoy hiya anay, nagruhaduha; inmanduroy hin pira kapitad pag-sunod han kadaran'an, kundi binmalik liwat ngan magsulsog han ligid han salog, say bilngon an iba nga magbarakasyon.

Ngadto ha aruantaw tikang dida han iya tinutukdawan kinita niya in karigusan ha butnga han sapa, nga inalad hin maupay ngan inatpan hin marampag nga kakawayanan: hinbabatian tikang didto in mga maglipayon ngan batan'on nga mga tingog hin kababayin'an. Sinabngan adto hin mga dahon hin anahaw ngan hin mga bukad ug mga bandera nga gudti. Ngadto ha unhan hinkikit'an niya in usa nga latayan nga kawayan ngan ngadto ha antaw nakadto an kalalakin'an nagpipinangarigos hamtang nagsusulatsugat in kadam'an nga suruguon, babayi, lalaki, ha tungod hin mga kalan ug mga gid-angan nga pinanhimo ha tuna, nangingihaw hin mga manok, nagkikiris hin bugas, nagbibirik han inasal ug iba pa. Ngan ngadto ha tabok, ngadto hin usa nga hinadsan, didto katitirok in kadam'an nga tawo, babayi, lalaki, ha tungod hin usa nga handong nga lona nga ipinanhigot ha mga sanga hin kahoy ug ha mga usok. Nakadto didto an alperes,⁽⁴⁾ an kuwadhutor, an gobernador-silyo, an tenyente mayor, an magturutdo ha liburan ngan hin damo nga namagkapitan ngan namagtenyente anay, pati hi Kapitan Basilio, an amay ni Sinang, una nga katugbang ni adton D. Rafael ha usa nga kalipungan. Ginsiring hiya ni Ibarra: "Naglalantugi kita ha katadungan; paglantugi diri karuyag sidngon nga pag-away." Salit an bantugan nga tigpamulong han mga konserbadores kinmarawat han

abiabi ha iya hin maupay nga kaburut'on ngan magpada-ra ngadto hin tulo nga pabo ngan pakadtuon pa an iya mga suruguon papamulig.

An padi sinugat han ngatanan, pati han alperes, hin matinahuron ug maupay nga kaburut'on.

— Kundi, tikang diin hi V. R.? — pinakianhan hiya han alperes han pakakita nga kuriskuris an iya bayhon ngan an iya sutana puros hin mga dahon ngan hin mga kapinit hin sanga nga dumog. — Nahulog hi V. R..?

— Waray, nawara ako! — binmaton hi P. Salvi ngan tinmamod panginano han iya pamanapton.

Nanngungukab hin mga botelya hin limonada, nanmamagtak hin silot nga andam han nasagka tikang didto ha tubig basi uminom han matam-is nga sabaw ngan kumaron han mahumok nga unod nga mabusag pa han gatas; an kadaragan'an pinanunulhan hin mga kuwintas nga marol nga sinaktan hin rosas ngan hin burak nga nakakahamot han linugay nga buhok. Nanlilingkod o nanhihigda dida han mga duyan nga pinanmitay dida han mga sanga han kahoy, kun diri man namamag-urugyag, nag-aalirong dida hin usa nga bato nga halapad diin panhihikit'i in mga baraha, ahedres, mga barasahon, buskay ngan hin gudtiayay nga bato.

Igintutdo han padi an buaya, kundi baga may nalilibangan niya nga panhunahuna, dida na pamati han pag-sidnga nga adto nga kasamdan ha tiyan kan Ibarra adto agi. Igo la nga hadto waray dida hikikit'i an bantog ug diri kilala nga paraulin kay nawara la, waray sabuta, han pag-iarabot han alperes.

Hinmawas hi Maria Clara didto ha tubig, tima na kakarigo, upod an iya kasangkayan, daw an bukad han rosas ha siyahan nga aga nga iya pagbuswak, nga humog pa han tun-og nairingat dida han iya mga rahundahon. Ha kan Crisostomo an iya siyahan nga hiyom, an iya siyahan nga kuriot ha kan P. Salvi. Ini sinmabot kundi waray panhayhay.

Inmabot an uras han paniudto. An padi, an kuwadhutor, an alperes, an gobernadorsilyo ngan hin pira nga kapitan ngan han tenyente mayor nagkatangka didto hin usa nga lamisa nga pinangunguluhan ni Ibarra. An mga iroy waray gud tugot nga tangkaan hin lalaki an lamisa han kababayin'an.

—Yana, Albino, waray mo na ngahaw hi-aagian nga kaluhuan sugad didto han mga sakayan, — sinmiring hi Leon han nag-iipagparadi.

— Ano, ano ito? — nanmakiana an kalagasan nga mga ginang.

— Mga ginang, an mga baluto waray nga gayod kaluhuan bisan mausa inawa la niyo ini nga pinggan,—gin-asuyan ni Leon.

— Hesus nga anitan! — sinmiring hi Dada Isabel, nag-hipahiyom.

— Sayod ka na, Go. nga Alperes, kun hino an tampalasan nga nagduyag kan P. Damaso? — pinmakiana hi P. Salvi han alperes dida han pangaon.

— Tampalasan nga kakano, P. Cura? — nakapakiana an alperes tikang didto ha sakob han baso nga iya iniinman han bino.

— May iba ba? An kasankulop nga nagdabal kan P. Damaso ha dalan!

— Nagdabal kan P. Damaso? — nanmakiana in kadam'an nga tingog. Dapit nahakatawa an kuwadhutor.

— Oo, yana hi P. Damaso aadto nahigda! Gintatahan nga asya la ngahaw hi Elias, an nagtanlod ha imo didto han lam-aw, Go. nga alperes.

An alperes nagpamulapula hin kaalo, o kun tungod na ba adto han irinmon.

— Ada, hunahuna ko adto, — dapit badyangas ni P. Salvi, — nga sayod ka hito nga hinabo. Nganakon, kay alperes han Guardia Civil . . .

Kinagat han militar an iya im-im ngan mamaribad hin diri asya nga baribad.

Dida hini inmulpot in usa nga babayi nga duason, magasaay, kunitkunit an panapton: waray ha iya may nakakita han iya pagtiharani kay waray niya tingol ngan hinay an iya paglakat nga kun gab-i pakakasidngon nga murto.

— Pakaunon ito nga makaluluoy nga babayi! — sinmiring an kalagasan; — oy, kadi, daop ngadi!

Kundi an babayi nagpadayon la han iya lakat ngan say tinadong an lamisa nga tinatangkaan han padi; ini linmingi, nakakilala ha iya ngan hinbuhian an sipol nga iya bit-bit ha kamot.

— Pakauna ini nga babayi! — nagsugo hi Ibarra.

— Mangitngit inin gab-i ngan nagkakawawara inin kabataan! — nagyiyinakan an makapapaid nga babayi.

Kundi han pakakilala han alperes nga naglabot ha iya, an babayi kinalasan ngan dinmalagan, nawara dida han kahuyan.

— Hino ito? — pinmakiana an alperes.

— Usa nga naghihingaluoy, nga natuyaw dara han mga kakulba us mga kasakit! — binmaton hi D. Filipino; — may upat na kaadlaw yana nga nasusugad.

— Amo ito an sinisiring nga hi Sisa? — nagpakiana hi Ibarra nga inalpan hin pangalinsakob.

— Gindakop ito han imo mga sundalo, —nagpadayon an tenyente mayor, may dara nga kapait an tingog: — gindaradara ha sakob han bug-os nga bungto tungod hin ambot kun ano nga nabuhat han iya mga anak . . . waray la ito hisayuri.

— Kay ano? — nagpakiana an alperes say inaatubang an padi; — di ba ito asya an iroy han imo duduha nga tanod?

An padi tinmangdo.

— Nga nagkawawara ngan waray na panhiagii ngada yana! — sinumpayan han tenyente mayor, may dara nga kasina, say inaatubang an gobernadorsilyo nga tinmamod la.

— Bilnga ito nga babayi! — nagsugo hi Crisostomo han mga surungon. — Nagsaad ako hin pagbulig pamiling kun hain na an iya mga anak. . .

— Nasiring kamo nga nagkawawara? — nanginsayod an alperes. — Nagkawawara an imo mga tanod, Padre Cura?

Tinmay-ong ini han iya irinmon ngan tumango han ulo.

— Karaot daw hito, Padre! — nagmugo an alperes, nahakakatawa hin badyangas, nalilipay han iya pakabulos; — nawad'an hi V. R. hin pira kapisos ug ginsangpit ako magahon pa, an akon sarahinto pinalakat ko kay basi pamilingon; nawad'an hin duha nga tanod ngan waray hi V. R. pagluya ngada yana, ngan ikaw, Go. nga Kapitan. . . . matuod man gud man liwat ikaw. . . .

Waray na pagtapos kundi naghinarahara ngan magsukwat han iya kutsara han mapula nga unod han kapayyas nga ihalas.

An padi hintigdaan, naglabad an ulo, binmaton:

— Tungod kay ako in pagsasalaon mahatungod han salapi. . . .

— Maupay nga baton, baraan nga magmarangno hin mga kalag! — tinapo han alperes, puno an baba. — Maupay nga baton, banal nga padi!

Hi Ibarra buot na sumagbang, kundi hi P. Salvi nanga-has pag-ibaraton may dara ha bayhon nga usa nga pinirit nga tawa.

Ngan maaram ka, Senyor Alperes, kun ano an siring han mga tawo mahatungod han pagkawawara hito nga kabataan? Diri ka maaram? Ta, pakiana la hiton imo mga sundalo!

— Ano? — nakapakiana an alperes waray na hikatawa.

— Nasiring nga hadto nga gab-i nga ira ikinawara hinbatian in pira nga buto!

— Pira nga buto! — ngani han alperes, nagkikinita han mga katarambong.

May hintangdo han ngatanan.

Nagpadayon hi P. Salvi hin hinayhinay, dara in waray kapaid nga tiaw:

—Ngayan. Naabat ako nga diri ka nakakadakop han mga kriminal, diri ka nasasayod kun ano an binubuhit hiton imo mga sakop ngan karuyag ka pa sumulod kamagwawali ngan kamagturutdo han angay buhaton han iba. Angay ko sayod ka han kasiringanon: “Mas sabe el loco en su casa. . . .”⁽⁵⁾

— Kaguinuhan! — binmul-ang hi Crisostomo han pagkita nga iginpupurud-as na an alperes; — iito pa an iyo hiruhimangraw, ano kamo hini nga karuyag ko buhaton? Naghuhunahuna ako hin pagbutang hito nga tuyaw ha kamot hin usa nga maupay nga mediko, ngan hin pagbiling han iya mga anak. Natapod ako han iyo mga sagdon o mga pagbulig.

An pagpangulpot han mga suruguon nga waray pakalagi han tuyaw nakapamingaw han duduha nga nagbabalingkot ngan nakapabalhin han himangrawon.

Katapos han paniudto ngan hamtang nagdudurot han siminte ngan han kape naghinpundok an mga batan'on ug katigurangan hin magkalainlain nga hugpo. May nanmurot hin ahedres, may napasingadto han baraha, kundi an kadaragan'an nga mag-inasahon hin pamakiana mahatungod han maburuwas, say ginapilan an **Rueda de la Fortuna**.

— Kadi, Senyor Ibarra! — ginmulihi hi Kapitan Basilio nga dapit libarhungay na.⁽⁶⁾ — May-ada naton kalipungan nga naglalakat na hin napulo kaglima katuig ngan waray hukom nga makakagtuhay: hahani ta tutuhaya hinin ahedres.

— Yana ngahaw, waray ko kabilinggan! — binmaton an batan'on. — Madaliay la kay aadi pa nananamilit an alperes.

Han paghisabuti la hini nga uyag han iba maghin-alirong didto han uruyagan an ngatanan nga katigurangan nga maaram umuyag: adto nga uyag nakaaghat pagkulaw pati han diri nananabot. Kundi an mga tigurang nga ginang ginmapil pag-alirong didto han padi kay an tuyo nira amo an pakihimangraw han mahatutungod han pagdiyos, lugaring hi Fr. Salvi kay waray ada hiayuni, nagpapanalagsaon la pagbaton ngan an iya mata nga masamdong ug nagkukuriot ngadto isisiplat ha lain, diri ngada han iya mga kahimangraw.

Nagtikang an uyag ha butnga han kamamingaw han nag-aalirong.

— Karuyag hini sidngon nga kun magpatas an uyag an kalipungan diri igpapadayon! — nagpasidaan hi Ibarra.

Ha tungatunga han uyag hi Ibarra inabutan hin telegrama nga nakapaidlap han iya mga mata ngan nakapagdu-ruas man liwat han iya bayhon. Isinulod niya ha iya bulsa, waray la buklara, kundi naniplat hiya anay ngadto han kadaragan'an nga duro an katatawa, nagpipinanmakiana han Kapalaran.

— Tagmi an imo hadi! — sinmiring an batan'on.

Waray iba nga nabuhat ni Kapitan Basilio kundi pagtago la han iya hadi ha luyo han rayna.

— Tagmi an imo rayna! — liniwatan hiya pagsiring, gin-iikaraon an iya rayna hin usa nga torre nga nakakasariig ha usa nga peon.

Tungod kay diri pa niya masasalipdan an rayna diri na man liwat niya mahalilikay kay asya an sinasalipdan han hadi, hi Kapitan Basilio nangaro hin pira kadali nga pagpaangan-angan.

— Waray kabilinggan! — nagsiring hi Ibarra; — may ada ko man ngani yana karuyag ighimangraw didto hadto nga pundok.

Ngan bumuhay, tinagan an iya kaaway hin tunga hin-tunga hin uras.

Hi Iday amo an nakakadara han pabirikan nga karton nga nasusuratan han kakap'atan kagwalo nga mga pakiana, hi Albino an nakakakapot han basahan nga may mga baton.

— Buwa! Diri ito matuod, buwa! — nagpipinamari-bad hi Sinang, iginpapanluha.

— Inaano ka? — ginpakianhan ni Maria Clara.

— Harumamay mo; nagpakiana ako: “Sano ako bu-but'i?”, akon tinadpan han mga bato ngan ito nga waray hinayon pagpadi binmasa: “Niyan kun tudkan hin buhok an pakla!”⁽¹⁾

Ngan tiningyayan ni Sinang an nag-iipagparadi nga duro an pagtinawa.

— Hino in nagsugo ha imo hin pagpakiana hin sugad? — sinusnan hiya han iya patod, hi Victoria. — Bisan la iton pagpakiana hin sugad hito kaangayan na hin sugad nga baton!

— Ikaw na man in pakiana! — siniring hi Ibarra, idinuhol ha iya an basahan. — Ginkauruyunan namon nga an makakarawat hin maupay nga baton susuhulan han kadam'an. Nanmakiana na kami ngatanan.

— Hino man an nakakuha hin maupay nga baton?

— Hi Maria Clara, hi Maria Clara! — ginmuliat hi Sinang. — Pinapakiana namon hini, maruyag ka diri: “Unob ba an iya paghigugma?” ngan an baton han basahan...

Kundi waray pakatapos kay hi Maria Clara, nagpamulapula, dinmuok ngan takpuon an baba han nagbabasa.

— Kun sugad, ikadi iton birikan! — nagsiring hi Ibarra, naghihipahiyom. — Mapakiana ako: “Maupay ba in aabutan hinin akon gintatalinguha?”

— Kawaray pulos hin pakiana! — nagmugo hi Sinang.

Tinadpan ni Ibarra han bato ngan dida han numero nga ginmuwa pinamiling niya an paypay ngan han rumbay han baton:

— “An mga inop, inop la!”⁽²⁾ — binasa ni Albino.

Hinukad ni Ibarra an telegrama ngan buklaron; nakurog an iya kamot, iya ginbasa.

— Yana nagbuwa ngahaw ito nga imo basahan! — nagyakan, puno hin kalipay. — Basaha!

— “Tugot an mahatungod han liburan, an kalipungan nagdaog!”

— Ano in kahulugan hito? — nanmakiana.

— Diri ba nasiring kamo nga may suhol an makakarawat hin maupay nga baton? — pinmakiana, nakurog tungod pa han dako nga paghingusbo, hamtang gintutunga niya paggisi an telegrama.

— Oo! oo!

— Ta, asya ini an akon suhol, — nganiya ngan iya ihatag kan Maria Clara an katunga; — magtitindog ako didto ha bungto hin liburan han kabataan; ito nga liburan asya an akon suhol!

— Ngan iton usa nga katunga, ano man ito?

— Ini ihahatag ko han nakakarawat han gimaraui nga baton!

— Ada hi ako! Akon ito kun asya man! — ginmulihi hi Sinang.

Ihinatag ni Ibarra an papel nga pinit ngan pumaharayo.

— Ano man in karuyag hini sidngon?

Kundi an malipayon nga batan'on nakadto na ha hirayo, tikadto pagtapos han uyag nga ahedres.

Hi Fr. Salvi, sugad hin baga waray la hiya sabot, napaharani ngadto han marugyaw nga pundok han mga batan'on. Hi Maria Clara nagpipinamahid han luha ha mata nga dara han kalipay.

Dida han pag-abot niya hinmunong an katatawa, in-mukoy an karukayakan. An padi nagkikinita han mga batan'on waray hitutultol kun ano in pamumulungon; ginhihinulat hiya nga hitinggan, salit waray may nagyayakan.

— Ano ini? — nakagyakan na ngahaw, pinurot an basahan ngan pagpinalipalion.

— **La Rueda de la Fortuna**, uruyagan nga basahan, — binmaton hi Leon.

— Diri kamo nasabot nga sala an pagtuod hini nga butang? — sinmiring ngan paggision an mga paypay, nangingisog.

Mga tingog hin panhipausa ngan kaurit binati ha ngatanan nga im-im.

— Darudako nga sala an pagparabuot han diri iya patok han kaburut'on han tag-ada! — iginmugo ni Albino nga binmuhat. — Padre, asya ito an sinisiring nga panikas ug an Dios ngan han mga tawo nagdidiri hito.

Hi Maria Clara tinmakpo han iya mga kamot ngan pagkinitaon hin matangistangis nga mata an mga kapinit han basahan nga diri pa la maiha nakahatag ha iya hin kalipayan.

Hi Fr. Salvi, patok han ginpapamulat han kadam'an nga mahananabo, waray baton kan Albino; nagkinita la han nagkakalupad nga mga pinit nga papel, nga may nanhipalid ngadto ha kakahuyan, may ada ngadto ha tubig; katima lumakat naghihipariigdiig, ibinabawbaw ha ulo an mga kamot. Inmukoy nadaliay, nakighinimangraw kan Ibarra anay ngan binmunyog hini ngadto ha usa nga sarakyan nga magdadara ha iya o manunul-ong han mga kumbidado.

— Maupay kay nalakat ito nga mamurungkag hin kalipay! — naggurudo hi Sinang. — Iton kahimo baga nasiring: “Ayaw hin tawa kay maaram ako hiton imo mga sala!”

Hi Ibarra, katima hatag ha iya higugmaon han iya saad nga suhol, baga in tinmukal ha tuna hin kalipay nga nagpaturon hin uyag han ahedres hin waray la pada ug waray parupanginano kun nauunano na an kamutangan han iya mga bato. An inabutan han uyag asya ini: bisan hi Kapitan Basilio nagkukuri na hin pag-ilinilikayan han iya hadi, an uyag nagtikatupong tungod han damo nga sayop han batan'on.

— Diri, diri hananayon an kalipungan! — nasiring hi Kapitan Basilio, nalilipay na.

— Diri igpapadayon an kalipungan! — sinmubad an batan'on, — bisan kun tipaunano an larang han mga hukom.

Naglamano hira ha dako nga paghinangop.

Dida han ginkakaarangayan han mga tambong hini nga kahumanan ha maupay nga kaburut'on hin usa nga kalipungan, nga ginkakauuyaman na han magkaluyo nga bahin, inmulpot hin tigda in upat nga sibil ngan hin usa nga sarahinto, tagsa ha ira may pusil nga tinal-uban hin bayoneta, ngan nakasamok dayon han ira kalipay ngan nakadarahig hin kalisang didto han gin-aalirungan han kababayin'an.

— Waray magkiwa! — sinminggaak an sarahinto. — An magkiwa pabubuthan ko!

Patok hini nga waray haros nga panarhog, hi Ibarra binmuhat ngan dumuok ha iya.

— Ano imo tuyo? — nanginsayod.

— Nga ihatag ha amon, yana ngahaw, in usa nga kriminal nga ginngangaranan kan Elias, nga asya an iyo mag-urulin kanina han aga, —nagsiring an sarahinto, nananarhog pa.

— Usa nga kriminal? Mag-urulin? Tingali nagsasayop ka! — binmaton hi Ibarra.

— Diri! Ito nga Elias iginsumbong liwat hini nga bag-o tungod hin pagpasipara hin usa nga padi. . .

— Ah! ngan amo an paraulin!

—Asya, sugad han sumat ha amon; ikaw, Senyor Ibarra, natugot ka nga tumampo ha imo mga panagtawo hin mga tawo nga magraot in bantog.

Siniplatan hiya ni Ibarra tikang ha tiil ngadto ha ulo ngan batunon hin dako nga pakalabaw:

— Waray ko kinahanglan magpasabot ha imo han akon mga binuhatan! Dinhi hinin amon hiringyon bisan hino makakatampo, bisan ikaw, kun daw napakanhi ka, nakakatangka ka ha amon pangaon, sugad han imo alperes nga may duha pa la kauras nga nalakat dinhi.

Ngan katima hini pamulong iya talikdan.

Kinmagat an sarahinto han iya bungot ngan tungod kay nakahunahuna nga hilulupigan hira kun makigsuhay, nagsugo nga pamilngon an paraulin ha bisan diin nga kasuksukan han kakahuyan, sugad han mga tigaman han dagway hadto nga tawo, nga iya hinkakaptan nga nakadto nahababadlis hin usa kapinit nga papel. Ginsiring hiya ni don Filipino:

— Sabuta nga ito nga mga tigaman iginkakairigo han sisiyam ha tagsa kanapulo hinin mga dinhianon; tingali ka magsayop!

Waray kaiha bumalik ngada an kasundaluhan ngan namagsiring nga waray nira hin-agian nga baluto ngan tawo nga sedang pagruhaduahan; an sarahinto hinmutib hin pira kapulong ngan lumakat hin sinugad gihapon han pagpangulpot: sinundalo.

An kalipay binmalik hin hinayhinay, inmuran an mga pakiana ngan hinmurak an mga karukayakan.

— Asya ngayan ito an Elias nga nagtanlod han alperes didto han lam-aw!—nagsiring hi Leon, nagpipinanmuru-
buot.

— Napaunano ito paghinabo, napaunano? — nanmakiana in pipira nga karuyag masayod.

— Nasiring nga hadton bulan ha Septyembre, usa ka-

adlaw nga mauran, iginhisugat an alperes hin usa katawo nga nagpapas-an hin isurungo. Damo an lamsaw ha dalan ngan nakadto la ha piliw an nahihimo kaagii ngan uusa la katawo an nakakaagi. Nasiring nga an alperes, nga angay unta pumaukoy han iya kabayo, naghanda lugod ngan ginuliatan an tawo nga umisol: an tawo бага waray karuyag pagbalik han iya na inagian tungod han iya pinapas-an ha sugbong, o diri ba adto buot mag-ubog han lagay, nagpadayon la han lakat. An alperes, nangingisog, hinmagyo hin pagpatara han tawo han iya kabayo, kundi an tawo kinmapet hin usa nga tiak ngan bunalan hin makusog dida ha ulo an mananap nga natumba iinapyat an sumarakay ngadto ha lipaong. Nasiring liwat nga an tawo nagpadayon la han iya lakat, waray pakaalantad han lima nga bala nga tikang didto han kalagyan iginpasunudsunod ha iya hin pagpabuto han alperes nga napuputos hin kasina ngan hin lapok. Tungod kay an tawo diri kinikilala, gintahapan nga amo an bantog nga Elias nga may pira pa la kabulan nga naabot nganhi ha lalawigan, ambot kun tikang diin, ug nga nakadamo na pakilala han mga sibil, didto ha iba nga bungto, hin sugad ngahaw nga paagi.

— Tulisan ngayan? — nagpakiana hi Victoria, nahanadlok.

— Sabuot ko diri kay isinusumat nga inmato na kuno ito hin mga tulisan nga ha usa kaadlaw nanikas didto hin usa nga balay.

— Diri kanan maraot nga tawo an dagway! — sinmumpay hi Sinang.

— Diri, lugaring kay iton paniplat kanan mabiduon: waray ko gud hikiti nga humiyom han bug-os nga aga, — nagsiring hi Maria Clara, dako an painuino.

Dida hini nahagos an kakurulpon ngan inmabot an uras han pagpanguli ha bungto.

Nagkalakat hira didto han kakahuyan han nagtitika-sirom na an silaw han tikatunod nga adlaw, inmagi hira, waray aringasa, dida han urusahon nga linubngan han katulinnan ni Ibarra. Katima, an marugyaw nga hiruhimangraw binmalik, makusog, maluya, ha tungod han mga sanga nga diri hiara mamati hin kadam'an nga tingog. Daw magsamdong an kakahuyan, an mga balagon namamag-arubyog sugad hiton nasiring: "Maupay nga pag-agi, mga batan'on! Maupay nga panlabay, inop ha usa kaadlaw!"

Ngan yana, ha kalambangan han maglaga nga dagko

nga sulo nga kawayan nga dinuduyugan han mga sista, pabay'i ta nga managsulsog han dalan tipakadto ha bungto. An pagkaburunyog nagtitiiban, an mga suga tikaparong, an awit nahunong, an sista naukoy, hamtang nagtitiharani ha ira urukyan han kalalakin'an. Ipanmutang an iyo mga panahob ha bayhon kay aada na liwat kamo igkakatarampo han iyo kabugtuan!

 XXV

HI ELIAS NGAN HI SALOME

Kun an mga dungganan nga guwardya sibil, katapos pagsamuka han mga magbarakasyon, nagpasingadto hin usa nga huron nga amon hinbabaruan, ugsa matunod an adlaw hadto nga kulop, waray ruhaduha iginkikita han ira ginbibiling.

Asya in usa nga payagpayag nga makaruruyag, nga natitindog ha ligid han danaw, ha bawbaw hin usa nga pungtod nga diri inaabot han baha, ha sirong hin kawayanan, kabungahan ngan kalubian. May mga gudti nga bukad nga magpula, sugad han kamantigi ngan han marabilyas, nanunubo dida ha ligid han minalahimo nga kuta nga mga buhi nga bato nga waray tiksapi sugad han haruhagdanay nga linulusaran ngadto ha danaw. An dapit ha igbaw pawod ngan idyok nga linupit hin mga sinipak nga tangnan ngan sinabngan hin mga bendita nga lukay ha Domingo de Ramos, ngan hin mga hinimo nga bukad nga timsim nga tikang ha China; may uusa kapuno nga burak nga nasuksok dida han tangbuan nga bukas hin usa nga usyuso nga sanga nga nagtatalambot han hangin. Ngadto ha bubungan han atop nagdadaginot na pagpanaka an mga manok ug mga ugang, hamtang an iba nabulig pa han mga pato, pabo ngan sarapati pagtimod han nanhihibilin nga mga lugas hin humay ngan mais nga saburak dida ha natad.

Didto ha pantaw nagpapahimulos han kapawa han adlaw, nagtitinahi in usa nga batan'on nga babayi nga may nanapulo kagpito o kakaruhaan ba an panuigon, hin bado nga masilhag nga mga buhi an tina nga magkalainlain. An iya pamanapton kinablasanon kundi mahinis ngan tultol ha maupay nga pamatasan: an iya bado sugad man an saya ug tapis luob hin tangkop ngan sinursihan. An iya la sabong, an ngatanan nga alahas ha lawas amo la in usa nga

sudlay nga kara nga say nakipit han iya yano la nga pungos, ngan hin usa nga kuwintas nga itom nga nahasasab-ong ha iya liog ha bawbaw han bado.

Angayan an iya tindog tungod kay batan'on, tungod kay mahusay an iya mga mata, gutiay an irong, haligot an baba, may pagkaarangay han iya pagdara han iya lawas ngan han iya matam'is nga pamayhon nga amo an nakakahatag hin pawa; kundi diri hiya maanyag nga nakakapukaw pagkita ha siyahan nga siplat, sugad hiton mga gudti nga bukad ha patag nga waray tina ug waray hamot, nga aton la gintatamakan hin diri tinuyo, ngan dida na naton sasa-buta an ira kahusay kun aton na tinututok hin maupay, mga bukad nga diri kinikilala nga may gutiay nga alimyon.

Ha ikinatigdali nasiplat ngadto han danaw nga uraura kamabalod, nahunong han iya buhat ngan namamati, kundi waray niya inaabat nga bisan ano, nabalik liwat ngadto han iya buhat lakip in mahilom nga panhayhay.

Kundi an iya nawong naglambrag han pakabati hin mga tunob: ibinutang an iya tinahi, binmuhat, pinangunat an mga kapiluan han iya panapton ngan, mahiyumhiyom hinmulat ha dapit han gutiay nga hagdan nga kawayan.

An mga sarapati nagkalupad, an mga pato ngan kamanukan namaghuni ngan namagkakak ngan an masurub'on nga paraulin inmulpot nagkakagaramo hin sungo ngan hin uusa kabulig nga saging nga iya ibinutang ha tuna hin waray aringasa, hamtang naduhol han batan'on nga babayi hin usa nga turungaw nga buhi pa ngan nagpipilipiki.

An babayi nagkinita han batan'on hin lisang nga paniplat, katapos ibinutang an isda didto hin panay nga tubingan ngan balikon an iya tinahi linmingkod dida ha sapit han paraulin nga waray la pagyayakan.

—Gasi ko adto didi ka pag-agi ha dagat, Elias; — nagsiring bahin ha pagtikang hin himangraw.

—Waray ko kahimo, Salome; — binmaton hi Elias hin hamubo nga tingog; —inmabot an lantsa nga nagsisinudoy hiton kadagatan ngan may uusa ko dida nga kilala.

—Ginoo, ginoo! — nagsiring an babayi nga nababarak, nagkikinita kan Elias.

Naiha anay ugsa may magtingol: an paraulin nagkinita hin waray aringasa han maglubay nga bugway han mga tangnan nga namamag-abug-abog, iginpapaypay an ira mga tais nga dahon.

—Nalipay kamo hin duro?— nagpakiana hi Salome.

—Nalipay? Hira, hira an nalipay! — binmaton an batan'on.

—Sumati daw ako kun nag-ano ka man han bug-os nga adlaw; kun hibatian ko dida ha imo mga im-im malilipay ako sugad hin nahitambong ha iyo.

—Ada . . . nakadto . . . nagtibaw . . . nagkaranta . . . ngan namagkalipay! — binmaton nahamamalanga.

Hi Salome waray na pakakailob, gintutok hin pakiana han iya mga mata ngan sidngon:

—Elias, masubo ka man!

—Masubo?

—Maaram na ako! — nagsiring an daraga. — Iton imo kinabuhi masubo . . . Nahadlok ka nga hiagian ka?

Inabat dida han mga im-im han batan'on in masugad-sugad hin hiyom.

—May ada mo inuungara?

—Diri ba magsangkay kita? Diri ba magkasi kita kabalas? — binmaton hi Elias.

—Ano man nga masubo ka?

—Nakadamo mo na ako sidnga, Salome, nga matinungkuon ako.

Hi Salome tinmungok han ulo ngan nagpadayon pagtinahi, unina binmalik pagpakiana hin tingog nga iya gintalinguha nga makanan-waray la labot.

—Damo kamo?

—Damo hira!

—Damo an kababayin'an?

—Damo . . .

—Hira hino an kadaragan'an . . . an maghusay?

—Diri ko kilala ngatanan . . . may ada usa, an konsuelo han salapian nga inmabot tikang ha Europa, — binmaton hi Elias hin tingog nga an tuman la nga hinbabatian.

—A! an anak han manggaran nga Kapitan Tiyago. Nasiring nga mahusay yana hin duro?

—Oy! oo! mahusay hin duro ngan buutan! — Binmaton an batan'on hinilom in usa nga hayhay.

Ginkinita anay ni Salome, katima tumungok han ulo.

Kun hi Elias waray pagkikinita han mga dampog nga kun nakukulop na nahihimo nga mga dagway nga urusahon, nakakakita unta nga hi Salome tinuruan hin duha nga luha dida han iya mga mata ngadto han gintitinahi. Yana an lalaki in una magyakan kay binmuhat ngan sumiring:

—Malakat na ako, Salome! Matutunod na an adlaw ngan sugad han imo panhunahuna, diri maupay nga an mga kaamyaw makasiring nga nagab-ihan ako dinhi. . . Kundi, nagtuok ka!—nagsiring binalhin an tingog ngan nagkuku-riot; —ayaw igdiwara hiton imo hiyom, nagtuok ka!

—Ta, oo!— binmaton an daraga nga nahiyom hamtang an iya mga mata napupuno hin bag-o nga mga luha:—kay ako masubo man liwat.

—Kay ano nga masubo ka, minaupay ko nga sangkay?

—Kay diri maiha malakat ako dida hini nga balay nga akon natawuhan ug gintubuan, — binmaton hi Salome nga namahid han mga luha.

—Kay ano?

—Kay diri maupay nga mag-inusaan la ako pag-ukoy! Makadto ako paglungon hiton akon kaurupdan ha Mindoro. . . diri maiha makakabayad na ako han utang nga bilin ni nanay han kamatay, an patron han bungto maabot ngan an akon mga ugang ug mga pabo magtambok hin maupay. An pagbaya hin usa nga balay nga asay natawuhan ngan natubuan labaw hin pagtalikod han katunga han lugaringon nga pagkatawo . . . An mga bukad, an tanaman, an akon mga sarapati! Kun bumagyo o bumaha ngatanan iaanod ngadto ha dagat!

Hi Elias nahapaukoy, nagpinanhunahuna, katapos kap-tan an kamot han daraga ngan tutukon ha mata pinakianhan:

—May hinbatian mo ba nga nagyinakan patok ha imo? Waray? Ginsamok ta na ba ikaw bisan la makausa? Waray liwat? Kun sugad sinusumhan ka na ha akon ngan basi la makalikay ka ha akon. . .

—Diri, ayaw pagyakan hin sugad hito! Kun mahihimo la unta nga sumhan ako ha imo!— binmaton an babayi. —Jesus, Maria! Ha adlaw ug gab-i waray ko iba nga buhat kundi pagdinumdom hiton pagkakulop nga imo ikinakanhi! Han waray ta pa ikaw igkakakilala, han buhi pa an akon makaluluoy nga iroy, an aga ngan han gab-i para ha akon amo an gimauupayi nga binuhat sa Dios: an aga tungod kay hinkikit'an ko an pagsirang han adlaw, an panganinaw han iya mga silaw dida ha kadagatan nga kinakaturugan hin dayon han akon amay kay hinkikit'an ko an akon mga bukad, nga nanlulunghaw an mga dahon nga nalaya han kakulop nga adlaw; an akon mga sarapati ug kamanukan nga dagos tatapo ha akon sugad hin karuyag maghatag ha

akon hin maupay nga aga; hinihigugma ko an kaagahon kay katapos ko pagpahamutang hin maupay han akon panimalay, dagos ko sasakay hin usa nga subiran ngadto pagbaligya hin pagkaon han mga mag-irisa nga danay ha akon pumahat, kun diri man, tinutugutan ako nira pamuknit han mga turay dida han mga matamata han pukot. Hinihigugma ko an gab-i tungod kay nahatag hin higayon pagpahuway dida han mga kagul'anan ha adlaw, hin higayon pag-ininop ha sirong hini nga kakawayanan, o han awit han iya mga dahon nga nakakapalimot han mga kasubo han kinabuhi, ngan tungod kay an gab-i amo an nagpapauli kan nanay ha balay tikang ha panggingge nga say namon ginkakabulagan hiton bug-os nga adlaw. Ta, tikang ta ikaw igkakilala, an aga ug an gab-i nawaray na kawilihan, an kulop na la an akon mahusay. Danay ko maisipan nga an aga ginhimo basi ig-andam pagkarawat han mga kalipayan ha kulop, ngan an gab-i basi ig-inop ngan igpahiagom han mga hinumduman ug napupukaw nga mga pagbati. Tubangan pa hahani ha akon an paghupot ha kadayunan hini nga akon kinabuhi! . . . Sayod an Dios nga igo ko na la ini nga akon palad, waray ko iba nga ungara kundi lawas nga ipakakagbuhat, diri ko ikinaawa han mga manggaran an irasalapi kundi . . .

—Kundi?

—Waray, diri ko ikinaawa ha ira an bisan ano hamtang imo ako sangkay.

—Salome,—nagsiring an batan'on lakip in mapait nga kasakit;—sayod ka han mapintas nga kinabuhi nga akon gin-agian ngan maaram ka nga an pagkawayay ko palad diri kay akon la ngahaw buhat! Kun diri la tungod hini nga maraot nga lambong nga nakakaaghat han akon usahay paghunahuna hin mapait nga pagdumdom han nasugaran han pagkaasawa han akon mga kag-anak, kun diri la tungod kay diri ko buot nga an akon mga anak manag-antos han gin-antos namon ngan han akon bugto nga babayi ngan han gin-aantos ko yana, kadam'an na unta nga bulan nga igin-asawa ta ikaw ha atubangan sa Dios ngan yana aadto na unta kita pag-uukoy ha karupdupan han kagurangan, harayo han pag-ukoy han mga tawo. Kundi tungod ngahaw hini nga higugma, tungod hini nga panimalay nga sano buwas iginsumpa ko an pagpoo hini nga suhi nga palad nga gawad tikang ha amay ngada ha anak nga amon

unob ginpapanunod, ngan kinahanglan nga sugad hini an mahinabo kay diri ka maruruyag, sugad man ako diri, hin pamati han aton mga anak nga magbabasol unina han aton pagkaasawa nga say ta la ha ira iginbilin in mga kasakitan. Maupay na la nga mapasingadto ka han imo mga urupod, kalimuti na la ako, kalimuti an binuang ug waray kapulsa- nan nga higugma! Man gad pa didto igkita ka hin diri sugad ha akon.

—Elias!— nagsaway an daraga.

—Diri ka sayod han karuyag ko sidngon: ginhihimang- rawan ta ikaw sugad han paghimangraw ko han akon bug- to kun daw buhi pa yana, dida hinin akon mga pulong waray ko suson ha imo, waray tinago nga panhunahuna. Kay ano nga pagbibiduon ta ikaw hin usa nga suson? Tuod la ha akon, pasingadto ha balay han imo kaurupdan, hingalimti ako, kay kun hingalimtan mo ako diri na ako mauuraura hin kawaray palad. Dinhi waray mo gud sadang sarigan kundi ako la, ha adlaw nga mahulog ako ha mga kamot hiton namamagbiniling ha akon mag-uusaan ka na la, pag-usaan ha bug-os mo nga kinabuhi kun hibaruan nga naginsangkay ka ni Elias. Pagpahimulusi an imo pagkabata ngan han imo pagkamahusay ha pagbiling hin asawa nga angay ha imo; diri, diri ka pa maaram kun tipaunano an pag-ukoy hin uusa la, uusa la ha butnga han katawuhan.

— Gin-inisip ko nga imo ako uupdan . . .

— Hay! — binmaton hi Elias nagpilingpiling han ulo; —makuri, labi na yana ngagayod! Waray ko pa igkita an akon kinanhi pagbiling, waray kahimuan! Yana nga adlaw nautang ko an akon kagawasan!

Ngan igin-asoy ni Elias hin laktod an nahanabo hadto nga aga.

— Waray ako pangaro ha iya nga panabagan ako, diri ko iginpapasalamat an nabuhat kundi an pagbati nga nag-aghat ha iya ngan kinahanglan ko ini pagbalsan. Ha luyo nga bahin, ha Mindoro ngan ha iba nga daplin mabutho manta an nag-agi ngan hibabaruan.

—Ta, kun asya man, —Nagsiring hi Salome nga mahi- gugmaon nagkikinita ha iya; — kun lumakat na ako, dinhi ka pag-ukoy, dinhi hini nga payag. Makakaagda ini ha imo hin pagdumdom ha akon ngan ako, tikang didto ha hirayo, diri makakahunahuna nga ilinupad han bagyo o gin-guba man han mga balod. Kun magdumdom ako hini nga mga

pangpang, ikaw ngan hinin akon balay magtatampo ha akon panumduman. Dinhi kakaturug hini nga akon gin-kinaturugan ngan gin-ininupan... sugad hiton hahani ako imo kalungon, imo kadirig...

— Oh! —nagsiring hi Elias ginlubag an mga butkon dara han pagturaw. —Babayi, imo bubuhaton yana nga ako hangalimot... —Nag-inggat an iya mga mata kundi usa la kadalikyat.

Ngan pumuluspugos dida han mga butkon han daraga dinmalagan pinmakawara dida ha kasisidman han kakahunyan.

Ginsunod pa ni Salome hin kita ngan in mukoy basi mamati han iya mga tunob nga nagtitikapara hamtang nagtitiharayo.

(Ini nga kapitulo XXV ibinutang ha **APENDICE** didto han **NOLI ME TANGERE**, edicion Castellana han J.R.N.C.C.)

XXVI

DIDTO HA BALAY HAN PILOSOPO.

Ha may mga ikasiyam an takna ha aga han sunod nga adlaw hi Juan Crisostomo Ibarra, katima sudoy han iya mga tuna, napakadto ha balay ni Tasyo, an tigurang.

Mamingaw an tanaman, kay an mga balinsasayaw, bisan kun namamaglupadlupad dida han pirok han balay, an tuman la nga nakakaaringasa. An lumot nagtitinubo didto han daan nga kuta nga say ginsasak'an han langingi nga na-paabot na pagkantay ngadto han mga tangbuanan. Adto nga balay бага asya an puy'anan han kamingaw.

Ihinigot hin maupay ni Ibarra an iya kabayo dida hin usa nga lurungan ngan umikid paglakat dida han mahawan ug inataman hin maupay nga tanaman; sinmaka hiya han hagdan, ngan, kay diri man sinadhan an purtahan, sinmulod.

An siyahan nga butang nga binmulang ha iya mga mata amo an lagas nga nahapapatamod ha usa nga basahan nga бага iya ginsisinuratan. Ha mga puto nakikita in mga tini-rok nga mga mananapay ug mga dahon, sakot hin kadam'an nga mapa ug mga kadaan nga burutangan hin basahan nga puno man ngahaw hin mga sinurat ug mga barasahon.

An tigurang nalilibang kaupay han iya buruhaton nga waray sabot han pagsaka han batan'on kun diri dida na han pag-ilulusad hini kay diri na la buot magsamok ha iya.

— Ada! Kay nakada ka ngayan? — ginkinita hi Ibarra nahapapahungat.

— Pasaylua ako, —binmaton, — naabat ako nga may ada mo buhat. . .

— Oo, nagsusurat ako, kundi diri kairikagan, karuyag ko man ngani pumahuway. Ano in aton?

— Damo la! —ngani Ibarra nga nagtiharani; — kundi. . .

Ngan pagkinitaon an basahan nga nakada ha lamisa.

— Uy! kay ano? —nahatingala hiya; — Nanunupat ka hin mga heroglipiko?

— Diri! —binmaton an tigurang nga dinmuhol ha iya hin lingkuran; — diri ako nasabot han pinulungan nga ehipsiyo, bisan an kopto, kundi nasabot ako hin gutiay han kasurat nira, salit asya akon ginagamit ha pagsurat, an heroglipiko.

— Nasurat ka hin heroglipiko? Kay ano? —nakapakiana an batan'on waray tutuod han iya kinikita ug bina-bati.

— Basi diri ako mabasa yana nga mga adlaw.

Ginkinita hiya ni Ibarra hin tutok, nagpipinanhunahuna an batan'on kun diri ba man gud ada tuyaw adto nga lagas. Gin-usisa niya hin dalikyat an basahan panginano kun diri ba nagbibinuwa, ngan iya kinita didto in mag-upay nga kahimo hin mga mananap, mga balaraw, mga tunga hin balaraw, mga bukad, tiil, kamot, butkon ug iba pa nga mag-upay nga kahimo.

— Kay ano man in imo pagsinurat kun diri ka buot nga basahon?

— Kay inin akon ginsusurat diri ko ataga hinin aton tulin yana; nagsusurat ako basi ako basahon ha lain nga panahon. Kun mabasa ako yana panununugon inin akon mga basahan, an buhat nga ginginuulan ko ha bug-os nga kinabuhi; kundi an tulin nga may hibaro ug say ha akon makakasabot ug masiring: “Diri ngatanan nangangaturug ha kasisidman han kagab-ihon han aton kaapuyan!” Inin kasurupaton hini nga kasurat asya an makakatalwas hini nga akon buhat dida han kawaray sarabutan han mga tawo, sugad han mga tuluuhan, an katurukibon ug kadiri matul-id

han mga turumanon asya an nakakatalwas han kadam'an nga kamatuuran dida han tulos han mga man-guruba nga kapadian.

— Ano man nga yinaknan iton imo isinusurat? —nagpakiana hi Ibarra katima hin usa kadali nga diri pagtingol.

— An aton yinaknan, an tinag-alog.

— Kay nahagagamit ngayan an heroglipiko?

— Kun diri la tungod han kamakuri nga buruhaton kay nagkikinahanglan hin mairuiha nga uras ngan hin dako nga pag-alagya, haros makakasiring ako nga mauruupay gami-ton han linatin nga abisihan. An mga ehipsiyo may ada han aton mga tiringgan; an aton o nga ha katapusan la gagama-mita ngan diri sugad luwason han kinatsila kundi tungatunga ngan waray nira totoo nga tingog hin o ngan u; sugad ha aton an mga ehipsiyo diri man nagamit han tunog nga e; may ada nira han aton ha ngan han aton kha nga waray ha linatin nga kasurat, nga aton ginagamit ha kinatsila. Pananglit: ini nga pulong: mukha, —sinmiring tinmudlok didto han basahan, —mauruupay ko suraton an latin nga ha hinin dagway hin isda, diri lugod ako han h nga linatin nga ha Europa magkalainlain an kaluwas. Kun kinahanglan in diri makusog kaupay nga paghingkok, pananglit dida han pulong nga hain, nga an h maluruluya, say ko ginagamit in lawas hin liyon, kun di man, inin tutulo nga bukad hin loto, sugad han kadamo han tiringgan nga dara... Labot pa, may ada ko tunog nga nguhok, nga waray gihapon dida han abisihan nga linatin nga ginagamit ha kinatsila. Nasiring ako nga kun diri la tungod hinin kakuri nga buruhaton tungod kay an panhimo han magkalainlain nga dagway kinahanglan uupayon, haros makakasiring ako nga an heroglipiko asya in angay naton gamiton nga kasurat; kundi ini ngahaw nga kamakuri asya an nakakaaghat ha akon hin pagtalinguha nga mahalipot la nga asoy, nga say la habutang an kinahanglan gud; labot pa, ini nga buruhaton nakakaliaw ha akon, kun an akon mga tumurungbalay nga tikang ha China ngan Japon nagpapanguli na.

— Hain?

— Diri ka hadi nabati? An akon mga tumurungbalay asya an mga sayaw; hini nga tuig kulang hin usa; tingali gindakop hin usa nga bata nga insik o hapon ba.

— Kay ano in pagsabot mo nga tikang hira didto hito nga mga tuna?

— Masayon; may pira na katuig akon pinanhihigtan ha tiil, kun hira nagkakalupad na panguli, hin gudtiay nga papel nga akon sinusuratan hin Pilipinas ha iningles, kay natatahapan ko nga diri nanhihirayo ngan kay an iningles kasahiran nga yinaknan dinhi hini nga mga nayon. Naiha nga mga tuig an mga papel waray babalusa tubtob ngada han pagsuratan ko hin ininsik asya na nga han sunod nga Nobyembre nagpangabot may dara na nga lain nga mga papel nga akon dayon ipinapamasa: an usa ininsik ug asya in usa nga paghatag hin katalahuran tikang didto ha mga pangpang han Hoang-ho, ngan an usa man, natatahap an insik nga akon ginpakianhan, nga hinapon. Kundi ginlilinibang ko ikaw hini nga mga sumat ngan waray na ako pakapakiana ha imo kun ano an mabubuhat ko nga maupay ha imo.

— Nakanhi ako pakihimangraw ha imo mahatungod hin usa nga dako kaupay nga butang, —binmaton an batan'on — kakulop han kulop. . .

— Gindakop na ito nga waray palad? — inmutod an lagas dara in dako nga pangalinsakob.

— Nahananabi ka kan Elias? Ano in paghibaro mo?

— Hinkit'an ko an Musa han Guardia Civil.

— An Musa han Guardia Civil! Hino ito nga Musa?

— An asawa han alperes nga waray mo kumbidaha ngadto han imo panagtawo. Kakulop han aga nahabantog ha bungto an nahanabo mahatungod han buaya. An Musa han Guardia Civil, nga sugad kamasabot han iya katampalasan, natahap nga tingali an paraulin asya an tawo nga nagtanlod han iya bana didto han lam-aw ngan asya man liwat an nagdabal kan P. Damaso; ngan tungod kay hiya nabasa han mga pasabot ngada han iya bana, han pag-abot la han alperes ngadto ha ira, nga hubog ug waray kalibutan, magsugo dayon kay nagdudumot ha imo, han sarahinte ngan hin mga sundalo basi pagsamukon an iyo kalipay. Pagtagam! Hi Eva maupay nga babayi nga gumikan ha kamot sa Dios. . . Nasiring nga hi Da. Consolacion maraot, ambot kun diin gikan nga kamot! An babayi basi magmaupay kinahanglan nga mag-agi anay, bisan la ma-kausa, hin pagkadaraga kun pagkairoy man.

Hi Ibarra nahapahiyom ngan namulong hamtang nahukad didto han iya kartera hin mga papel:

— Adton akon amay danay ha imo makisagdon maha-

tungod hin bisan la ano nga bahin, ngan nahanunumdom ako nga waray makausa magbasol nga nagsunod han imo mga sagdon. May ada ko gutiay nga pinananalinguha nga akon yana ginpapalakat ug karuyag ko nga mawaray unta maraot nga makaulang.

Ngan dayon pag-asuyi ni Ibarra han mahatutungod han iya pag-ipagtirindog hin liburan nga iya iginhahalad ha iya higugmaon, ngan iya ginbitaran an nahapapanganga nga pilosopo han mga plano nga tikang ha Manila.

— Karuyag ko nga imo ako sagdunan kun hino an mga tawo nga angay nakon daupon dinhi hini nga bungto basi mahimo ini nga akon panalinguha. Ikaw nakilala han mga umurukoy dinhi; hi ako pag-aabot ko pa la, baga sugad ako hin dumuruong dinhi ha akon tuna.

An tigurang nga Tasyo nagtitinamod han mga plano, luhaon an mga mata.

— Inin imo pinananalinguha asya an akon mga inop, an mga inop hin usa nga makaluluoy nga buang! —nahapagayakan hiya; — ngan yana an siyahan nga isasagdon ko ha imo asya an diri nga gayod ha akon pakisagdon!

An batan'on dapit nahapahungat.

— Tungod kay an mga tawo nga tuhay, —nagsiring, dara in mapait nga pagtuyo, —makakasiring nga ikaw liwat buang. Pinakakasiring hinin mga tawo nga an diri nagpapanhunahuna hin sugad ha ira usa nga buang, salit sini-siring ako dinhi nga buang, ngan nagpapasalamat ako tungod hini kay kairo ko! ha adlaw nga ibalik nira ha akon an akon buot, dida hito nga adlaw kukuhaan ako nira han gutiay ko nga kagawasan nga akon ginlukat han akon dungog ha pagkatawo. Ngan tingali la may ira kata-dungan! Dida hinin akon pag-ukoy ug panhunahuna nalutod ako ha ira; an akon mga lagdaan ngan mga paghing-yap lain. Bantog nira nga tawo nga buutan iton gubernadorsilyo nga waray hinbararuan nga iba kun diri an pagdu-rot la hin sikulate kan P. Damaso ug pag-ilob han iya maraot nga batasan, ngan yana manggaran na ug nakakahukaw na han pangaturog han iya mga igkasi ngan danay na ngani mahanabi hin pangatadungan. “Ito nga tawo may hibaro,” nasiring an mga tawo; “kitaa niyo, kablas la ito anay ngan yana dako na nga pagkatawo!” Kundi ako, nga may ada ko nasunod nga manggad ug pagkatawo, nga nagtuon ako ngan yana waray ko na katigayunan, nga waray ha akon

itapod bisan an gipupukisi nga katungdanan, ngatanan ha akon nasiring: "Iton iito usa nga buang; diri nasabot kun inuunano an panginabuhi!" Ginngangaranan ako han padi nga pilosopo, usa nga sunglog nga karuyag sidngon nga usa ako nga nagkakababa la, nga naparayaw han akon hinbaruan didto ha Universidad, lugod nga diri ngani ito say ko ginpupulsan. Bangin gad la man gud ako usa nga buang ngan hira asya an may ada buot; hino ba in makakatu-kib?

Ngan an tigurang pinmiling dapit paglikay hin usa nga panhunahuna, ngan magpadayon:

— An ikaduha nga isasagdon ko ha imo amo an pakisagdon han padi, han gobernadorsilyo ngan han ngatanan nga tawo nga may katungdanan: tatagan ka nira hin mga sagdon nga magraot, mga linurong ug waray himurulsan, kundi an pakisagdon diri kay karuyag sidngon nga pag-sunod han ira sagdon: pagpaabat la nga nagsusunod ka, sugad han imo mahimo, ngan pagpakita nga say mo hira gin-aalagad.

Nagpinanmurubuot hi Ibarra nadaliay, katima magsiring:

— Iton imo sagdon maupay kundi makuri tumanon. Diri ko ba mahihimo pagtuman hinin akon talinguha hin waray makakalambong nga ano man? Diri ba mahihimo nga an mga maupay nga buhat sumulabi han ngatanan tungod la nga an kamatuuran diri nagkikinahanglan nga manhuram hin panapton dida han sayop?

— Salit waray nahagugugma han kamatuuran kay waray panapton! —binmaton an lagas. — Maupay la ito ha panhunahuna, nahihimo la ito ha mga inop han mga batan'on. Inawa an kaagi hito nga magturutdo ha liburan nga nanalinguha la hin kawang; usa nga kasingkasing hin bata nga nagbiling han kaupayan ug say hinkaplagan an mga durugas ug mga harahara. Nagsiring ka ha akon nga dumuruong ka dinhi ha imo tuna, matuod. Tikang ha siyahan nga adlaw nga imo iinabot gintagan mo hin kaarawdan, an padi nga bantog dinhi nga banal, dida han mga tawo, ug makinaadmananon dida han iya mga igkasi. Hinaot pa unta nga ini nga kasugad waray pa say paglarang han imo kabuwason. Ayaw pakasiring nga bakay kay an mga dominiko ug mga agustino nakakayubit han sutana nga ginggon, han bakgong nga pisi ngan hiton diri hiro nga sapis,

ngan bakay kay in usa nga dako nga pagkadoktor ha Santo Tomas nahanunumdom pa han pamulong, nakausa, ni Pa-pa Inocencio III nga nasiring nga an mga lagdaan nga turumanon hini nga Orden angay la han kababuyan, nga diri hira ngatanan nag-uurusa pagsiring, sugad han pinamulong hin usa nga Procurador nga: "An gipupukisi nga lego makakalupig pa han Gobyerno ngan han iya kasundaluhan." **Cave ne cadas** ⁽²⁾ An salapi makagagahom; an Dios nakadamo na huluga dida hiton iya altar han tudo nga bulawan, ngan ini tikang pa ha panahon ni Moises.

—Diri ako sugad hito kahulupanon ngan diri ko sugad hito hin kataragmanan pagkit'on an akon tuna, —binmaton hi Ibarra nagtitinawa. — An ha akon nga bahin, baga nalabis hin gutiay ito nga mga kahulop, ngan naglalaom ako nga matutuman ko inin akon mga panalinguha hin diri ko igkikita in mga makauulang dida hito nga bahin.

— Oo, kun buligan ka nira; diri, kun diri hira ha imo tumabag. Ngatanan an imo mga pangahas mapatok la dida hiton mga kuta hiton kombento kun bisan bantaron la han padi iton iya bakgong o iyabyab man iton iya sutana; an alkalde, ha bisan la ano nga hipatungdan, magdidiwara buwas han itinugot ha imo yana; waray iroy nga matugot pagpabutho ha liburan; dida hini, ngatanan an mga kagulan mo nawaray la maupay nga himurulsan: ha urhi mahuhulop an iba hin pagpalakat hin mag-upay nga tali-nga.

— Bisan pa, — nahapagbaton an batan'on, —diri ako matuod hito nga gahom nga imo sinisiring, ngan bisan pa, pananglit, itugot ta nga matuod, aadi pa gihapon ha akon gagapil an bungto nga maaram mamurubuot ug an Gobyerno nga may dara nga maupay nga katuyuanan ngan may dako nga pagtamod ug paghingyap han kaupayan han Pilipinas.

— An Gobyerno! an Gobyerno!⁽³⁾ — hinmutib an baba han pilosopo ngan hinmangad ngadto ha atop. —Bisan pa dako an kaburut'on hin pagpadako hini nga tuna, ha iya kaupayan ug han kaupayan han Iroy nga Tuna, bisan pa an maupay nga panuyo han mga Hadi nga Katoliko hinumduman hin usa, kun pira ba nga punuan, ngan iya hinabihan ha iya pag-usaan, an Gobyerno diri nakita, diri nabati, say la ginmamatuuran an ipinakikita ug ipinababati ha iya han padi o han probinsyal man; nagmamatuod gud nga an

kapadian la an iya tinatapuran, nga natitindog la tungod kay pinasasarig nira, nga nabubuhi tungod kay tinutugutan nira nga mabuhi ug ha adlaw nga ira bayaan matutum-ba sugad hin usa nga maniki nga nakuhaan hin tukod. An Gobyerno gintatarhog nga maalsa an bungto, ngan an bungto gintatarhog han gahom han Gobyerno; dida hini kikitaa in usa nga masayunay la nga uyag nga masugadsugad hiton nahananabo han mga hadlukon nga nanhihingadto ha mga kasisidman: bisan an ira la ngahaw lambong pinakakasiring nga manunulay, ngan pinakakasiring nga tingog nga lain an aningal han ira la ngahaw tingog. Diri pa ngani asay han Gobyerno igkasabot an bungto diri malulukba dida hito nga kauripon; madadayon hin paghitanding hiton mga bata nga nagkakahadlok han tingog han magma-rangno ha ira ngan nagpapakiluoy pa ha iya nga igkaupay. An Gobyerno diri naghihingyap hin madig-on nga kabub-wason kay usa la nga butkon, an ulo amo an kombento, ngan dida hini nga sulog nga iya hin-aanuran tikang didto hin usa nga kahiladman ngadto hin haruhalarom pa, nagiginlambong na la, nawawad'an han kalugaringon nga ngaran ug dungog ngan dida hini nga iya kamaluya ug kawaray kagamhanan itinatapod niya na la an ngatanan ha maghikaw nga mga kamot. Isari pagtanding inin Gobyerno dinhi han didto han mga tuna nga imo hingadtuan . . .

— Ah! —nagmugo hi Ibarra, — dako na ito nga pinangangaro; iluba ta na la anay nga an bungto diri nagluluya, nga diri nagmamasakit sugad han mga bungto ha mga lain nga tuna, ngan ini salamat han Tuluuhan ug han kamaluluy'on han mga punuan.

— An bungto diri nagluluya tungod kay waray tingog, diri nagkikiwa tungod kay nahararaptay, ngan nasiring ka nga diri nag-aantos hin kasakit, ini tungod kay diri mo hinkikit'an nga nagdudugo iton iya kasingkasing. Kundi mga sano hikikit'an ngan hibabatian mo ngan kairo! hadton nasarig han ira kakusog dida han kawaray sarabutan ug kama-tinuuhon han bungto, kairo! han nanhihikalipay dida han panlimbong ngan nagbuburuhaton ha kasisidman han gabi ngan nakakasiring nga ngatanan nangangaturog! Unina kun silawan na han adlaw adton namul-at ha kasisidman, aabaton ta an makaharadlok nga pagsupil han dugo; an ngatanan nga kusog nga napugngan ha sakob hin pira kagatos katuig, an damo nga hilo nga natirok ha tinag-usa

katuro, an kadam'an nga panharoy nga nahilom tikang had-to, malutaw ug magbubuto . . . Hino daw la in magbabayad hito nga kabaraydan nga danay han bungto sukton ug aada nahatitigaman pa ha mga duguon nga paypay han Kaagi?

— An Dios, an Gobyerno ngan an Tuluuhan diri matugot nga umabot ito nga adlaw! —binmaton hi Crisostomo, inaalpan na han panhunahuna han tigurang, bisan kun diri niya karuyag. — An Pilipinas matinuuhon ngan nahagugugma han Espanya; an Pilipinas masasayod ha urhi han panalinguha han Espanya mahatungod ha iya. Matuod may mga pagtalapas, may mga karat'an, diri maririwa, kundi an Espanya nagtatalinguha hin pagdara nganhi hin mga kaupayan nga makakakuha hito ngatanan, naghuhuna-huna hin pagpakaupay, diri hakog.⁽⁴⁾

— Maaram ako ug asya ito an labi nga karat'an. An mga pagpakaupay nga gumikan didto ha kahitaasan, naa-naw han paghihilusad ha ubos tungod han magraot nga susgaranan han ngatanan, pananglit, an diri matupngan nga pangahas pag-itinitirukan hin manggad ha sulod hin halipot nga panahon, ngan an kawaray kalibutan han bungto nga ngatanan la itinutugot. An mga pagtalapas diri nakukuha hin usa nga **real decreto**⁽⁵⁾ kun diri an pagpasugot bantayan hin usa nga matadong nga punuan, ngan kun diri itugot an di-pinugngan nga pamulong patok han mga panamastamas han mga hadihadi: an mga mag-upay nga panhunahuna, panhunahuna la an inaabutan; an panamastamas, panamastamas man, ngan an mga ministro tuok la an pagkaturog gihapon. lini pa, kun pananglit napakanhi in hataas nga pagkatawo, nga damo in dara nga hagtaas ug mag-upay nga panhunahuna, ha gilayon pinababati hinin masunod nga mga pulong, ngan ha luyo ginngangaranan hin lurong: "Hi V. E. diri nakilala hini nga tuna, hi V.E. diri batid han batasan han **indiyo**, hi V. E. say la ngahaw makakadaot ha ira, maupay kun hi V. E. tumapod na la kan Fulano ngan kan Zutano ug iba pa," ngan tungod kay totoo man gud nga hi S. E. diri nakilala han tuna nga iya hinngangadtuan, nga ngada yana iya pinakakasiring nga bahin han America, ngan labot pa may ada niya liwat mga kasurusan ug mga kahiligan, sugad han iba nga tawo, natuod na la. Hi S. E. nahanunumdom liwat nga basi hiya makakapot hini nga katungdanan nagkuri hiya ug nag-inantos kaupay, nga tutulo la katuig an iya hini pagkapot, nga

nagtitikalagas na hiya ngan kaangayan diri na anay man-hunahuna han iba nga tawo kundi an kalugaringon na nga kabubwason; usa nga gutiay nga hotel ha Madrid, usa nga balay ha gawas han siyudad ngan hin maupay nga sasaluron ha ikinabulan basi mamay-takos iukoy ha Corte, ⁽⁶⁾ asya ini an iya angay bilngon dinhi ha Pilipinas. Ayaw kita pangaro hin mga pangasa, ayaw kita pag-ungara nga mangalinsakob ha aton in usa nga dumuruong nga nakanhi pamiling hin manggad ngan unina malakat liwat. Ano in iya han mga pagdayaw o mga panampalas hin usa nga bungto nga diri niya kinikilala ngan waray niya didto mga hinumduman ug mga hinigugma? An himaya, basi magmatam-is, kinahanglan nga hidudunggan han mga talinga han aton hinihigugma, didto ha aton pagkabalay o didto ha aton tuna nga kamamatyan; kay karuyag ta nga an himaya abaton ta ha bawbaw han aton linubngan basi an kamahagkot han kamatayon dangdangon hadton iya mapaso nga alisbo, basi kita diri mapapas nga totoo ngadto ha kawaray, kundi nga mamay-ada naton gutiay nga kabilin. Waray sugad hini nga aton mahipapagsaad han bisan hino nga kumanhi panimangno ha aton. An maraot pa hito kay dida lalakat kun nagtitikang na pagsabot han ira turumanon.⁽⁷⁾ Kundi nahaantaw kita han aton ginhihimangraw.

— Diri, ugsa kita bumalik ngadto, karuyag ko anay hisayuran in mga talagudti, —nagsiring an batan'on ha gilayon. — Matugot ako nga an Gobyerno diri nakilala han bungto, kundi, sabuot ko, labi na an bungto nga diri nakilala han Gobyerno. May mga punuan nga waray mga gamit, magraot, kun asya man, kundi may ada man liwat mag-upay, ngan kun ini nga mga tawo diri nagpapakahimo hin kaupayan, ito tungod kay iginkikita ada hin bungto nga patay: an bungto an tuman la nga natambong dida han mga higayon nga nahatutungod ha iya. Kundi diri ko say kinakanhi an pakiglantugi ha imo mahatungod hini: nakanhi ako pangaro hin sagdon, ngan nagsasagdon ka nga umubo ako ha atubangan hiton mga diri hiro nga mga diyos...

— Oo, ngan liliwaton ko pagsiring, kay dinhi duduha la an dalan: maubo ka o mapautod han ulo.

— Maubo, o mapautod, han ulo? —sinubay ni Ibarra. —Maping-it nga ginpipilian! Kundi, kay ano? Magkaka-away ba an paghigugma ko han akon tuna ngan han paghi-

gugma ko han Espanya? Kinahanglan ba nga pumakaubos kita basi magmaupay nga binunyagan, riwahon an tinatangduan han aton kasingkasing basi la naton masangpot an kaupayan? Hinihigugma ko an tuna ko nga natawhan, an Pilipinas, tungod kay dinhi ako himugso ngan hahani an akon kahimayaan, ngan tungod liwat kay an ngatanan nga tawo angay hagugma han iya tuna; hinihigugma ko an Espanya, an tuna han akon mga kag-anak, tungod kay bisan la nasugad, an Pilipinas nakautang ha iya han iya kahimayaan ug han iya kabubwason; katoliko ako ug natitipig ko pa hin waray dum-it an pagtoo han akon mga kag-anak, ngan diri ako nasabot kay ano nga iduduko ko an akon ulo kun mahihimo ko man pagdad'a hin tinitindog, kay ano nga ihahatag ko an akon ulo ha akon mga kaaway kun mahihimo ko hira hin pag-atubanga?

— Tungod kay an sakob nga imo gin-iipagtaranman aadto ha kamot han imo mga kaaway ngan waray ka ipaka-kaatubang ha ira nga kusog... Kinahanglan nga humarok ka anay hiton kamot nga...

Kundi waray hiya patapusa han batan'on nga nagyakan dayon, nahananayak:

—Pagharok! Nahangangalimot ka nga hira in nagpatay han akon amay, nga asya in nagpabukad ha iya didto ha lubnganan... kundi ako, nga anak ako, diri ako nahangangalimot ngan kun yana waray ako panimulos, ito tungod la kay gintatamod ko an pagtahod han Tuluuhan.

Tinmamod an tigurang nga pilosopo.

— Ginoo Ibarra, — namulong hin hinayhinay; — kun natitipig mo pa ito nga mga hinumduman, mga hinumduman nga diri ko igsasagdon nga imo hingalimtan, bayai an panalinguha nga karuyag mo igpalakat ngan pamilnga ha lain nga bahin an makakaupay ha imo igkasi taghimungto. Ito nga imo panalinguha nagkikinahanglan hin lain nga tawo tungod kay dida ha pagtuman hito diri la kay salapi ngan kaburut'on an kinahanglanon: dinhi ha aton ginkikinahanglan pa an kamainantuson, an pagkaunob ngan hin pagtoo, tungod kay an tuna diri pa hinawanan, pinanunudkan pa hin rawadawa.

Hi Ibarra nasabot han kahulugan hini nga mga pulong. Kundi diri hiya angay mahulop; an ladawan ni Maria Clara asya an naguop han iya panhunahuna; kinahanglan nga humanon niya an iya iginhahalad.

— Dida han imo hinbabaruan nga mga katigayunan, waray ta na lain nga sadang pagsundon kun diri ini la nga uraura kamakuri?

Kinaptan hiya ha butkon han tigurang ngan tugwayan hiya ngadto ha tangbuanan. Usa nga hangin nga mahagkot, mag-uruna han Amihan, inaabat ha gawas; ha ira mga mata nabibitad an tanaman nga napaabot ngadto ha kagurangan nga say dapit nagiginpanganan.

— Kay ano nga diri kita magsusugad hito nga malubay nga tanom nga puno hin rosas ug mga biyuos? —nagsiring an pilosopo itinutudo in usa nga alehandriya nga bukaran. — Kun an hangin napuros, iginlalapdos salit hiya naduyok dapit pagtago han iya makaruruyag nga dinara. Kun iton iya lawas tumikig la babarion hiya han hangin ngan magtatalbo an iya mga bukad ug makakarag an mga biyuos. Han paghihilabay han hangin nabalik liwat hiya pagtindog, dara an iya makawiwili nga manggad, hino in masuson ha iya nga dinmuko hiya han ulo tungod kay kinahanglan? Ngadto ha unhan kita iton aadto nga dako nga makupa nga nagbabay-og hin parayaw hiton iya bulawanon nga kamarabong, nga ginsasalagan han mga agila. Haliton ko ito didto ha kagurangan maluyahay pa nga udlot, akon anay pinangusukan hin kawayan basi umilob an iya lawas ha sulod hin pira kabulan. Kun dako na ito nga akon dad'on nganhi, daan la dayag nga diri nabubuhi kay iginhahapos han hangin nga diri pa nakakagamot ug diri pa kaupay nakakagupot ha tuna hin igo han iya kadako. Asya man ito in aabutan mo kay tanom ka nga hinalit tikang ha Europa nganhi hinin batuon nga tuna, kun diri ka anay mamiling hin sadang sarigan ngan diri ka anay magpakagutiay. Maraot iton imo hinmumutangan kay hataas ngan uusa ka la: an imo tinutukdawan malumo pa, ha langit may igindampog nga bagyo ngan an mga tarimpungayan han mga kahoy dida ha imo katulinan, sugad han kinita na dinhi, daraupon hin linti. Diri kay kaisog, kundi pagtagya an pagato han ngatanan kun nag-uusaan la; waray nasuson han magsarakay nga napasalipod ha usa nga luok kun naabat nga may ada taragman nga hangin. An pag-ubo kun may nalabay nga bala diri kay katalaw; an maraot asya an pagpaabong basi unina matumba ngan diri na makabuhat.

— Ngan madadangat ko dinhi hini nga pagpaumaya an bunga han akon ginhihingyap? —nagpakiana hi Ibarra. —

Tumuod ada ha akon ngan hangalimot na iton padi han akon ha iya binuhat? Buligan ada ako nira hin huyayag ha ngaran han pagtutdo hini nga dapit naagaw han mga kombento han mga manggad hini nga tuna? Diri ba hira makahimo hin pakigsarusangkay la, hin pagpakabumubulig, bago balitaw ha luyo, ha kasisidman, say la ngahaw maangyan, magsusunikab han buhat ngan masamad ha imo talikuran, kay masarusayon han pangaway ha atubangan? Dida hiton imo mga sumat, ngatanan ini angay pamulaton!

Waray anay pakabaton an lagas. Namurubuot nadaliay ngan sumumpay:

— Kun asya ito in hanabo, kun an panalinguha mo may maulangan, say na ha imo makalipay an pagdumdom nga binuhat mo an ngatanan nga imo nahimo, ngan bisan ito la, may ada gihapon himurulsan: an pagbutang han siyahan nga bato, paglubong han siyahan nga binhi, kay unina kun luminaw, man gad pa may tumurok, man-gad pa may umudlot ha butnga han mga danita ngan say makatalwas han bug-os nga tulin dida han paghirun-og ngan unina mahimo nga gahi han mga anak han namatay nga parauma. Man gad pa ito say maginsusgaranan han iba nga tingali kun nagkakahadlok la panag-una.

Gin-isip-isip ni Ibarra ini nga mga katadungan, gin-banabana niya an iya kamutangan ngan sinmabot nga adto nga lagas, dida han iya kamahinulupon, may ada katadungan.

— Nagmamatuod ako ha imo! —sinmiring hi Ibarra nga nakigkamot han lagas. — Diri kawang an paglaom ko hin maupay nga sagdon. Yana ngahaw kakadtuon ko ug pag-aasuyan ko an padi, nga ngada yana waray pa ha akon binuhat nga maraot ngan tingali man gud kun maupay ngan naabat ako nga diri gad man ada ngatanan sugad han nagraugdaog hadton akon amay. Labot pa, pakikihimangrawan ko hiya mahatungod hiton makaluluoy nga tuyaw nga babayi ngan han iya mga anak: natapod ako han Dios ug han mga tawo.

Nanamilit hiya dida han lagas ngan sumakay han iya kabayo ngan lumakat.

— Bantay kita! —namulong an hulupanon nga pilosopo han ginsisinunod niya hin kita an batan'on; —inawa ta kun unanhon pagpaguwa han Kapalaran hini nga komedya nga nagtikang didto ha panlubnganan.

Dida hini ngahaw nagsasayop hiya: adto nga komedya maiha na nga nagtitikang.

 XXVII.

AN BISPIRAS HAN PATRON

lini kita ha ika-10 han Nobyembre nga asya an kulop ngan asya an bispiras han patron.

Dapit paglutod dida han kabatasanan nga kamingaw, an bungto inmatubang hin duro nga buruhaton ngan kiot nga waray makasusugad ha sakob han balay, ha kalsada, ha singbahan, ha bublangan ngan ha huron: an mga tangbuanan pinanablayan hin mga bandera ug mga damasko nga magkalainlain an tina: an walog napupuno hin mga pabuto ug mga musika; an hangin sinasalakayan ngan inaalop hin mga kalipay ug kamaribhong.

An magkalainlain nga bunga hin kahoy nga pinanhi-mo nga mga magtam-is nga ipinanulod ha mga dulsera nga salaming nga magpakaruruyag an tina iginbubutang han daraga ha usa nga mesita nga minantilan hin busag nga binurdahan. Didto ha sirong nangingiyak an kapisuan, namamagkakak an kaugangan, may hinpiyait han kabaktinan nga pinannangalasan han duro nga kamarugyaw han mga tawo. An mga suruguon naghihinsaka-lusad, namamagdara hin mga garamiton nga binulawanan ngan hin mga salapi nga kubyertos: nganhi dapit may nasisinahan tungod han kabuong hin usa nga pinggan, ngadto ha unhan gintatawaan in usa nga hurunanon: bisan diin may sugo, may huringhuring, may gugliat, may pasumatsumat, may pasusunsuson, may paarugda ngan ngatanan masamok, maaringasa ngan maluya. Ngan ini ngatanan nga pangarit ngan ini ngatanan nga kabudlay tungod la han sumasaka, kilala o diri; tungod la han panagtawo han bisan kanay nga tingali waray ngani pa igkita kakano pa man, ngan unina diri na makikigkita; basi an dumuruaw, an taga lain-tuna, an sangkay, an kaaway, an pilipinhon, an katsila, an kablas, an manggaran, tumunga ug malipay: diri ngani gin-uungad'an nga managpasalamat, diri ginlalauman nga diri pagpapakaurauton an maabiabihon nga tagbalay yana, kun unina man, tima na kabusog! An mga manggaran, an nanhingadto na ha Manila ug nagpakakita na didto hin lunlon kiritaon, nanmalit hin serbesa, tsampan, mga alaksiw, mga irinmon ug

mga hakaraon nga tikang ha Europa, nga diri ngani nira matitilawan bisan la magutiay. An ira mga lamisa mga puno hin kakanon.

Ha butnga may ada usa nga hinimo nga dako nga pinya nga maupay an kasubad, nga asya an pinanunulbukan han mga ipaniril-at nga pinanhimo hin magpakaruruyag nga kahimo han mga binilanggo ha panahon nga ira ipinapahuway. May baga in iparaypay, may baga in urapong nga bukad, usa nga tamsi, usa nga rosa, usa nga dahon hin anahaw kun usa man nga talikara, ngatanan ini bug-os la, waray sinumpayan: an maghirimo asya in usa nga bilanggo, an iya garamiton asya in usa nga amol nga sipol ngan an iya surundanan asya an tingog han magbarantay. Ha magkaluyo hini nga pinya nga ginngangaranan nga palillera, ipinanmumutang in mga prutera nga mga puno hin mga pinundok nga mga naranghita, bubuwa, atis, tsiko ngan pati ngani mangga, bisan la kun Nobyembre. Ha sunod, ibinubutang ha haglapad nga bandihado, nga hinanigan hin mga linuhuloho nga papel nga magkalainlain an tina, may mga hamon ha Europa, ha China, may pastel nga dako nga dagway hin usa nga *Agnus Dei*, kun sarapati man, tingali asya an Espiritu Santo, mga pabo nga relyeno ug iba pa, ngan sakot hini ngatanan an mga makaaraghat hin pagkaon nga mga atsar⁽¹⁾ nga magpakaruruyag pagkit'on an kahimo, mga bukad hin bunga ug iba pa nga utanon ug mga bunga hin kahoy nga pinamagtabastabas hin magkalainlain nga hitsura ngan ipapanukot hin arnibal didto ha sakob han mga garrapon.

Pinanmaspasan in mga lubo nga salaming nga mga kabilin pa han kaaapuyan; pinapanginggat an mga baklaw nga tumbaga; pinanmumuksan han ira pula nga tabon in mga kingke nga lalanhan hin petrolyo, nga ha sulod han tuig nga waray gamit pinananabunan basi diri paghugawan han mga namok ug mga langaw; an mga mitaybitay nga salaming, nga mga kinantukanto, namamag-arubyog, namamag-irintok, may hinyagingying, daw nangingirog man hin kalipay, namamag-irringat ngan nagpapadamo han silaw, ngan ira isinusulhog ngadto han mabusag nga puto an mga tina han balangaw. An kabataan nag-uurugyag, nagkaka-lilipay, nanlalanat han mag-inggat nga sulhog, nanhihisalaki, nagkakabubuong an mga tubo, kundi ini ngatanan diri nakaka-ulang han kaadlawan: ha lain nga panahon iba unta

an panhihiipatungdan han mga luha dida han ira maglidong nga mga mata.

Sugad hini nga mga tinago nga mga kingke, nagpapan-guwa man dida han ira mga pirit'an an mga binuhat han daraga: mga tabon nga kinaw-it, mga hanig, mga bukad nga sinubad; nangungulpot in mga sangga nga salaming nga ha sag-od may ada dapit danaw nga gutiay nga may ada man iruisdaay, mga buaya, tabugok, mga lusay, bagangbang ug mga bato nga ngatanan salaming nga mag-inggat an tina. Ini nga mga sangga pinanunudlan hin mga abano, sigarilyo ngan hin tilad nga pinanhimo han gudti nga mga tudlo han kadaragan'an. An salog han balay mainggat baga in salaming; mga biray nga pinya, kun husi man, ipinanablay ha mga purtahan; ha tungod han mga tangbuanan pinanmimitay in mga parol nga salaming, kun papel man nga limbaon, tagumon, lunghaw kun pula man; an balay napupuno hin mga bukad ug mga masitas nga nanhihitungtong ha mga pedestal nga pinggan ha China; pati an mga santos nanggayhak man, an mga ladawan ug mga birina namamag-inggat kay pinanmamaspan han taputapo, pinanhihinisan an mga salaming, ngan dida han mga urna pinanmumutangan hin mga hinugpong nga bukad.

Ha mga dalan, linarulat-ang, pinaninindog in magpakaiindig nga mga arkos nga kawayan nga pinanngangaydan hin maupay ug palibot hin kinaruskos⁽²⁾ nga tangnan nga say nakakalipay pagkit'on han kabataan. An libong han singbahan gin-atpan hin palibot, pinanukhan hin kawayan, dako an salapi nga nagamit didto basi say agian han prusisyon. Ha sirong hadto nga inatpan nag-uurugyag an kabataan, nagdidinadlagan, namamagpananaklang, namamaglukso ngan nagpapakagusi han ira bag-o nga bado nga iburus-og unta ha kaadlawan.

Didto ha plasa nagtindog hin paguruwaan,⁽³⁾ nga kawayan, pawod ug kahoy: aadto guguwa an komedya ha Tondo nga malupig han mga diyos ha pagpakita hin mga katingalahan nga diri angay tuuron; didto makanta ug masayaw hira Mariano, Chananay, Albino, Ratia, Carvajal, Yeyeng,⁽⁴⁾ Liceria ug iba pa. An pilipino naruruyag han paguwa ug makinitaon han mga drama; namamati hin waray aringasa han kanta, nabibihag han sayaw ug mga pamalod, diri nasitsit, diri man liwat napakpak. Nga diri hin-aayunan han paguwa? Ada, nagmamama ngan lumakat, diri nag-aamong han iba nga tingali naayon.⁽⁵⁾ Dida la gu-

guliat, an baga ubos nga bahin han bungto, kun nakakakita han mga gumuruwa nga namamagharukay kun namamaghangkupay man, kundi diri nahalos dida. Ha una nga panahon mga drama la an iginpapaguwa; an parasiday dida ha bungto nagsurat hin usa nga ipaguruwa nga may ada away ha ikinaduha kaminuto, may uusa nga gupon ngan may magpakatarag-ob nga mga dikurasyon. Kundi tikang la an mga komedyante ha Tondo magpaguwa hin may araway ha ikinanapulo kaglima kasegundo ngan may duduha nga gupon ngan damo an mga pangasa nga diri sadang tuuron, an mga taga lalawigan nga parapanurat linupigan. An gobernadorsilyo dudyaganon hadto kaupay ug say nagpili, kasabot han padi, han komedyang ginngangaranan "An Prinsipe Villardo ngan han mga Raysang nga Pinan-gabot didto han Tampalasan nga Lungib," nga asya in usa nga paguwa nga may mahika ug mga susuritan.

Usahay danay an mga lingganay magrupiki hin malipayon, adto ngahaw nga mga lingganay nga may nanapulo pa la kaadlaw in nahagos tikang namamagdinublas hin kasakit. An mga namamagbirik nga kalayo ug mga pabuto nakakaliga: an pilipino nga parapanhimo hadto, nga nagtuon hito nga buhat hin waray hinkil'an nga magtuturdo, magpapakita han iya hinbabaruan kay naghimo hin mga baka, mga kastilyo nga may mga susuritan nga benggala, mga lubo nga papel nga pinabutol hin mapaso nga hangin, mga mag-inggat nga mga pabirikon, mga pabuto, mga kuwitis ug iba pa.

Nga binabati in hagrayo nga tunog nga arangay? Nagdadadlagan dayon an kabataan ngadto ha gawas han bungto pagsugat han musiko. Lima nga banda an ginsuhulan labot la hin tulo nga orkesta. An banda ha Pagsanghan nga kanan Eskribano diri makukulang didto, sugad man an ha bungto ha S.P. ha T.⁽⁶⁾ nga hadto bantog kay asya an gintututduan ni Austria, an waray himangkaagan nga kabo Mariano nga sinisiring nga aada ha katapusan han batuta niya pagdadad'a an iya kabantugan ug an iya iarangay han tunog. An mga musiko nadayaw han iya punebre nga ginngangaranan "El Sauce", ngan nanhihinganugon ha iya nga waray pag-aram hin papel kay nagiginbantugan unta ug makakapadungog han ngaran han iya tuna.

Nasulod an banda ha bungto ngan nagtutuktok hin usa nga makararayhak nga pasodoble, bunyog in kabataan

nga maghugaw ug haros mga lubas may ada nakakasul-ot hin bado han iya bugto, may nakakasarwal han kan iya itay. Igo la nga naukoy an tukar mag-aram na hira han sunata, ira na nalalaylay, natataghoy hin lain ng katunog, ngan maaram na hira sumuson.⁽⁷⁾

Dungan hini ngatanan nagpapangabot ha mga karromata, kalesa o kotse, an mga urupod, kasangkayan, mga diri kilala, mga parasugal ug mga parabulang, upod an ira gimauupayi nga manok ngan hin sinako nga salapi, andam hin pagtaya dida ha usa nga baraha, kun didto man hin usa nga manok ha sakob han alad han bublangan.

— An alperes may andam nga tinagkalim'an kapisos ikinagab-i! — nahuring in usa nga gutiay nga tawo nga lipundok dida ha talinga han pagkakaabot pa la; — hi Kapitan Tiyago makanhi ngan magbabangka, hi Kapitan Wakin may dara nga nanapulo kagwalo kayukot. Mama-may-ada liyampo: hi insik Carlos in magbubutang ngan pupunduhan hin nanapulo kayukot. Magpapakanhi tikang ha Tanawan, Lipa ngan Batangas, sugad man tikang ha Santa Cruz,⁽⁸⁾ in mag-upay manaya. Magmamaribhong, magma-maribhong! Kundi, inom gad kamo hin sikulate! Hini nga tuig diri kita lulupigan ni Kapitan Tiyago, sugad hadton inmagi: tulo la nga misa in linimos, kundi ako, may ada ko mutya ha kakaw.⁽⁹⁾ Ngan matiunano man an imo mga sulodbalay?

—Maupay, maupay, salamat! — nabaton an sumasaka. — Hi P. Damaso?

— Hi P. Damaso magwawali hiton aga ngan mataya ha aton hiton gab-i.

— Labi nga maupay! Kun sugad waray ta kahihirutan!

— Matapod, matapod kita yana! Labot pa, hi insik Carlos mabul-iw!

Ngan an lipundok nga tawo napakita ha iya mga tudlo hin kiwa nga sugad hin pag-ihap hin salapi.

Ha gawas han hungto, an mga parauma, an mga kabulig,⁽¹⁾ nanunul-ot han ira mag-upay nga dugnit kay manunulong ngadto ha bungto, ha balay han ira kabulig ha puhunan, hin magtambok nga ugang, baboy nga ihalas, bugsok, tamsi; may nagkarga ha iya karromata hin mga isurungo, mga prutas, mga manan-aw, an labi kamakawiwili didto ha bukid: an iba nagdadara hin abod nga haglapad in dahon ngan hin kuwintason nga daw kalayo an bukad,

nga isarabong ha purtahan.

Kundi an duro kamarugyaw, nga haros magigin-aringasa, aadto ha usa nga pungtod nga halapad ha uruunhanay la han balay ni Ibarra. Nagliligot nga mga muton, naggugugliat an mga tawo, natinagiktik an bato nga gintitipkan, an palo nga nahamamakmak ha raysang, an daldag nga nag-sasaksak han mga pamalay. Kadam'an nga tawo in nama-magkutkot dida hin usa nga haluag ug halarom nga luong; an iba namamagturupad han mga bato nga tumikang didto ha panirip-akan, may ginhahawas ha karreton, may nagtambak hin baras, may nag-aandam hin mga likisan ug mga karalingan. . .

—Didi! Didto ito! Dagmit!— naguliat in usa nga tigurang nga kanan may pagsabot an pangahimo, nga nabitbit hin usa nga tungkod nga may uusa kametro an kahalaba, nga linikupan hin tumbaga ha mga katapusan ug say nasangburan han lubid nga ikurutod. Asya hiya an magtutrutdo han buruhaton, hi Nyor Juan⁽¹¹⁾ nga paratukod ug paratindog hin balay, parakuta, panday, parapamusag, paraayad hin mga yawihan, parapintar, parapamuong hin bato ngan usahay parapanhimo hin ladawan. —Kinahanglan humanon yana ngahaw! Buwas diri makakagbuhat ngan isangbuwas amo na an kaadlawan! Dali! Talinguhaa niyo nga iton kutkot ighiigo hini nga bato nga malison!— natudlok hiya ngadto han namamagtiktik hin usa nga bato nga kantuhan. —Ha sakob hini nga bato hihipuson an aton mga ngaran!

Ngan dayon isusumat han mga diri didaanon nga nagpapaop han nakausa na kayukot niya ipanumat.

—Maaram kamo kun ano inin amon gintitindog? Ada, asya in usa nga liburan nga waray pa may sugad hini bisan diin, ngan sama ini han liburan didto ha Alemanian, maurupay pa ngani! An mga plano hini gintukod ni Go. Rojas an parapanindog hin dagko nga balay, ngan hi ako, hi ako an nagpapalakat han buhat! Oo, kita la, бага ini in palasyo, ngan may duduha nga sugbong; usa nga kanan kabataan nga kalalakin'an, usa man kanan kababayin'an. Dinhi ha butnga may usa nga dako nga tanaman nga may namamag-ambak nga tubig; ha mga kagiliran may kakahuyan, may gudti nga sakob nga panananman han kabataan hin lunlon mga taranmon kun uras han urugyag, basi pagpahimulusan an panahon, diri pagkaragan. Kitaaw daw,

kun diri ba haglarom an kuta nga sinasarigan! Tutulo ka-metros may kapituan kaglima kasentimetros! May ada ini mga bodega, may mga ruwang ha ilarom han tuna, mga bilangguan hadton diri buot magtuon, nga aada harani, ha-raniay gud kaupay han mga uruyagan ug han himnasyo, basi an mga ginpapahimaan magpakabati han mga magti-nuunon nga namamagkalipay. Nakita kamo hiton iito nga haluag nga napapawangan? Asya ito an magigin-uruyagan nga pagdadadlaganan ug pagluluksuhan han kabataan. An kababayin'an mamamay-ada tanaman nga may mga ling-kuran, tarabyugan, pakayidingan han linikom nga uway, tubig nga namamag-ambak, mga kurungan hin tamsi ug iba pa. Magmamakaruruyag ini!

Ngan hi Nyor Juan dagos paghaharuhapyod han iya kamot ha pagpinanumdom han bantog nga iya ha urhi da-dangaton. Magpapakanhi adto in mga taga lain-tuna pag-kita ngan manmamakiana: "Hino an bantugan nga nag-tukod hini nga balay?" "Diri kamo nakilala? Uraura man nga diri kamo kumilala kan Nyor Juan! Kun sugad tikang kamo ha hirayo!" mabaton an kadam'an.

Dara hini nga panhunahuna napakadto, napakanhi, nag-uusisa han ngatanan, nanginginano han ngatanan.

—Baga damo ko nga kahoy ito nga ginhihimo nga ba-layan!— iya sinisiring in usa nga madarag nga tawo nga nangungulo hin pipira nga magburuhat. — Igo ko la hitc in tulo nga haglaba nga gipat nga paninindugon, pupunguton didto ha igbaw, ngan tulo liwat nga ikikipit!

—Tara!¹²—nabaton an madarag nga tawo nga dapit nahakakatawa hin lain;—kun darudamuon ta in gamiton nga kalap labi kamaupay pagkit'on. Labi nga dadayawon nga magpapakasiring: "Kadako man gud hini nga buru-haton!" Inawa, inawa niyo kun diri ba maupay nga balayan in akon mahimo! Ngan unina akon panmumuta-ngan hin mga bandira, mga pinungpong nga bukad ug mga dahon . . . ngan makakasiring ka unina nga maupay man gud nga imo ako pinabulig dinhi, ngan hi senyor Ibarra waray sadang unina ungaraon!

Ngan an tawo nahiyom, natawa; hi Nyor Juan nahiyom man liwat ngan napiling han ulo.

Ha uruunhanay tikang didto may duduha nga kiyosko nga gindukot hin usa nga tulay nga inatpan hin mga dahon hin saging.

An magturutdo ha liburan ngan hin kakatluan nga kabataan nanhuhugpong hin mga bukad, nan-guguos hin mga bandira ha katapusan hin mga kawayan nga pinan-mumutos hin mga pinabutulbutol nga busag nga panapton.

—Talinguhaa niyo nga magmaupay an pagsurat han mga kurit! —nagtutugon hiya han parapamadlis. —Mapakanhi an Alkalde ngan magtatambong in damo nga kapadian, tingali pumakanhi an Kapitan Heneral nga hahani yana ha lalawigan! Hikit'an ngani nira nga mag-upay kamo managbuhat bangin kamo dayawon.

—Ngan tatagan kami hin pizarra? . . .

—Bangin la! Kundi hi senyor Ibarra nagpatugon na hin usa ngadto ha Manila. Buwas maabot in ipanhahatag ha iyo nga suhol. . . Kundi ibutang la niyo anay iton iyo mga bukad ha tubig, buwas na kita panhuhugpong, pagdara pa kamo hin damo nga bukad kay kinahanglan nga maluob an lamisa; an mga bukad nakakalipay ha pagkita.

—Hi itay magdadara buwas hin bukad hin baino ngan hin usa kasinglot nga marol.

—An akon amay nagdara hin usa kakariton nga baras waray ngani baydi.

—An akon bata nagsaad pagsuhol hin usa nga magturutdo!—nasiring an umangkong ni Kapitan Basilio.

Matuod man gud, an panalinguha ni Ibarra kinarawat han ngatanan. An padi nangaro nga say hiya in manganak ug bumindisyon han pagbutang han siyahan nga bato nga hananabo han katapusan nga adlaw han patron ug asya an magiginlabi kamakatarag-ob nga adlaw. Bisan an kuwadhutor pinmaharani hin hialang kan Ibarra ngan nagsaad hin pag-amot han makarawat niya nga salapi ha mga misa, tubangan la mahuman an balay. Iini pa, hi Hermana Rufa, an salapian ug kuripot nga babayi, nagsiring nga kun pagkulangan hin salapi maglalakaton hiya ha kaburubungtuhan pagpakilimos basta baydan an iya biyahi ngan pagkaon ug iba pa. Hi Ibarra nagpasalamat ngan binmaton:

—Waray ta makukuha nga dako nga himurulsan kay diri ako salapian ngan ini nga balay diri singbahan. Labot pa, waray ako pagsaad nga titindugon ko ini hin salapi hin iba nga tawo.

An kaulitawhan, an mga magturuon nga tikang ha Manila nga nagpakada pagduaw han patron, nagdadayaw ug nagsusubad ha iya; kundi, sugad gihapon han nahana-

nabo kun karuyag ta pagsubdon in dako nga pagkatawo, nga say ta la natutundog an iya ikinagugutiay, kun diri lugaring an iya mga kasurusnan, tungod kay diri kita nakakahimo hin lain nga sadang mahimo, kadam'an han namamagsubad say la hintitigamnan an kahigot han iya kurbata an iba an liang han iya bado ug an iba man, nga diri harumamay an kadamo han batunis han iya amerikana ngan saliko.

An magpakahuhulop nga panagna ni Tasyo, an tigurang, baga in napapas ha kadayunan. Asya an siring ha iya ni Ibarra hin usa kaadlw, kundi an mahinulupon nga lagas binmaton:

—Panumduma an mga pulong ni Baltazar:

“Kun daw an isugat ha imo pag-abot
Malipay nga bayhon ngan may pakiangay,
Labi nga pagtagmi: kaaway nga tago . . . ”⁽¹³⁾

Hi Baltazar maupay sumiday ngan maupay man liwat manhunahuna.

Ini ug iba pa nga kahigayunan asya an nanhihinabo han kulop ugsa mabuwas an kaadlawan han patron, han waray pa katutunod an adlaw.

XXVIII.

HAN PAG-IPAGSISIROM

Didto ha balay ni Kapitan Tiyago damo man liwat an binubuhat nga dagko nga pangandam. Kilala ta an tagbalay: an iya kadudyaganon hin paghibantog, an Manilan'on niya nga dako nga buot, kinahanglan nga lumupig han mga taga lalawigan. Usa pa liwat kay ano nga karuyag hiya manalastas: may iya anak nga hi Maria Clara ngan nakada an iya maurumagad nga asya an iya karuyag nga hinabihan.

Matuod man gud: usa han mga labi kalanong nga pahayagan ha Manila—didto ngatanan lanong, maulit-ukiton nga kalanong bisan kun naglilinangka pagkinatsila—nahabi ha iya ha siyahan nga paypay nga pinanguluhan hin “Imitadle!”⁽¹⁾ ngan didto gintamo hiya hin mga sagdon ngan ginpun'an hin mga pagdayaw. Ginngaranan hiya hin “**El ilustrado joven y rico capitalista**”;⁽²⁾ mga duha pa karumbay ha ubos, “**el distinguido filantropo**”,⁽³⁾ ha sunod nga pundok, “**el alumno de Minerva que habia ido a la Madre Patria para saludar el genuino suelo de las artes y**

ciencias”(1) ngan ngadto pa ha uruubos “El espanol filipino” ngan iba pa. Naghihilabhikab an ginhawa ni Kapitan Tiyago pag-imakasusubad ngan naghunahuna nga tingali man kun kaangayan ba nga hiya magtindog man hin usa nga kombento hin iya kalugaringon nga salapi.

May mga pira na kaadlaw nga naabot ngadto han balay nga inuukyan nira Maria Clara ngan hi iya Dada Isabel in kadam’an nga mga kinahon nga irinmon ug mga karan’on ha Europa, mga dagko nga espeho, mga kuwadro ngan han piyano han batan’on nga daraga.

Hi Kapitan Tiyago inmabot hadto nga kulop han pakaburuwason han patron; han paghadki ha iya han iya anak dida ha kamot iya dayon ihinatag in usa nga relikaryo nga bulawan nga binatuan hin mga brilyantes ug mga esmeralda ngan hin usa kapinit han sakayan ni S. Pedro, didto dapit han liningkuran han aton Ginoo hadto han panlaya.

An pagkita nira ngan han iya maurumagad waray na masugad hin kamahinasa: kaiya na gihapon, naghinabi hira han liburan. Hi Kapitan Tiyago karuyag nga pagngaranan nga liburan ni San Francisco.

—Tuod la ha akon! — nasiring. — Hi San Francisco maupay nga arampuan! Kun pagngaranan mo ito hin **Instruccion Primaria** waray mo pagpupulsan nga ano man. Hino hi Instruccion Primaria?

Nagkaabot in mga kasangkayan ni Maria Clara ngan ini gindara nira ha pagkalakat.

—Kundi, uli layon,— gintugon ni Kapitan Tiyago an iya anak han panarit paglusad; —maaram ka nga hahani niyan nga gab-i paninihapon hi P. Damaso nga pag-aabot pa la.

Ngan say atubangon hi Ibarra nga nahapagpamurubot:

—Dinhi man ikaw niyan panihapon ha balay, didto ha iyo mag-uusaan ka la.

—Dako akon karuyag, lugaring kay kinahanglan nga maadto ako ha balay kay bangin magkaabot in mga sumasaka, — binmaton an batan’on nga naglililikay han paniplat ni Maria Clara nga nagbubutang hin **peineta** ha atubangan han panganinawan.

—Dad’a la nganhi iton imo kasangkayan,—diri napabaribad hi Kapitan Tiyago; —dinhi ha balay may pagkaon ha

ngatanan. Labot pa, karuyag ko nga magkaupay ka-
mo ngan hi P. Damaso.

—May ada gad la gihapon hito panahon!— binmaton
hi Ibarra nga nahapapahiyom hin pinirit ngan bumuhat pag-
upod han kadaragan'an.

Nagkalusad hira.

Hi Maria Clara ginbubutnga nira Victoria ngan hi Iday,
hi Dada Isabel nabunyog didi ha luyo.

An mga tawo magtinahuron, nagbubuhag pagpaagi ha
ira. Hi Maria Clara haros diri mabuslong han kamahusay; an
iya duas nawara, ngan bisan kun an iya mata baga mag-
samdungon, an iya baba baga waray iba nga nahihimo kun
diri paghiyom. Tungod han kamakiaangayon, han pagka-
batan'on nga daraga nga malipayon, nakikigkalabot hiya
han iya mga kasangkayan ha pagkabata pa nga yana mag-
dinayawon na han iya malipayon nga pagkabatan'on. Ha su-
lod hin kulang hin napulo kaglima kaadlaw binmalik ha
iya an iya kamahuyayag, an binata nga pakigkarukayakan
nga baga nawara didto ha sakob han mga kuta han beate-
rio: sugad han alibangbang nga ha pagbulag didto han ka-
kanog nangingilala dayon han mga bukad; igo la in usa ka-
dali nga paglupadlupad ha kaadlawan ngan magin-alibang-
bang nga tuudtuod. An iya bag-o nga pagkahimtang ina-
abat ha iya bug-os nga lawas: ngatanan iya pinakakamaupay
ug pinakakamahusay; iginpapahayag niya an iya paghi-
gugma ha uray nga pangiwakiwa nga waray nahihimo kun-
di magtahom la nga panhunahuna ngan diri nakilala han
waray katungaydan nga paghikaawod. Matuod danay niya
tabunan an iya bayhon han iya abaniko kun pinababati
hin mga pataraw'an, kundi dida hini nahiyom an iya mga
mata ngan in usa nga dalikyat nga pamantad nakakaluob
han iya lawas.

Nagtitikang na an kabalayan hin panagkot han mga
suga ngan didto ha kadalanan nga gin-aagian han musika
pinanmaruktan an mga surugaan nga kawayan ug kahoy
nga sinubad han mga binitay nga aranya didto ha singba-
han.

Tikang didto ha tuna kinikita dida han mga bintana
an kiot han mga tawo ha sakob han balay, ha butnga hin
mga kapaw'an ug hin maghamot nga alimyon hin mga bu-
kad ngan hin mga tunog hin piyano, harpa kun orkesta
man. Nagbabalag ha dalan an kainsikan, kakatsilaan, mga

pilipinhon nga nanunul-ot hin tinaga-Europa an iba, an iba man kinalugaringon. Nagkakasarusalakot na la, nagpapati-rutikwang an mga suruguon nga namamagdara hin karne ngan hin manok, mga magturuon nga busag an pamanap-ton, kalalakin'an ug kababayin'an nga haros ipanhihisabod han mga sarakyan nga an tuman la nga nagpapakaagi, bisan duro an guliat hin "tabi!"⁽⁵⁾ han kotsero.

Ha tungod han balay ni Kapitan Basilio may mga batan'on nga namaglabot han aton mga kilala ngan nag-abi-abi ha ira hin paghapit anay. An marayhak nga tingog ni Sinang, nga linmusad ngadto ha ira, asya in nakautod han ngatanan nga pamaribad.

—Saka kamo anay madaliay basi ako makaupod ha iyo, — nasiring. — Ginugul'an na ako pakig-inatubang hin diri ko mga kilala ngan waray iba nga himangrawon kun diri manok la ngan baraha.

Nagkasaka.

An ruwang puno hin tawo. May nanaop paghatag hin katahod kan Ibarra kay an iya ngaran kilala han ngatanan; namagkinulaw hin panhipausa han kamahusay ni Maria Clara ngan an pira nga kalagasan nga mga ginang namagmugo, sakot han ira gupa, hin: "Baga an Birhen!"

Didto nanginom hira hin sikulate. Hi Kapitan Basilio naginhinasa nga sangkay ug nagintumarabag ni Ibarra ti-kang la han ira pagkatirok didto ha salog. Nasayod hiya didto han telegrama nga ihinatag han iya anak, hi Sinang, nga an ira kalipungan gindag'an ni Ibarra, salit, dapit diri niya pagpalupig hin kamaupay in kaburut'on, ginbawi niya an ginkahumanan nira hadto didto han uyag han ahe-dres. Kundi, tungod kay diri man karuyag ni Ibarra, igin-saad niya nga an iya baraydan hin kostas igsusuhol niya hin usa nga magturutdo dida han bag-o nga liburan han bungto. Tungod hini, ginamit niya an iya kabantog nga maupay mamulong ha pagsiring han iba nga may kali-pungan ha iya nga diri na la managpadayon han ira karu-yag pagkalipunganan, kay nasiring hiya:

—Tuod la kamo; ha mga kalipungan, an nagdadaog nawawarayan panapton!⁽⁶⁾

Kundi waray ha iya natuod bisan pa say niya igin-papananglit an mga romanos.

Katima nira panginom hin sikulate, an aton mga ba-

tan'on namati anay han piyano nga gintuktok han organista dida han bungto.

—Didto ko ngani hibabatii ha singbahan sinasayawsa-yaw ako; yana nga nagtutuktok hiton piyano pinaparupangadi ako. Salit maupod ako ha iyo.

—Buot ka umupod ha amon yana nga gab-i? — nagpakiana hi Kapitan Basilio ha talinga ni Ibarra han pagipagkaralusad; — hi P. Damaso magbabangka madaliay.

Hi Ibarra hinmiyom ngan binmaton hin usa nga kiwa han ulo nga mahihimo pakasidnga nga oo, mahihimo man nga diri.

—Hino ito?—nagpakiana hi Maria Clara kan Victoria, sinisiplatan hin dalikyat in usa nga batan'on nga nagbibinunoyog ha ira.

—Ito... ito usa ko nga patod, — binaton, dapit nag-aalang.

—Iton usa?

—Ito diri ko patod, — binmaton hin waray pag-alang hi Sinang;—anak hin akon dada.

Linmabay hira dida han kombento nga damo liwat an tawo. Waray pakailob hi Sinang hin diri pagmugo han pakakita nga pinanagkutan an mga kadaan nga surugaan nga diri gud pinamamaruktan ni P. Salvi basi diri mapirit pagpalit hin petrolyo. Hinbabatian in mga tingog nga dagko, mga harahara; hinkikit'an nira an kapadian nga namamaglakat hin hinayhinay, sinukol an pitad ngan han pagtangu-tango han ulo, ngan may mga dagko nga tabako ha baba. An diri mga padi nga nanhihisakot ha ira, nagtatalinguha hin pagsubad han mag-upay nga kapadian. Dida han ira pamanapton nga tinaga-Europa inaabat nga, diri ngani mga manunurat, mga punuan ha lalawigan.

Hi Maria Clara nakasiplat han ligpurok nga lirik ni P. Damaso nga nahatutupad didto han mahamis nga dagway ni P. Sibyla. Waray kiwakiwa, nakadto ha iya lilingkuran an surupaton ngan mahinuklugon nga P. Salvi.

—Masubo!—nagmugo hi Sinang; —nag-iinihap ito han salapi nga malusad tungod hiton damo nga sumasaka. Kun-di kita niyo unina kun diri ba an mga tanod in say hito managbayad, diri hiya. Ngan iton iya mga sumasaka aadto kanunay pangangaon ha iba nga balay.

—Sinang!— sinaway ni Victoria.

—Nangangalas na ako hito pagkita tikang la paggu-

sion an Rueda de la Fortuna; diri na ako makumpisal ha iya.

Dida han ngatanan nga balay may nalutod nga uusa nga diri sinug'an ngan diri ngani binuksan an mga tangbuanan; asya an balay han alperes. Hinpapausahan adto ni Maria Clara.

—An danggab! An Musa han Guardia Civil, siring pa han lagas! —nagayakan an waray paghirot nga Sinang. —Ano in labot niya hinin aton mga kalipay? Nangingisog ito yana! Abata kun umabot an kulira kun diri ba managtawo.

—Kundi, Sinang! — iginmugo hiya liwat han iya patod.

—Waray gud ako hito ayon, labi na tikang ipapagsamok niya an aton kalipay han iya mga gwardya sibil. Kun Obispo la ako, pagkakaslon ko ngan hi P. Salvi . . . Kikitaon niyo in mga anak! Harumamay nga iginpapadakop intawon an paraulin nga say pa linmukso ngadto ha tubig, tungod la hin paghatag hin kaburuton . . .

Waray na pakatapos han iya ginyayakan: didto ha eskina han plasa, ha dapit ha may ginkakantahan hin usa nga buta nga dinuduyugan niya ngahaw han iya sista, may katingalahan nga kiritaon.

Asya in usa katawo nga natakukong hin lukay ngan dunot an panapton. An iya sul-ot asya in usa nga amerikana nga halaba ngan gurayguray, ngan hin usa nga saruwal nga halapad, daw kanan insik, ngan luhuluho na. Usa nga dunot nga sapatos asya an nakakahanig han iya mga tiil. An iya bayhon natatago ha lambong han takukong,⁽⁷⁾ kundi didto han linalambungan danay usahay umidlap in duha nga silaw nga nawawara ha gilayon. Hataas an iya tindog ngan dida han iya mga kiwa inaabat nga tingali batan'on pa. Nabutang hiya hin usa nga singlot ha tuna ngan dayon paaantaw, nagngungurob hin mga tingog nga urusahon, diri sarabuton, nagtitinukdawon la, nag-uusaan baga sugad hiton nagsisipaghirot hiya ngan han kadam'an nga nagkikita. Hamtang hiya antaw naghihindaop in kababayin'an ngan namumutang dida han iya singlot hin mga prutas, isda, bugas ug iba pa. Unina kun waray na napahirani han singlot amo na man in panhihibatii didto han bayhon nga linalambungan han takukong, hin mga tingog nga labi kamagsamdong, kundi diri uraura kamagpakaluluoy: amo an iya pagpasala-

mat; unina pinupurot niya an iya gubong ngan dayon pasisingadto ha antaw ngan buhaton liwat niya didto in sugad.

Hi Maria Clara nakasiring nga may ada nasusugaran salit nagpakiana kun inaano adto nga malain la pagkit'on nga tawo.

—Amo ito an sanlahon,⁽⁸⁾— binmaton hi Iday. —May upat na katuig nga nagdidinaradara hiya hito nga sakit; nasiring an iba nga tungod han pagminangno kan iya nanay, an iba nasiring nga didto ito niya kakuha ha usa nga mahulos nga bilangguan. Aadto hiya uukoy ha huron, ha harani han panlubnganan han kainsikan;⁽⁹⁾ diri iginkakahirani bisan kanay, ngatanan napahirayo ha iya kay nahadlok nga tapunan. Kun makakakita ka hiton inuukyan nga balay! Amo gud an balay ni Giringgiring: an hangin, an uran, an adlaw, nasulod naguwa didto, sugad han dagom dida han tinahi. Gindidid'an hiya hin pagsaping han bisan ano nga kanan iba tipig. Usa kaadlaw may nahulog nga bata ngadto ha kali, diri halarom an kali, kundi iginkaigo nga nalabay hiya, iya an bata binuligan pagguwa. Nahabaro an amay han bata, nagsumbong ha gobernadorsilyo ngan ini nagsugo nga paglambahon an sanlahon maunom kalapdos dida ha butnga han kalsada ngan ipasunog unina an uway nga iginlamba ha iya. Makalilisang adto nga kasugad! Kay an sanlahon nagdidinalagan paglikay ngan ginlalanat ha luyo han naglalamba ngan han gobernadorsilyo ngan ginuguliatan hin: “Tigamni! gabay may malumos ngan diri an mga tawo magkasasakit hin sugad ha imo!”

—Matuod na man liwat!— nakasiring hi Maria Clara.

Ngan, daw haros waray sasabot han iya binubuhat, dinmalidali hiya pagdaop ngadto han singlot, hadto nga waray palad, ngan ibutang niya didto ha sakob an relikaryo nga paghahatagan pa la ha iya ni iya tatay.

—Ano imo binuhat?— ginpakianhan hiya han iya kasangkayan.

—Waray ko iba nga dara!— binmaton nahiyom, pagtago dapit han luha dida han iya mga mata.

—Ngan ano in mahihimo niya hiton imo kuwintas?— sinmiring hi Victoria. —Hadton usa kaadlaw tinagan hiya hin kuwarta, kundi iya la iinantaw, idinuso han kawayan; ano in gagamitan niya hin salapi hin waray hito makawat dida ha iya? Maupay kun mahakaraon iton kuwintas

Hi Maria Clara sinmiplat hin kaawa ngadto han kaba-

bayin'an nga namamagtinda hin mga karan'on, kundi pinmakuro na la han sugbong.

Kundi an sanlahon dinmaop ngadto han iya singlot, kinaptan an relikaryo nga nag-inggit dida han iya kamot, linmuhod, hinadkan niya an kuwintas ngan katima tumukas han takukong ngan idupo an iya agtang dida han taputapo nga tinumban hadto nga daraga.

Tinago ni Maria Clara an iya bayhon ha luyo han iya paypay ngan dad'on ngadto ha iya mga mata an iya panyo.

Dida hadto dinmaop han kabos nga sanlahon nga dapit nangangamuyo, in usa nga babayi. Nalulugayan han halaba nga buhok ngan dida ha kapaw'an han mga suga kinitalala an nanlulunod na nga dagway han tuyaw nga hi Sisa.

An sanlahon han paghisapingi la ginmuliat ngan binmuhat hin tigda. Kundi an tuyaw kinmapot dida han iya butkon, hamtang ginkikinita han nangingirhat nga kadam'an, ngan sumiring:

—Pangadi, pangadi kita! Adlaw yana han mga minatay! Ito nga mga suga asya ito an mga kinabuhi han katawuhan; pangadi kita mahatungod han akon mga anak!

—Bulaga, bulaga niyo! tatapunan iton tuyaw!— nagugugliat an mga tawo nga waray gagahom pagpaharani.

—Nakita ka hadton aadto ha tarimpungayan nga suga? Asya ito an akon anak nga hi Basilio nga naghaharushos ha pisi! Nakita ka hadton aadto ha kombento? Asya adto an anak ko nga hi Crispin, kundi diri ko igkikita yana kay masakit an padi ngan damo iton iya onsita, an mga onsita magkakawawara! Pangadi kita, pangadii ta an kalag han padi! Nagdara ako hin mariguso, sarusalida; an akon tanaman puno hin mga bukad, ngan duduha an akon anak! May ada ko tanaman, nagmamangno ako hin mga bukad ngan duduha an akon anak!

Ngan buhian an sanlahon, pinmaharayo nagkikinanta.

—May ada ko tanaman ngan mga bukad, may ada ko mga anak, tanaman ngan hin mga bukad!

—Ano na an imo nahimo mahatungod hito nga babayi? — pinmakiana hi Maria Clara kan Ibarra.

—Waray! Hini nga mga adlaw nawara ito dinhi ha bungto ngan waray gud hiagii!— binmaton, dapit nahaka-kaalo, an batan'on. —Labot pa, damo an akon buhat, kundi ayaw kabaraka; an padi nagsaad hin pagbulig ha akon, nag-

siring nga maghinayhinay anay ngan diri la hin tingol kay baga say may labot hini nga kasugad an Guardia Civil. Nangangalinsakob kaupay iton padi hito nga tuyaw!

—Diri ba nasiring an alperes nga igpapabiling niya an kabataan?

—Oo, kundi hadto, dapit hiya . . . hubughubog!

Igo nga nakakatapos hini nga pamulong hinkit'an niya nga an tuyaw ginguguyod haros hin usa nga sundalo: hi Sisa nagkukuri pag-upod.

—Kay ano in iyo pagdakpa? Ano in binubuhat?—nagpakiana hi Ibarra.

—Ha? Waray ka pakakita nga nakakaaringasa?—binmaton an magbarantay han pagkamingaw han bungto.

An sanlahon pinmurot hin dalidali han iya gubong ngan lumakat.

Hi Maria Clara nag-iuruli kay nawad'an dayon han iya kamalipayon.

—May ada man ngayan mga tawo nga waray kalipay!—nagsiring.

Han pag-abot niya ha purtahan han ira balay dumugang an iya kasubo han pagsabot nga an iya higugmaon nagsasarit, diri na buot sumaka:

—Kasuruk'an ko gud!—nagsiring hi Ibarra.

Hi Maria Clara sinmaka, nag-iinisip-isip hiya han kamakauurit panumdumon han mga adlaw hadto nga patron nga damo in mga sumasaka nga mga taga lain nga bungto.

XXIX

MGA SURAT

“Cada uno habla de la feria como le va en ella.”⁽¹⁾

Tungod kay waray man nahinabo han aton mga tinawo nga sadang ta himangrawan, hadto nga gab-i han kaburuwason han patron sugad man han pagkabuwas, aton na la unta lalaktawan ngadto ha katapusan nga adlaw kun diri la an paghunahuna nga bangin mamay-bumarasa nga taga lain-tuna nga maruyag hin kasayod kun tipaunano an pagsaurog han mga pilipinhon han ira mga kaadlawan. . . Tungod hini, susubdon ta na la in mga pipira nga surat, usa hini asya an kanan korresposal hin usa nga mananong

ug pinili nga pahayagan ha Manila, nga ikinatatag-ob an iya panyakan ug hataas nga paglaladngan. Aydon na la han mga bumarasa an talagudti ug kinaiya nga mga sayop nga sumat.

An takos nga korresposal han hamili nga pahayagan nagsurat sugad hinin masunod:

“Go. nga Magwaraydong...

“Pinili ko nga sangkay: Waray ko pa hitambungi ngan diri ko ginlalauman nga hitatambungan, ha mga lalawigan in sugad kadako, kamaribhong ug kamakatarag-ob nga kaadlawan sugad han ginsaurog didi hadi nga bungto han mga MM. RR. ug mga banal nga PP. Franciscanos.

“Damo kaupay an mga dumuruaw: didi ako igkapalad pakigkaangay han haros ngatanan nga kakatsilaan nga nangungukoy dida hini nga lalawigan, hin tulo nga RR. PP. Agustinos ha lalawigan han Batangas, hin duha RR. PP. Dominikos, usa ha ira amo an M. R. P. Fr. Hernando de la Sibyla nga tungod han iya pagtambong nakahatag hin dungog hini nga bungto, usa nga diri angay hingalimtan han mga takos nga bungtuhanon. Hinkit’an ko man liwat in kadam’an nga kapunuanan ha Cavite ug Pampanga, in damo nga mga manggaran ha Manila ngan in diri harumamay nga mga banda hin musika, usa ha ira asya an gibabantugi ha Pagsanghan nga kanan Go. Escribano Don Miguel Guevara, ngan in diri maisip nga kainsikan ug mga indiyos nga, dara han ka-mga-mainusahon han mga insik ug kamagdiniyuson han mga indiyos, nagpapamulat nga gayod han adlaw nga igsasaurog han marahalon nga patron basi hira makatambong han igpapaguwa nga pataraw’an nga kinantahan, linuwahan, sinayawan ngan makaaramdok nga paguwa nga say igintindog han dako ug haluag nga paguruwaan dida ha plasa.

“Ha mga ikasiyam an takna han gab-i han adlaw nga ikanapulo, nga asya an kaburuwasan han patron, katapos han pahura nga panihapon nga iginhatag han Hermano Mayor, say nakaaghat hin pamati han ngatanan ha amon nga kakatsilaan ug mga prayles nga nakadto ha kombento, an tunog hin duha nga banda hin musika nga binubunyugan hin kadam-an nga mga tawo, tunog nga nahasasabat han aringasa han mga kuwitis ug mga luthang, ngan ginuunhan han mga punuan han bungto tipakada ha kombento pagkuha ngan pagdulog ha amon ngadto han daan andam

ha amon nga pagkiritaan.

“Napirit kami pag-alagad han makadadara nga panga-biabi, bisan haros ko gapilan an pagpahuway ha mga but-kon ni Morfeo, pagpahalibway han mag-ul-ol ko nga kala-wasan dara han paghiuruuntad dida han sarakyan nga ipi-nagamit ha amon han gobernadorsilyo ha bungto ha B.⁽²⁾

“Nagkalusad kami ngan napakadto pagbiling han amon kaupdanan nga nakadto naninihapon ha balay, didi, han madiniyuson ngan manggaranon nga D. Santiago de los Santos. An padi didi, an M. R. P. Fr. Bernardo Salvi ug an M. R. P. Fr. Damaso Verdolagas, nga tungod han ka-luoy han Gihataasi naghiuli na dida han maul-ol nga igin-hatag ha iya hin usa nga kamot nga tampalasan, kaupod han M. R. P. Fr. Hernando de la Sibyla ngan han matadong nga padi ha Tanauan ug iba pa nga mga kakatsilaan, asya an mga sumasaka didto ha balay han Creso nga Pilipino. Didto namon igkapalad hin pagtan-aw, diri la an kamang-garanon ug kamakairindig manulos han mga tagbalay, nga diri kasahiran han mga didianon, kundi sugad man an ma-anyag, gimahusayi ug tinamo nga sumurunod nga dara-ga nga usa ngayan nga tul-id nga tinun’an ni Sta. Cecilia⁽¹⁾ kun natuktok han iya makawiwili nga piyano, katuktok nga nakakapahanumdom ha akon kan Galvez⁽⁴⁾ ngan han mag-upay nga turuktokon ha Alemanian ug Italia. Kanugon pa la nga ini nga mabaysay nga daraga uraura kaupay hin kamapinaubsanon, ginhihinipos la iton iya hibaro, diri ipi nahahayag ha kadam’an nga waray napupulong ha iya kun diri pagdayaw. Diri ko hingangalimtan paghinabihi nga didto ha balay han nanagtawo pinapanginom kami, hin pa-takas, hin tsampan ug lunlon magrasa nga irinmon, sugad han nababatasan hin usa nga kilala nga manggaranon.

“Nagkita kami han paguwa. Kilala mo na an aton mga artistas, hira Ratia, Carvajal ngan Fernandez; han ira mga kilos nga magpakalilipay kami la an sinmabot, kay an diri mag-aram nga namagkita waray hadto sumantop bisan ma-usa kapulong.⁽⁵⁾ Hira Chananay ngan hi Balbino mag-upay bisan kun mga parupagaw: ngani inin urhi tinmikwi,⁽⁶⁾ kundi an kabug-usan ngan han kaburut’on pangahas sa-dang dayawon. Say naruruyagan han mga indiyos, labi na han gobernadorsilyo, an komedya nga tinag-alog: an gobe-rnadorsilyo nagpapaharuhapyod han iya mga kamot ug nagsisiniring ha amon nga kanugon nga waray papag-awaya

an prinsesa ngan han higante nga dinmagnas ha iya, kay nasiring hiya nga labi unta adto kamakaruruyag pagkit'on, labi na kun an higante diri dinudultan hin salsalon kun diri dida la ha pusod, sugad kan Ferragus nga hinnanabihan dida han kaagi han Doce Pares. An M. R. P. Fr. Damaso, dara han kamaupay hin kasingkasing nga say ha iya napa-sahi han iba, nauyon han panhunahuna han gobernador-silyo ngan nasumpay pa nga an prinsesa na la adto unta in nananalinguha pagtultol han pusod ngan butangan an higante han angay ha iya.

"Diri ko na angay ig-asoy nga dida han amon panagkita waray gud itugot han kamahigugmaon han Rothschild nga pilipino nga makulang in bisan la ano: mga sorbete, limonada, mga pahagkot, magtam-is, irinmon ug iba pa, nagsusulatsugat dida han amon pinanlilingkuran. Inabat gud kaupay, ngan angay man liwat, an kadiri didto paghikit'i han kilala ug maaram nga batan'on nga hi D. Juan Crisostomo Ibarra nga, sayod ka man, asya buwas in mangungulo han pagbunyang han siyahan nga bato hiton dako ug hinurungan nga iya ginlulugaringan pagpatindog. Ini nga tulin han mga Pelayos ug mga Elcanos (kay bantog nga usa han iya kaaapuyan dapit ha amay taga didto han mga mag-isog ug hamili nga mga lalawigan naton ha Amihanan, tingali usa ngani han siyahan nga mga kaupdanan nira Magallanes, o Legaspi ba) waray gud pakita han magkulop kay may ada gutiay nga binabati. An iya ngaran linuluwas han ngatanan nga baba⁽⁷⁾ ngan linuluwas upod hin mga pagdayaw nga waray lain nga kahulugan kundi hingpit nga himaya han Espanya ug han mga tuminungnong nga ispanyahanon sugad ha aton, nga diri naton pinangingibaiba an aton dugo bisan pa kun duro na an paghisakti hin lain nga dugo.

"Yana, may ikanapulo kag-usa ha aga, hintambungan namon in usa nga kiritaon nga makaaramdok kaupay. Ini nga adlaw sugad han hinsasayuran na han kadam'an, asya an kaadlawan han Virgen de la Paz nga ginsasaurog han mga Hermanos han Santisimo Rosario. Buwas man an kaadlawan han Patron San Diego ug say mamumuno ha pagsaurog an mga Hermanos han V. O. T. Dida hini nga duha nga katig-uban may usa nga pinairanon nga pagpaisanisan han pag-ataman sa Dios, ug ini nga diniyusnon nga buhat danay makahatag ha ira nga duha hin mga binaraanon nga kasiribton ha buot, sugad han nahinabo hini nga urhi

han pagsig-unahay hin pakapadara han bantog nga magwawali, an nakadamo ta na hinabihi nga M. R. P. Fr. Damaso nga say buwas matukdaw ha tungod han Espiritu Santo pamulong hin usa nga wali nga sugad han ginmamatuuran han ngatanan, magiginsanglitanan ha pagtoo ngan pinulungan.

“Sugad han nahiasoy ta na ha igbaw, nahitambong kami hin usa nga kiritaon nga makaaramdok. Uunom nga batan'on nga kapadian, tulo ha ira an nakanta han misa, tulo man an nagsisirbe, ginmawas tikang ha sakristiya ngan magkaluhod ha altar ngan kumanta dayon an selebrante nga amo an M. R. P. Fr. Hernando de la Sibyla han **Surge Domine** nga asya an igintitikang han prosesyon pilibot han sakob han singbahan, hadton makawiwili niya nga tingog ug diniyusan nga kilos nga kinikilal'an ha iya han kadam'an ug ha iya ipinakakadayaw han ngatanan. Katapos han **Surge Domine**, an gobernadorsilyo, nakakasul-ot hin prak, nakapot han giyon ngan bunyog ha iya inuapat nga monosilyos nga namamagdara hin insinsaryo, nagtikang an prosesyon. Dida ha ira luyo nasunod an mga salapi nga siryales, an mga punuan han bungto, an magpakaruruyag nga ladawan nira Sto. Domingo, S. Diego ngan Virgen de la Paz nga may makaiindig nga matagom nga kapa nga pinutakan hin haglapad nga lapak nga salapi nga binulawanan, halad han banal nga nag-gobernadorsilyo nga asya an turundugon ug diri kasumhan hin paghinabihi nga D. Santiago de los Santos. Ini ngatanan nga mga ladawan nanhihitungtong hin mga karro nga salapi. Ha luyo han Iroy sa Dios nanhihisunod kami an mga kakatsilaan ug iba pa nga kapadian, an selebrante dida paglalakat ha sirong hin palyo nga gindadara hin mga ginhaupan, ngan say nauurhi an darayawon nga Guardia Civil. Diri ko na sadang ig-asoy nga an kadam'an nga mga indiyos nga nagrurumbay ha magkalyo nga daplin han prosesyon magdiniyuson nanmimitbit hin mga pinaruktan nga kandila. An banda nagtitinuktok hin mga diniyusnon nga martsa; nadudungog in sunudsunod nga buto han mga luthang ug mga pinabirik nga kalayo. Nakakatingala ha pagkita an pagpaubos ug panginyupo nga nadangop ha kasingkasing han mga matinumanon, an pagtoo nga dako ngan uray nga ira ipinakakatakos han Virgen de la Paz, an pinakamahal ug tigsad nga pa-

ngamuyo nga kabatasanan abaton dida hin sugad kamarahalon nga mga adlaw nga gintutuman han sugad ha aton nga pinalad matawo ha lindong han marahalon ug waray dum-it nga bandera han Espanya.

“Katapos han prosesyon tikangan an misa nga dinuyugan han orkesta ug han mga artistas. Katapos han Evangelio sumaka ha walihan an M. R. P. Fr. Manuel Martin, padi nga agustino nga dumuruaw tikang ha lalawigan han Batangas, nga nakapahungat hin pamati han iya mga pulong han bug-os nga manmarati, labi na han kakatsilaan, tungod han iya katikang nga kinatsila, nga pinamulong ha kadasig, upod in mga pulong nga nanhihiangay la pamation ug nakakapuno han mga kasingkasing hin kaaghop ug kasindak. Asya ini an pulong nga nahiaangay han aton binabati kun say hinnanabihan an Virgen ug an aton hinigugma nga Espanya, labi na kun nahasasakot dida hiton wali, kay nahaaangay man, an mga panhunahuna hin usa nga hataas in dungog ha Tuluuhan nga amo hi Go. Monescillo,⁽⁸⁾ ngan asya man, waray ruhaduha, an kanan han ngatanan nga kakatsilaan.

“Katapos han misa manaka kami ha kombento kaupod han mga punuan han bungto ug iba pa nga mga taragdon nga pagkatawo, ngan didto kami pagtamuha hin pakiangay ug pagtamo nga kinaiya han M. R. P. Fr. Salvi nga nanagtawo ha amon hin tabako ug pabubusog nga painit⁽⁹⁾ nga igin-andam han Hermano Mayor ha sirong han kombento han ngatanan nga magkasuruk’an pagbulong han ira mahapdos nga ginhawa.

“Han bug-os nga adlaw waray gud nakulang nga magmarugyaw an kaadlawan, ug basi diri umiban an kalipay nga nababatan han kakatsilaan, nga dida hini nga mga bahin diri nanhihikailob pagpakita nga ha mga karantahon ug mga sarayawon ug iba pa nga mga talagudti nga kalipayan ug kaliawan, nga may ada nira mahinlo ug bug-os nga kasingkasing, nga an mga kasakit diri ha ira makakasupil, ug igo la nga matirok bisan diin in tulo nga katsila tuang na nga didto umiwas an kasamdong ug mga kasakit. Salit ginhalaran hi Terpsicore⁽¹⁰⁾ ha kadam’an nga balay, kundi labi na didto han kanan matalino ngan bahandianon nga pili-pinhon, ngain kami abiabiha hin paniudto. Diri na angay asuyon nga an pangaon, nga hura ug tinamo kaupay, asya an magigin-ikaduha han mga pagtamo ha Kana o kan Ca-

macho man, liniwat la ngan dinugangdugangan. Dida han nagpapahimulos kami han mga kinaon nga hinimo hin usa nga parapanluto ha La Campana, an orkesta nagtitinuktok hin mga arangay nga tunog. An gimahuhusayi nga daraga dida han balay may sul-ot nga panapton nga mestisa⁽¹¹⁾ nga may rayandayan nga uusa kaurapong nga brilyante, ngan hiya gihapon an naghahadi han bug-os nga hiringyon. Ikinasakit namon ngatanan ha sakob han amon kasingkasing nga in usa nga gutiay nga paghibasuon han iya makawiwili nga tiil say nakapugong ha iya hin pagsayaw, kay kun aton hunahunaon dida han kalasgod niya ha ngatanan la nga bahin, hi gining de los Santos angay gud nga nasayaw sugad hin usa nga *silfide*.⁽¹²⁾

"An Alcalde ha lalawigan inmabot kanina han kulop, an iya pagtambong diri lain kundi an pagpakamahal han kaadlawan buwas. Ikinasakit niya an kabilinggan nga binabati han pinili nga manggaranon nga Go. Ibarra nga, salamat sa Dios, sugad han sumat ha amon, nag-upay na.

"Yana nga gab-i namay-prosesyon nga dako, kundi hinanabihan ko nala ini ha akon surat buwas, kay labot la han mga binutubuto nga nakagpinakalas ug dapit nakabungol ha akon, guol ako kaupay ngan naghihituyangko na. Ta, dida hinin mapahuway ako ha mga butkon ni Morfeo,⁽¹³⁾ karuyag ko sidngon, ha katre didi ha kombento, ginahangyo ko ha imo, sangkay nga pinili, in maupay nga gab-i ngan mahisangpot unta kita ngada buwas nga asya an dako nga adlaw.

"Imo mahinalangpon nga sank. nga n. h. k.,
An Korresponzal.

"San Diego, ika-11 han Nobyembre."

Asya ini an surat han buutan nga korresponzal. Kitaon ta yana kun ano an ginsurat ni Kapitan Martin nga taga Cavite, ngadto han iya sangkay nga hi Luis Chiquito.

"Higugmaon nga Choy: Dagmit ngadi kun mahihimo mo kay maribhong hin duro inin patron; hunahunaa nga hi Kapitan Wakin haros puto na: nakatulo dublahi ni Kapitan Tiyago ngan nakatulo pakaigo ha pag-ukab, salit hi Ginhaupan Manuel, an tagbalay, nagtitidugang kagutiay ha dako nga kalipay. Hi P. Damaso binmuong, ha usa kapagpukpok, hin usa nga kingke kay ngada yana waray pa may gindag'an nga taya; an Consul napirde dida han iya mga manok, ngan dida ha bangka nahabilin ngatanan an iya

daog ha amon didto han patron ha Binyang ngan han didto ha Pilar ha Sta. Cruz.

“Nagpamulat kami nga dad'on ni Kapitan Tiyago an iya maurumagad, an manggaranon nga sumusunod ni D. Rafael, kundi abat ko nga baga buot magtundog hadton iya amay kay waray ngani pakita. Kanugon na hini nga tawo! Abat ko nga diri pagpupulsan.

“Hi insik Carlos nakakatirok hin damo nga salapi ha liyampo; natatahap ako nga may tinago, tingali bato-barani; kanunay iton pagminugo hiton iya ulo nga masakit, nga aada binubutok, ngan kun an bato han liyampo hinay-hinay na an pag-urok, naduko hiya ngada han paghisapi-ngi, baga sugad hiton karuyag gud niya hitukiban. Nairit na ako kay may iba pa nga sumat nga akon hinbaruan nga masugadsugad hini.

“Adyos, Choy; an akon mga manok kaluoy sa Dios, ug an akon asawa malipayon ngan aadi naliliaw.

Imo sangkay,

“Martin Aristorenas.”

Hi Ibarra kinmarawat man liwat hin usa nga tinalamhutan nga surat nga idinuhol ha iya ni Andeng, an bugto ha suso ni Maria Clara, hadton gab-i han siyahan nga adlaw han patron. Nasiring hito:

“Crisostomo: Labis na hin usa kaadlaw nga waray ka pakikita; nakabati ako nga masakitsakit ka; igin-ampo ko ikaw ngan tinmagdok ako hin duha nga dagko nga kandila, bisan hi papa nasiring nga diri ka uraura. Kagab-i ngan yana nga adlaw naurit ako kay ginpipinirit ako hin pagtuktok han piyano ngan hin pagsayaw. Hunahuna ko diri duro in magpakaurit nga tawo dinhi ha kalibutan! Kun diri la tungod kan P. Damaso nga dako an panalinguha nga maliaw ako, ha pagsinumat ha akon hin lunlon makaliliaw, natago ako didto ha akon sulod ngan magkinaturog. Surati ako kun inaano ka, kay sisidngon ko hi papa nga lauyon ka. Yana, aada hi Andeng basi ka iglaso hin simente; maupay ito lumaso, bangin mauruupay pa ngani hiton imo mga suruguon.

“Maria Clara.

“P. D. —Diri ka ngani kumadi buwas diri ako matambong hiton pagsaurog.

“Vale”.

XXX.

HAN KABUWAS

An mga banda han musika namaglinibot han bungto han pagpamalasisbas la, an ira maglipayon nga tuktok nanmukaw⁽¹⁾ han mga guol nga umurukoy han bungto. An aringasa ug kamarugyaw binmalik liwat, an mga lingganay binmalik panhibatii hin pamagrinupiki ngan an binutubuto nagtikang.

Asya adto an katapusan nga adlaw han piyesta kay asya gud na an katungtungan han patron. Ginpapamulat in darudamo nga kiritaon, darudamo han kakulop. An mga Hermanos han V. O. T. darudamo han ha Smo. Rosario, ngan an mga katirig-ob maglipayon kay hilulupigan nira an mga taga luyo. Darudamo nga kandila an ira pinalit; an parapangandila nga kainsikan nanhikaruyag,⁽²⁾ salit, tungod hini, nakapanhunahuna hira hin papanmunyag⁽³⁾ bisan la damo an nagdidig-on nga ini nga ira tulos diri tungod hii pagtoo han pagkakatoliko, kundi tungod kay karuyag mangasawa. Kundi ini binabaton han kababayin'an nga magpakidiyos:

—Bisan pa kun sugad, kay iton panhikasal la han kadam'an nga insik milagro na ito; makakakabig na man la ito hira hiton ira asawa ngada ha tuluuhan.

An mga tawo nanul-ot han ira gimaupayi nga panapton; nanhigawas didto han mga pirit'an an ngatanan nga alahas. Bisan an mga parasugal ug mga parabulang⁽⁴⁾ nanmanapton hin mga binurdahan nga may mga batunis nga dagko nga brilyante, magbug-at nga kayrel nga bulawan ngan hin magbusag nga kalo nga hipihapa. An tigurang la nga pilosopo an asya la gihapon; an sinamay⁽⁵⁾ nga bado nga may maitom nga samay, nga pinakot tubtob ha liog, an haluag nga sapatos ngan han halapad nga kalo nga piyeltro nga abuhon na pagkit'on.

—Labi ka kamasamdong yana; — ginlabtan hiya han tenyente mayor; —nadiri ka nga nalilipay kita ha tigdali kay say ta na man la urog in kasakit?

—An pagkalipay diri karuyag sidngon nga pagbuhat hin kabinuangan! — binmaton an tigurang. —Asya ito an waray hangkag nga mga rakya ha ikinatuig! Ngan ngatanan ini tungod kay ano? Pagkinarag hin salapi kun iini duro inin mga kakablasan ug mga kasuruk'an! Maaram na

ako; asya ini an patakas nga rakya, an hinurubgay, dapit pagbagi han mga pagharoy naton ngatanan!

—Sayod ka man nga uyon ako ha imo, — binmaton hi D. Filipino dapit nahimuot, dapit man liwat nahiyom. — Inmugop ako han imo panalinguha, kundi ano in mabubuhat ko nga natipa ha akon an gobernadorsilyo ngan han padi?

—An pag-iwas ha katungdanan,— tinmigda an piloso-po ngan pumaharayo.

Hi D. Filipino nahapaudong na la ngan dagos pagsinunura hin kita han tigurang.

—Pag-iwas! — nagnginurutob tipakadto ha singbahan, —pag-iwas! Oo, kun ini nga katungdanan usa nga nakakapadungog, diri usa nga nakakabug-at, oo, maiwas ako!

An libong han singbahan puno hin tawo: babayi, lalaki, bata, tigurang, nga nanul-ot han ira gimag-uupayi nga dugnit, nagkakasarusalakot, namamagsulod-guwa dida han haligot nga agianan. Namamarag in pulbura, bukad, insiyenso ngan talamhot; mga luthang, kuwitis ngan mga siyut-siyot⁽⁶⁾ nakakapadalagan ngan nakakapaguliat han kababayin'an ngan nakakalipay han kabataan. May uusa nga banda hin musika nga nagtitinuktok ha tungod han kombento, may pipira man nga nagsusudoy han kakalsadahan nga luob hin namamagpinalaypakay nga mga bandira nganagdadulong han mga punuan han bungto. Pawa ug mga tina nga magkadilain nakakaliaw han paniplat, mga tunog nga arangay ug mga binutubuto nakakalibang han pamatian. An mga lingganay waray hunong hin rupiki; namamagsulatsugat an mga kotse ug mga kalesa, an mga sangat nga kabayo usahay pinanngangalasan, nanlulunti, nagugwad, nasinta, ug nahihimo nga usa nga waray bayad ngan hinurunghan nga pagkiritaon bisan diri upod didto han programa.

An Hermano Mayor hini nga adlaw nagpabantay hin mga suruguon didto ha tuna pagbiling hin mga sadang abi-abihon, sugad han panagtawo nga igin-aasoy ha aton han Evangelio. Haros piniritay an pagkumbida pag-inom hin sikulate, kapi, siminte, pagpainit hin mga karan'on nga iirinom hin tubig ug iba pa. Diri la nakausa nga an pagkumbida haros nagin-usa nga panungboy.

Nag-iipagmirisa han mayor, an misa nga sinisiring nga **misa de tres (de dalmatica)**, sugad han kakulop nga hinna-

nabihan han makugi nga korresposal, an ginkalainan la kay hi P. Salvi niyan an selebrante ug dida han mga maniringba nga magkikita ha iya hatatampo an Alcalde ha lalawigan ngan hin iba pa nga kakatsilaan ug mga mag-aram kay dara liwat hini an pamati kan P. Damaso, kay dako in bantog ha lalawigan. Bisan an alperes nga maan na han mga winaliwali ni P. Salvi sinmulod ha singbahan pagpakita han iya maupay nga kaburut'on ug panimulos man liwat, kun daw mahimo, han magraot nga uras nga iginhatag ha iya han padi. Bantog kaupay hi P. Damaso kay an korresposal daan na nagsurat ngadto han magwaraydong han pahayagan hinin masunod:

"Sugad han iginpasiuna ko na ha imo nga sumat didto han diri sandag nga akon mga rumbay kakulop, asya man an nahinabo. Iginkapalad kami hin pamati han M. R. P. Fr. Damaso Verdolagas hadto anay padi hini nga bungto ngan yana nabalhin ngadto hin darudako, balos han maupay niya nga pagdara han iya katungdanan. An batid nga magwarali ha singbahan tinmungtong ha tungod han Espiritu Santo⁽⁷⁾ ug namulong hin usa nga tukib ug halarom santupon nga wali nga nakapadig-on han pagtoo ug nakapapanhunganat han mga matinumanon nga namamaghulat nga bumut-ho dida han iya malinuwason nga mga im-im an burabod han dayon nga kinabuhi. Mahinhin ha pagpahamtang han mga pulong, makaaramdok ha panhunahuna; kinabag-o ha pagluwas; pusuan ha pamulunganan, kinaiya ha pangiwakiwa, maupay la pagkit'on ha pagyakan, madig-on ha sinasantupan han pulong, asya ini an mga rayandayan han Bosuet nga espanyahanon nga hataas na kaupay an dungog nga gindadara diri la dida han mga mag-aram nga kakatsilaan, kundi dida man liwat han mga timawa nga mga mdiyos ug mga mag-ikmat nga kainsikan."

Kundi, an matinapuron nga korresposal gutiay la magpara han ngatanan nga iya ginsinurat. Hi P. Damaso nagmiminugo nga may gutiay niya nga sip-on tikang pa kagabi: kay kataliwan la niya kanta hin pira nga maglipayon nga peteneras, uminon hin tulo kabaso nga sorbete ngan magkita nadaliay han paguwa. Tungod hini nga kasugad karuyag unta hiya magbaribad nga diri na la hiya say magdara han mga pulong sa Dios ngada han katawuhan, lugaring kay waray man hinpapaibhan nga tanog han kinabuhi ug mga milagros nga nabuhat ni S. Diego, — ma-

tuod an didaanon nga padi maaram, kundi kay say man nagmimisa, — an iba nga kapadian nagkauruyon nga an tingog ni P. Damaso asya an ginmaupayi, labot pa, kanugon kun diri pamulungon an sugad kahingasoy nga wali sama han iya ginsurat ngan gintanog. Salit igin-andam hiya hin mga limonada han iya batid nga ginang nga paratipig han mga yawi, ngan hin unguwento, ginputos hiya hin magdakmol nga taplak, ginhilot ug iba pa. Hi P. Damaso inminom hin pira nga hilaw nga bunay nga kinirikisi ha alaksiw, ngan han bug-os nga aga waray pagyakan, waray pamahaw; an tuman la nga inminom hin usa kabaso nga gatas, usa katasa nga sikulate ngan hin may napulo kagduha nga supas, nagpakatakos hin diri pagkaon han piniritos nga manok ngan han iya kabatasanan nga katunga hin usa kamolde nga keso ha La Laguna ikinaaga, kay, siring pa han iya agaron nga ginang, an manok ngan han keso may dara nga asin ngan tambok nga say nakakaaghat han ubo.

—Ngatanan ito tungod han langit ngan tungod han pagkabig ha aton ha pagtoo sa Dios! — nasiring an mga Hermanas han V. O. T., puno hin parhingusbo han pagkasyod hini nga mga pag-ilib.

—Gaba ito han Virgen de la Paz! — nangurutob an mga Hermanas han Smo. Rosario nga nagkakangangalas ha iya tungod han iya paggapil ngadto han luyo nga pundok.

Ha mga ikawalo may tunga an takna ginmuwa an prosesyon ngadto han gin-atpan hin lona. Masugadsugad giha pon han kakulop, uusa la nga butang an ginkakalainan: an katig-uban han V. O. T. Mga kalagasan, babayi, lalaki, ngan hin pipira nga batan'on nga kababayin'an nga nalumagas na, nagpapakasukrob hin sapot nga ginggon nga bahol, an kanan mga kablas, kay an kanan mga salapian, seda, kun diri man, an sinisiring nga ginggon pransiskano tungod kay amo an kaurog ginagamit han mga Rdos. Frayles Franciscanos. Ngatanan ito nga mga birilhon nga abito iginpadara tikang ha kombento ha Manila, ngan ilinilimos ito han mga bungtuhanon balyo hin salapi, nga *prix fixe*, kun daw gamiton ta an yakan didto hin usa nga tindahan. Ini nga tunay nga bayad nadugang la, diri nag-iiban. Masugadsugad hini nga mga isusukrob may iginbabaligya man dida la ngahaw ha kombento ha bungto ha S. Diego ngau hin didto man ha kombento han mga monghas ha Sta. Clara,⁽⁸⁾ nga may lain la nga ikinalalain, kay labot han pakaha-

tag hin damo nga indulhensiya han minatay nga pagsasaputan, marumahal in bayad kun uraura na kadaan, kagusi-gusi ngan kadiri na haros gamiton. Iginsusurat namon ini bangin pananglit in usa nga makidiyos nga bumarasa magkinahanglan hito nga mga birilhon nga mga sapot, kun in usa man nga malisbot nga nagtatagadugnit ha Europa maruyag hin pakasalapi, magdara la ngadto ha Pilipinas hin usa kakarga nga mga sutana nga sinursihan ug maghugaw kay danay mapalit didto tubtob ha tinagpulo kag-unom kapisos, danay ngani labaw pa, kun pananglit kunitkunit na pagkit'on ngan igo la kamahugaw.

Hi San Diego de Alcala nahatutungtong hin usa nga karro nga rinayandayanan hin mga likop nga salapi nga sinilsilan. An Santos nga magasaay marpil an lawas ngan kanan maisog ug makatarag-ob an panagway, marabong ngan kurong an buhok, sugad han kanan mga ita. Raso an biste nga binurdahan hin bulawan.

Nahasusunod ha iya an aton talahuron nga Amay, hi San Francisco, ug ha luyo hini an Virgen, sugad kakulop, an ginkakalainan la kay an padi nga nabunyog ha sirong han palyo hi P. Salvi, diri na an angayan nga P. Sibyla. Kundi bisan hi P. Salvi kinukulangan hin tindog, napupuno lugod hin pagkadiyusnon nga bakdaw: binibindito an iya mga kamot, itinatamod an mga mata ngan dapit nakaob an paglakat. An namamagdara han palyo amo la gihapon an mga ginhaupan nga ipinamamagbalhas ha kalipay nga hira irog han pagkatanod, kaparapanukot hin buhis, parapanubos han mga kabras ug mga timawa, ha usa kapulong, mga Kristo nga namamag-ula han ira dugo, tungod han mga kasal'anan han iba. An kuwadhutor nga nasobrepelis nagsusudoy han mga karro, nabitbit hin insensaryo nga asya an iya danay igpaaso ha pasngawan han padi nga dayon dudu-gang hin paghimuot ug pagkuriot.

Sugad hini an lakat han prosesyon, mahinayay, dinu-duyugan han mga luthang, mga kanta ug mga diniyusnon nga tunog nga iginhuhuyop han mga banda hin musika nga bunyog ha luyo han tagsa nga karro. An Hermano Mayor nangangarit han panhatag hin mga kandila, salit damo in mamurunyog nga nagpapanguli ha ira balay may mga dara nga suga nga iginsisiwak hin kanan upat kagabi nga surusgal. An mga magkirita ha kalsada nanluluhod ngan nangungudos kun inaagian han karro han Iroy sa

Dios ngan nangangadi hin mga Mitoo ngan mga Maghi-maya-ka-Hadi.

Ha tungod hin usa nga balay nga sinablasyon an mga tangbuanan hin nabulang ha mata nga mga biray, nga pinanangbuan han Alcalde, ni Kapitan Tiyago, Maria Clara, Ibarra, kakatsilaan ug kadaragan'an in mukoy an karro; igin-kaigo, hi P. salvi paghangad, kundi waray pakita magutiay man la nga pakigkilala kun pakigkatahod man; dapit inmu-nat la han iya liog, pinmatadong han iya lawas, salit an iya kapa nga halapad dapit in mangay pagkit'on ha iya sug-bong.

Didto ha tuna, ha tungod han tangbuanan, may uusa nga batan'on nga babayi nga mahusay an pamayhon, ma-upay hin duro an pamanapton, nakugos hin usa nga bata nga gutiay pa. Tingali sisiwa kun maglilibang man, kay an bata mabusag ngan bulaw an buhok, ba man hiya kayu-manggi ngan an iya buhok maitom pa han asabatse.

An bata han pakakita han padi binmayaw han iya gud-tiayay nga mga kamot, tinmawa hiton katawa nga bina-tan'on nga diri nakakaurit ngan waray la hinpapatungdan, ngan katapos hin usa kadali magluwas hin "pa... pa!... papa! papa!"

An babayi nga batan'on nalisang, itinakpo hin dalidali an iya kamot dida ha baba han bata ngan pumaantaw, na-hakaawod. An bata dagos pagtinuok.

An magraot in hunahuna naggipakirukinhat, an kakat-silaan nga nagpakakita hadto nga haliputay nga hinabo nanhipahiyom. An kinaiya nga pagduruasa kan P. Salvi nabalhin, nagpamulapula sugad hin takuranga.

Kundi an mga tawo waray katadungan hadto nga pan-hunahuna: an padi diri ngani nakilala hadto nga babayi nga diri didaanon.

XXXI.

DIDTO HA SINGBAHAN

Naghuluot an kamalig nga iginpahamtang han nga tawo nga balay han Magburuhát han ngatanan nga butang.

Naggigipadarudaisog, naggigipaipit-ipit, naggigipahinis-hinis, nagpapakaluwas hin "agi!" an talagsa nga naguwa ug an kadam'an nga nasulod. Harayo pa inuunát na an kamot paghinuhulusan han mga tudlo dida han tubig nga bendita, kundi pagkakaduwas may nahauuna nga kadam'an, kinukuro liwat an kamot: dida hini nababati in kuligi, usa nga babayi nga hintamakan nabuyayaw, kundi nagpapadayon la an patirutikwang. An pira nga katigurangan nga nagpakatunlob han ira mga tudlo didto hadto nga tubig nga daw tikang ha lam-aw, nga pinanhunawan han ngatanan nga taghimungto, labot la han diri didtuanon, naninihog hadto nga tubig, dara han pagdiyos, han ira tangkugo, han alimpupuro, han agtang, han irong, han sulang, han dughan ngan han pusod, kay ira ginmamatuuran nga magiginmarahalon an bahin han lawas nga pinanhirugan ngan diri na hira pagsusuulan hin tiyan ngan hin ulo, diri magsusugpa ngan diri dudusulan. An mga batan'on, tungod ada kay waray pa mga sakit, kun tingali man diri natuod han gahom hadto nga tubig, an tuman la nga nanhuhulos han katapusan han ira tudlo, basi la mawaray igmugo ha ira han mga magpakidiyos, ngan ira kulaos tinutudlok an ira agtang, kundi diri sinasapingan. Tingali may daraga nga nakakasiring: "Oo, bendita gad ito, bisan pa ito ano, kundi kamalubog!..."

An tuman nga may giniginhawa; mapaso didto ha sakob ngan say namamarag an baho han mananap nga du-duha in kamot; kundi an magwarali ikapagpapahimulos hadto ngatanan nga kakurian: an iya wali ginbaydan han bungto hin duha kagatos kalim'an kapisos. An tigurang nga Tasyo nagsiring:

—Duha kagatos kalim'an kapisos ha usa nga wali! Uusa la katawo ngan makakausa la! Ikatulo kabahin han bayad han mga komedyante nga mananagguol ha sulod hin tutulo kagab-i... Salapian gad man gud ada kamo hin duro!

—Ano in labot hito hiton komedyang?— pinmakiana, nabibigit, an uuriton nga puno han mga Hermanos han V. O. T. —Tungod hiton komedyang nanhihingadto an mga

kalag ha impyerno, tungod hiton wali nananaka ha langit! Kun inmaro hin usa kayukot amon binabaydan ngan sadang pa naton pagpasalamatan....

—Bangin gad la may katadungan ka!— binmaton dida hini an pilosopo; — an baga ha akon, makalilipay ko pagkit'on an wali kay han komedya.

—Bisan pa an komedya, an baga ha akon, diri!— sinminggaak an usa, nangingisog na.

—Matuod ito kay waray mo sinasabutan dida hito ngaduha!

Ngan an waray pagdiyos nga lagas nagpadayon han iya lakat, waray na pag-asa han mga panampalas ug mga magraot nga igintagna ha iya han maestro.

Hamtang ginhihinulat an Alcalde, an mga tawo iginpapamamalhas ngan namamaghinuyam: ipinamamagpasipas pagpahangin in mga paypay, kalo ngan panyo: naggugugliat ngan namamagtuok an kabataan nga asya in nakakahatag hin buruhaton han mga tanod papan-gawas dida ha singbahan kay maaringasa. Asya ini an nakakahatag hin pamurubuot han matalino ngan garangyaton nga puno han mga kaapi han Smo. Rosario:

—“Pabay”i nga dumaop ha akon an kabataan”, nasiring gad man gud an aton Ginoo Hesukristo, kundi kinahanglan sabuton nga kabataan nga diri magtuok!

Usa nga lagas nga babayi nga asya in usa han namagsul-ot han sapot nga ginggon, nga amo hi Hermana Pute, nagmugo han iya apo nga babayihay nga may uunom pa la katuig an idad, nga nakada nahatutupad ha iya pagluhod:

—Waray batasan, pamati, magwawali hin sugad kun Viernes Santo!

Ngan kulitugon an bata nga dinmalidali pagluhod ngan dagos pagbingyay, nagmusdot ngan nagkuriot.

May pipira katawo nga nan-gagaang, namamaghingaturug ha tungod han mga kumpisalan. May uusa nga lagas nga lalaki nga naghihituyangko pinakasiring hi Hermana Puti nga nagpipinangadi nga nag-iinihap han mga lisuliso han iya kuwintas, nga asya adto an mauruupay nga pagtuman han mga sugo han Langit, salit iya man ha hinayhinay ginsubad.

Hi Ibarra nakadto hin usa nga piliw; hi Maria Clara naluhod ha harani han altar mayor, didto hin usa nga luhuran nga iginsugo han padi ha mga tanod nga papangiwasan

hin mga manluluhod. Hi Kapitan Tiyago, may sul-ot nga prak, nalingkod dida han mga bangko nga andan ha mga ginhaupan, salit an kabataan nga diri ha iya nakilala nagpapakasiring nga gobernadorsilyo hiya liwat ngan amo in diri pamamagpasipara pagpaharani ha iya.

Inmabot na ngahaw an Alcalde upod an iya mga kasugbong, didto guwa ha sakristiya, ngan linmingkod didto hin usa han mga magpakaruruyag nga linkuran nga nanhihitamak ha alkumbra, Nakakasul-ot an Alcalde han kanan ha katungdanan niya nga isurul-ot kun mga iglililihi, nagsukrob han banda ni Carlos III ngan nagbutang hin upat, kun lima ba, nga mga kadungganan nga mga medalya.

Waray hiya kilal'a han bungto.

—Us!— nakasiring in usa nga parauma; —sibil daw ito nga nagbiste pagkakomedyante!

—Kalibutan mo!— siniko hiya han iya katupad; —asya ito an prinsipi Villardo nga hinkit'an ta kagab-i didto han komedyas.

Hinmataas an gahom han Alcalde ha mga mata han bungto kay naginprinsipi nga ingkantado nga parapamatay hin mga higante.

Nagtikang an misa. An nagkakalingkod, nagkatukdaw; an nanhihingaturug, nanhimangno han mga tilingtiling ngan han maaningal nga tingog han mga kantudis. Hi P. Salvi, bisan la nagpupusing-ot, baga nahakakaruyag kay an nadiyakono ug nasubdiyakono ha iya amo in du-duha nga agustino.

Tagsa ha ira kinmanta han pag-abuta han ira tungod, matuod magkadilain nga tingog, kay may uraura kanguhok, may diri hinsasayuran an pagluwas, labot han opisante kay dapit nakurug an tingog, masukot bumulag, salit nanhihipahiyom an iya mga kilala. Matuod igo gihapon ngan angayan an iya kiwa; nadominos-bobiskom ngani hinihilig niya hin gutiay an iya ulo ngan ngadto ha atop an paniplat. Kun pagkit'on ta nga inaasuhan han insiyenso makakasiring kita nga matuod an kan Galeno pagtango⁽¹⁾ nga umagi an aso ha irong ngadto ha utok tikang ha bagul-bagol ha may alunggigising kay naunat, ginagangad an ulo, napitad ngadto ha tungatunga han altar hin dako nga kamakatarag-ob pagkit'on, salit hi Kapitan Tiyago nakasiring nga lupig pa ngani an komedyante nga insik kagabi nga nagsul-ot kaemperador, pinintaran an bayhon, may

bandera nga gudti ha bungkog, may bungot nga bahol nga barahibo hin kabayo ngan may sapatos nga madakmol an suylas.

—Matuod gad man gud,— an iya isip, — bisan pira nga emperador lupig gihapon hin usa la nga padi han kamakatarag-ob.

Inmabot na ngahaw an uras nga ginhihiningyap nga ipamamati kan P. Damaso. An tutulo nga nagmimisa nagkalingkod didto han ira dagko nga lingkuran, hin susgaran nga panhadong, siring pa han buutan nga korrespon-sal; sinubad hira han Alcalde ug iba pa nga mga tungkuran nga pagkatawo;⁽²⁾ an musika inmukoy.

Adto nga pagbalhin tikang ha aringasa ngadto ha pagmingaw hin tigda say nakapahamangno han aton tigurang nga Hermana Pute nga nahagong na kay hinmama-duyugan han orkesta. Dapit pagtundog kan Segismundo,⁽³⁾ kun han parapanluto man dida han susumaton ni Dornroschen, dinukol niya anay an iya apo nga nahangangaturong man liwat. An bata kinmuligi, kundi nalibang dayon han pakakita hin usa nga babayi nga nagdadabo han iya dughan ha kasindak ug pagtoo.

An ngatanan nagtalinguha nga magpakapug-ok hin maupay; an waray linilingkuran ginmaang, an kababayin'an nanlumpagi ha salog, an iba nanlingkod ha ira la ngahaw paa.

Hi P. Damaso, tinmara han kadam'an, gin-uunhan hin duduha nga tanod nga sinusunod hin usa nga prayle nga may dara nga kwaderno. Natago hiya han pagsaka dida han hagdanan nga nagsasangbod, kundi waray kaiha gumimaw liwat an lipundok nga ulo, sunod an gangko nga tangkugo, katima an lawas. Sinmiplat paluyuluyo hin waray kahirutan upod in gutiay nga pag-ubo; nakakita kan Ibarra: linmiparo pagpasabot nga diri niya an batan'on hinngangalimtan dida han iya mga pag-ampo; sunod pinmilak hin kanan kalipay siplat ngadto kan P. Sibyla ngan hin kanan kangalas kan P. Martin, an nagwali kakulop. Katima hini nga iya mga panginano, linmingi hin hilom ngadto han iya kapod nga prayle ngan sumiring: "Pagmatngon, hermano!" Binmuklad ini han kwaderno.

Kundi inin wali kinahanglan ta ilain hin pagsumat. May usa nga magturuon hin takigrapiya ug nabibihag han mga bantugan ha pagyakan, asya in nakalanat pagsurat han

wali; salamat hini, mahihimo ta yana hin paghipahayag in usa hadton mga pamurulungon ha singbahan didto hadto nga mga nayon.

XXXII

AN WALI.

Hi Fr. Damaso nagtikang hin pamulong ha gutiay la nga tingog:

—“*Et spiritum tuum bonum dedisti, qui doceret eos, et manna tuum non prohibuiste ab ore eorum, et aquam dedisti eis in siti.*” “Ngan itinubyan mo ha ira an imo kalag nga mapinairon basi ha ira makagtutdo, ngan waray mo kuhaa ha ira baba an imo mana, ngan tinagan mo hira hin tubig ha ira kauhaw.” Mga pulong sa Dios nga ginluwas ha baba ni Esdras, Basahan II, bahin ix, rumbay nga ika-20.”

Hi P. Sibyla sinmiplat hin paghitingala han magwawali; hi P. Manuel iginduruas ngan tinmulon hin laway:⁽¹⁾ mauruupay adto han iya wali.

Tingali sinmabot hi P. Damaso, tingali kun pagaw man liwat, kay nag-inigham nakadamo ngan mangalinduon han duha nga kamot dida han hangbuyan han diyusnon nga pamulunganan. An Espiritu Santo nahatutungod ha iya ulo, bag-o pa nga pinintaran: mabusag ngan mahinis, limbaon an tuka ngan mga tiil.

—Gilalabawi nga ginoo (an alkalde), mga magtadong kaupay nga kapadian, mga binunyagan, kabugtuhan kan Jesucristo!

Dinhi inmukoy hin maiha, itinara an paniplat han bug-os nga ruwang han mamarati ngan inmayon han ira kahilom ug panalinga.

An siyahan nga bahin han wali kinatsila, ngan tinagalog an katapusan: *loquebantur omnes linguas*⁽²⁾

• Katapos han mga pagdayig ngan katima hin dalikyat nga paghilom, inmunat hin makatarag-ob nga waklit han iya kamot ngadto ha altar, dungan an pagbuslunga han Alcalde han iya mga mata: katima kuguson hin hinayhinay an iya mga butkon, waray pinulong nga bisan ano, sunod kumiwa hin tigda, ihinilay an ulo ngadto ha luyo, tudlukon an ganghaan nga haluag, dapit pinaulipad hin tigda an palad, nga pinakasiring han mga tanod nga sugo adto papanaklob

han mga agian: an alperes linmingat ngan nagupong kun maguwa ba hiya, kun diri, kundi an magwarali nagtitikang na hin pamulong hin dako nga tingog nga bug-os ug nag-aaningal: waray ruhaduha, an magmarangno ha iya nga ginang batid ha panambalan.

—Maranggat ug mapawa an altar, haluag an purtahan nga dako, an hangin amo an sarakyan han banal nga diyusnon nga pulong nga magawas ha akon baba, pamati kamo han mga durunggan ha iyo kalag ug kasingkasing basi an mga pulong sa Dios diri mahulog ha batuon nga tuna ug sibaron han kamanaman ha impyerno, kundi nga tumubo ngan mangudlot sugad hin marahalon nga binhi dida han tanaman han aton talahuron ug langitnon nga amay hi San Francisco!⁽³⁾ Kamo, dagko nga magpakasasala, nga binihag han moros ha kalag nga asya an naluob han kadagatan han kinabuhi nga dayon, nananakay hin magdig-on nga sakayan han aton mga kaaway nga amo an lawas ug an kalibutan, kamo nga nagkakagagapos han kamagpakimalaw-ay ha lawas ug kaipa ngan nauuripon kamo paggayong han mga barko ni Satanas, an impyernuhanon, tan-awa niyo hin matinahunon nga pagtan-aw an nagluwas han mga kalag dida han kauripon han yawa, an maisog nga Gedeon, an mapintas nga David, an diri lupigan nga Roldan han aton Tuluhan, an Guardia Civil nga langitnon, nga diri lulupigan han ngatanan nga guwardya sibil nga nag-agi na ngan tidaraon pa, — an alperes dida hini nagkuriot, —oo, ginoo nga alperes, labi kaisog ngan kamakagagahom, kay bisan waray lain nga pusil kundi usa la nga krus nga kahoy, dinadaog an dayon nga tulisan ha kasisidman ngan han ngatanan nga sakop ni Luzbel, ngan iya unta nauubos hin kapoo kun diri la tungod kay an mga manunulay diri mga lawasnon! Ini nga pangasa ha ngatanan nga linarang sa Dios, ini nga katingalahan nga diri sadang matukib, amo an baraan nga Diego de Alcala nga, igpananglit ta hin usa nga pananglitan kay an mga pananglitan nakakabulig hin pagtukib han mga butang nga diri sadang matukib, siring pa han nasiring, liliwaton ko nga ini nga dako nga baraan asya in usa la nga pukis nga sundalo, usa nga magdudurot dida han amon dako nga kompaniya nga tikang didto ha langit pinangunguluhan han aton langitnon nga amay hi San Francisco, nga akon hintitig-uban sugad hin kabo, kun diri man lugaring sarahinto, tungod ha kaluoy sa Dios.

An mga timawa nga indio, siring pa han korresponsal, waray hinsasabutan dida hini kundi an mga pulong la nga "guardia civil" "tulisan", "San Diego" ug "S. Francisco"; nanngabat han maraot nga buot han alperes, han pangisog han magwarali, ngan nagpakasiring nga say kinasisinahan an alperes kay diri nananakop han mga tulisan, Hi S. Diego ngan hi S. Francisco asya in mananakop, ngan uupayon nira nga paagi, sugad han hinkikit'an didto hin usa nga istampa ha kombento ha Manila, nga hi S. Francisco, tungod la han iya bakgong, nakapugong han pagsulod han kainsikan hadto han siyahan pa nga mga tuig han pag-abot han kakatsilaan. Salit diri harumamay an kalipay han mga magpakidiyos ha pagpasalamat han langit hini nga pagtambulig ngan pagtuod nga mapoo na ngani an mga tulisan say na man pupuuhon ni San Francisco an mga sibil. Salit inuruupay nira hin pamati kan P. Damaso nga nagpadayon;

—Gilalabawi nga senyor: An dagko nga butang dagko gihapon nga butang bisan itupad han kagudtiayan, ngan an kagudtiayan gudti manta gihapon bisan ipadang han mga dagko. Asya ini an nahaaasoy ha mga Kaagi, kundi tungod kay an mga Kaagi nahaiigo makausa ngan nagsasayop hin uusa kagatos,⁽⁴⁾ kay kabtangan han tawo an pagsayop: **errare est hominum**⁽⁵⁾ pulong ni Ciceron, an may baba may paghisala,⁽⁶⁾ pulong didto ha amon, an kasayuran hini nga darudamo an haglarom nga kamatuuran nga diri nahaaasoy ha mga Kaagi. Ini nga kamatuuran, gilalabawi nga senyor, ginluwas han Espiritu nga diyusnon⁽⁷⁾ han iya gihataasi nga kinaadman nga waray pa matukib han tawo tikang pa ha mga panahon nira Seneca ug Aristoteles, an mga makinaadmananong nga kapadian hadton kamaihan na nga mga adlaw, ngada yana hinin aton magpakasasala nga mga panahon, ngan ini nga mga kamatuuran asya ini, nga an gudti nga butang diri kay unob la nga gudti, kundi dagko, diri dida kun itinatanding han mga gudti, kundi ha tupad han gidadagkui nga mga butang ha tuna, ngan ha langit, ngan ha hangin, ngan ha panganuruon, ngan ha kadagatan, ngan ha walog, ngan ha kinabuhi, ngan ha kamatayon!

—Amen!—binmaton an puno han mga taga V. O. T. ngan nangudos.

Ini nga mga pulong, nga gin-aram niya ha usa nga parawali ha Manila, karuyag ni P. Damaso igpakalas han mga mamarati, ngan matuod man gud, an iya **espiritu**

santo nga nahapapahungat tungod han kadam'an nga kama-tuuran waray na hinunumdom hin pagsulsog ha iya kun waray niya babantara han iya tiil.

—lito dayag, **patente** ha iyo mga mata an pangilal'an hini nga human ngan madig-on nga kamatuuran nga dayon ha pangatadungan! Dayag ito nga adlaw han mga kata-dong, ngan nasiring ako nga adlaw, diri bulan, kay waray himurulsan nga dako nga lumambrag an bulan ha butnga han gab-i: ha tuna han mga buta, an uusa la in mata amo an hadi,⁽³⁾ kun gab-i makakahimo paglambrag in usa nga suga, usa nga bituunay: an dako nga himurulsan asya an pakahimo hin paglambrag bisan ha butnga han kalambra-gan, sugad han binubuhat han adlaw: asya man ito an pag-lambrag ni Hermano Diego, bisan ha butnga han gidadag-kui nga mga santos! lito dayag ha iyo mga mata, ha iyo waray pagtoo nga mga mata, an tuhay nga binuhat han Gi-hahataasi, basi magupong an mga dagko dinhi ha tuna, oo, mga kabugtuan ko dayag ha iyo, **patente, patente** ha iyo ngatanan, **patente**!

May usa katawo nga binmuhat, ginduduas ngan nangungurog, tinmago didto hin usa nga kumpisalan. Usa hiya nga parabaligya hin mga alaksiw nga nakadto nag-hihingaturug ug nag-inop nga kinadto hiya han mga kara-bineros pangaro han patente nga waray pa niya kalukat. Damo in nasiring nga waray ini nga tawo gumuwa didto han tinataguan ngada han kahuman han wali.

—Mapinaubsanon ug mahilom nga santo, iton imo krus nga kahoy, — an dara han ladawan salapi — iton imo ubos nga abito nakakapadungog han dako nga Francisco nga aton amay ug aton susgaranan! Kami nagpapadamo han mga sumusunod ha imo ha bug-os nga kalibutan, ha ngatanan nga kapiliwan, ha mga siyudad, ha kaburubung-tuhan, hin waray pili han busag dida han itom; —linukoy han Alcalde an pagginhawa—nag-aantos han mga kakabla-san ug mga kakurian an mga tulin mo ha pagtoo ug ha pag-tuman sa Dios nga andam ha pag-awayan,— Ah! naka-ginhawa an Alcalde, — nga asya an sinasarigan nga diri humilig an kalibutan ug diri mahulog ngadto ha kahilad-man han mga karat'an!

An mga mamarati, pati hi Kapitan Tiyago, ipinama-maghinuyam na hin dinaginot. Hi Maria Clara waray pa-mamati han wali; maaram nga hi Ibarra nakada ha harani

ngan say la niya ginpipinanumdom, hamtang say niya gin-kikinita, igo man nga duro an iya pagpinamaypay, an tudo nga baka, nga upod han usa han mga ebanghelistas, nga pagkit'on daw gutiay nga karabaw.

—Angay kita ngatanan magpakatanog han mga Santas Escrituras, han kinabuhi han mga santos, basi diri na unta ako magwinali ha iyo, kamo nga mga magpakasasala; angay kamo manhibaro han mga kaudganan ug kasuruk'an hiba-ruan, sugad han Amay Namon nga damo na ha iyo an nan-ihingalimot, baga kamo in mga protestante, o mga irihis. nga diri nagtatahod han mga tinubyanan sa Dios, sugad kamo hin kainsikan, kundi magkakahuhulog kamo ha im-psyerno, labi nga maraot ha iyo, mga kondenados!

—Oy! Ano ito pali Lamaso,⁽⁹⁾ ito?— nagngurudo hi Insik Carlos, nasisina, nagkikinita han magwarali nga nag-papatakas na la hin yawyaw, ginpapasunudsunod an mga busa ug mga panampalas.

—Magkakamatay kamo hin diri makakapaghinulsol, mga tulin kamo hin mga irihis! Pinasisirutan na kamo sa Dios, dinhi pa ha kalibutan, hin mga bilangguan ug mga pandugan! An mga bumabalay, an kababayin'an, angay ha iyo pumahirayo, angay kamo ngatanan ipapanmatay han mga punuan basi an tulin ni Satanas diri dumamo ha sakob han gin-aataman han Ginoo!... Hi Jesucristo nasiring: “Kun may usa niyo nga bahin han lawas nga maraot ug na-kakaaghat hin pakasala, utda niyo ngan isugba ha kalayo.”

Hi Fr. Damaso hangit na, nahangangalimot na han iya wali ngan han lagda han pinulungan.

—Nakabati ka?— nagpakiana han iya kaupod in usa nga estudyante ha Manila; —uutdon mo?

—A! Hiya anay in umuna!—binmaton an upod, tinu-tudlok an magwarali.

Hi Ibarra kinmiot; naniplat paluyuluyo pamiling hin usa nga piliw, kundi luob an singbahan hin tawo. Waray bisan ano nga hinbabatian ni Maria Clara, waray ano man niya nga nakikita, kay nahamamalanga pagkinulaw han estampa han mga kalag ha Purgaturio, nga may mga dag-way hin lalaki ug babayi nga waray mga panapton, nga may mga mitra, kapelo o sukong man, nga nagk akaluluto ha kalayo ug nanngangapyot dida han bakgong ni San Francis-co nga waray kauutod bisan duro na an bug-at.

An espiritu santo nga prayle, dara han pagpatakas na

la hin yangbat han magwarali, nawara han gintatamdan, salit nakalaktaw hin tulo nga haglaba nga pundok han wali ngan nagsayop hin pagsulsog kan P. Damaso nga pinmahaway anay nadaliay, naghihingahinga, hadto nga iya paniguro.⁽¹⁰⁾

—Hino ha iyo, mga magpakasasala nga namamati, in magahom pagdila han kasamdan hin usa nga makaluluoy ug mahugaw nga makililimos? Hino? Bumaton, itigbaw an kamot! Waray! Maaram na ako: uusa la nga santos sugad kan Diego de Alcala an makakahimo; iya gindila an kaduntan ngan sidngon in usa nga hermano nga nahapapahungat: “Sinusugad hini an pagbulong hini nga masakit!” Oh, pagkaluoy nga kristuhanon! Oh kapid nga waray sanglit! Oh katadong han kamatadong! Oh banal nga diri matupngan! Oh sangod nga waray dum-it. . . .

Ngan igpadayon in halaba nga mga pagtawag, kinukugos an kamot ngan iiniigbaw-iinuubos, sugad hin nag-iilulupad o tingali nagtatabog ada hin mga tamsi.

—Ugsa mamatay nakayakan hin latin, diri ngani maaram hin latin! Tigamni niyo, mga magpakasasala! Kamo bisan niyo gintitinuunan, bisan kamo ginlilinamba tungod hito, diri kamo magpapakayakan hin latin, magkakamatay kamo diri kamo hito manhihibaro! An pagyakan hin latin usa nga gawad sa Dios, salit an Singbahan maaram hin latin! Ako maaram man hin latin! Kay ano? Igdidiri ini sa Dios nga kalipay han iya hinigugma nga Diego? Mahihimo hin kamatay, mahihimo pabay'an niya nga mamatay nga diri pa maaram maglatin? Diri! An Dios diri daw matadong, diri daw Dios! Nagyakan hin latin, ngan ini gintitistigusan han mga manunurat hadto nga panahon!—ngan tapusan an iya pamulong hinin masunod nga bahin nga asya an labi nga iya gin-gul'an, nga iya sinubad hin usa nga bantog nga manunurat nga amo hi Go. Sinibaldo de Mass.⁽¹¹⁾

—Gintatahod ta ikaw, hamili nga Diego, dungog han amon katig-uban! Puno ka hin katadong; waray labyaw nga may dungog; ubos nga may kahitaas; mainalagdon nga may kadig-on; maukoy nga may talinguha; kaaway nga may pagtamod; mapinairon nga may pagpasaylo; padi nga may paghirot; matinumanon nga mainampuon; matinuuhon nga waray pagriwa; uray nga may paghigugma; mahilom nga may tinago; mainantuson nga may pag-iilob; maisog nga may pagkahadlok; mapugong nga

may pagkalawasnon; mapasipad'on nga waray pag-alang; masinugtanon nga may pag-alagad; aluhanon nga may pagkaalo; maminanguon han iya mga gawi nga diri hakog; mapiskay nga may pagkatakos; makiaa-ngayon nga may pagkatahod; maikmat nga waray pagkalipat; luluuyon nga may kapaid; mahiniruton nga may alo; mabinuluson nga may kalalaki; kablas ha pagkabuhatan nga may pag-uyon; buyagyag nga may paghipos; makugi nga may pagpasibaya; mahinipuson nga mahinatagon; timawa nga may pagsabot; mangiriba nga makahirimo; mapasibayaon nga may tuyo paghibaro; iginlarang ka sa Dios basi bumati hun kamatahom han paghigugma nga waray sala! Buligi ako pagkanta han imo pagkadako ug han imo ngaran nga hataas pa han mga bituon ug mahayag pa han mao nga adlaw nga naliong ha imo mga tiil! Buligi ako niyo, pangaro kamo sa Dios han kaangayan nga kasirak ha pangadi han "Maghimaya ka Maria"!

Ngatanan nagkaluhod ngan gilayon binati in hurub-hurob, daw an hagurong hin usa kayukot nga lagong. An Alcalde nagtalinguha pagpilo hin usa nga tuhod, naghihimakuri, napiling, maraot an buot; an alperes iginduduas ngan aringit.

—Pakasulay man hini nga padi! — nagmugo in usa han duduha nga batan'on nga tikang ha Manila.

—Saba!— sinmaway an usa, — hibabatian ka hiton iya babayi. . . .

Dida hini, hi P. Damaso nga angay unta mangadi han "Maghimaya ka Maria", nakiaway lugod han iya espiritu santo tungod kay naglaktaw hin tulo nga pundok nga asya an gimaupayi, kinmaon hin duha nga merengge ngan uminom hin usa kabaso nga Malaga, nagdidig-on gud nga ini say lugod makakabulig ha iya hin maupay pa han ngatanan nga espiritu santo, makahoy, madagway hin sarapati, malawasnon nga dagway hin usa nga himalang-anon nga prayle. Matikang na an wali nga tinagalog.

Dinukol liwat han makidiyos nga ginang an iya apo nga nahamangno, maraot an buot, ngan pinmakiana:

—Ano, panuok na?

—Diri pa, kundi ayaw katurog, tampalasan! — binmaton an maupay nga apoy.

Hagliputay la ngan naghhipatalagsa nga asoy an amon natipig han ikaduha nga bahin han wali nga amo an tinag-

alog. Kay dida hini nga yinaknan nagtutuha na la hi P. Damaso, diri tungod kay maupay hiya magtinag-alog, kundi tungod kay pinakakasiring niya nga an mga pilipinos ha lalawigan waray mga sarabutan mahatungod hin mga lagdaan han pinulungan, diri hiya nahakakaawod nga magsinayop hiya ha ira atubangan. Ha mga kakatsilaan lain an iya tulos: nakabati hiya nga may mga lagdaan han pinulungan nga tingali dida han mga mamarati may maada usa nga nakag-aram hito, ⁽¹²⁾ bangin asya an Alcalde Mayor; salit ginsusurat niya anay an iya wali, inuupay niya, hinahamis, ngan katima iya tinatanog ngan pagsarisarihan hin mga pira anay kaadlaw.

Bantog nga waray sinmabot, bisan usa han nanhitam bong, han kahulugan han wali: uraura hin kamangarol han ira sarabutan, ngan an magwarali uraura hin kahalarom siring pa ni Hermana Rufa, salit nagyaos la hira hin pamulat han uras nga ipanunuok kay waray umabot, ug an tamपालसान nga apo han diyusnon nga lagas nga babayi binmalik la pagkaturog.

Kundi bisan la, darudamo gihapon an himurulsan nga nakuha han iba nga manmarati dida hini nga bahin han wali sugad han aton aabaton ngadi ha uruunhan.

Tinikangan niya hin **Mana kapatir kong kristyano**⁽¹³⁾ ngan dayon pasundi hin yambat nga diri hinsasabutan; hin nabihan an kalag. an impyerno, an **mahal na santo pintakasi**,⁽¹³⁾ nahamangraw han mga magpakasasala nga mga indiyu ug han mga magtadong nga kapadian nga pransiskano.

—Tara! —sinmiring ha iya kaupod in usa hadton du-duha nga waray mga tahod nga taga Manila;— pamati ko hito ininsik,⁽¹⁵⁾ magawas ako.

Kundi han pag-abat nga sinadhan an mga agian, didto gawas ha sakristiya ug nanhipanguruthaw an mga tawo pati an nagwawali nga namusag, nahapaukoy dida han pinamumulong; may nagpamulat hadto nga maglililigsa gud, kundi waray, ginkinita na la ni P. Damaso ngada han katago, ngan igpadayon an wali.

Nagwagwag na ngahaw hin duro nga pakaraot han mga panuigon,⁽¹⁶⁾ han kakulang hin pagtahod, han tidangan nga kawaray tuluuhan. Baga asya ini dinhi an tukib niya kaupay kay kun pagkit'on may ada gud ipinakakatakos, mabaskog ngan mahanay mangasoy. Hinnanabihan an mga magpakasasala nga diri nangungumpisal,⁽¹⁷⁾ nga nagkaka-

mamatay ha bilangguan hin waray sakramento, han mga tulin nga magraot, mga mestisilyos nga mga palabilabion ug mga suplado, mga batan'on nga **sabihondos, filosofillos o pilosopillos** mga **abogadillos, estudiantillos** ug iba pa—Kilala ta na an batasan han damo ha aton nga kun karuyag magtamay han ira kaaway, an ngatanan nga pulong binubutangan la hin **illo**, kay an utok waray na sadang mahimo, ngan dako na nga himaya.

Hi Ibarra nagpipinamati ngan nasasayod hadto nga mga paaliday. Tinatalinguha niya in diri pagpaabat han iya kangalas, iginbibiling niya an iya mga mata han Dios ug han mga punuan, kundi waray didto hinkikit'an kundi mga ladawan la hin kasantusan, ba man an Alcalde naghihingaturog.

Igo man nga an kasindak han magwarali nagtitikadako. Nahanabi han una nga mga panahon nga an ngatanan nga pilipinhon, kun iginhihisugat han padi natukas, naluhod ha tuna ngan humarok han kamot han padi. —Kundi yana, —nganiya pa, —natukas la kamo han iyo takukong, o kalo man nga kastorilyo, nga iyo pinahihilig pagtukdo, paghirot nga diri maguba an iyo hiplay! Nasiring na la kamo **Buenos dias, among!**⁽¹⁸⁾ ngan may ada mga magpalabilabion nga mga estudyantilyos de poko latin nga bakay kay nagtuon ha Manila, o ha Europa man, nakakasiring na nga makakahimo na hira hin pakiglamano han padi, diri pagharok... Ah! an adlaw han panudya diri na maiha, matatapos na an kalibutan, igintagna na hin kadam'an nga mga santos, mauran hin kalayo, bato ug abo, pagsirot han iyo pagpalabilabi!

Ngan magtugon han bungto nga diri magtundog hito nga mga salbahe, kundi paglikyan ug ikangalas kay mga eskomulgados.

—Pamati kamo han mga pulong han mga santos nga konsilyo! —nganiya. —Kun in usa nga indiyong ikikita ha caalan hin usa nga padi, kinahanglan tumungok han ulo ngan iduhol an tangkugo basi an among dida dumuon; kun an padi ngan an indiyong magkasi nangangabayo, an indiyong mapaukoy, matukas han takukong, kun kalo man, ha dako nga pagtahod; ta, kun an indiyong mangangabayo, an padi diri, an indiyong kinahanglan humawas dida ha kabayo ngan diri mabalik pagsakay tubtob nga diri sisidngon han padi nga **sulong!**⁽¹⁹⁾ kun diri man, niyan kun harayo na.

Asya ini an tugon han mga santos nga konsilyo, ngan an diri magsugot eskomulgado.

—Kun karabaw in sakyan? — nagpakiana in usa nga mahirot nga parauma, han iya katupad.

—Kun amo . . . padayon la! — binmaton an ginpapakianhan nga usa liwat nga balitwaran.

Kundi bisan nagwawalas an magwarali damo la an nanhihimalanga ug nanhihingaturog, kay adto nga wali amo na la gihapon: kanugon la han panharoy ug panuok han pira nga lagas nga babayi tungod han mga sala han mga maglinarison, kundi nanmamahuway na la kay waray man ha ira naduyog. Bisan an mao nga Hermana Pute lain an ginpapanhunahuna. May tawo nga nahatutupad ha iya nga tungod kay nahangangaturog, ngada ha iya hipasandig, nakakurumos han iya abito: an buutan nga tigurang pinmurot hin bakya ngan pagsangpiton an tawo hin makmak, dako an tingog:

—Oy, isol, salbahis, mananap, sungayan, karabaw, ayam, kondenado!

Kaiya na gihapon, nasamok. Inmukoy an magwarali, binurarat an mga mata ha paghipausa hadto nga dako nga pagpasipara. An kasina nakapugong han iya pulong didto ha but-ol ngan waray niya nahimo kun diri an pagngurob ngan pagsampok han kamaoo dida han walihan. Kundi na may ada ini dara: binuhian han lagas an bakya, nagnginginurutob, ngan magpinangudos hin nakadamo, linmuhod hin mahadong.

—Aaah! aaah!— nahapagtingog na ngahaw an padi nga nakugos han kamot ug nagtitinangutango; — amo ito an pulos han pagwinali ko ha iyo dinhi ha bug-os nga aga, mga salbahis! Dinhi ha balay han Dios nag-aaraway kamo ngan nagluluwas hin magraot nga pulong, waray mga alo! Aaah! waray na niyo gintatahod! . . . amo na ito an kamagpakimalaw-ay ha lawas nga kawaray panhikailob yana nga mga panahon. Nasiring pa ako, aaah!

Ngan igpadayon ini nga yawyaw hin wali ha kanan tunga hin uras. An Alcalde nahagong na; hi Maria Clara naghihituyangko, waray na pakakailob han kapiraw, waray na istampa ug ladawan nga sadang pagkinitaon. Waray na pakakaalantad kan Ibarra an mga pulong ug mga paaliday; say yana niya ginpipinahunahuna in usa nga balay ha baw-

baw hin usa nga tayod ngan hikikit'an niya hi Maria Clara ha usa nga tanaman. Saho managhila didto ha ubos han siong an mga tawo hadton ira minapot nga mga bungto.

Hi P. Salvi nakakaduha na pagtitilingtiling, kundi nahimo la nga usa nga pag-ugsong han kalayo; hi Fr. Damaso matig-a an ulo, hinaruhalaba pa an wali. Hi Fr. Sibyla nagpipinanakmol ngan nakakadamo na pag-aayad han iya salaming ha mata nga binalarawan hin bulawan; hi Fr. Manuel Martin la an dapit nahakakalipay hin pamati, naghihi-pahiyom.

Tinmakas na gihapon an Dios ug nagsiring nga igo na: an magwarali ginul'an ngan linmusad dida han walihan.

Ngatanan namagkaluhod ha pagpasalamat sa Dios, an Alcalde naglugsog han mga mata, immunat hin usa nga butkon, sugad hin nanhihimanhod, ngan nagluwas hin usa nga halawig nga "aaah!"

Gintapos an misa.

Dida han nakanta hira Balbino ngan hi Chananay han **Incarnatus est**, ngan ngatanan nanluluhod ug an kapadian nan-guguko, usa katawo hinmuring kan Ibarra hin pagkasiring: "Magbutang ngani hiton siyahan nga bato, ayaw paantaw dida hiton padi, ayaw lugsong ngadto ha luong, ayaw paharani hiton bato kay kinabuhi mo nga hauunong."

Hi Ibarra nakasiplat kan Elias nga, katapos hini pamulong, nawara dida han kadam'an.

XXXIII AN BALAYAN

An madarag nga tawo nagtuman han iya pulong: diri kay yano la nga balayan an ginhimo ha tungod han luong nga say pagtuturuan han dako hin duro nga bato: diri an tutulo la in tuko nga balayan nga ginhuhunahunaan ni Nyor Juan nga bibitayan han muton didto ha kapupungtan han tutulo nga tuko, kundi darudako pa; diri la kay balayan, kundi makina gud nga dapit sabong pa liwat, kundi sabong nga dako ug makatarag-ob.

Labis hin wawalo kametros an kahataas han masamok ug makalilipong pagkit'on nga mga gipat nga nagbabalag; upat nga dagko nga gipat nga nanhihiusok ha tuna amo an nagigintuko, nga pinadidig-unan hin mga bahol liwat nga balabag ngan ginturugkop ngatanan hin mga bahol nga raysang nga tubtob la ha katunga an pagpadulot, tungod ada kay an balayan diri man dayon, masayon unina in pagtanggap. Mga bahol nga pisi, nga nanhihiguos ha mga luyuluyo, asya in nakakahatag hin karig-on ug katag-ob han kabug-usan han buhat, nga ha bawbaw pinanmutangan hin magkalainlain in tina nga mga bandira ngan hin dagko nga hugpong hin mga bukad ug mga dahon nga magpakaruruyag pagkit'on.

Didto ha igbaw, didto han nalalambungan han mga gipat, mga bukad ug mga bandira, hinigutan hin mga pisi ug nahasasab-ong ha mga kawing nga puthaw, nabitay in usa nga gidadakui nga muton nga tutulo in sangatan, nga nag-iingat ug nasasab-ungan hin tutulo nga pisi nga bahol pa kaupay han iba ug say nakakabitay han barag-alan nga silyar nga linuhaban ha butnga basi dapit magintakop hadton sugad man liwat kadako nga bato didto ha luong, nga linuhaban man liwat, nga amo an hihimusan han sinurat nga mga kaagi hini nga adlaw, nga amo an mga pahayagan ngan hin iba pa nga mga sinurat, mga medalya, salapi ngan iba pa, basi mabasa han sunod nga mga katulinan. Ini nga mga pisi nga nanhihisangat man liwat didto hin tugbang nga muton ha ubos han balayan, dapit nahahanay hin tipaigbaw ug tipaubos ug layon nanhihigaod didto hin usa nga likisan

nga nalulupitan didto ha tuna hin mga bahol nga gipat. Ini nga likisan, nga pinabibirik hin duduha nga kaling, nakakapadako han kusog han tawo tungod han mga ruyda nga nginipunan, matuod mahinay an paglakat.

—Kitaa, — nasiring an madarag nga tawo nga kinmapot pagbirik han kaling, — kitaa, Nyor Juan; bisan hinin akon la kusog nakakahimo ako hin pagpasaka ug pagpalusad hiton gidadakui nga bato . . . Nahabubutang gud hin maupay nga nahihimo in pag-igo han kahataas, o kahamubo han pagpasaka kun pagpalusad man, han bato, ngan an mga tawo didto ha luong makakahimo hin paghingayad ug pagtakop hin maupay han duduha nga bato kun ako dinhi say kumapot.

Hi Nyor Juan napirit hin pagdayaw hadto nga tawo nga may lain la nga panhiyom. An namamagkinita naghihiruhimangraw: ira gindidinayaw an madarag nga tawo.

—Hino in nagtutdo ha imo kamakinista?—, pinakianhan ni Nyor Juan.

—Hi itay, hi adton itay, — binmaton upod an iya hiniyuman.

—Hino man in nagtutdo kan adton imo itay? . . .

—Hi D. Saturnino, an apoy ni D. Crisostomo . . .

—Waray ako sasabot nga hi D. Saturnino . . .

—Us! damo an hinbabaruan! Diri la kay nalamba hir maupay ngan nagbubulad ha kaadlawan han iya mga tawo, kundi kay maaram pa liwat magpukaw han nangangaturug sugad man maaram magpakaturug han nagmamata. Kikitaon mo na kun ano an hinbaruan ko kan iya itay, makitaka!

Ngan an madarag nga tawo nahiyom hin бага urusahon.

Ha bawbaw hin usa nga lamisa nga hinanigan hin pnapton ha Persia nakadto an timga nga binias ngan han ngatanan nga iburutang didto hadto nga masugadsugad hin lungon: usa nga kahunkahon nga salaming nga madakmol asya in susudlan hadto nga hinumduman hin usa nga panahon, nga mga sano, ha urhi nga katuigan, hibubukwatan. Hi Tasyo, an pilosopo nga nakada tambong, nagpipinamuru- buot, nasiring:

—Tingali mga sano nga adlaw, kun ini nga buhat, nga yana gintitikangan, madaan na, katapos pamaglabay han ka-

tuigan, ngan maguba tungod han mga linog, kun tungod man han magguruba nga kamot han tawo, ngan dida han iya nagub'an tumubo an banwa ngan han balagon; an banwa ug an balagon ginpara han panahon pati an naharun-og nga mga tigkahoy magintaputapo na nga pagsasadngon han hangin, ngan mapara na dida han mga paypay han Kaagi an lunlon hinumduman pati an mga ngaran han namagguol dinhi, kay hinngalimtan na han mga tawo ha kamadugayan: tingali, kun inin yana nga katulinan, upod hini nga tuna, matap-ukan, mawara na ha bawbaw han tuna, an landok hin usa nga magmirina, ha pagtip-ak han lanas, makatapang pagbukwat dida han mga bato hin mga urusahon ug mga surupaton. Tingali an kamag-araman hadto nga panahon nga manag-ukoy dinhi hini nga mga daplin mamay-ada buruhaton, sugad hiton mga buruhaton hiton mga ehiptologos yana didto han mga salin hin usa nga gidadakui nga bungto nga aadto nawara ha kadayunan ug waray matahap nga aabutan hira han gihahalabai nga kagab-ihon. Bangin in usa nga makinaadmananon nga magturutdo magsiring ha iya mga tinutduan nga tiglima ug tigpito pa la katuig an idad, ha usa nga yinaknan nga kasahiran na hadto han kalibutan: "Kaginuuhan! Katima pag-uisaha ug pagtun'i hin tul-id han mga butang nga hin-agian ha ilarom hinin aton tuna, katima kasupat hin pira nga mga kurit ug kahuwad ha aton yinaknan hin pira kapulong, makakahimo kita yana pagsiring hin waray ruhaduha nga ini nga mga butang kanan hadton panahon han diri pa kaupay pukrat an tawo, kanan hadton masirom pa an panuigon nga usahay itinatampo ta ha mga susumaton nga diri sadang tuuron. Iini an akon igindidig-on; basi kamo makag-isip-isip hin tinalagudti kun tiunano an kawaray uswag han aton kaapuyapuyan, igsusumat ko ha iyo nga an mangurukoy hadto dinhi hini nga tuna diri la kay namamaghangad hin hadi, kundi kay bisan la ha pagsulpat han mga kakurian han ira gobyerno napakiana hira didto ha luyo nga katapusan han kalibutan, nga tingali yana aadto ha salad han kalawdan. Sugadsugad hin usa nga lawas nga basi makakiwa kinahanglan pumakiana anay han ulo nga aadto ha lain nga lugar. Ini nga diri sadang tuuron nga ira kahimtang nga tingali iyo la pakasidngon nga sumat, diri niyo hipapausahan kun aton tukibon an kinabuhi hadto nga mga umurukoy nga haros diri angay tawagon nga mga tawo!

Hadto nga una nga mga panahon, adto nga mga umuru-koy iginkakasarusarabot pa (makakasiring hira) han ira Maglalarang, kay ini may ada mga tinubyanan nga mga tawo nga nasahi han iba ngan namamagdara na ha tinikangan han ira mga ngaran hinin magpakatitingala nga mga kurit nga M. R. P. Fr. nga asya an ginkakariwariwahan han kamag-araman hin pagsupat kun ano. Nasiring iton diri kaupay naton lasgod nga magturutdo hin mga pinulungan, kay uusa la kagatos nga yinaknan in hinbabaruan dida han diri hiro nga mga yinaknan, han kadaan, nga an M.R.P. bangin karuyag sidngon nga **Muy Rico Propietario** (Mang-garanon nga tag-iya hin mga kalugaringon kay ini nga mga tinubyanan baga dapit mga diyos, magtadong kaupay, mga lasgod ha pagyakan, mga makinaadmananon ngan diri gud nagbubuhat bisan han gigutiayi nga sayop bisan dako an ira bantog ug gahom, salit asya akon igindidig-on nga ini nga mga tawo nasahi han iba. Ngan kun diri pa ini igo nga ipakakagmatuod, iini pa in akon igdidig-on nga diri rini-riwa han iba, lugod ngani nagtitidamo la an nauyon, nga ini nga mga urusahon nga mga tawo nakakahimo pagpalusad han Dios nganhi ha tuna ha pagluwas la hin pira kapulong, nga an Dios diri nakakagyakan kun diri dida la ha ira baba, nga ini nga Dios ira kinakaon, iniinom an iya dugo ngan usahay danay nira igpakaon han iba nga tawo . . . ”

Ini ug iba pa nga mga yawyaw asya an ipinapapagya-kan han diri matinuuron nga pilosopo han mga darahigon nga mga tawo han kabubuwason. Tingali hiya nagsasayop, ngan kaduwas la; kundi balika ta an aton sumat.

Didto han mga kiyosko nga kakulop hinkit'an ta nga gintitirukan han magturutdo ha liburan han iya kabataan, igin-andam an pamahaw nga maupay ug patakas. Kundi an tarangkaan han kabataan ha liburan waray butangi bisan la mausa kabotelya nga irinmon, mga karan'on lugod, mga bunga hin kahoy asya in damo. Dida han kinaraykayan nga suy-ab, nga ginkakarangkitan han duduha nga kiyusko, may mga lingkuran nga andam han mga musiko ngan hin usa nga lamisa nga puno hin mga karan'on ug mga dulce ngan hin mga pitsil nga sinudlan hin tubig, ngan binawbawan hin mga hinugpong nga bukad ngan dahon, nga andam han bisan hino nga uhawon.

An magturutdo ha liburan nagpatindog hin mga daraplason nga anibong nga sinibuhan ngan hin mga lalakdon,

napapagbitay hin mga karaha ug daba, mga uruyagon nga magpakalilipay.

An kadam'an nga tawo nga magpakaruruyag in tina han mga pamanapton ha paglikay han sirak han adlaw nagtatarambak ha mga lindong han kakahuyan kun ha sirong man han kinaraykayan nga suy-ab. An kabataan namamagpananaka han mga sanga, han kabatuan, pag-imakakikitaan, tungod han kahagbubuay pa nira; nagkakaawa han kabataan ha liburan nga maghinis ngan mag-upay an dugnit ngan nanlilingkod didto han igin-andam ha ira nga mga lingkuran. An mga kag-anak nanhihikalipay: hira, nga mga kabras nga umanhon, nagpapakakita han ira mga anak nga nangangaon dida han busag nga mantel, haros sugad han padi ngan han Alcalde. Bisan adto nga kasugad igkakasumatsumat na tikang ha amay ngadto ha mga anak.

Waray kaiha bation an harayo nga tunog han musika, nga gin-uunhan hin kadam'an nga magkadilain nga panuigon han tawo, magkalainlain an tina han mga panapton. An madarag nga tawo kinmiot ngan sinmiplat nakausa han iya balayan. Usa nga umanhon nga magkurulaw nagsisinunod hin kita han iya kiwa: diri iba kundi hi Elias nga napakadto pagtambong; waray kikilal'a tungod han iya pamanapton ngan han iya takukong. Iya pinili an maupay nga tukdawan, nga amo an dapit ha may likisan ha tangpi han kutkot.

Upod han banda an Alcalde, an mga taga tribunal, an mga prayle, labot kan P. Damaso nga waray umupod, ngan han kakatsilaan nga mga taga gobyerno. Hi Ibarra iginhihimangraw han Alcalde nga nakisangkay ha iya hin maupay tikang la niya dayawon an iya mga medalya ngan banda. An pagkabantog ha pagkadako amo an kasurusnan ni S. E.⁽¹⁾ Hi Kapitan Tiyago, an alperes ug an iba nga mga salapianon asya an upod han bulawanon nga hat-on han kadaragan'an nga nanmamayong hin seda. Hi P. Salvi asya la gihapon, nabuot ngan waray tingultingol.

—Isipa ako gihapon nga mabulig ha imo ha ngatanan nga maupay nga buhat, — nasiring an Alcalde kan Ibarra; — igtatalinguha ko ikaw han ngatanan nga imo kinahanglanon, kun diri ako say, panunuyuon ko nga an iba makabulig ha imo.

Dida han nagtitiharani hira ngadto, inaabat han batan'on an dinagukdok han iya dughan. Hinnumamok hiya

makasiplat han urusahon nga hinaruhagdan nga mga tigkahoy nga didto gintindog; hinkit'an niya an madarag nga tawo nga sinmaludo hin matinahuron ngan nagtinutok ha iya hin kita nadaliay. Nahatingala hiya han pakasiplat didto kan Elias nga pinmirok hin tinuyo pagpahanumdom ha iya han iginsiring niya didto ha singbahan.

An padi nagsukrob dayon han mga panapton ha pagmisa ngan nagtikang an pagbunyang han bato: an sakristan mayor, nga buta an luyo nga mata, asya an nabitbit han basahan, ngan in usa nga monosilyos nadara han isopo ngan han pitsil han tubig nga bendita. An iba nga mga tawo nga nakada naglilibot ha ira, namamagkita, nanunukdaw, nanunukas, waray tingol, salit bisan gutiay la an tingog ni P. Salvi hinbabatian ngan inaabat nga nakurog.

Dida hini, iginsulod na ngahaw didto han binias nga salaming an ngatanan nga iburutang didto: mga surat, pahayagan, medalya, salapi ug iba pa, ngan an bias isulod liwat didto han binias man liwat nga timga ngan katapos suldahon pagsarop hin maupay.

—Senyor Ibarra, ibutang na ito didto hiton sadang butangan. Naghihinulat inin padi! — himmuring an Alcalde han batan'on.

—Karuyag ko unta,— binmaton ini, —kundi, mapasulabi daw ako han Sr. Escibano; hiya, tungod han iya katungdanan, asya an angay maghatag hin kadig-on⁽²⁾ hinin aton yana ginkakatirukan!

Inmungud-ungod an Escibano, linusad an inalkumbrahan nga hagdan tipakadto ha sag-od han luong ngan igpahamtang hin hinayhinay an iya dara didto han kaluhaban han bato. Kataliwan hini, kumapot an padi han isopo ngan itunlob didto han tubig nga bendita ngan pagsablign an bato.

Uras na nga an tagsatagsa manmutang hin tinag-usa kasakwit han inunaw nga ikuruta didto ha bawbaw han bato didto ha luong basi an itakop dumukot hin maupay ngan diri magkahinisughisog.

Dinulhan ni Ibarra an Alcalde hin usa nga sakwit nga ikuruta nga salapi ngan sinilsilan han petsa hadto nga adlaw han bulan; kundi hi S. E. nagyakan anay ha kadam'an hin kinatsila:

“Mga taga San Diego! — Nagsiring hin garhob nga tingog; —pinangunguluhan ko yana nga uras in usa nga

higayon nga diri na sadang ig-asoy pa ha iyo an iya kadako nga himurulsan. Asya an pagtukod hin usa nga liburan; an liburan asya an ginikanan han katig-uban han mga tawo, an liburan asya an mga paypay nga ginsusuratan han kabubwasan han mga bungto! Pakitaa ako niyo hin liburan: hin usa nga bungto ngan pagsusumatan ta kamo kun ano ito nga bungto.

“Mga taga San Diego! Igpasalamat niyo sa Dios nga tinagan kamo hin magtadong kaupay nga kapadian, sugad man magpasalamat kamo han Gobierno ha Espanya nga diri ikinahihirak an pagpasangyaw han kalambrogan dida hini nga kapurupud’an nga sinasakop niya han iya mahimayaon nga kurugpos! Pagpasalamat kamo sa Dios nga tungod han iya kaluoy tinagan kamo hinin mapinaubsanon nga kapadian nga say ha iyo nagpapahayag ug nagtutdo han diyusnon nga pulong! Pagpasalamat kamo han Gobierno nga nangahas, nangangahas ngan mangangahas pa, tungod ha iyo ug han iyo mga anak!

“Yana nga iginbubutang ta an siyahan nga bato hini nga hinurumduman nga balay, ako, an Alcalde Mayor hini nga lalawigan, ha ngaran ni S. M. an Hadi, nga tungod ha kaluoy sa Dios, asya an naghahadi ha bug-os nga Espanya, ha ngaran han dungganan nga Gobierno nga espanyahanon ngan sakop han iya putli nga bandera, akon hinahalaran ini nga buhat yana nga asya an pagtikang pagtindog hini nga liburan!

“Mga bungtuhanon ha San Diego, mabuhi an Hadi! Mabuhi an Espanya! Mabuhi an ngatanan nga kapadian! Mabuhi an tuluuhan nga katoliko!”

—Mabuhi! ! Mabuhi! ! — binmaton in kadam’an nga tingog. —Mabuhi an Senyor Alcalde!

Linmusad ini ngadto ha luong hin makatarag-ob nga biksal nga dinuduyugan han tuktok han musika; binmutang hin pira kasakwit han inunaw nga ikuruta dida ha bato, katima sumaka hin sugad gihapon kamakatarag-ob nga bakang.

An mga empleado nanmakpak.

An padi dinulhan man liwat ni Ibarra hin lain nga sakwit nga salapi, nga katima siplat ha iya nadalikyat, naghinayhinay paglusad. Ha tungatunga han hagdan hinmangad pagsiplat han bato nga nabibitay ha iya tunged, nga hinihigutan han mga bahol nga pisi, kundi usa la kadali

ngan igpadayon an paglusad. Sugad han binuhat han Alcalde amo man an iya binuhat, kundi darudamo an namakpak ha iya: sinmabat han mga empleados an mga prayle ngan hi Kapitan Tiyago.

Hi P. Salvi nalingat sugad hin may ginbibiniling nga iya dudulhan han sakwit; sugad hin nagruruhaduha sinmiplat kan Maria Clara, kundi liniwat an panhunahuna, say dinulhan an Escribano. Ini, dara han pagpalabi han babayi, pinmaharani kan Maria Clara, kundi hiniyuman la, waray karawti han sakwit. An mga prayle, an mga empleados, an alperes, ngatanan nanlusad ngadto, tig-usausa. Hi Kapitan Tiyago waray man hingalimti.

Hi Ibarra na la in waray pa, ngan pinapapagturusan na unta adto han madarag nga tawo an bato, lugaring kay an padi nahanumdom han batan'on ngan an nagsiring ha iya hin dapit uyag nga tingog sugad hiton nakikipaghi-nasa pakisangkay:

—Diri ka man masakwit, Sr. Ibarra?

Masusugad daw ako kan Juan Palomo,⁽³⁾ akon pangalayo, akon pagkaon! — binmaton ini hin sugad nga tingog.

—A, kadtuna, hala! — sinmiring an Alcalde, dapit hiya itinikwang hin mahinay; —kuñ diri, di ko patuturus-an iton bato basi kita dinhi managhinulat tubtob ngada ha adlaw han paghukom.

Tungod hini nga makalilisang nga tarhog sinmugot hi Ibarra. Binalyuan niya an sakwit nga salapi hin usa nga sakwit nga puthaw ngan darudako, nga asya an ginkata-tawaan hin pira katawo, ngan magtilusad hin waray kaalantad. An siplat ha iya ni Elias diri sadang matukib; daw sugad hin nakadto ha iya mga mata an iya bug-os nga kinabuhi. An madarag nga tawo nagtitinamod han kahiladman nga iya hintutunguran.

Hi Ibarra, katima niya siplat han bato hin dalikyat, nga nabibitay ha tungod han iya ulo, ngan hin usa nga siplat kan Elias, sugad man han madarag nga tawo, sumiring kan Nyor Juan hin tingog nga dapit nakurog:

—Iduhol iton sarok ngan igbiling ako didto ha igbaw hin lain nga sakwit!

Nag-uusaan la didto an batan'on. Hi Elias waray na ha iya sisiplat: say na dinudultan han iya mga mata an madarag nga tawo nga nagtitinamod han kutkot, nag-iininaw han ngatanan nga kiwa han batan'on.

Nababati an aringasa han sakwit nga igin-uukay han inunaw nga baras ngan apog, nga nalutaw dida han hinay nga hinutibhutib han mga empleados nga nagdinayaw han Alcalde tungod han iya pagyakan.

Waray kaiha manhirumpag: an muton dida ha ubos han balayan nautdan han higot, linmabtik dara an likisan nga say binmunal han balayan sugad hin pakang: dida hini an mga gipat nabahid, nagkauutod an mga guos ngan ha usa kadali nahagun-ob an ngatanan hin makalilisang nga paghirumpag. Nagdampog an taputapo; an guliat han kadam'an binmug-os, nagin-usa nga kuligi ha dako nga kangirhat nga nakapuno han hangin. Haros ngatanan nagdadalagan ug nanmalagiw, diri damo an dinmangkulos ngadto ha luong. Hi Maria Clara la ngan hi P. Salvi an waray pakakiwa dida han ira hintutukdawan, ipinamamagduruas ngan waray pagpapakayakan.

Han pagpawa han taputapo hinkit'an hi Ibarra nga natukdaw ha butnga hin mga gipat, kawayan, pisi, dida han ginkakaalupitan han likisan ngan han bato nga tikang ha igbaw, nga han kahulog hin tigda asya in ginmuod ug ginmuba han ngatanan. An batan'on nakakadara pa ha iya kamot han sakwit, ngan say ginkikinita han iya nabuburarar nga mga mata an lawas hin usa katawo nga nahuhutang ha iya mga tiil, dapit natatak-upan han mga tigkahoy.

—Waray ka kamatay? — Buhi ka pa? — Pastilan, pagyakan daw! Asya an pasunudsunod nga naluwas han mga empleados nga nagkakalilisang ngan duro an pangalinsakob.

—Milagro, milagro! — an guliat han iba.

—Kadi, bukwata niyo inin lawas hini nga waray palad! — sinmiring hi Ibarra, sugad hin nahamamangno ha usa nga inop.

Han pakabati han iya tingog hi Maria Clara inmabat hin panluya han iya lawas ngan dayon katumba ha mga butkon han iya kasangkayan.

Duro an pagsalamok: ngatanan nagyayakan, nanwa-waay han kamot, nadalagan ngadto, nadalagan ngadi, nalu-sad ngadto ha kutkot, nasaka, ngan ngatanan nalilisang ngan nangingirhat.

—Hino in patay? Buhi pa? — nagpipinakiana an alperes.

Kinilala nga an patay amo an madarag nga tawo nga

kanina natukdaw ha tupad han likisan.

—Ipadakop dayon an puno nga panday! — asya an siyahan nga naluwas han Alcalde.

Gin-usisa an lawas han patay, dinun'an an dughan, kundi waray na pagpuputok an kasingkasing. Dida kaigo ha ulo ug an dugo naagi ha iya irong, baba ug mga talinga. Kinita nira ha liog in mga usahon nga lupot: upat ha dapit luyo, nga haglarom, ngan may tugbang nga uusa la ngan darudako: sugad hin daw pinitlok hin usa nga kamot nga puthaw.

An kapadian namagpahalipay han batan'on, ngatanan nakiglamano ha iya. An pransiskano nga mapinaubsanon an dagway nga asya an nagtamod kan P. Damaso han pagwali, nagsiring, iginpapanluha an mga mata!

—An Dios matadong, an Dios maupay!

—Kun nahanunumdom ako nga diri pa la maiha nakadto ako! — nagsiring kan Ibarra in usa han mga empleados. — Kun ako in naurhi, Hesus!

—Namamarat iton akon barahibo!⁽⁴⁾ — nagsiring in usa nga darudangas na.

—Maupay na la kay ikaw in nasugad hito, diri ako! — nakagmugo in usa nga tigurang nga nakurog pa an lawas.

—D. Pascual! — nagdurungan pagmugo in pira nga kakatsilaan.

—Nagsiring ako hito kay hiya waray kamatay! Ako, diri na man naipit, napatay ako bisan ha pagpinanumdom la han kasugad!

Kundi hi Ibarra nakadto na ha hirayo panginano han kamutangan ni Maria Clara.

—Sr. Ibarra, diri ini unta makabungkag han pyesta! — nagsiring an Alcalde; — salamat sa Dios! an namatay diri padi, diri man liwat katsila! Angay igkalipay an paghigawas mo! Hunahunaa kun hindat-ugan ka didto ha ubos han bato!

—May ada gud pagpamaba, may ada gud! — pulong han Escribano; — nasiring pa ako! Diri gud kaburut'on ni Sr. Ibarra adto nga paglusad. Daan la ako nagsiring!

—An namatay usa la nga indiyo!

—Igpadayon an kalipay! Magtuktok an musika! diri makakabanhaw hiton minatay an mga kasakit! Kapitan, dinhi an angay ig-usisa hini nga kasugad!.. Tawaga an di-

rektorsilyo!⁽⁶⁾ . . Dakpon iton puno nga panday!

—Pandugan!

—Pandugan! Oy, musika, musika! Pandugan ito nga punupuno hin panday!

—Sr. Alcalde, — nagsiring hi Ibarra hin ungod-ungod; — kun an kasamdong diri nakakabanhaw han minatay, diri man liwat an kabilanggo hin usa katawo, ngan diri ta sina-sabot kun amo an may sala. Ako an matindog ha iya ngan pinangangaro ko nga pagawson bisan hinin yana la nga mga adlaw.

—Waray sapayan! Kundi, diri na magsuga!

Damo kalain an naglalakat nga hiruhimangraw. An panhunahuna nga namay-milagro tuudtuod na gud. Kundi hi Fr. Salvi baga waray kalilipay hadto nga milagro nga sinisiring nga kanan usa nga santo nga sakop han iya Orden ngan taga dida han iya singbahan.

May ada ngani sinmagbang pagkasiring nga nakakita hiya nga linmugsong ngadto ha kutkot in uusa nga masirom nga sapot sugad hiton kanan pransiskano, dida han panhirun-og gud han ngatanan. Waray iba, hi San Diego. Hinbaruan liwat nga hi Ibarra sinmingba, an madarag nga tawo waray; asya na, waray ruhaduha.

—Nakita ka hito? Diri ka lugaring buot sumingba! — nasiring in usa nga iroy ha iya anak;—kun waray ta ikaw paglambaha nga mapirit ka la pagsingba, ikaw in igindudulong yana ngadto ha tribunal, dida hiton karreton!

Matuod man gud: an lawas han madarag nga tawo, pinutos hin panapton ngan luran dida hin usa nga palpag, gindadara ngadto ha tribunal.

Hi Ibarra nagdadagmit ngadto ha ira balay pagliwan.

—Hmhm! Maraot nga pagtikang! — nasiring an tigurang nga Tasyo, nagtitiharayo.

—oOo—

XXXIV.

DIRI PINUGNGAN NGA PANHUNAHUNA.

Nag-iikahuruman na pagliwan hi Ibarra nga pasabuton hin usa nga surugon nga may uusa katawo nga hurunanon nga may tuyo ha iya.

Isip ni Ibarra nga usa han iya mga tawo salit nagsugo nga palaguson ngadto ha sulod nga iya buruhan, nga lakip liwat niya barasahan ngan laboratoryo kimiko.

Kundi kinalasan hiya han pakakita han maping-it ug diri masupat nga panagway ni Elias.

—Ginluwas mo ako ha kakurian, — nagyakan hin tinag-alog⁽¹⁾ han pag-abat han kiwa ni Ibarra, — nagbayad la ako ha imo hin katunga han akon utang, salit waray mo sadang ha akon pagpasalamatan. Nakanhi la ako pangaro ha imo, kun masasadang..

— Siring la! — binmaton an batan'on hin sugad ngahaw nga yinaknan, dapit kinalasan han waray tawatawa nga lihoc han umanhon.

Hi Elias sinmiplat han mga mata ni Ibarra nadaliay ngan sumiring:

—Kun an buta nga hukmanan han mga tawo maruyag na pagtukib hini nga surupaton nga kasugad, ipinangangamaya ko ha imo nga diri ka magsumat bisan kanay han ihinuring ko ha imo didto ha singbahan.

—Ayaw kabaraka, — binmaton an batan'on, dara in gutiay nga kabudlay ha buot; — maaram ako nga ginbibiling ka han mga punuan, kundi diri ako tiktik.

—A, diri tungod ha akon, diri tungod ha akon! — namulong hin tigda hi Elias nga dapit nahaubos; — tungod ha imo; ako, diri ako nahadlok han mga tawo.

Dinmugang an paghitingala han batan'on: an tingog hadto nga tawo, nga siyahan paraulin, baga lain ngan dapit diri kinaiya han sugad ha iya nga kahimtang.

—Diri surulpaton inin akon mga pulong, gintatalinguha ko in pag-asoy hin mahayag. Basi makagtagam ka hin maupay kinahanglan nga pakasidngon ka nira nga waray mo kalibutan, ngan hira an imo mga kaaway, tumapod.

Hi Ibarra inmisol.

—Mga kaaway? May ada ko mga kaaway?

—Kita ngatanan may ada, senyor, tikang ha gigutiayi nga mananap ngada han tawo, tikang didto han kablas ngada han manggaran ug gamhanan! An kamay-ada kaaway kabutang han kinahuhi!

—Diri ka kay paraulin la, diri man liwat parauma!.. —nagmugo.

—May mga kaaway ka ha kahigtaasan sugad man ha ubos,⁽²⁾ — nagpadayon hi Elias waray pagtagad han mga pulong han batan'on; — dako nga buhat iton imo inaaturbang, may ada mo gin-agian, an imo amay, an imo apoy ngaduha na may mga kaaway tungod kay na may mga ka-

ruyagon, ngan dinhi ha kinabuhi diri la kay an mga salaan an nakakasuklat ha mata, kundi kay labi na nga gayod an mga buutan.

—Nakilala ka hiton akon mga kaaway?

Waray anay baton hi Elias, nagpipinamuru buot.

—Hinkilal'an ko in usa, an namatay, — binmaton.— Kagab-i ko hibarui nga may ada niya ha imo bubuhaton nga lain, tungod hin himangraw nira ngan hin usa nga tawo nga nawara la dida han kadam'an. Nasiring: "Diri na ngahaw ini kakaunon hin isda sugad han iya amay; kikitaon mo na buwas." Ini nga mga pulong nakaaghat ha akon hin pamuru buot, diri la tungod han kahulugan kundi tungod man liwat han nagyakan nga may pipira na kaadlaw tikang napakadto han puno han mga panday pangaro nga katugutan hiya nga say magpalakat han mga buruhaton bahin ha pagbutang han siyahan nga bato, waray aro hin dako nga bayad ngan nagpakita nga may ada niya dako nga sinasabutan han buhat. Waray ko kinikita nga angay pagmatuuran nga hiya may tuyo nga maraot, kundi may ada la sinasantupan han akon hunahuna nga an akon mga tahap may kamatuuran, salit pinili ko adto nga uras ug adto nga lugar ha pagpasabot ha imo basi diri ka ha akon makagpinakiana. Kinita mo man kun ano an nahinabo.

Maiha na nga waray pagyayakan hi Elias kundi waray la gihapon babaton hi Ibarra; nagpipinamuru buot.

—Maraot nga namatay ito nga tawo! — nakasiring, katapos; — nasasayod unta kita dida ha iya hin iba pa.

—Kun nabuhi nakakalusot unta dida han nakurog nga kamot han buta nga paghukom han tawo. An Dios an nagbuot, an Dios an pinmatay ha iya, an Dios la an matuod nga hukom!

Hi Crisostomo nagkinita anay hadto nga tawo nga sugad hini an pamulong ngan nakakita han magbakod nga mga butkon nga pilaspilas ngan nanhuhupong.

—Natuod ka liwat nga may milagro? — nagsiring, naghihipahiyom;—kitaa ito nga sinisiring han bungto nga milagro!

—Kun tumuod ako hin mga milagro sugad ako hin diri natuod han Dios: sugad ako hin natuod hin usa nga tawo nga gindidiyos, — binmaton hin tinuod; — kundi natuod ako ha Iya; nakadamo ko na abata an iya kamot. Han paghirun-og han ngatanan, nga haros gugub'on an ngatanan

nga nakadto didto ha harani, hi ako, kinaptan ko an tampa-
lasan tinupdan ko: hiya in pinatay, ug ako waray kaano.

—Ikaw? kun sugad, ikaw. . . ?

—Oo, kinaptan ko kay nag-iikaralagiw han nagtitikang
na kahimo an iya buhat nga waray haros: hinkit'an ko.
Salit nagsiring ako ha imo: an Dios la an matuod nga hu-
kom, amo la Hiya an angay maghukom han aton kinabu-
hi; diri gud an tawo maghunahuna pagsaliwan ha Iya!

—Kundi ikaw, hini nga kasugad..

—Diri! — inmulang hi Elias daan na nasabot han pu-
long, — diri ako sugad. Kun an tawo naghuhukom hin
pagpatay han igkasitawo, kun pagpara man han iya kabub-
wason ha kadayunan, binubuhat niya hin waray karit ngan
nagawi hin kusog han iba ha pagtuman han iya mga kalad-
nganan nga ha katapusan bangin kun nanhihilisa, diri nan-
hihituon. Kundi ako, han pagtunguran ko han tampalasan
didto han kataragman nga igin-andam han iba nga ta-
wo, nahatutungod man ako liwat. Waray ako say puma-
tay, pinabay'an ko nga say ha iya pumatay an Dios.

—Diri ka natuod han sinisiring nga iginkaigo la?

—An pagtuod han sinisiring nga iginkaigo la amo an
pagtuod hin nga milagro; ini nga duha nakakasiring nga an
Dios diri maaram han kabubwason. Ano an iginkaigo la?
Asya an hinabo nga hinbaliwngan, nga waray gud pagpapa-
mulata. Ano an milagro? Usa nga pagriwa, usa nga pag-
bungkag han mga kinaiya nga balaod. An paghibalingaw ug
paghiriwa han Kinaadman nga asya an nagpapalakat han
bug-os nga kalibutan; asya in duha nga dagko nga kasurus-
nan hadton diri sadang susnan.

—Hino ka? — binmalik pagpakiana hi Ibarra nga may
ada gutiay nga kahadlok; — nagtuon ka?

—Naginmatinuuhon ako sa Dios tungod kay nawad'an
ako hin pagtoo han mga tawo, — binmaton an paraulin, ili-
nipas an pakiana.

Hi Ibarra sinmabot hadto nga batan'on nga ginbibini-
ling han mga punuan: diri natuod han paglaladngan han
mga tawo, diri nakilala han katadungan han tawo hin pag-
hukom han iya igkasi, diri hiya uyon nga may mga gamha-
nan hadton diri sadang susnan.

—Kundi, kinahanglan nga itugot mo nga kasuruk'an
an paghukom han igkasitawo bisan pa kun kabtang an pag-
hisayop, — binaton niya. — An Dios, bisan pa kun may

mga tinubyanan ha tuna, diri makakahimo, karuyag ko sid-
ngon, diri nag-aasoy hin hayag han iya pagburut'an ha pag-
tuhay han riniburibo nga mga kalipungan nga nahihimo
han aton kamagsinalaypon. Kinahanglan, kasuruk'an, ka-
angayan nga an tawo usahay maghukom han iya igkasi.

—Oo, kundi ha maupay, diri ha maraot; ha pag-ayad
ug pag-upay, diri ha pagbungkag, kay pananglit kun nagsa-
sayop, diri na naliliwat an maraot nga buhat. Kundi, —
nagsiring, iniba an pagpanyakan, — ini nga lantugi hataas
na kaupay han akon naabot ngan ginlilinibang ta ikaw ya-
na nga may nagpapamulat ha imo. Ayaw hingalimot han
akon siring; may ada ka mga kaaway: Magtipig ka ha imo
ngahaw tungod han kaupayan han imo tuna.

Ngan lumusad.

—Sano ta ikaw igkikita liwat? — nagpakiana hi Ibarra.

—Bisan sano nga uras nga imo igkinahanglan ngan
akon ipakakaalayon ha imo; may baraluson ko pa ha imo!

—oOo—

XXXV.

AN PANGAON.

Didto han sinabngan nga kiyusko nangangaon an dag-
ko nga mga pagkatawo ha lalawigan.⁽¹⁾

An Alcalde nalingkod ha usa nga katapusan han lami-
sa; hi Ibarra ha luyo man nga katapusan. Ha too han ba-
tan'on nalingkod hi Maria Clara, ngan ha iya wala an Es-
cribano. Hi Kapitan Tiyago, an alperes, an gobernadorsil-
yo, an mga prayle, an mga empleados ngan han pipira nga
kadaragan'an nanlingkod hin pagkasapitsapit nga diri tu-
ngod han ira mga katungdanan, kundi tungod han ira hin-
aayunan.

An pangaon maluya ngan malipayon, kundi ha pa-
nungatunga inmabot in usa nga suruguon ha paniligramah-
han nga namiling kan Kapitan Tiyago paghatag hin usa nga
telegrama. Kaiya na gihapon hi Kapitan Tiyago nanarit nga
matugutan pagbasa, sugad man kaiya na gihapon nga nga-
tanan nangaro nga iya basahon.

An takos nga kapitan nagkuriot anay, katima pukra-
ton hin haluag an mga mata, an iya bayhon iginduruas, unina
nalipay ngan dinmalidali pagpilo han papel ngan bumuhat:

—Kaginuuhan! — nagsiring, nalilisang, — Hi S. E. an
Capitan General maabot niyan nga kulop, pagpapakataku-

son an akon balay hin pasak'i!

Ngan dumalagan, dara an telegrama ngan han serbilyeta, waray kalo, ginpapasunudsunuran han iba hin mga tawag ug mga pakiana.

Kun sumat la adto nga masulod ha bungto an mga tulisan diri pa makalilisang hin sugad.

—Kundi, pamati daw! — Sano aabot — Ano kuno? —Hi su Excelencia?

Kundi hi Kapitan Tiyago harayo na lugaring.

Maabot hi S. E. ngan aada sasaka ha balay ni Kapitan Tiyago! — nanhihipasiring an iba waray pamamaghunahuna nga nakada an anak ngan han maurumangad.

—Diri lisa nga kapili — nagsiring ini.

An mga prayle naggigipasirusiplat, an karuyag nira sidngon nga "An Capitan General nagpapasagad han iya karuyag,⁽²⁾ ginugutiayan ha aton, kombento unta an iya angay sak'an," kundi tungod kay uruyon an ira panhunahuna, waray na la may nagtingol.

—Kakulop pa ako hito sumati, — nagyakan an Alcalde, — kundi hi S. E. waray pa panhuhunahuna hin pagpahinayon.

—Maaram hi V. E. Sr. Alcalde kun maiiha dinhi an Capitan General? — nagpakiana an alperes nababaraka.

—Diri ako tukib gud; ayon ni S. E. an pagbudhi.

—Aadi pa in nagkakaabot nga telegrama!

Say inabutan an Alcalde, an alperes ug an gobernadorsilyo, asya gihapon nga sumat: pagpasabot han tiarabot. An mga prayle inmabat nga an padi waray abuta hin usa ngada ha iya.

—Hi S. E. maabot ha mga ikaupat niyan nga kulop!—nagpahayag hin himuot an Alcalde; — makakapangaon kita hin waray kabilingan.

Marumanghod la adto han kan Leonidas pagsiring didto ha Las Termopilas: "Niyang gab-i igsasaro ta hin panihapon hi Pluton!"

Binmalik an kabatasanan nga kahanay han karukayakan.

—Naabat ako nga waray dinhi an aton bantog nga magwarali! — nagsiring, dapit nag-aalang, in usa han mga empleados nga kanan daog an dagway ug waray tubtob ngada han panangka pagbubuka han baba, ngan han bug-os nga adlaw hadto pa la pagyayakan.

Ngatanan an sayod han nasugaran han amay ni Crisostomo nanlingi ngañ nanliparo, abi ta pa: "Hala ka! Burot ka ada hin aringasa!" kundi an iba nga baga maglinuy'anon namagbaton:

—Bangin kun ginugul'an hin gutiay.

—Ano nga gutiay? — nakasagbang an alperes; — ginugul'an gud ngan bangin ngani, siring pa han akon hinbation, araydon nga dako. Harumamay ba adto nga wali!

—Asya in usa nga wali nga diri samahan, hataas in abot! — sinmiring an Escribano.

—Makairindig, halarom santupon! — sinmumpay in korresponsal.

—Basi in usa makapamulong hin sugad hadto kinahanglan nga mamay-baga nga sugad hiton iya, —an pulong ni P. Manuel Martin.

Waray ha iya itinutugot han agustino kundi baga la.

—Ngan han kamasayunay makaagi hin pulong, — dinugngan ni P. Salvi.

—Maaram kamo nga aanhi kan Sr. Ibarra an gimaupayi nga kosinero ha lalawigan? — nagsiring an Alcalde dapit pag-utod hadto nga hiruhimangraw.

—Amo ito an sumat, kundi iton iya mahusay nga kasapit diri ginpapakatakos kay an tuman la nga natilaw hinin pagkaon, — binmaton in usa han mga empleados.

Hi Maria Clara baga nahakakaawod.

—Iginpapasalamat ko ha imo . . . nga naluluoy ka hin paghinabi ha akon,—binmaton, duro an kaawod;—kundi . . .

—Hiton imo la pagtambong imo na ginpapakatakos ini nga pangaon, — hinuman han matinamuhon nga Alcalde ngan atubangon hi P. Salvi.

—Padre Cura, — hinataas an tingog, — naabat ako nga hinin bug-os nga adlaw hi V. R. waray pagyayakan nagbibinuot la.

—An Sr. Alcalde uraura kamainaw! — nagmugo hi P. Sibyla hin tingog nga kinaiya.

—Batasan ko ito, — napirit pagyakan an pransiskano; mauropay ko an pamati han say ako magyiyinakan.⁽³⁾

—Hi V. R. nagapil gihapon ngadto ha pagdarag'an diri ha kapirdihan! — nagsiring an alperes hin tingog nga dapit tiaw.

Kundi hi P. Salvi inul-ulan: nagdingga an paniplat hin nadaliay ngan sumiring:

—Sayod man an Sr. Alperes nga hini nga mga adlaw diri ako say an nagdidinaog ngan gindidinaogan.

Linun'an han alperes hin hilaw nga tawa adto nga masakit nga bulos, nagpakabungulbungol na la, waray kaurit.

—Kundi, kaginuuhan, ambot kay ano nga say ginhihiruhimangraw in mga pagdaog ngan mga kapirdi, — binmul-ang an Alcalde; — ano in masisiring ha aton hiniin mga maghigugmaon ug maghadong nga kadarangan'an nga nagpakatakos ha aton pagtampo? An baga ha akon, an kadaragan'an daw sugad han mga arpas eolicas⁽⁴⁾ kun magkatutnga han gab-i: kinahanglan pamatian ug panalingahan hin maupay an ira arangay ug malanoy nga tunog, nga nakakadara han kalag ngadto han mga langitnon nga nayon han paghingyap ug diri matapos nga . . .

—Nagsisiday hi V. E. ! — nagsiring an Escribano nga nalilipay, ngan hira ngaduha nanay-ong han kopa.

—Diri ako nahakakailob, — binmaton, nagpipinama-hid han simod; — an panahon, diri ngani nakakaaghat hin pangawat,⁽⁵⁾ nakakaaghat hin pagsiday. Han batan'on pa ako nagsurat ako hin mga siday, ngan, ha inungod nga sumat, diri magraot.

— Kun sugad, hi V. S. naglingo han mga Musas⁽⁶⁾ tungod kan Themis! — naniguro an aton korresponsal nga dudyaganon hin panngaran han kadidiyusan ha Mitolohiya.

—Pssh! ano an bubuhaton? An pagtara han magkalainlain nga kahimtangan han tawo amo an unob ko nga hingyap. Hadto anay nanhugpong ako hin mga bukad ngan nag-awit ako hin mga siday, yana kinakaptan ko an tungkod ha panhukmanan ug nagtutuman ako han turumanon ko ha mga tawo, mga sano buwas . . .

—Mga sano buwas isusungo ni V. E. an tungkod basi mamay-dangdangan kun abuton na han mahagkot nga panuigon ngan say na man kakaptan an andulan hin usa nga Ministro, — sinmagbang hi P. Sibyla.

—Pss! tingali. . . ambot. . . an pagkaministro diri kay asya gud an akon hilig; bisan hino hito nga waray pa ngaran makakaabot. Mamay-usa ko la nga balay ha dapit Amihanang nga urukyan kun mga magpaso an panahon, usa nga hotel ha Madrid ngan hin kakadtuan ha Andalucia kun mga maghagkot . . . Didto pagpipinanumdumon ko na la an aton hingugma nga Filipinas . . . Diri ako mapupulong ni Vol-

taire: *Nous n'avons jamais ete chez ces peuples que pour nous y enrichir et pour les calomnier*⁽⁷⁾. Namag-ukoy kita didto hito nga mga tawo basi la kita makatirok hin mga manggad ngan aton paglinibakon.

An mga empleados nagpakasiring nga hi S. E. namulong hin usa nga pataraw'an salit nagkatatawa, nanhikaruyag; an mga prayle nanubad kay waray panabot nga adto nga Voltaire (Volter) asya an Voltaire nga nakadamo na ni ra eskomulgara ngan huluga ha impyerno. Kundi hi P. Sibyla sinmabot, salit binmuot kay nakaisip nga an Alcalde nagpulong hin usa nga bahin nga nariwa han tuluuhan.

Didto han usa nga kiyusko nangangaon an kabataan, pinangunguluhan han ira magturutdo. Maaringasa hira hin duro, ngaran mga pilipinhon, kay kabatasanan nira an kamanga aluhanon ha pangaon, labi na ha atubangan hin iba nga tawo. May nagsasayop paggamit han kubyertos nga dayon sasawaya han kasapit; dida hini namamay-lantugi: may nasiring nga an kutsara, may nasiring nga an tulbok, kun an sipol man, ngan tungod kay waray nira pinakakalabaw, nag-aaringasa hin duro, daw an balingkutay hin mga teologos.⁽⁸⁾

An mga kag-anak naggigipakirukinhat, naggigipasi-kusiko, naggigipaturutudlok ngan dida han ira mga hiyom inaabat an ira kamaglipayon.

—Ta! — nasiring in usa nga umanhon nga babayi ha usa nga tigurang nga lalaki nga nagbibinayo hin mam'on dida han iya dara nga kalikot;⁽⁹⁾ — bisan diri maruyag iton akon asawa, inin akon Andoy magpapadi. Matuod nga kablas kami, mananalinguha kami hin pagpakabuhi ngan kun kinahanglan gud, magpapakilimos kami. May ada gad mahatag hin salapi basi la makagpadi in usa nga kablas. Diri ka han sumat ni Hermano Mateo, tawo nga diri nagbu-buwa, nga hi Papa Sixto paratabog la anay hin kakarabwan didto ha Batangas? Ta, kitaa daw iton akon Andoy kun diri ba pagkit'on baga na hi San Vicente!

Ngan an maupay nga iroy rinarasahan pagkinita han iya anak⁽¹⁰⁾ nga naninigduha pagkapot han iturulbok.

—Buligan unta sa Dios! —nagsiring an lagas nga nagsisinamsam han gupa: — kun mag-Papa hi Andoy mapakadto kita ha Roma, he he! mailob pa daw ako paglakat. Ngan kun mamatay ako. . he he!

—Ayaw kabaraka, apoy! Hi Andoy diri hangangali-

mot han imo pagtutdui panhimo hin singlot ngan hin gukon.⁽¹¹⁾

—Matuod iton imo, Petra; ako liwat natuod ako nga iton imo anak dako in aabutan... magkakurikuri la, mapatriarka. Waray pa ako igkita hin sugad nga bata nga nahabaro la dayon han buhat! Mag-Papa na ngani, kun mag-obispo man, mahanunumdom na ito ha akon kun halangkag panhimo hin singlot nga surudlan hin bisan la ano didto ha kusina. Iya na man la adto igmimisa an akon kalag, he he!

Ngan puno hini nga paglaom, an buutan nga tigurang nagbayo liwat hin mam'on pinuno la hin buyo an iya bayuan.

—Kun dunggon sa Dios inin akon mga pag-ampo ug matuman inin akon mga paghingyap, sisidngon ko hi Andoy: "Intoy, kuhai kami hinin amon mga sala ngan papanak'a kami ngadto ha langit. Diri na kami angay magpinangadi, magpinuasa, magpinalit hin mga bula. An may anak nga Papa makakagpinakasasala na!

—Pakadtua buwas ha balay, Petra, — nagsiring an tigurang, nasisindak na; — tututduan ko hin pagguray hin nito!⁽¹²⁾

—Uy tara! ano in hunahuna mo, apoy? Nakakasiring ka nga an mga Papa nagbabantad pa han mga kamot? Iton padi, nga padi la ngani, pagmisa na la an gin-gugul'an... kun nabirik man la ngani! Ta, an arsobispo diri na nabirik, nagmimisa nalingkod; ta, say pa an Papa... An Papa nagmimisa nahigda, may paypay! Ano in imo hito?

—Diri maano, Petra, maupay ngani kun habaro hin pagguray hin nito kay upayda na la kun makapamaligya hin mga takukong ug mga pitaka basi diri na magpinakilimos, sugad hiton binubuhat dinhi hiton padi ikinatuig, nga nasiring nga kanan Papa. Naluluoy ako pagkita hin usa nga santos nga kablas, salit ihinahatag ko gihapon ngatanan iton akon nahihipos.

Dinmaop in usa pa liwat nga parauma nga nagsiring:

—May ada ko na pinatuturunan, kumadi;⁽¹³⁾ iton akon anak magdodoktor; waray na sugad han doktor!

—Kadoktor! saba daw, padi! — binmaton hi Petra;— waray na sugad han kapadi!

—Kapadi? brrr! padi! An doktor naaro hin damo nga salapi, ginhangad han mga magsakit, kumadi.

—Bay'i daw hin luya! An padi, makatulo, upat, birik-
ngan sumiring **deminos pabiskom**,⁽¹⁴⁾ nakaon han Dios ngan
nakakasalapi. Ngatanan, pati an kababayin'an nagsumumat
ha iya han ira mga tinago!

—An Doktor? Ano an hunahuna mo han doktor? An
doktor nakakakita han ngatanan nga tinago niyo han kaba
bayin'an, nanhihimurso han kadaragan'an ...⁽¹⁵⁾ ba daw
la ako magdodoktor ma kanan usa kasimana!

—Kay iton padi? Diri iton padi nakakakita man hiton
hinkikit'an hiton| doktor? Alagadaw! mauruupay pa nga-
ni! Diri ka han siringanon: "An matambok nga ugang
ug an malison nga paa kanan padi"?⁽¹⁶⁾

—Ada, oo; nakaon hin bulad nga tamban in doktor?⁽¹⁷⁾
Ginhahapdusan hiton mga tudlo pagkinaon hin mag-asin?

—Naghuhugaw iton kamot hiton padi sugad hiton imo
mga mananambal nga doktor? An padi diri, sanglit kay
damo in mga karaan, ngan kun nagbubuhat dinuduyugan
hin musika ngan binubuligan hin mga sakristan!

—Iton pagpakumpisal, kumadi, diri ito buhat?

—Pastilan nga buhat! Bisan daw ako mapapangum-
pisal hinin bug-os nga kalibutan! Namamagginuol kita nga
hibaruan ta la kun ano an binubuhat hinin kalalakin'an ug
kababayin'an, kun nag-aano an aton mga higrani! An padi
nalingkod la, ngatanan nadaop pagsumat; usahay ngani na-
katurog, kundi han pagbibindisyon nakakaduha o naka-
katulo, nagigin-anak kita liwat sa Dios! Ba daw la ako mag-
papadi bisan mausa la kakulop kun kwaresma!

—Iton . . . pagwali? Diri ka hito masiring nga diri
maguol. Kitaa la kanina han aga han dako nga padi kun
diri ba iginpapamamalhas! — nalantugi pa an tawo nga na-
abat na nga linulupigan hiya.

—An pagwali? Maguol an pagwali? Ikinakain mo
iton imo panhunahuna? Hinaot pa unta nga makakag-
yinkan ako hin tunga hin adlaw tikang didto ha walihan,
pag-inisog ngan pagbinusa han kadam'an hin waray ha
akon magpapasipara pagbaton, ngan babaydan pa ako!
Kun magiginpadi la ako bisan mausa kaaga kun maningba
iton nagpapakautang ha ikon! Kitaa daw, kitaa hi P. Da-
maso nga nagtitinambok la hin pagbinusa ug pagpinan-
lamba.

Matuod man gud, nagtitidaop hi P. Damaso, nag-iinul-
inol, dapit nahapapahiyom, kundi hiyom nga kanan na-

kakayubit, salit hi Ibarra han pakakita ha iya nawad'an hin pamurubuot.

Sinugat hi P. Damaso hin mga makiaangayon nga mga pulong bisan kun may nanhihipausa, kundi ngatanan nalipay han iya pagdaraon, labot kan Ibarra. Nangangaon na han postre ngan an irinmon nga tsampan nagbubura na dida han mga kopa.

An hiyom ni P. Damaso naginhilaw nga tawa han pakakita kan Maria Clara nga nahatutupad ha too ni Criosostomo; kundi han paglingkod niya dida ha tupad han Alcalde, dida han pagmingaw nga daw surupaton, nagpakiana;

—May ada niyo ginhihiruhimangraw, kaginuuhan? Padayon la kamo!

—Nagbibrindis, — binmaton an Alcalde. — hi Sr. Ibarra naghihinabi han ngatanan nga nakabulig ha iya hinin iya maupay nga panalinguha, an arkitekto gud an hinnanabihan han hi V. R. . . .

—Ako, diri ako maaram hin arkitektura, — inmulang hi P. Damaso, —kundi gintitinawaan ko an mga arkitekto⁽¹⁸⁾ ug an mga lurong nga natawag ha ira. lito, ako in nagtukod han plano hito nga singbahan, iito, madig-on nga kahimo: amo an sumat ha akon hin usa nga alahero nga ingles nga sinmaka hadto dida ha kombento. An paghimo hin plano, mamay-ada la duha katudlo kahalapad nga agtang!⁽¹⁹⁾

—Kundi, — binmaton an Alcalde han pag-abat nga hi Ibarra waray pagyayakan, —kun dagko na nga mga tirindugon, sugad pananglit hini nga liburan, kinahanglan na in usa nga dati. . .

—Ano nga mga dati! — An badyangas nga siring ni P. Damaso. — An magkinahanglan hin mga dati usa nga waray data! Kinahanglan nga lurong pa han mga indiyo nga naglulugaring panhimo han ira mga payag, ura-ura kalurong nga diri habaro pagtukod hin upat nga putong ngan butangan hin usa nga tapangko,⁽²⁰⁾ liburan na!

Ngatanan naniplat kan Ibarra, kundi ini, bisan igin-duduruas, nagpipinakihimangraw la kan Maria Clara.

—Kundi, mamurubuot hi V.R. . . .

—Kitaa daw, —nagpadayon an pransiskano nga waray pasasagbang han Alcalde, —usa namon nga lego, an uraura ngani kalurong, nagtukod hin usa nga hospital nga ma-

dig-on, maupay ngan diri mahal. Maupay sumugo ngan tagwalo la nga dako⁽²¹⁾ an adlaw an suhol niya han mga tawo nga tikang ha iba nga bungto. Amo adto in maupay magpasugot, diri sugad hinin damo niyan nga mga **chiflaos**, mga **mesticillos**, nga amo in nakakadarahig hinin mga tawo nga ginpapahira hin tagtulo, tag-upat kasi-kapat..

—Nasiring hi V. R. nga nagbayad han mga tawo hin tagwalo nga dako? Diri mahihimo! talinguha han Alcalde pagbalhin han karukayakan.

—Oo, ngan angay ini pagsubdan han ngatanan nga makakaisip nga totoo nga katsila. Kay tikang la mabuksan an Kanal ha Suez, an magraot nga batasan inmabot nganhi. Hadto anay, han ginlilipot ta pa an Kabo, waray nagpapakanhi nga mga suhot-balagon, ngan waray man liwat nagpapakadto pagtuon hin kawaray himangkaagan!

—Kundi, P. Damaso!...

—Nakilala ka na han indiyo: han paghihibaro magpakamakinaadmananon. Ngatanan ito nga mga lusngog nga nagpapakadto ha Europa

—Kundi, pamati daw, V. R.! — nag-iimakasasagbang an Alcalde nga nababaraka na han kamasakit pamation hadto nga mga pulong.

—Ngatanan amo ito an dadangatan, — nagpadayon; —an kamot sa Dios aada inaabat, buta la an diri kumita. Buhi pa, daan na pinapapanhimaol-ol an mga kag-anak hito nga mga sapat... nagkakamamatay ha bilangguan, he! he! sugad hiton waray sadang . . . ⁽²⁾

Kundi waray pakahaman han pulong. Hi Ibarra, gin-
duduas, nagkikinita ngayan ha iya; han pakabati nga hin-
nanabihan an iya amay binmuhat ngan ha usa kabiksal
suntukon an padi dida ha ulo han iya mabakod nga kama-
oo ngan an padi napulilid, nabungog.

An namamagkita pinanggalasan ngan, puno hin ka-
hadlok waray may nagpasipara pagsagang.

—Antaw!— sinminggaak an batan'on hin makalili-
sang nga tingog ngan puruton in usa nga tais nga sipol
hamtang tinatamakan niya an padi ha liog basi diri ma-
kakiwa kay hinmamagutaw'an na;—an naawil pa han iya
kinabuhi diri dumaop!

Hi Ibarra waray na panginginano: nakurog an iya
lawas ngan an iya tuwutawo nagkukunong han duro nga

pangisog. Hi Fr. Damaso, dara han paniguro, nakabuhat, kundi pinitlok han batan'on ngan pag-uy-ugon tubtob han paghipaluhod ngan paghipatungok.

—Sr. Ibarra, Sr. Ibarra!— may nagpakamugo.

Kundi waray gud may nagpapasipara pagdaop, bisan an alperes, tungod han sipol nga naggigilanggilang ngan tungod man liwat kay ira ginbabanabana an kusog han batan'on ngan han iya dako nga kasinahon. Ngatanan baga in pinanlipakan.

—Kamo dida! Kamo nagpipinamati la, yana akon na man pagkiwa. Akon hiya ginlinikayan, kanan Dios igin-dulong ha akon, mag-igo na la an Dios!

Naghuhuot na an pagginhawa han batan'on, kundi an pransiskano waray pakakabuhi dida han puthaw nga mga butkon bisan duro an iya pag-imakabubukalas.

—Maupay adin putok hadin akon kasingkasing, inin akon kamot diri magsasayop.—Ngan maniplat paluyuluyo. —Siyahan, hino dida ha iyo an waray hagugma han iya amay, hino in nagpakaraot han iya ngaran, an natawo ha butnga hin kahimtang nga makaaalo ug diri sadang ias-dang? . . . Nakita ka? Naabat hito nga kamingaw? Padi nga panlawas hin usa nga Dios ha kadait, nga puno an imo baba hin mga pulong nga diyusnon ug mga banal ngan ha kasingkasing naghuhuot an hugaw, waray ka ada kilala hin amay . . . kay kun namay-ada ka nakakahunahuna ka hin maupay! Nakita ka? Dida hito nga kadam'an nga imo gintatamay waray usa nga sugad ha imo!

An mga tawo nga naglilibot ha ira nagpapakasiring nga mapatay hiya hin tawo, namag-idaraop.

—Isol!— sinminggaak liwat hin tingog nga makalilisang;— ano? Nahadlok kamo nga dum-itan ko inin akon kamot hin dugo nga mahugaw? Diri ako nasiring nga maupay an putok hadin akon kasingkasing? Paantaw kamo, kapadian, mga hukom, kamo nga nakakasiring nga lain kamo nga mga tawo, nga nakakasiring kamo nga lain an iyo pagsurundan! An akon amay maupay nga tawo, pakiana hito nga bungto nga nagtatahod han iya ngaran. An akon amay maupay nga bungtuhanon: nag-antos hiya tungod ha akon ngan tungod han kaupayan han iya tuna. An iya balay bukas ha ngatanan, an iya tangkaan andam han mga sumasaka, han mga taga lain nga tuna, han mga hinalin nga ngada ha iya dadangop ha ira pagkuri! Ma-

upay nga binunyagan; unob an iya pagbuhat han lunlon ma-upay nga waray gud pagtalumpigos han mga kablas ug waray pagpuoy han nagkukuri... Ini pinasaka ha iya balay, pinasaro ha iya pagkaon ngan iya tinawag nga sangkay. Ano an iginbalos? Ginbutangbutangan, gindumtan, igintagsot han mga tawo nga waray sarabutan nga gin-idug-idugan kay nasarig han pagkasantos han iya katungdanan, ginpasiparahan an iya linubngan, gindum-itan an iya ngaran ngan waray pahuwayi hin pagduyag bisan nakadto na ha pagpahuway ha kamatayon. Ngan diri pa hini natunga, an anak na man in karuyag pagdarahugan! Akon hiya ginlinikayan, naghirot ako hin pakighiamlang ha iya... Nakabati kamo kanina han aga han paglamid'i han walihan, han pagtutduan ha akon han kadam'an nga magdiniwatahon, ako waray la pagtingol. Yana iini napakanhi pagbiling ha akon hin kasamukan; gin-antos ko, waray batunbaton, an iya mga pulong, bisan duro an iyo panhipa-usa, kundi binalik pagpasipad'i an gimamahali nga ngaran ha ngatanan nga anak... Kamo nga nanhihitambong, kapadian, mga hukom, kinita niyo an iyo amay nga naginagma hin pagpakabuhi tungod ha iyo, pinmabaya ha iyo tungod han iyo kaupayan ngahaw, namatay hin kabido ha usa nga bilanguan ha paghiningyap nga makahangkop unta ha iyo dughan, ha pagbiniling hin sedang makagliaw, nag-uusaan, masakit, ug kamo aadto ha lain nga tuna... Unina binati niyo nga ginpapakaraot an iya ngaran, nga inulpot niyo an iya lubnganan waray na sulod, han karuyag na niyo mag-ampo tungod ha iya? Waray? Diri kamo nagtitingol, kun sugad, iyo ini ginhuhukman nga salaan!

Binakyaw an butkon; kundi usa nga daraga nga malaksi daw an silaw pinmabutnga ngan say sinmagang han kamot nga karuyag manimulos: amo hi Maria Clara.

Siniplatan ni Ibarra hin kasiplat nga daw an kanan katuyaw. Ha hinayhinay nagtibuklad an iya mga kamot ngan hinbuhian niya an pransiskano pati an sipol, ngan tumabon han bayhon, namalagiw, nagtara han kadam'an.

XXXVI

MGA HIRUHIMANGRAW.

Nahasamwak dayon dida ha bungto adto nga hinabo. Ha siyahan waray may natuod, kundi tungod kay totoo man nga hinabo waray na iba nga nabubuhat kun diri an paghiruhimangraw hin kabaraka.

Magkalainlain an hiruhimangraw sugad han kanan tagsatagsa pagbati.

—Hi P. Damaso patay!— nasiring an iba; —han pagbuhata luob hin dugo an kahimo ngan waray pakakagin-hawa.

—Kaluuyan sa Dios; bayad na gad man adto han mga utang!— an pulong hin usa nga bagontubo. —Kitaa la, an binuhat kanina didto ha kombento diri sadang ig-asoy.

—Ano in binuhat? Gindabal na man an kuwadhutor?

—Nag-ano? Hala daw, igsumat daw!

—Nakakita kamo kanina han aga hin usa nga mestiso nga ngadto guwa ha sakristiya hamtang nagwawali?.

—Oo! hinkit'an namon; ginkinitaan ni P. Damaso.

—Ada... katima han wali ipatawag ngan pakianhan kay ano nga ginmuwa. “Diri ako nasabot han tinag-alog, padre,” binmaton. “Kay ano man in pagbadyangas mo pagsiring nga griyego adto?” ginuliatan ni P. Damaso ngan tampaluhon. An batan'on binmulos, nagsuntukay an duha ngada han pagbulaga han iba.

—Kun ako in ginsugad . . . — nagligot in usa nga magturuon.

—Diri ako nauyon han binuhatan han pransiskano,— sinmiring in usa, — kay an Tuluuhan diri angay igpanlugos sugad hin usa nga kastigo; kundi maupay ngani liwat kay nakilala ako hadto nga ulitawo, maaram ako nga taga S. Pedro Makati ngan maaram magtinag-alog. Yana karuyag nga pakasidngon nga pag-aabot pa la tikang ha Rusia ngan iginagasad an kadiri maaram han yinaknan han iya mga kag-anak.

—Kun amo, nagkita an magkasi kutuon!⁽¹⁾

—Bisan la, diri ta angay uyunan an sugad hito nga buhat, — nagyakan in usa liwat nga magturuon; —diri angay pagpabay'an la, kay kun umukoy la kita, ito nga kasugad bangin mahinabo hin usa liwat ha aton. Mabalik kita ha mga panahon ni Neron!⁽²⁾

—Nagsasayop ka!— sinmagbang in lain; — hi Neron usa nga dako nga artista, hi P. Damaso usa nga gimaraui nga magwarali.

Lain man la an hiruhimangraw han mga gurugurang na ha panuigon.

Dida han naghihinulat hira han Capitan General ditdo hin usa nga balay ha gawas han bungto, nagsiring an gbernadorsilyo:

—An pagsiring kun hino an may katadungan ngan kun hino man an sayop diri kay masayon la; kundi, kun hi Go. Ibarra nagpugong pa hin madaliay...

—Kun hi P. Damaso nagpugong hin sugad la han katunga han pagpinugong ni Sr. Ibarra, karuyag mo sidngon? — sinundan ni D. Filipino. — An maraot nakada han pagkabalyo han panulos; an batan'on say nagpakalagas ngan an lagas amo in nagpakabatan'on.

—Nasiring ka nga waray may nagkiwa, waray may dinmaop pagbulag labot han anak ni Kapitan Tiyago?— nagpakiana hi Kapitan Martin,— waray bisan usa han mga prayle, bisan an Alcalde? Hm! maraot! Diri ngahaw ako manunubos hito nga batan'on. Waray ha iya magpapasaylo hiton pagkahahadluki ha iya. Maraot, maraot! Hmm!

—Tuod ito?— nag-usisa hi Kapitan Basilio.

—Naglalaom ako,— nagsiring hi D. Filipino nga nakigsiplatay han usa, — nga diri hiya pagpapabay'an la han bungto. Angay kita maghunahuna han nabuhat hadton iya mga kag-anak ngan hiton iya man liwat binubuhat. Pananglit an bungto umukoy la, mahadlok, aadi an iya kasangkayan...-

—Kundi, kaginuuhan,— binmul-ang an gbernadorsilyo, —ano in mabubuhat ta? Ano in mahihimo han bungto? Magkadautdaot, an mga prayle gihapon an may katadungan!

—Asya **gihapon** an may katadungan kay asya man **gihapon** an tinatagan ta hin katadungan, — binmaton hi D. Filipino nangangalas na, kinurucusog an pagluwas niya han "gihapon,"— pangatadungi ta makausa ngan asya na in aton paghiruhimangraw!

An gbernadorsilyo kinmalot han ulo, hinmangad ha atop ngan mamulong hin masakit nga pulong:

—Hay! an kapaso han dugo! Baga sugad hin diri kamo maaram kun ano nga tuna inin aton hinmumutangan; diri kamo nakilala hinin aton igkasi dinhianon. An mga

prayle mga salapian ngan nag-uurusa, kita nag-aarantaw ngan mga kablas. Oo! sari kamo pag-ugop ngan kikitaon niyo nga pagpapabay'an la kamo.

—Oo! — sinmiring hi D. Filipino hin mapait nga pulong: —asya ito an hananabo kun sugad hito an panhunahuna, kun an kahadlok igpariho han paghirot. Say gin-aatap an talagudti nga karat'an, diri an kasuruk'an nga kaupayan; say nadangop an kahadlok, diri an pagtapod; an tagsatag-sa ha aton naghihin-iyaiya, diri naghuhunahuna han iba, salit kita maluya!

—Ta, panhunahuna han iba sano ka magtamo han imo kalugaringon, ngan kita kun diri ka ba pagpapabay'an la!⁽³⁾ Diri kamo maaram han kasiringanon han katsila: An buhat ha kaluoy dida titikang ha kalugaringon.⁽⁴⁾

—Siring lugod— binmaton an tenyente mayor, nanga-ngalas na, —nga an katalaw dida titikang han kaisipan ngan natatapos ha kawaray alo! Yana ngahaw masiring ako ha Alcalde nga maiwas ako ha katungdanan; tinmakas na ako hin pagminakaaalo hin diri ginpupulsan han igkasi-tawo... Makadi ako!

Lain man la an panhunahuna han kababayin'an.

—Agi!— nagharoy in usa nga babayi nga kanan mapay in kaburut'on an pamayhon; — amo gihapon ito inin mga batan'on. Kun buhi pa an iya buutan nga iroy umunano daw la? Hay, Ginoo! Nakakahunahuna ngani ako nga in sugad nga hinabo mahananabo man hinin akon bata nga mapaso liwat in kaulo . . . ay Jesus! haros ikina-aawa ko iton kahimtang hadton iya nanay... mapatay ako hin kasakit!

—Ako,— sinmagbang in usa nga babayi; —diri ko ikasakit kun ito hanabo hinin akon duduha nga anak.

—Ano nganimo, Kapitana Maria?⁽⁵⁾— nakapakiana an una magyakan gintakpo an duha nga kamot.

—Karuyag ko nga an mga anak umunong han ngaran han ira mga kag-anak, Kapitana Tinay; maunano ka kun mga sano, balo ka na, mabati mo in libak nga maraot hadton imo bana ngan iton imo anak hi Antonio tumak-mod la, diri mag-aringasa?

—Diri ko hiya bibindisyunan!— pinmur-ak in ikatulo nga amo hi Hermana Rufa, —kundi . . .

—Diri bibindisyunan diri ako hito!— nagsiring an maluluuyon nga Kapitana Tinay, —diri angay magyakan hito

in usa nga iroy... kundi, ambot kun ano in bubuhaton ko... waray ako sasabot... mapatay ada ako... akon... diri! Ginoo ko! kundi haros diri ko ada sisiplatan... kundi, kalain man la hinin imo panhunahuna, Kapitana Maria!

—Bisan pa,— nalanat hi Hermana Rufa, —diri sadang hingalimtan nga usa nga dako nga sala an pagpasipara hin usa katawo nga diyusnon.

—An ngaran han mga kag-anak labi kadiyusnon! — binaton ni Kapitana Maria. —Waray makakahimo pagpasipara hito nga ngaran, bisan an Papa, say pa hi P. Damaso?

—Kamatuuran!— nakasiring hi Kapitana Tinay nga nahapapahungat na la han mga kinaadman han duduha; —diin kamo kukuha hito nga mag-upay nga katadungan?

—Kundi unina an eskomunyon ngan han kahulog ha impyerno?— diri napalupig hi Rufa. —Pag-aanhon mo an mga dungog ug maupay nga ngaran dinhi hini nga kina-buhi kun didto ha lain pagsasakiton kita? Ngatanan nalabay... kundi an eskomunyon... an pagpasipara hin usa nga panlawas ni Jesucristo... waray hito nakakagpasaylo kundi an Papa la!

—Igpapasaylo han Dios nga nagsusugo nga diri kita magpakaraot han aton amay ug han aton iroy; diri an Dios maeskomulgar ha imo! Ilini in pulong ko ha iyo; kun ito nga batan'on sumaka ha balay kakarawton ko ngan pakikiangayan ko; kun may ada ko anak nga babayi ipapangasawa ko: an maupay nga anak maupay manta nga asawa ngan maupay nga amay; tuod la, Hermana Rufa!

—Ta, diri ito asya an akon; saho ko man kun umunano ka ngan bisan pa baga mamay-imo katadungan, an padi gihapon akon tutuuron. Siyahan an pagtalwas han akon kalag, aw ano, Kapitana Tinay?

—Ay! ambot ano in mayayakan ko! Kamo ngaduha may katadungan; may katadungan an padi, may katadungan man liwat an Dios! Ambot, usa la ako nga waray sarabutan... An akon la, an diri na la pagpatuon hinin akon anak! Nasiring nga an may mga kinaadman pinanimitay! Maria Santisima! Karuyag pa ba makadto ha Europa inin akon anak!

—Mag-aano ka man?

—Sisidngon ko nga diri lumakat. Ano pa in pagkinahanglan hin hibaro? Sano buwas mapatay kita, sarama

mapatay, an maaram ug an diri . . . an maupay na la pagukoy hin waray kasamukan.

Ngan an buutan nga babayi nanharoy ngan naninip-lat ha langit.

—Ta, ako,— nasiring hin madig-on nga pulong hi Kapitana Maria, —kun ako la in salapian sugad ha imo, palalakton ko iton akon mga anak: kabataan pa ngan kinahanglan nga mga sano nga adlaw managmaupay nga mga tawo . . . ako diri maiha mamamatay . . . ha lain ko na nga kinabuhi hira igkikita . . . an mga anak kinahanglan maghingyap hin labaw pa han naaabot han ira amay, ngan dinhi ha aton butkon waray ta mahatututdo nga lain kun diri an pagbinatabata.

—Agi nga mga panhunahuna iton imo!— nabaraka hi Kapitana Tinay, gintatakop an mga kamot; —sugad hin waray ka pagkuri pag-anak hiton imo karuha!

—Amo man ngani, tungod kay ginkurian ako han pag-anak ha ira, ginbubuhi ko ngan pinapapag-aram ko, bisan kun kami kablas, diri ko karuyag nga unina, katima hini nga mga pagginuol, diri magkahihimo nga mga tawo . . .

—Pag-abat ko diri mo hinihigugma iton imo mga anak sugad han sugo sa Dios!— nasiring an larang ni Hermana Rufa.

—Tabi daw; may ada lain nga paghigugma han tag-satagsa nga iroy han iya mga anak; may ada tungod han pagtamod ha iya ngahaw, may ada tungod kay katungdanan, ug may ada man liwat tungod kay kaupayan ngahaw han iya mga anak. Sugad hini an akon paghigugma ha ira kay asya an tutdo ha akon han akon bana.

—Ngatanan iton imo panhunahuna, Kapitana Maria,— nagsiring hi Rufa, baga in nagwawali,—diri nahaaangay han Tuluhan: angay ka umapi ha pakigkaburugto han Smo. Rosario, kun diri man ha S. Francisco, ha Sta. Rita, kun Sta. Clara man!

—Hermana Rufa, kun matakos na ako nga bugto han mga tawo, amo na in pakigkaburugto ko han mga santos!— binmaton, nahiyom.

Basi ta tapuson ini nga bahin han hiruhimangraw ngan basi man liwat an mga bumarasa makakita, bisan ha laktod la, kun ano an siring han mga taga huron mahatungod hini nga kasugad, tana kita ngadto ha plasa, ngadto ha sirong han inatpan hin lona, nga amo an ginhihiruhi-

mangrawan hin pipira ha ira, didto tampo in usa ta nga kilala nga amo an tawo nga naghihiningyapon hin doktor nga mananambal.

—An nabibiduan ko la, — nasiring, —tungod kay an liburan diri mahuhuman!

—Kay ano, kay ano?— nanhinpakiana han mga kahimangraw.

—Iton akon bata diri na makakagdoktor, kundi magkakarromatero na la! Waray! Hain pa in liburan!

—Hino in nasiring nga mawawaray na liburan?— nagpakiana in usa nga iraya nga buksol, haglapad an apapangig ngan gutiay an ulo.

—Hi ako! Hi D. Crisostomo ginngangaranan nga plibastiero⁽⁶⁾ han mga busag nga padi. Waray na liburan!

Ngatanan nanhipanganga. Amo pa adto hibatian nira nga ngaran.

—Kay maraot ito nga ngaran?— nagpasipara pagpakiana an iraya.

—Asya an gimarauti nga maluluwas hin usa nga binunyagan ha iya igkasi!

—Labi pa kamaraut han **tarantado** ngan han **saragate?**⁽⁷⁾

—Kun amo la ito diri maano! Nakadamo na ako hito pagngarani waray pa ako pagsakiti hin tiyan!

—Sabuot ko diri malabaw han **indiyo** nga luluwason han alperes!

An namamay-anak nga karretero nahapapahiyom; an iya kahimangraw nagkikinalot han ulo ngan namumuru-buot.

—Kun diri man, bangin sugad han **betelapora**⁽⁸⁾ nga yayangbaton hiton lagas nga ginang hiton alperes? Kay an malabaw hito an pagtupra na la han ostiyas.

—Ta, masayod ka: labaw pa han pagtupra han ostiyas kun **Viernes Santo**,— binmaton hin waray tawatawa. —Hanunumdom ka na han pulong nga **espichoso**⁽⁹⁾ nga kun say iginngangaran hin usa katawo, ini nga tawo gindadara dayon han mga sibil ni Villa-Abrille⁽¹⁰⁾ ngadto ha kahalina, kun diri man ngadto ha bilangguan, ta an **plebestiero** uraura pa hito. Nasiring iton telegrapista ngan iton direktorsilyo nga an **plibestiro** kun luwason hin usa nga binunyagan ha usa nga padi o usa nga katsila ha usa liwat nga binunyagan sugad ha aton, masugadsugad han **santusdeus**

ngan **rekimitemnam**: kun mga sano ngaranan ka nga **plibustiero** pagkumpisal na la ngadaan ngan pamayad hiton imo mga utang kay waray mo na mahihimo kun diri pagpahikog na la. Maaram ka na kun nagbubuwa ba iton direktorsilyo ngan hiton telegrapista: iton usa ha ira nagyayakan ha mga kawad ngan iton usa man maaram magkinatsila ngan waray kinaptan nga iba kun diri dagang la.

Ngatanan nagkahahadlok.

—Bisan pa daw ako pagpiriton pagsapin ngan diri ako painmon ha bug-os ko nga kinabuhi kundi iton ihi la hin kabayo nga sinisiring nga serbesa, kun mapapangaran ba ako hin **pelbistero**.— Nangumol han kamaoo an iraya. — Hino in magpapasipara? Kun ako in salapian sugad kan D. Crisostomo, maaram magkinatsila ngan madagmit kumaon hin may sipol ngan may kutsara, pagtitinawaan ko la in lima nga kapadian!

—An siyahan nga sibil nga hikit'an ko nga mangangawat hin manok pagngangaranan ko hin **palabistiero** . . . ngan ikukumpisal ko dayon!— nangurutob in usa nga umanhon nga nagtitiharayo dida han hurungko.

XXXVII.

AN SIYAHAN NGA DAMPOG.

Ha balay ni Kapitan Tiyago an naguop nga kasamok diri kay guruguti han nakadto ha panhunahuna han mga tawo. Hi Maria Clara waray na nabubuhat kun diri pagtinuok ngan diri na namamati han mga pagliaw ha iya nga mga pulong ni iya dada ngan ni Andeng, an iya bugto ha gatas. Gindid'an hiya ni iya itay pakighimangraw kan Ibarra hamtang diri pa pasasayluon han kapadian ngan diri gawson ha eskomunyon.

Hi Kapitan Tiyago nga nalilibang hin pag-inandam han iya balay bahin ha pagkarawat han Capitan General, ipinatawag ngadto ha kombento.

—Ayaw pagtinangis, inday,— nasiring hi Dada Isabel nga naghihinis han gamusa dida han mainggat nga salaming nga panganinawan; babawion ito nira ha eskomunyon, mananagsurat ito ha Santo Papa . . . malimos kita hin dako . . . hi P. Damaso naunop gad la . . . waray kamatay!

—Ayaw pagtinuok,— hinuringan ni Andeng; —tatalinguhaon ko nga igkahimangraw ka; ano man la in gamit

hiton mga kumpisalan kun waray na makakasala? Ngatanan nawawara kun iginsusumat ha padi!

Inmabot na gihapon hi Kapitan Tiyago. An kababayin'an nanmiling ha iya bayhon han baton han kadam'an nga pakiana; kundi an bayhon ni Kapitan Tiyago nagpakita hin pagturaw. Iginpapamamalhas intawon, naghihi-napyod han iya agtang ngan waray pakakayakan.

—Ano kuno, Santiago?— nagpinakiana hi Dada Isabel.

Usa nga haroy an ibinaton ngan namahid hin usa nga luha.

—Tungod sa Dios, pagyakan pa! Ano kuno?

—An akon nahahadlukan nga hanabo!— nakasiring dapit nagtatangis. —Karag ngatanan! Hi P. Damaso nag-susugo nga bungkagon an sarabot kay kun diri magdadaot ako, dinhi hini nga kinabuhi sugad man didto ha lain! Ngatanan nasagdon ha akon hin sugad, pati hi P. Sibyla! Kinahanglan nga diri ko na dinhi ha balay pasak'on, ta . . . hin-uutangan ko hin kapin hin kalim'an kayukot kapisos! Iginsumat ko ini han kapadian kundi waray ha akon may nag-asa: ano, kuno, in akon gagapilan, an kakalim'an kayukot kapisos o an akon kinabuhi ngan kalag? Pastilan S. Antonio! Kun nasabot la ako, kun nasabot la ako!

Hi Maria Clara nagginginuyngoy.

—Ayaw pagtinuok, iday,— sinmiring, liningi an iya anak; —diri ka sugad hadton imo nanay nga diri gud nag-tutuok . . . hadto gud la pagtuok han nagpipinangipa . . . Nasiring hi P. Damaso nga inmabot kuno tikang ha Espana in usa niya nga urupod . . . amo in itutungod ha imo nga mangarasawa . . .

Hi Maria Clara nanarop han talinga.

—Oy, Santiago, natutuyaw ka?— sinaway ni Dada Isabel. —Ano in panhinabihi han bag-o na liwat nga mangarasawa? Nakakasiring ka nga iton imo anak nagliliwan hin mangarasawa sugad hin pagliwan hin bado?

—Nakahunahuna gad ako hito, Isabel; hi D. Crisostomo salapian . . . inin kakatsilaan nangangasawa la tungod hin salapi . . . kundi, ano in mahihimo ta? Gintarhog ako hin eskomunyon . . . nagsiring pa nga dako nga kahihirutan an inaatubang, diri la hinin akon kalag, kundi pati hinin akon lawas . . . inin lawas, nasasayod ka? inin lawas!

—Kundi, ano inin buhat mo kun diri pagbinido la

hinin imo anak? Diri mo sangkay iton arsobispo? Kay ano nga diri mo ginsusuratan?

—Iton arsobispo prayle liwat, salit waray hito lain nga mabubuhat kun diri an pag-uyon han yaknon han mga prayle. Kundi, Maria, ayaw pagtinuok; maabot an Capitan General, makakakita ha imo nga mapulapula iton imo mga mata . . . Hay! ako nga naglalaom hin malipayon nga kakurulpon . . . kun diri la ini nga dako nga kabiduan ako unta in labi kamalipayon nga tawo ngan igkakaawa han ngatanan . . . Ukoy na, iday; darudako iton akon kabiduan hiton imo, kundi diri ako nagtutuok! Igkikita ka pa hin mauruupay nga tawo, kundi ako makakaragan yana hin kakalim'an kayukot kapisos! Ay, Virgen ha Antipolo, mamay-palad ko unta niyan nga gab-i!

Mga binutubuto, mga kinaradol han mga sarakyan, binarahunog hin kakabayuhan, an banda nga nagtutuktok han Marcha Real, asya an nagpapasabot han pag-abot ni S. E. an Gobernador General ha Kapurupud'an han Pilipinas. Hi Maria Clara dinmalagan ngadto pagtago didto han iya sulod . . . Kairo man hadto nga daraga! say nag-uuyag han imo kasingkasing in mga garangasang nga kamot nga diri nasabot han iya kamahumok.

Hamtang napupuno an ira balay hin tawo, naluluob hin mga binadukbadok, mga tingog han pagsugo, harantiyaw han mga sable ug mga itirikod han pangabayo, an nasasakit nga daraga nahapapaluhod ha tungod hin usa nga estampa han Virgen, nga iginpahamutang hin sugad hadto kamasurub'on nga pag-usaan sugad han kan Delaroche⁽¹⁾ pagbati nga baga an pagbalik pa tikang didto ihan linubngan han iya Anak. Hi Maria Clara waray pagdudumdom han kasakit hadto nga iroy, kundi an iya lugaringon la nga kasakit. An iya kabutang, nga idinuduko an ulo, idinudon an mga kamot ha salog, daw an lawas hin usa nga asusena nga pinilo han makusog nga hangin. Karuyag nga ha usa la kapulong paraon ha iya hunahuna ug kasingkasing in usa nga paghingyap ug paglaom nga gintipigan hin kapid'an katuig, in usa nga inop nga dara han pagkabata ngan bunyog han pagkadaraga ngan iya na naginkinabuhi! Daw sugad hin pagkuha han putok han iya kasingkasing ngan pagparong han silaw ha iya panumduman!

Hi Maria Clara maupay ngan matinumanon nga binunyagan kundi mahigugmaon nga anak. Diri an eskomunyon an say niya labi nga nahahadlukan kundi an sugo

han padi ngan an kalisang ni iya itay nga yana naungara nga iya ig-unong an iya higugma. Yana pa la niya babatia nga masakit na ngayan niya talikdan adto nga paghigugma, nga hadto anay waray la niya aabata. Hadto anay daw uusa nga salog nga mahinay an pag-anod;⁽²⁾ may maghamot nga mga bukad nga nanunubo ha ligid ngan ha salad may mahumok nga baras. An iya sulog an tuman nga nagbabalod bisan hinaharupoy; kun pagkit'on daw in usa nga linaw. Kundi ha gidali nagtitihiligot an gin-aagian, magtarom nga bato nga nagpapakaulang, dagko nga gaod nagkakabalabag ha butnga nga asya an nagsasagpo han tubig, salit dida hini, naghahagubuhob an salog, naambak, nagbabalod, ngbubura, naghahagawak nga nabulos ngadto ha umpas!

Buot hiya mangadi, kundi hino in makakapangadi ha butnga han mga pagturaw? Nangangadi kun may ada paglaom; kun waray, naatubang la kita sa Dios pagluwas hin mga sumbong. "Dios ko," naguliat an iya kasingkasing, "kay ano nga linalain mo in usa katawo hin sugad hini? Kay ano nga igdidiri mo ha iya an paghigugma han iba? Diri mo ha iya igindidiri an imo adlaw, an imo hangin, diri mo sinasalipdan an imo langit, kay ano nga pagdidid'an mo han gugma: mawaray la adlaw, langit ug hangin mahihimo hin kabuhi, kundi kun waray higugma kamatayan in naabot?

Umabot ba ngadto ha ginhadian sa Dios ini nga mga pagharoy nga diri nababati han mga tawo?

Ay an makaluluoy nga daraga nga waray kilala hin iroy diri nagpapasipara pagtapod han iya mga kasakit nga dara han higugma nga tunan'on, hadton giurayi nga kasingkasing nga nagin-anak la ug nagin-iroy, ngadto hiya hinuyusoy pagdangop han iya magburuhat, hiya nga ha tala-gudti nga kasakit say niya dinadangop adto nga ladawan hin babayi nga ginpakadiyusnon, an gimahusayi nga kahimuan han gihamili nga babayi nga ginhingyap han tawo: adton maanyag nga bul-iw han Tuluuhan ni Kristo nga ginkakatig-uban han duduha nga makaruruyag nga kahimtangan han babayi: an pagkauray ug pagkairoy,⁽³⁾ kundi waray kasakitan ngan ginngangaranan ta nga Maria.

Hi Dada Isabel say napakadto pagkuha ha iya didto ha kabiduan. Nagkaabot in kadaragan'an nga iya kasangkayan ngan an Capitan General karuyag makighimangraw ha iya.

—Dada, siring nga masakit ako!— nakimaluoy an batan'on nababaraka; —pagpipiriton na man ako pagkanta ngan pagtuktok han piyano!

—Nakagsaad na hi imo tatay, pagpapakaaluhan mo?⁽⁴⁾

Hi Maria Clara binmuhat, sinmiplat kan iya Dada, linubag an mahusay nga mga butkon ngan magyakan:

—Kun may ada ko la...

Kundi waray tapusa ngan magtikang na la pagliwan.

XXXVIII.

HI SU EXCELENCIA ⁽¹⁾

Karuyag ko igkahimangraw ito nga batan'on! — nasiring hi S. E. ha usa nga ayudante; — nakakaaghat ha akon hin panginano han nasugaran.

—Aadto na, kinukuha, General! Kundi, aadi in usa nga batan'on nga taga Manila nga nagpipirit nga katu-gutan pag-atubang ha imo. Amon na ginsiring nga hi V. E. damo in libang ngan an imo pagkanhi diri kay pagka-rawat hin mga tawo kundi pagkita la han bungto ngan han prosesyon; kundi nagbaton la nga hi V. E. kinahanglan pumakalibang madaliay bahin ha paghatag hin mga ka-tuhayan...

Hi S. E. linmingi ngadto han Alcalde, nahatitingala.

—Kun diri ako nagsasayop,— binmaton ini, tinmango hin gutiay,—asya ito an bagongtubo nga iginkasuhay kanina han aga ni P. Damaso mahatungod han wali.

—Lain liwat? Tuyo hito nga prayle an pagsamok hin nin lalawigan, o bangin nakakasiring nga hiya amo an may pagburut'an dinhi? Sidnga ito nga batan'on nga umus-wag!

Hi S. E. nangalas, naglinakatlakat patapustapos han ruwang.

Didto ha may hagdan may pipira nga kakatsilaan ngan hin mga militar ngan nga punuan han bungto ha S. Diego ngan hin mga bungtuhanon man; namamaghurungko pag-hiruhimangraw o paglantugi. Nakadto man liwat an ngatanan nga prayle nga karuyag man managhatag hin kata-lahuran kan S. E., an kulang la didto hi P. Damaso.

—Hi S. E. an Capitan General nangangamaya ha kan-da VV. RR. nga umangan-angan madaliay,— nagsiring an ayudante; —dayon ikaw, batan'on.

An taga Manila nga nagsiring nga diri maaram hin

griyego inmuswag, iginduduas ngan ikinukurog.

An ngatanan nanhitingala: diri gud ada tiaw an pangisog ni S. E. kay nagpasipara papaghinulat han mga prayle. Hi Fr. Sibyla sinmiring:

—Waray ko tuyo ha iya... nalilibang la ako dinhi!

—Amo man ako, — nagyakan in usa nga agustino: —tana!

—Diri maupay usisahon ta lugod kun ano an iya panhunahuna?— nagpakiana hi P. Salvi; — mapupugngan ta nga diri mahanabo in makaaralo... ngan... papapanhinumdomon ta han iya mga turumanon ha... Tuluuhan.

—Makakadayon na hira VV. RR.!— nagsiring an ayudante nga nagbunyog han batan'on nga diri nasabot han griyego, ngada ha pagtigawas, may dara nga kalipay ha nawong.

Hi Fr. Sibyla asya an siyahan sumulod, ha iya luyo nasunod hira P. Salvi ngan hi P. Manuel Martin ngan han iba pa nga kapadian. Namaghatag hin mapinaubsanon nga katalahuran, labot kan P. Sibyla nga bisan dida ha pagguko nagpakita gihapon hin kilos nga kanan pagpakalabaw; hi P. Salvi lugod haros mapilo ha may hawak.

—Hino ha kanda VV. RR. in hi P. Damaso?— pinmakiana hin tigda hi S. E. ugsa mapapanlingkod, waray anay pakiana kun magtiunano an ira mga lawas, bisan na man la ha paglabot ha ira hin pagdayaw nga pulong nga amo an hin-aaraan hadto nga mga dagko nga pagkatawo.

—Hi P. Damaso waray dinhi hitampo ha amon, senyor!— binmaton hin haros sugad kamamara nga tingog hi Fr. Sibyla.

—Aadto ha banig, masakit an surugon ni V. E.,— mapinaubsanon sinmagbang hi P. Salvi; —katima namon paghatag hin katalahuran ug kasayod nga maupay an lawas ni V. E., sugad han nagiginturumanon han mga magupay nga sakop han Hadi ug nahaaangay han tawo nga may pamatasan, tuyo man namon liwat in pagkanhi ha ngaran han matinahuron nga alagad ni V. E. nga tungod hin kawaray palad...

—Oh!— tinapo han Capitan General, pinmabirik ha iya lingkuran ngan humarahara, —kun an ngatanan nga mga alagad hinin akon ekselensiya sugad kan P. Damaso, gabay say ako na la in mag-alagad ha akon!

An mga reberensiyas nga nakada nanhihiptukdaw

narihipahungat tungod hini nga mga pulong.

—Magkalingkod hira VV. RR.! — nagsiring kahagos hin usa kadali, hinuruhumok an tingog.

Hi Kapitan Tiyago linmagos, naprak ngan naikid paglakat; nagtutugway kan Maria Clara nga nahakakaawod pagguwa. Kundi, bisan la, naghatag gihapon hin angay nga katalahuran.

—Imo anak ini nga senyorita?— nagpakiana an Capi-tan General dara han paghipausa.

—Ngan imo man liwat, General!⁽²⁾—binmaton hin ungud-ungod hi Kapitan Tiyago.

An Alcalde ngan han mga ayudantes nanmukrat han ira mga mata, kundi an nawong ni S. E. waray kabantad; idinuhol ha daraga an iya kamot ngan mamulong hin maambong nga tingog:

—Maghimayaon an mga kag-anak han sugad ha imo nga anak, senyorita! Hinnabihan ka ha akon hin lunlon la katahod ug pagdayaw... nagtalinguha ako hin pag-ikini-kitaan ha imo tuyo ko in pagpasalamat ha imo han makaruruyag nga imo nabuhat hini nga bug-os nga adlaw. Sa-yod ako han ngatanan nga nahinabo ngan magsurat ngani ako ngadto ha Gobyerno ni S. M. diri ko hingangalimtan an maupay nga imo nabuhat. Kundi, siyahan, tuguti ako, senyorita, nga ha ngaran ni S. M. an Hadi, nga akon dinhi pinanlalawas, nga mahiningyapon han kahimyangan ug pagkadait han iya magtinumanon nga mga alagad, ngan ha akon man kalugaringon nga ngaran, an kanan hin usa nga amay nga may ada man mga anak nga babayi nga sugad ha imo in panuigon, nga makaghatag ako hin damo nga mga pasalamat ngan makapangaro ako nga mahatagan ka hin usa nga pahalipay!

—Senyor...! —binmaton, nakurog, hi Maria Clara.

Natigo ni S. E. an karuyag sidngon, salit namulong:

—Maupay gad man gud, senyorita, nga igmaigo mo na la an kalipay mo ha kasingkasing ngan an mga pagdayaw ha imo han imo mga igkasi bungtuhanon: natuod ako nga asya an gimaupayi nga pahalipay, ngan kita an tawo diri na angay mag-ungara hin iba pa, kundi ayaw man ako pagpugngi nga magpahimulos hini nga malipayon nga higayon ha pagpakita nga kun an Pagkamatadong maaram magpahamaan han nakakasala, maaram man liwat maghatag hin himudlay ngan diri unob la nga buta.

An pulong nga binagisan ha ubos ginluwas niya hin darudako nga kahulugan ngan haruhataas nga tingog.

—Hi Sr. D. Crisostomo Ibarra naghuhulat han mga sugo ni V. E.!— nagpasabot in usa nga ayudante.

Hi Maria Clara inalpan hin kalisang.

—Ah!— nagsiring an Capitan General;— tuguti ako, senyorita, nga igkakita ko ikaw liwat ugsa ako lumakat din-hi hini nga bungto; may ada ko pa ighihimangraw ha imo nga kasuruk'an gud. Sr. Alcalde, buot ko unta nga updan ako ni V. E. ha pagkalakat niyan katima ko pakig-himangraw hin waray tambong nga iba kan Sr. Ibarra.

—Tuguti kami, V. E., nga magpasabot ha imo,— nagsiring hi P. Salvi hin mapinaubsanon nga tingog, —nga hi Sr. Ibarra eskomulgado na...

Tinapo ni S. E. hin pagkasiring.

—Nalilipay ako nga waray ko iba nga sadang ikasakit kun diri an kamutangan la ni P. Damaso nga akon ginhihingyap ha **kasingkasing** nga **mag-upay** unta hin waray na paghiburubughat, kay ha iya panuigon an **pagsakay tipakadto** ha Espanya tungod hin kamaraot hin lawas diri daw ada makairindig. Kundi ini aada la ha iya... an baga hini nga uras, magmaupay na la unta an mga lawas nira VV. RR.!

Naghinpanguli ngatanan.

—Ngan kaiya daw la nga aada la ito ha iya!— nangutob hi P. Salvi.

—Kikitaon ta na kun hino in hauna pagsakay tipakadto!— nagmugo in usa man liwat nga pransiskano.

—Malakat ako ito ngahaw yana ha Manila,— nagsiring hi P. Sibyla waray hiayuni.

—Ngan kami mauli man ngadto ha amon lalawigan: sinmunod an mga agustinos.

Waray hiayuni an tagsatagsa ha ira nga tungod han sayop hin usa nga pransiskano an pakiatubang ni S. E. baga mahagkot la.

Didto ha may lagusan ira iginkita hi Ibarra, an nanagtawo ha ira may pira pa la kauras. Waray ha ira may nakigkatahod, kundi namaggisiplatay hin suluran hin damo nga kahulugan.

An Alcalde lugod, han panhilakat na han mga prayle, nakigkatahod ngan nakiglamano ha iya hin kahinasa, kundi an pag-abot han ayudante nga say na tuyo an batan'on amo

in nakapugong nga hira magkahimangraw hin bisan la ano.

Dida ha purtahan iginhisugat kan Maria Clara; an ira magkasi siplat suluran man liwat hin damo nga kahulugan, kundi lain han kahulugan han siplat han mga prayle.

Hi Ibarra lubos nga luto an sul-ot. Inmatubang hin huyayag nga pamahungpahong ngan naghatag hin katalahunan, bisan kun maraot in dara ha iya panhunahuna han panungbalay han mga prayle.

Sinugat hiya hin pira kapitad han Capitan General.

—Dako ko nga kalipay inin pakiglamano ha imo, Sr. Ibarra. Tuguti ako nga pakiatubangan ta ikaw sugad hin hinasa nga sangkay.

Matuod man gud ginkinita ngan gintinutok ni S. E. an batan'on dara in dako nga kalipay.

—Senyor . . . inin imo pakiangay . . . !

—Inin imo paghipausa nakakabido ha akon, kay daw karuyag sidngon nga diri ka ha akon nagpapamulat hin maupay nga kaburut'on; usa ini nga pagruhaduha han akon kamakimatadong!

—Usa nga makisasangkayon nga pakiatubang nga isugat ha usa nga ubos nga alagad ni S. E., sugad ha akon, senyor, diri katadungan kundi utang nga buot.

—Maupay, maupay!— pulong ni S. E. nga linmingkod ngan tinmudlok kan Ibarra hin usa nga lingkuran, — pamahuway daw kita makausa hin madaliay; inmayon gud ako kaupay han imo binuhat ngan nagtugon na ako ngadto ha Gobierno ni S. M. nga tagan ka hin makakapadungog ha imo tungod han mainalinsakubon nga panhunahuna pagpatindog hin usa nga liburan. . . Kun imo ako ginsuratan, natambong gud ako han pagbutang han siyahan nga bato, ngan tingali kun nahanganhi ako waray nahanabo nga maraot.

—Pinakagutiyay ko ini nga buhat, — binmaton an batan'on, — nga igsasangpit ha imo nga angay pakalibangan ni V. E. dida han damo mo nga inaatubang; labot pa, katungdanan ko in pagdangop anay han siyahan nga punuan ha lalawigan.

Hi S.E. pinmakiwa han ulo hin kanan paghiayuni ngan magpadayon pamulong hin tingog nga labi pa kamakiaangayon:

—Mahatungod han iyo pagkaaway ngan hi P. Damaso, ayaw la kahadlok ngan ayaw pagdumot: diri sasapingan

in usa nga buhok ha imo ulo hamtang ako pa an mamumuno dinhi nga Kapurupud'an; ngan mahatungod man liwat han imo ekskomunyon ako in maaram makighimangraw han Arsobispo, kay kaangayan mag-alagad kita han kabatasanan dinhi: dinhi diri kita makakahimo hin pagtawa, hini nga tulos, ha kadam'an, sugad didto ha Peninsula o didto man han tukib na nga Europa. Dida hini angay ka magmahiniruton na ha sunod nga mga adlaw; say mo niyan iginkakaaway an mga Katig-uban han Kapadian nga, tungod han ira gahom ug kasalopian, angay pagtahuron. Kundi tatabangan ta ikaw kay naruruyag ako hadton mag-upay nga anak, karuyag ko nga pagtahuron an ngaran han mga kag-anak; hi ako nahagugma man ako han akon kag-anak ngan, ambot la han Dios! kun ano in binuhat ko kun ako in ginsugad ha imo...

Ngan balhinon hin tigda an himangraw, nagpakiana:

—Nasiring nga tikang ka ha Europa; nahangadto ka ha Madrid?

—Oo, may kanan pira kabulan.

—Waray ka didto pakabati hin himangraw mahatungod han akon panimalay?

—Diri pa la maiha nga nagikan hi V. E. nga igpakilala ako ha ira.

—Ta, kay ano man nga waray ka pagdara nganhi ha akon hin pagpakilala ha imo?

—Senyor,— binmaton hi Ibarra nga dinmuko, — tungod kay diri ako yana tikang ha Espanya ngan tungod man liwat kay ginhimangrawan ako mahatungod han imo gawi, nakahunahuna ako nga in usa nga surat nga pagpakilala ha akon ha imo diri la kay waray gamit, kundi bangin pa ngani makasina: kami an mga pilipinhon ngatanan igin-tugon ha imo pagpakilala.

Usa nga hiyom inabat ha mga im-im han tigurang nga militar nga namulong hin hinay sugad hin nagsusukol ug nagtitirutimbang han iya ginyayakan:

—Malipay ako nga nakapanhunahuna ka hin sugad ngan... matuod man gud! Kundi ikaw, batan'on, angay ka masayod kun ano an mga turumanon nga amon gindadara dinhi ha Pilipinas. Kami dinhi, mga tigurang nga militar, kami an ngatanan ngan amon an ngatanan nga buruhaton: Hadi, Ministro ha Panggawian han Bungto, ha Away, ha

Pamunuan, ha Pagpalakat han Panginabuhi, ha Paghukom ug Pagkaluoy ug iba pa; ngan an maraot pa kay ha tagsa nga turumanon kinahanglan mapakiana kami anay didto han harayo nga Iroy nga Tuna nga asya an nauyon o nariwa, danay ngani diri manginano hin maupay han amon pinangangaro. Unina nasiring kami an kakatsilaan: an dako in garap gutiay man lugod an agi! ⁽³⁾ Labot pa, kami an nagpapakanhi diri kami sayod han kahimtangan han bungto ngan nagikan kami dinhi kun natitikangan na namon pagkilal'a. Ha imo makakahimo ako pag-asoy hin waray likawlikaw, kay waray man la pulos an maglilirong. Kun didto ha Espanya, diin an tagsa nga bahin han pamunuan may tungod nga Ministro, nga didto katawo ug katubo, nga may pahayagan ngan may tingog an bungto; nga didto an huyayag nga pagtipa nakakapukrat han mga mata han mga punuan ug nakakatutdo ha ira, diri gihapon tunay ngan may ada la gihapon kasurusnan, urusahon nga dinhi diri maginmasamok nga kulang han mga kasangkapan didto labi na nga nagmamalahimo ha kasisidman in usa nga gamhanan nga kaaway. Diri kami, an mga punuan, kinukulang hin maupay nga kaburut'on, kundi napipirit kami hin pagsarig han mga mata ug mga butkon, han iba, nga kaurog diri namon kilala ngan tingali nagtatalinguha la han ira lugaringon nga kaupayan, diri an kaupayan han ira tuna. Ini diri amon sala, kundi dara han mga kahimtangan; an mga prayle nabulig hin pakalahos dida ha kakurian diri la kay harumamay . . . Ikaw nakakaaghat han mga panalinguha ko hin pag-ugop tubangan pa nga inin diri namon hiro nga pamunuan diri ha imo makaraot . . . Diri ako makakahimo panabag han ngatanan ngan diri man liwat ngatanan makakadangop ha akon. May ada ko mahihimo nga kaupayan ha imo? Ano imo karuyag pangaruon?

Hi Ibarra namurubuot.

—Senyor, — nagbaton, —an labi kadako ko nga hingyap asya an kamurayawan han akon tuna, kamurayawan nga karuyag ko nga didto utangon ha Tuna nga Pinakairoy ngan dida han pangahas han mga taghimungto, ngan adto ngan ini magbulig hin dayon ug mag-unong hin usa la nga hingyap ug usa la nga panalinguha.

Ginkinita hiya ni S. E. hin pira kadali, pagkinita nga waray man liwat piruki ni Ibarra han iya kinaiya nga panip-lat.

—Hi ikaw an siyahan nga tawo nga iginkahimangraw ko dinhi hini nga tuna!— nagsiring ngan iduhol an iya kamot ngada han batan'on.

—Say la hinkit'an ni V. E. an mga lumalangyaw ha kalarakan tungod kay waray nimo kadtua an mga tinamay nga payag didto ha kaburubungtuhan; hinkikit'an unta ni V. E. an totoo nga mga tawo, kun an pagkatawo dida kikitaa han maupay nga kasingkasing ug yano nga pamatasan.

An Capitan General binmuhat ngan magsuduysudoy dida han ruwang.

—Senyor Ibarra,— nagsiring, iinukoy hin tigda an pagsuduysudoy. An batan'on binmuhat; —tingali ha sakob hin usa kabulan lumakat ako; iton imo hibaro ngan iton imo panhunahuna diri angay dinhi hini nga tuna. Igaligya an ngatanan mo nga ginawi, andama an imo putos ngan upod ha akon ngadi ha Europa; adto didto nga mga nayon asya an aayunan mo.

—An pagkamaupay ni V. E. pagdudumdumon ko hamtang nga buhi pa ako!— binmaton hi Ibarra dapit may pagkaamdok; —kundi kinahanglan nga dinhi ako magukoy han tuna nga gin-ukyan han akon mga kag-anak . . .

—Nga ira kinamatyan, sidnga lugod hin tultol! Tuod la, tingali lupig ta ikaw hin pagkilala han imo ngahaw tuna . . . Ah! sulibangko pa man, — nagsiring binalhin an tingog, — nangangasawa ka hin usa nga matahom nga daraga ngan iini ginlilinibang ko ikaw! Kadtuna, kadtuna, ngan basi ha imo waray makasagaki pakanhia iton amay, —nagsiring nahapapahiyom. —Kundi ayaw kalimot nga karuyag ko nga updan mo ako unina ha pagpasyada.

Hi Ibarra yinmukbo ngan lumakat.

Hi S. E. tinmawag hin usa nga ayudante.

—Hin-ayunan ako!— ginsiring ngan iya ginpampak hin hinay ha sugbong; —yana pagsasabot ko pa la nga mahihimo hin pagkamaupay nga espanyol nga diri mabaya han pagkamaupay nga pilipino ngan han paghigugma han lugaringon nga tuna; yana iginpasabot ko han mga reberensiyas nga diri kita ngatanan uyagan nira: ini nga batan'on asya in nakahatag ha akon hin higayon ngan diri maiha magkikirit kami ngan hini nga mga prayles! Kanugon nga ini nga batan'on mga sano nga adlaw . . . kundi, tawaga an Alcalde!

Inmulpot ini dayon.

—Senyor Alcalde, —ginsiring han paglagos,— basi paghirot nga **hanabo** pa in sugad han hintambungan ni V. E., hinabo nga ikinasakit ko tungod kay **nakakaraot han dungog** han Gobierno ug han ngatanan nga kakatsilaan, igintutugon ko ha imo hin **tinuod** hi Co. Ibarra, diri la nga matagan mo han ngatanan nga ipakasasyon niya paghuma han iya mga panalinguha, kundi sugad man, mahirutan nga tikang yana pagsamukon hin bisan hino nga tawo hin bakay ano la nga hipatungdan.

An Alcalde sinmabot hadto nga tugon salit tinmamod pagtago han iya kaawod.

—Ngan patugunan man liwat ni V. E. an alperes nga namumuno han mga sundalo dinhi ngan usisahon mo kun matuod ba nga ini nga punuan may ada binubuhat nga gawas han iya mga turumanon: kapin hin usa an mga sumbong nga akon nabati mahatungod hini nga bahin.

Linmagos hi Kapitan Tiyago, tikig ngan mahamis an pamanapton.

—Don Santiago,— ginsiring ni S. E. hin maaghop nga tingog, —adto pa la ako paghihingyap ha imo hin lunlon la kalipayan tungod han imo palad kamay-anak nga sugad kan Senyorita de los Santos; yana ighihingyap ko ha imo an ngatanan nga kahimyanan tungod han imo maurumagad; an labi kadayawon nga anak, waray ruhaduha, angay ipadis han labi kamaupay nga bungtuhanon ha Pilipinas. Mahimo ta paghibarui kun sano an pagkasal?

—Senyor!... — nag-imakayayakan hi Kapitan Tiyago ngan namahid han balhas nga manlambiyog ha iya agtang.

—Asya, naabat ako nga waray pa ginkahumanan nga sabot! Kun magkulang hin maluhod, ikalilipay ko nga magin-usa ako ha ira. Unay ko pagpahimayad han kadam'an na nga diri ko ayon nga kinasal nga akon na linudhan!— nagsiring, inatubang an Alcalde.

—Oo, senyor!— binmaton hi Kapitan Tiyago nga hinmiyom hin makapapaid.

Hi Ibarra haros nagdadalagan ngadto pamiling kan Maria Clara: damo an iya isurumat sugad man an ira himangrawon. Nakabati hiya hin magtam-is nga tingog gumikan didto hin usa nga sulod, salit nagtawag hiya hin hinayhinay ha purtahan.

—Hino?— pinmakiana hi Maria Clara.

—Hi ako!

Inmukoy an mga tingog ngan an purtahan . . . waray buksi.

—Hi ako gad, makakasulod ako?— nagpakiana an batan'on, nadinagukdok an dughan.

Dinmugang la an kahilom. Ha mga pira kadali nadungog niya in hinay nga pitad nga nagtidaop ha may purtahan ngan an malipayon nga tingog ni Sinang nabati ha may kaluhuan han yawihan:

—Crisostomo, magkikita kami niyan nga gab-i han paguwa; isurat la kun ano imo tuyo kan Maria Clara.

Ngan pumaharayo liwat adto nga pitad, sugad hin kadagmit han pagtidaop.

—Ano in karuyag hini sidngon?— nagpinanmurubuot hi Ibarra nga nagtitiantaw hin hinayhinay tikang dida han sulod.

XXXIX.

AN PROSESYON.

Han pagkagab-i, han nagkakapaparuktan na an mga parol ha mga tangbuanan, ginmuwa, ha ikaupat nga pagguwa, an prosesyon, dungan han rupiki han mga lingganay ngan han hin-aaraan nga aringasa han mga pabuto.

An Capitan General, nga linmusad, naglakat la, upod han iya mga ayudantes, hi Kapitan Tiyago, an Alcalde, an alperes ngan hi Ibarra, gin-uunhan han mga sibil ngan han mga punuan han bungto nga nagwawahig han mga tawo basi mamay-agian, gin-abiabi pagkita han prosesyon didto ha balay han gobernadorsilyo, nga nagpatindog ha atubangan hin usa nga tarima nga pagluluwasan han luwa⁽¹⁾ nga andam han Santo Patron.

Hi Ibarra apit diri na la anay mamati hadto nga siday nga pagluluwahon kay minamaupay niya an pagkita didto kanda Kapitan Tiyago, kay aadto hira Maria Clara ngan han iya kasangkayan, kundi hi S. E. karuyag mamati han luwa salit nag-lob na la pagpinanumdom nga unina na la niya igkikita didto ha paguwa.

An prosesyon gin-uunhan han mga siryaales nga salapi nga gindadara hin tutulo nga monosilyos nga may mga guwantes; ha luyo nira nasunod an kabataan ha liburan nga

binubunyugan han ira magturutdo; sunod ha ira an kabataan nga magbiritbit han mga parol nga papel nga magkalainlain an kahimo sugad man an mga tina, nga pinanukod hin mga kawayan, may haglaba, may haglipot, sugad han karuyag gamiton han tagsa nga bata, kay ini nga mga lawag gin-aako han kabataan ha mga baryo. Maglipayon hira hin pagtuman hini nga kasugtanan nga ipinapapagsu got han tigurang nga pinakapuno ha baryo; an tagsa ha ira nagtutuha han iya kalugaringon nga parol, ginrarayandayanan han sugad han iya mahunahunaan nga rayandayan ug maabot han iya kuwarta, hin mga bandera ug lunlon la ano nga sabong, ngan dagos susug'i hin utod nga kandila, kun may ada niya urupod o sangkay man nga tanod nga sadang maaruan, kun waray, napalit hin pula nga gudti nga kandila nga garamiton hiton kainsikan dida hiton ira mga halaran nga ladawan.

Dida ha butnga namamagngadto-nganhi in mga agwasil, mga tenyente, pagmangno nga diri maguba an rumbay ug diri magtambak an tawo, may mga dara nira nga pudlos nga danay nira gamiton, hin makusog, o mahinay, sugad, han kaangayan, ha pagbulig nga magmahimaya ug magmahusay an prosesyon basi ha kaupayan han kalag ug magindungog han tawo nga pagsaurog han tuluuhan.

Dungan hini nga waray bayad nga pamuspos han mga agwasil, basi managsantos an mga tawo, may iba man nga dapit paglipay han nagkapupuspusan, nanhahatag hin mga kandila, waray man gihapon bayad.

—Senyor Alcalde,—nagpakiana hi Ibarra hin hamubo nga tingog, —ito nga panlamba, tungod ito hin sala, o tungod la kay karuyag manlamba?

—Matuod an imo, Sr. Ibarra! —sinmagbang an Capitan General nga nakabati han pakiana; —ini nga . . . hinayop nga kiritaon nakakapatingala han ngatanan nga pag-aabot pa la tikang ha lain nga mga tuna. Angay ini igdiri.

Hin waray hisabuti kun ano an hinungdan, an siyahan nga santo nga inmagi amo hi San Juan Bautista. Kun pagkit'on makakasiring kita nga diri maupay an bantog hini nga patod han Aton Ginoo; matuod kanan daraga an iya mga tiil ngan bitiis ngan an iya nawong kanan ermitanyo, kundi dumog nga andas nga kahoy an iya hintutungtungan ngan waray hiya lalawagi, kay ba man an kabataan nga nanhihibunyog nga may mga parol, namamagsurumbagay pa

ngani hin hilom la ngan waray mga dagkot an ira mga parol.

—Waray palad!— nagmugo an pilosopo nga Tasyo nga nagkikinita han proseson didto ha tuna; —waray la pulos an imo kamag-uruna han Maupay nga Sumat ngan han pagtungok ni Jesus ha imo atubangan! Waray la pulos an imo dako nga pagtoo ug mga pag-antos; waray la pulos an imo kamatay tungod han kamatuuran ngan tungod han tinatangduan han imo kasingkasing: ito ngatanan hinngangalimtan han mga tawo ngan waray iba nga ibinabantog kun diri an lugaringon la nga kalalaki! Gabay magwali, bisan diri tuhay, ha sakob han mga singbahan kay mauruupay pa han pamulong hin tukib ha butnga han kamingawan; ini sadang mo pagtigamnan dinhi ha Pilipinas. Kun say mo kinaon in mga pabo, sugad ha amon, diri duron; kun say mo iginpanapton in mga seda, diri anit; kun tinmampo ka hin usa hinin amon mga Orden hin kapadian . . .

Kundi waray igpadayon han lagas an iya pagmugo kay nagtitidaraon hi San Francisco.

—Nasiring pa ako!— nagpadayon, nahakakatawa; —kinarro ngahaw ini, ngan pastilan nga karro! Waray gud ako panabali, Giovanni Bernardoni,⁽²⁾ nga paglilibutan ka hin sugad kadamo nga mga suga! Ngan agi inin musika! Lain la nga musika an gintutuktok han imo mga sumusunod hadto han imo kamatay! Kundi, harangdon nga magturukod, kun mabanhaw ka yana waray mo igkikita kundi mga layaw la nga Elias ha Cortona, ngan kun hikilal'an ka pa han imo mga anak, bibilanguon ka ngan bangin ngani mahanabo ha imo an sugad han nahinabo kan Cesareo de Speyer!

Ha luyo han musika may nasunod nga estandarte nga nalaladawanan han mao ngahaw nga santo, kundi may pako nga pipito; ini nga estandarte gindadara han mga Hermanos Terceros nga nagpapaka-sukrob hin sapot nga ginggon ngan namamagpinangadi, dagko an tingog ngan magpakaluluoy. Hin waray sabuta kun ano, nahasusunod hadto nga santo hi Sta. Maria Magdalena, gimahusayi nga ladawan nga marabong an buhok, may panyo nga pinya nga binurdahan,⁽³⁾ dida han iya mga tudlo nga puno hin singsing, ngan an iya sul-ot panapton nga seda nga rinayandayanan hin mga lapak nga bulawan. Ginlilibot hiya hin mga suga ngan hin aso hin insenso; an iya mga luha nga

salaming namamag-inggat kay say sinisikalan han magkalinlain nga tina han silaw han mga benggala nga asya an nakakahatag han kamakatitingala han prosesyon, salit an santa nga makasasala danay panmiyugan ha mga mata hin maglunghaw nga luha, danay na man liwat magpula ngan usahay magtagom an iba. An kabalayan diri na namamagdagkot hini nga mga suga kun diri dida na kun naagi hi San Francisco; hi San Juan diri pinahihiagom hini nga mga kaupayan ngan nalabay la hin dagmit, nahakakaalo nga dida han kadam'an nga nagpapakasul-ot hin mga binulawan ug pinaranggatan hin mga hamili nga bato, hiya la an pinutos hin anit.

—lini na an amon santa! —nagsiring an anak han gobernadorsilyo ha iya mga tumurungbalay; — akon ito pinahuram han akon mga singsing, tungod la han langit.

An mga mamurunyog nangukoy ha tungod han luwahan pamati han luwa, an mga ladawan sinmubad man hira, o an ira ba magdadara, karuyag man mamati han mga siday. An magparasag kan San Juan, tungod kay pinangugul'an na ada hin hulat han iba, nagkagaang ngan nagkauruyon hin pagbutangan anay han santo dida ha tuna.

—Bangin masina iton agwasil, — may sinmiring nga usa.

—Ah! didto ha sakristiya ginpapabay'an man la ini nga ginlalawalawaan didto ha piliw! . . .

Ngan hi San Juan, han paghimutang ha tuna, baga sugad na la hin usa han mga bungtuhanon.

Tikang kan Magdalena nasurunod an kababayin'an, lugaring diri say an kabataan an namamag-una, sugad han pagkasurunod han kalalakin'an kay say nanhihiuna an kalagasan ngan say natatapusan han prosesyon an kadaran'an ngan an karro han Virgen nga amo an nabubunyuhan, ha luyo, han padi nga nahasisirong ha iya palyo. Asya ini an ira hin-aaraan kan P. Damaso nga nasiring: "Say karuyag han Virgen an kadaran'an, diri an kalagasan", salit an mga beatas namamagmusdot, lugaring diri na la hin aringasa tubangan matuman an kanan Virgen karuyag.

Hi San Diego nahasusunod kan Magdalena kundi inabat nga waray hiaayuni kay nagmumud-ot la gihapon sugad kanina han aga han paghisunod niya kan San Francisco. Say nagdadas ha iya in uunom nga Hermanas

Terceras tungod hin ambot kun ano nga saad, kun sakit man: kundi gindadanas hiya, ngan diri la harumamay. Hi San Diego in mukoy ha tungod han luwahan ngan naghulat nga paghatagan hin katalahuran.

Kundi hulata ta an karro han Virgen nga gin-uunhan hin mga tawo nga kanan mga manunulay an pamanapton, nga ginkakahadlukan han kabataan, salit damo in nadudungog nga mga panangis ug gugliat han kagudtiayan nga waray panagtagad hin bisan ano. Kundi, ha butnga hadto nga masirom nga tambak hin mga sapot, mga taong, mga takgong ug mga tabulong, sakot han aringasa han makauruyam nga mga pangadi nga nahinagurong, hikikit'an, daw mabusag nga hasmin, daw mga biyuos nga marol⁽⁴⁾ nga nanhihisakot hin mga dunot nga dugnit, in nanapulo kagduha nga babayihay nga mga busag in sul-ot, pinudngan hin mga bukad an ira mga alunggigising, pinakurong an ira mga buhok, an ira mga paniplat magsinaw sugad han ira mga kuwintas; masugadsugad hira han mga magdadara han kasilaw nga nagkakabilanggo didto ha mga kasisidman. Nanngangapot hira ha katapusan hin duduha nga magtagom nga liston nga haglapad nga ipinanihihiyot didto han karro han Virgen, daw sugad hira han mga sarapati nga nagguguyod han karro han Primavera.

Ngatanan na an mga ladawan andam hin pamati, namamaghirigrani, basi diri magkalilipat han luwa; ngatanan an mga mata ngadto panhihisiplat han nawawalis nga hiligutay nga biray waray kaiha usa nga "Aaah!" hin panhitingala say naluwas han ngatanan nga baba.

Ngan kaangayan man liwat, kay ginmuwa didto in usa nga lalaki hay nga may pako, may sapin ha tiil nga ipangarabayo, may banda, may bagkos ha hawak ngan may kalo nga sinabngan hin barahibo.

—An Senyor Alcalde Mayor!— ginmuliat in usa, kundi adto nga katingalahan nga ginlarang sa Dios nagtikang hin pagluwa hin usa nga siday nga sama ha iya ngan waray hiya kasina nga igintanding hiya han Alcalde Mayor.

Ano pa in kinahanglan naton pagsuraton dinhi han linatin, tinag-alog ngan kinatsila nga siniday, nga ginyakan han bata nga napirit han gobernadorsilyo? An mga bumarasa nagpakatilaw na han wali kanina han aga ni P. Damaso, ngan diri namon karuyag maghugay ha ira hin damo pa

nga mga katingalahan, labot pa, an pransiskano mabibido ha amon kun amon padangan hin usa nga makikigtigi ha iya, ngan diri kami hini karuyag kay, kaluoy sa Dios, diri kami magpakiaawayon nga mga tawo.

Katapos han luwa magpadayon an prosesyon: hi San Juan nagpadayon pagsulsog han iya dalan ha kapaitan.

Han paghitungod han Virgen dida ha balay ni Kapitán Tiyago sugaton hin langitnon nga awit nga an mga pulong daw kanan manulunda. Asya in usa nga tingog nga huboy, malanoy, mahinangyuon, nga daw nagngunguyngoy han Ave Maria ni Gounod, nga dinuduyugan han piyano, nga sugad man baga nangangamuyo. Inmukoy an musika nga bunyog han prosesyon, hinmunong an mga pangadi ngan hi P. Salvi ngahaw inmukoy. An tingog nakakapamantad ngan nakakapatangis: lupig pa in usa nga saurog, usa nga panginyupo, usa nga mapait nga sumbong.

Hi Ibarra nakabati han tingog tikang didto han tangbuanan nga iya hinmumutangan ngan an kabaraka ug kasamdong ginmuop ha iya kasingkasing. Sinmabot hiya han kasakit nga gindadara hadto nga kalag, kasakit nga igin-aasoy dida han ambahan, ngan waray hiya gahom hin pagtugkad hadto nga kasakit.

Masulub'on ngan mahinuklugon an iya dagway nga atubangon hiya han Capitan General:

—Tupdi ako ha panangka; karuyag ko ha imo makig-himangraw mahatungod hiton duduha nga bata nga nawawara,— nagsiring ha iya.

—Hi ako ada in tinikangan?— nakaisip an batan'on, nagsisiniplaton kan S. E. hin waray niya kikitaa ug say niya ginsisinunod hin waray la hiya sasabot.

XL

HI DA. CONSOLACION

Kay ano nga tinakpan an mga tangbuanan han balay han alperes? Nakain man, hamtang naagi an prosesyon, an palakin'on ngan an pranela nga bado han Medusa o bado han Musa han Guardia Civil? Sinmabot ada hi Da. Consolacion nga malaw-ay pagkit'on an iya agtang nga ginbabalakbalakan hin dagko nga ugat nga daw an inaagian, diri hin dugo, kundi hin suoy ngan hin apdo, an iya bahol nga inunay, sabong nga angay han im-im nga nangangapay,

ngan an iya awaanon nga mga paniplat, salit dara hin ka-paid, waray gahom hin pagpakita han iya mangil-ad nga dagway basi diri makasamok han kalipayan han kadam'an?

Hay! para ha iya, an mga pagbati ha pagkaluoy hadto pa kahimo ha mga panahon han Bulawanan nga Panuigon.

Masamdong an balay tungod kay malipayon an bungto, siring pa ni Sinang; waray parol, waray bandera. Kun waray bantay nga naglalakatlakat ha tungod han purtahan, sisidngon nga an balay waray tawo.

Usa nga maarupaop nga suga say nakakalawag han nagsasalamok nga ruwang nga nasilhag dida han mahugaw nga kapis⁽¹⁾ nga ginkakapyutan han mga lawalawa ug gin-pupurikayan han taputapo. An senyora, sugad han iya batasan hin paghulad-ay bisan diin, naghingaturug dida hin usa nga dako nga lingkuran. An iya pamanapton sugad han ha adlaw-adlaw, karuyag sidngon maraot ngan maka-haradlok: an ayad ha ulo amo la in butok nga panyo diin panlulusot in haglipot ug talagsa nga buhok nga gumok; an iya bado matagom nga pranela nga naiiladman hin usa li-wat nga hadto anay busag, ngan hin usa nga saya nga lubad na, nga napapapanhataw han iya daw maggasa ug yapad nga mga paa nga nagkakabangday ngan namamag-kiniwakiwa hin nakurog. Dida han iya baba nag-uusbok an aso nga iya ibinubugwak ngadto ha igbaw nga asya an natatadong han iya paniplat kun hiya napukrat. Kun hinkikit'an hiya hadto nga uras ni D. Francisco Canamaque⁽²⁾ pinakakasing gud hiya nga usa nga punupuno dida ha bungto, kun diri man lugaring pakasidngon hiya nga as-wang,⁽³⁾ dayon niya unina igsusumaton hin linangka nga kinatsila, an yinaknan nga iya gintuha ha iya la ngahaw nga paggamit.

Hadto nga aga an ginang waray singba, diri tungod kay diri niya karuyag, ngani tuyo niya in pagpakita ha ka-dam'an, ngan hin pamati man liwat han wali, kundi waray hiya tuguti han iya bana, ngan an pagdiri inupdan gihapon hin duha, kun tulo ba, nga buyayaw, mga panampalas ngan hin saad nga mga banyak. An alperes nasabot nga an iya babayi waray pulos mamanapton ngan sinasabot nga babayi la hin sundalo ug diri angay ipakita han mga dagko nga pagkatawo ha kabesera sugad man han mga mamamatron.

Kundi an ginang lain la an sinasabutan. Maaram hiya nga hiya mahusay, makabibihag, nga daw rayna hiya pag-

kit'on ngan mauruupay ug marumahal pa mamanapton kan Maria Clara: kay ini natapis, kundi hiya diri. Nagkaka-suruk'an nga sidngon hiya han alperes: "Ukoy, kun diri pagpapamamanyakan ta ikaw tipakadto hiton imo binanyaga nga bungto!"

Hi Da. Consolacion diri buot nga pagsundon hin ban-yak ngadto ha iya bungto, kundi naghunahuna hin pag-ibinubulusan.

Waray gud an dagway nga arimungot han ginang, kano pa man, makahatag hin gutiay nga tigaman nga sa-dang lauman hin bisan hino, bisan kun hiya nagmimisla han iya bayhon, kundi hadto nga aga nakalisang gud hiya kaupay labi na han paghikit'i nga nagbibinalikbalik, pa-tapustapos han ruwang, waray yakanyakan, sugad hin may usa niya nga bubuhaton nga makaharadlok ug makalilisang; an iya paniplat may dara nga inggat nga masugadsugad hiton nakikita dida ha mata hin usa nga halas kun nahadadakop ug gin-iitaramakan: asya in usa nga paniplat nga mahagkot, nagdidingga, matarom ngan dapit malubog, makangingir-hat ngan mapintas.

An labi kagutiay nga paghilisa, an gigagamayi nga ka-rasikas nakakaaghat ha iya hin waray haros nga panampalas nga nakakasakit han kalag; kundi waray ha iya nabaton; an pamaribad labi na hin kadako nga sayop.

Asya ini an nasugaran han bug-os nga adlaw. Kay waray man ha iya nakakasuklat ha mata — an iya bana nakadto ha panagtawo — nadugang pagsukob an iya kasina-hon; haros pakasidngon nga an iya bug-os nga kalawasan napupuno hin kangaralson nga, maiha, magdali, magbubuto. Ngatanan ha iya atubangan nalubay, sugad han mga uhay kun ipinupuros han bagyo; waray iginkakabangga, waray iginkikita nga katadman nga sadang papudkan han iya ka-sinahon: an mga sundalo ug mga suruguon nanhahapa dida ha iya atubangan.

Basi niya diri hibatian an kalipayan ha gawas, iya pinapanadhan an mga hangawan, nagtugon han bantay ha purtahan nga waray paagion nga bisan hino. Nagbu-tok hin panyo ha ulo, daw paghirot nga diri magbuto, ngan, bisan hataas pa an adlaw, napapagdagkot hin suga.

Hi Sisa, sugad han aton na hinkit'an, gindakop hadto nga adlaw tungod hin pakaaringasa ngan gindara ngadto ha bilangguan. An alperes waray hadto didto ngan an waray

palad nga babayi nag-aga la hin paglilingkod ha usa nga bangko, an paniplat waray hinmumutangan. Han pagka-aga hinkit'an han alperes ngan, tungod han iya kahadlok nga pagdarahugan hadto nga adlaw nga nagkakadamudamo, igintugon han mga sundalo nga bantayan, diri paghukaan ngan tagan hin pagkaon. Dinuhaan kaadlaw didto an tuyaw.

Hini nga gab-i, tungod ada kay haraniay an balay ni Kapitan Tiyago, pinmaabot ngadto ha iya an tingog ni Maria Clara han pagkanta, kun bangin man liwat may iba nga mga tunog nga nakasangpit ha iya han iya una nga mga karantahon, kun tingali man bisan la ano nga hinungdan, hi Sisa sinmubad pagkanta hin matam-is ug makaluluoy nga tingog han mga kundiman niya han hiya batan'on pa. An mga sundalo nagpakabati ngan waray pamagaringasa: hay! adto nga mga ambahanon nakakapukaw hin mag-iba na nga mga hinumduman hadton panahon han waray pa hira panhihidarahigi hin maraot.

Hi Da. Consolacion nga nauuyam, nakabati man liwat ngan han kasayod la kun hino an nagkakanta.

—Sumaka dayon!— nagsugo, kahagos hin pira kadali nga painuino. Usa nga ngisi, ambot kun hiyom, inaabat dida han iya apay nga mga im-im.

Isinaka hi Sisa ngan inmatubang hin waray la kaalantad ug waray kahadlok, bisan paghitingala: sugad hiton waray niya hinkikit'an nga ginang. Asya ini an nangalsan han Musa, kay karuyag niya nga kahadlukan hiya ug pagtahuron.

An alperesa inmigham, kininhatan an mga sundalo nga magkalusad ngan paluson an latigo han iya bana, mag-siring han tuyaw, may lain nga tunog han tingog:

—Bamos, magkantar ikaw!⁽⁴⁾

Hi Sisa, kaiya, waray sabot, salit dinmugang an pangisugon han usa.

Usa han mga kaupayan hini nga ginang asya an diri pagpakamaaram magtinag-alog, gintutuyo niya in pagtinag-alog nga diri asya basi pakasidngon nga totoo nga orofea,⁽⁵⁾ siring pa hin iya. Ngan maupay na la! kay kun an tinag-alog iya gintatadtad, an kinatsila labi na, diri gramatika la, kundi pati an pagluwas. Ito ngani nga ngatanan na nangamot hin pagtutdo ha iya, sugad han nahihimo han tag-satagsa: an iya bana, an mga lingkuran ngan an mga sapa-

tos! Usa han mga pulong nga labi niya nga ginkurian, labi pa kan Champolion han panupat niya han mga heroglipikos, asya an pulong nga **Filipinas**.⁽⁶⁾

Sumat nga han pagkabuwas tikang hira kakasla, han naghihimangraw hira, hadto kabo pa la an iya bana, nakasiring hiya **Pilipinas**; an kabo nakahunahuna nga iya turumanon an pagsaway ngan siniring, dinunganan hin dukol: "Oy, siring, **Felipenas**, diri ka man lurong! Diri ka nasa-bot nga asya ito an ngaran hinin imo tuna nga p... ka, tungod kay tumikang kan **Felipe**?" An babayi nga nag-iininop hin mga katam-isan, kaiya han bag-o nga kinasal, sinmugot ngan sinmiring "**Felepinas**." An kabo nakasiring nga diri na dako dida hadto an ginkakalainan, salit dinugangan an mga dagol ngan sininggaakan: "Oy, ikaw, babayi, diri ka nahababaro pagluwas hin **Felipe**? Ayaw kalipat an Hadi hi D. Felipe... nga ikalima... siring **Felipe** ngan dugangi hin **nas**, nga ha latin an kahulugan tuna hin mga indiyu, ngan asya na an ngaran han b... han iya i... nga imo tuna!"

Hi Consolacion nga hadto parapamunak la anay, kinmaraham han mga hubaghubag ha iya ulo dara han dagol, ngan sumunod, nangangalas na:

—**Fe...lipe, Felipe... nas, Felipenas**, amo na?

An kabo nahapanganga. Kay ano nga nagin-**Felipenas**, diri **Filipinas**? Duduha la in tigo: Felipenas, kun diri, an ngaran han hadi luluwason nga **Felipi**.

Hadto nga adlaw nakaisip hiya hin diri na anay pagluya; pinabay'an an iya asawa ngan magbasa hiya han mga inimprenta nga mga barasahon. Dinmugang an iya kagupong; nagkurukuso han iya mga mata: "Aber, hinaya ta daw! **Filipinas** ngatanan an siring han mga inimprenta ngan maupay nga kasurat: kun sugad diri la an iya asawa, pati hiya nagsasayop."

—Ano ba ini?— nangutob, —nagbubuwa an mga Kaagi? Ini nga basahan nasiring nga hi Alonso Saavedra an nagngaran hini nga tuna pagpahanungod han **infante D. Felipe**. Ano ba in pagdaot na han kasurat hini nga ngaran? Bangin la indiyu ito nga Alonso Saavedra!

Pinmakiana hiya kan sarahinto Gomez nga han batan'on pa nagtuon pagkapadi. Ini nga Gomez, nga waray ngani ha iya siplat, nagpinaubuk-ubok la han iya tustos, nagbaton, an tingog kanan nagpapakamaaram:⁽⁷⁾

—Han una nga mga panahon linuluwas ito nga **Filipi**;

kita an mga bag-o nga tawo pinanhihidarahigan kita hin kapranses, diri kita nakakahimo pagluwas hin duha nga i nga nagkakasunod. Salit an mga mag-aram nga tawo, labi na an taga Madrid, waray ka hingadto ha Madrid? An mga mag-aram, nganakon, nasiring na niyan an pagluwas: **menistro, enritacion, envitacion, endino** ug iba pa, nga asya an sinisiring nga pagsunod han kinabag-o.

An makaluluoy nga kabo waray hingadto ha Madrid, asya in kawaray niya kalibutan hini nga kalukago. Kada-mo hin hinbabaruan ha Madrid!

—Kun amo ito, an kaluwas...?

—Sugad han kinadaan, hombre! Ini nga tuna waray pa hibabruan; sugad han kinadaan, **Filipinas!** — asya an baton ni Gomez nga may dara nga pakayubit.

An kabo nga bisan diri nasabot han kaagi han mga yinaknan, maupay nga asawa, nakahunahuna nga an iya hinbaruan yana angay man hibaruan han iya kapadis, igin-tutdo ha iya.

—Konsola, uunanhon mo pagngaran hinin p... mo nga tuna?

—Ada, kay uunanhon ba? Sugad han imo tutdo ha akon, **Felifenas!**

—Lalabayon ta ikaw hinin lingkuran nga p... ka! Kakulop maupay na an imo kaluwas, dapit kinabag-o; kundi yana angay luwason sugad han kinadaan; **Feli...** diri, **Filipinas!**

—Oy, diri ako kinadaan nga tawo! Ano in hunahuna mo ha akon?

—Ay, bisan la! Siring, **Filipinas!**

—Diri ako! Bangin ka nakakasiring nga lagas na ako... pagtatagmo ko pa la hin ikakatluan!— binmaton dungan an panlulo, sugad hin nag-aandam hin pakiaway.

—Luwasa, gipp... kun diri lalabayon ko ikaw hinin lingkuran!

Hinkit'an ni Consolacion an paras⁽⁵⁾ nanhunahuna ngan guminhawa, nag-imakaluluwas:

—**Feli... Fele... File...**

Bang! Krraak! An lingkuran in nagtapos han pulong.

Ngan an pagtutdo sinumpayan hin suntukay, kamrasay ngan tampaluhay. Hinkaptan hiya han kabo dida ha buhok, hiya nakakapot man ha barangas ngan ha lain pa nga bahin han lawas han kabo, waray hiya pakakakagat kay magti-

ngutingo na an mga ngipon, an kabo ginmuliit, hinbuhian hiya, nangaro hin pasaylo, may pinmigsot nga dugo, may mata nga nagpamulapula hin duro, may bado nga nawakay, may mga ikinatawo nga nagkabubukasan, kundi **an Filipinas** waray gumawas.

Masukot hanabo in sugad hini nga kaagi kun say hin-nanabihan an yinaknan. An kabo nga naabat han lakat han yinaknan han iya babayi nag-iinisip-isip nga ha sulod hin napulo katuig diri na hababaro pagyakan. Matuod man gud asya ini an lakat. Han bag-o pa hira nga kinasal, maaram magtinag-alog ngan nakakayakanyakan hin kinatsila; yana, ha panahon nga amon iginsusumat ini nga mga kaagi, waray na hinbabaruan nga yinaknan: nahaara kaupay han himangraw nga ha kiwa la, ngan say man ngani niya ayon an maaringasa ngan maul-ol, nga linulupigan pa niya an nagtuha han Volapuk.⁽⁸⁾

Iginkapalad hi Sisa hin diri ha iya pagsabot. An ginang nagkuriot ngan inabat ha iya bayhon in hiyom nga kanan pagtungang: waray ruhaduha, diri na maaram magtinag-alog kay orofea na.

—Katabang, tinag-alugi, sidnga nga magkanta! Diri ha akon nasabot, diri maaram magkinatsila!

An tuyaw sinmabot han katabang ngan nagkanta han “Kagab-ihon”

Ha siyahan nga pamati ni Da. Consolacion nagtinawa, kundi an iya tawa nagtikawara, namati hin maupay, binmuot ngan manhunahuna. An tingog, an kahulugan han mga pulong ngan an mao nga kanta nadulot ha iya kasingkasing: adto nga nagmamamara nga kasingkasing inuuhaw na ada hin baribi. Nasasalad niya hin maupay: “An kasamdong, an hagkot ug an tun-og nga nalusad tikang ha langit ha butnga han masirom nga gab-i”, pulong han kundiman, baga nalusad man liwat ngadto ha iya kasingkasing; “An bukad nga uga ug laya na, nga han adlaw pinmarayaw han iya katahom kay buot nga dayawon, han katunod han adlaw nagbabasol ug nawawad’an hin paglaom, nanganga-has pagbakyaw ha langit han iya mga laya nga rahundahon pangaro hin gutiay nga lambong nga sisirungan ug kama-matyan nga diri pagtiawan han silaw nga nakakita han iya katahuman, kundi waray mahabaro ha iya pagdayaw, ngan hin gutiay man nga tun-og nga magtatangis ha iya. An tamsi nga lumulupad ha gab-i nagawas didto ha iya

puy'anan, an kalungagan hin usa nga dako nga kahoy, ngan say nakakahukaw han kasamdong han kakahuyan. . .”

—Ayaw, igo na! — nagsiring an alperesa hin tuhay nga tinag-alog, binmuhat, iniirasan; —ayaw na pagkanta! Nakakaraot ha akon ito nga mga balak!

Inmukoy an tuyaw; an katabang nakasiring nga: “Aba, maaram man ngayan⁽⁹⁾ magtinag-alog!” ngan magkinita han ginang, nahapapausa.

An ginang kinmita nga hinsabutan hiya; nahakaalo ngan, tungod kay iya kinaiya an pagtundog han diri kanan babayi pamatanan, an iya kaalo naginkapungot ug kasina. Itinudlok han hagdan an waray batasan nga katabang ngan banyakan an sada han purtahan paghigawas hini. Linmibot nakapira ha sakob han ruwang ginlubag ha iya mga kamot an lapdos ngan tumigda pagtukdaw ha tungod han tuyaw, nagyakan hin kinatsila: sayaw!

Hi Sisa waray pagkiwa.

—Sayaw, sayaw!— nagsiring liwat hin makaharadlok nga tingog.

An tuyaw naniplat ha iya hin waray kahulugan; binikyaw han alperesa in usa nga butkon sunod usa liwat, ngan ngaduha igharuhagyo: kundi kawang la, hi Sisa waray gud sasabot.

Nagluksulukso hiya, inmisid-isid, pag-aghat han usa nga sumubad. Nadudungog tikang ha hirayo an musika nga bunyog han prosesyon nga nagtutuktok hin usa nga mahinay ngan makatarag-ob nga martsa, kundi an ginang ha iya paglukso may ginsusunod la nga lain nga kumpas, lain nga musika, an nagtitinuktok didto ha sakob han iya hunahuna. Hi Sisa nagkikinita ha iya hin waray kiwakiwa: usa nga dapit paghitingala inaabat dida han iya mga mata ngan in usa nga dalikyat nga hiyom nakabantad han iya mga im-im: iya kinaliliawan an sayaw han ginang.

Inmukoy ini sugad hin nahakaalo, tinigbaw an latigo, adto nga latigo nga ulango⁽¹⁰⁾ nga kilala na han mga tikasan ug mga sundalo, nga ginhingayaran han alperes hin linubag nga kawad, ngan sumiring:

—Yana ikaw na man in masayaw. . . sayaw!

Ngan tikangan pagpinuspos hin hinayhinay an mga tiil han tuyaw nga nagtikang pagkusmod tungod han kasa-kit ngan nalugos panagang han iya mga kamot.

Aha! nagtikang na!— nahakalipay, ngan an **lento** iginpadayon ngadto ha **allegro vivace**.

An waray palad nga tuyaw ginmuliati alagad han pag-sakiti ngan iginpamumundak an mga tiil.

—Diri ka masayaw nga p . . . ka nga indiyu?— nasiring an ginang dungan han pagpanlapirit han latigo.

Hi Sisa pinmakapuklid ha salog ngan itabon an iya duha nga kamot ha iya mga tiil, nanhuhulwa an iya mga mata ha pagkinita han iya berdugo. Duha nga lagatob ha bungkog nakapabuhati ha iya; diri na guliat an ginmawas ha iya baba, kundi duha nga uwang. Nagisian han manipis nga bado, binmuto an panit ngan inmawas in dugo.

An dugo nakakapadugang han kabangis han tigre, an dugo han iya gindarahugan nakapadugang han kapintas ni Da. Consolacion.

—Sayaw, sayaw, tampalasan nga waray haros! Nga b . . . ka han imo i . . . !— naguliat an ginang; — sayaw kun diri papatayon ko ikaw!

Ngan gunitan niya han iya usa nga kamot hamtang ginlilinamba han luyo ngan iya igsayaw dida han ruwang.

Sinmabot na ngahaw an tuyaw ngan inmalagad pamalod hin bulag. Usa nga hiyom nga kanan pagtungang inabat ha mga im-im han magtututdo, hiyom nga kanan Mepistopelles nga babayi nga nakaagi hin maupay nga tinutduan; may dara nga kangalas, pakatamay, pagtiaw ngan kapintas, adto nga iya harahara: waray na ikadudugang.

Ngan tungod han paghimalanga han iya binuhati nga kiritaon waray pakabati nga inmabot an iya asawa kun diri dida na han pagharangkaol han iya pagsulod kay binanyakan an sada.

Ginduduas ngan waray tawatawa an alperes; nakakita han nahananabo didto ha sakob han ruwang ngan sinmiplat hin makalilisang nga siplat ngadto han iya asawa. Kundi ini waray kabantad didto han iya himumutangan, nagtinawa la lugod hin badyangas.

Dinun'an han alperes ha sugbong an nagsisinayaw, hin maupay nga kaburut'on, ngan pinaukoy. Dida nakaginhawa an tuyaw ngan naghinayhinay paglingkod ha salog, puros han iya la ngahaw dugo.

Waray pa ha ira may nagyayakan: an alperes naghangos, makusog an pagginhawa; an babayi nga nagkikinita ha iya, sugad hin iginpapakiana an iya mga mata, pin-

murot han latigo ngan magpakiana hin mahinay nga pulong:

—Inaano ka? Waray ka ngani paghatag ha akon hin maupay nga gab-i!

An alperes waray baton, nagtawag han iya katabang.

Dad-a ini nga babayi, — nagsiring; —sidnga hi Marta nga liwanan hin dugnit ngan bulngon iton kasamdan! Ngan ikaw man, pakaunon mo hin maupay ngan tagan mo hin maupay nga higdaan... magtagam la an magpasipara ha iya pagraugdaog! Buwas han aga idudulong ito ngadto ha balay ni Sr. Ibarra.

Katima hini sadhan hin maupay an purtahan, binutangan hin patlong, ngan daupon an iya asawa.

—Gintalinguha mo gud nga akon ka pamiulan!⁽¹¹⁾
—ginsiring, pinangungumo an kamaoo.

—Inaano ka?— pinmakiana an babayi, tinmindog ngan magtiisol.

—Inaano ako?— sinminggaak, an tingog daw an linti, dara in panampalas, ngan ipinakikita niya in usa nga papel nga puno hin mga bagisbagis, ngan magpadayon: —Diri ka say hini nagsurat ngadto ha Alcalde pagsumbong nga ginbabaydan ako basi ko igtugot an pagsugal, ikaw nga p. . . ka? Ambot kay ano nga diri ta ikaw iginrurumbok!

—Ada, hala, pagpasipara!— nagsiring hin badyangas an babayi; —tarutawo ha imo an magrurumbok ha akon!

Binati han alperes ini nga pakaraot kundi ginkikinita niya an latigo. Pinurot niya in usa nga pinggan dida ha bawbaw han lamisa ngan ilabay ha ulo han iya asawa; an babayi, kay hiara na hini nga mga paagi, inmubo hin tigda salit an pinggan didto patok ha puto; amo man an nahinabo han usa nga tasa ngan hin usa nga sipol.

—Matalaw!— pagpasipara la pagpaharani.

Ngan dayon tuprahi pagdugang pagsudyot. Nagsirom an pangitaan han lalaki ngan kinmuros han iya asawa naglililigsa, kundi an babayi, kay maikmat hin duro, nakadali-dali paglapdos ha iya bayhon han latigo ngan dumalagan, nagpapamudol, ngadto ha iya sulod ngan magsada didto hin dagmit. Nagbubuto hin kangalas ug kasina, dinmangkulos an alperes paglanat, kundi say la niya sinangkuan an sada nga say pa nakapadugang han iya pagliligsa.

—Tulin hin mga tampalasan, baboy, paagia ako, p . . .

p . . . paagia ako, kun diri pamimiulan ko ikaw!— nagwawalas an alperes. ginpapamumukpok ngan ginpapamaman-yakan an sada.

Hi Da. Consolacion waray babaton. Nababati in hinarangkaol hin mga lingkuran ug mga kaban daw sugad hin kanan nagtitinambak hin mga garamiton ha panimalay nga igin-uulang hin usa nga agian. An balay nauyong tungod han mga banyak ug mga panampalas han bana.

—Ayaw ngadi, ayaw ngadi!— nasiring an maasgad nga tingog han babayi; —pupusilon ko ikaw, humangaw ka la.

An lalaki baga nagtikahagkot hin hinayhinay ngan nag-lob paglinakatlakat na la dida han ruwang, sugad hin usa nga mananap ha sakob hin tangkal.

—Kadtuna, lusad ngan magpahagkot hiton imo ulo!— nagsisinunglog ha iya an babayi nga nakakatima na ada han iya pangandam ha away didto ha sakob.

—Ambot la ha imo, hikaptan ta ngani ikaw diri ka na hikikit'an dinhi ha kalibutan, baboy, p . . . !

—Oo, pagpatakas la dida hin yawyaw . . . , diri ka naruruyag nga sumingba ako! Diri ka buot nga magtuman ako sa Dios!— an mga pulong nga pag-unggit nga adto la nga babayi in maaram magluwas.

Pinurot han alperes an iya kapasete, naghingayad anay han iya tindog ngan lumusad, dagko an piktaw, kundi han kahagos hin pira kadali binmalik hin waray aringasa, kay nagtalo han botas. An mga suruguon nga hiara pagkulaw hini nga mga kiritaon danay pannguyaman, kundi adto nga bag-o nga tulos pagkuha han botas nakaaghat ha ira, salit naggipakirukiro.

Linmingkod an alperes ha usa nga lingkuran ha harani han birilhon nga purtahan ngan nakailob paghinulat didto hin kanan kapin hin tunga hin uras.

—Linmusad ka man gud hin inungod, o aada ka la nalingkod, nga sungayan ka?— nagpapanalagsaon hin pakiana an tingog tikang didto ha sakob, gin-iibaiba an pangaran ngan gintitidako an tiluka.

Ha katapusan nagtikang an babayi hin panguha han mga ulang ha agian; an lalaki man ha gawas nagpipinamati han kinaradol ngan nahakakalipay.

—Katabang, linmusad an agaron?— sinmiyabaw hi Da. Consolacion.

An katabang, dara hin usa nga kinhat han alperes, binmaton.

—Oo, senyora, linmusad.

Hinbatian nga nahakatawa ngan tinmalo han patlong.

An bana naghinayhinay pagbuhat dida han iya lilingkuran; nagtibukas an purtahan...

Usa nga kuligi, an paghulantog hin usa nga lawas nga nahaarog, mga buyayaw, siyabaw, panampalas, linagapik, mga pagaw nga tingog . . . Hino in makakagtukib han nahinabo didto ha sakob han masirumsirom nga sulod?

An katabang nga linmagos ngadto ha kusina, kinminhat hin may kahulugan han parapanluto.

—Pagbabaydan mo ito!— ginsiring hini.

—Ako? tingali say an bungto! Ginpakianhan la ako kun linmusad, diri kun binmalik liwat.

An parapangalayo pinmakuro han sugbong ngan magpadayon pagrabort han barahibo hin usa nga manok.

XLI

AN KATADUNGAN UG AN KUSOG

May ada mga ikanapulo an uras ha gab-i. An urhi nga mga kuwitis бага nagkakahuhubya na panlatos hin ti-paigbaw ngadto han masirom nga langit diin pamamag-inggat, sugad hin mga bag-o nga bituon, in mga lubo nga papel nga nanlupad dara han aso ug mapaso nga hangin. An may mga upod nga kalayo nga nabuswak didto ha igbaw nagkasusunog ngan naginkahihirutan han may mga balay, salit damo pa in balay nga may mga tawo nga nanunungtong ha bubong, nga may dara nga haglaba nga kawayan nga may dugnit ha katapusan ngan hin hungot nga puno hin tubig. Dapit nanlalambong la hira dida ha bawbaw han mga bubong tungod han diri kaupay mahayag nga kapawa han gab-i, бага hira in diri mga sugad ha aton nga nannguy-sad tikang ha igbaw pagkita han pagkalipay han mga tawo. Pinanuritan man liwat in mga nagbibirik, mga kastilyos, mga baka ug mga karabaw nga kalayo ngan hin usa nga bulkan nga asya an linmupig han ngatanan nga katingalahan nga hinkit'an na han mga taga San Diego.

Ito nga uras an tawo nagtitipakadto ha plasa pagkita han paguwa, kay amo na la yana nga gab-i. Dinhi ngan

didto hinkikit'an in mga benggala nga suga nga nakakatiwak han mga maglipayon nga nagkakaburunyog; an kabataan namamagtiwak dida han banwa pamiling hin mga susuritan nga waray pamagbuto ug iba pa nga salin han ginpabuto nga sadang pa mahagamit, kundi an musika nagpasabot nga magtitikang na an pagguwa ug an ngatanan binmaya han pagsiwak han kabanwaan kay basi mapakadto ha bungto.

An paguruwaan maranggat ug mapawa: may kadam'an nga suga nga nanhihipalibot han mga tuko, mga binitay ha igbaw ug mga pinurupundok ha salog. Usa nga agwasil an magmarango ngan kun nalagos hiya pag-ayad han nagdadaot nga suga naggugugliat ug naggugugriya an kadam'an ngalaong: "lito na, amo na ito!"

Ha tungod han paguruwaan, ha atubangan, nakada an orkesta nag-iinangay han mga turunggon, nagtitinukar; ha luyo nira nakada an lingkuranan nga hinnanabihan han koresponsal didto ha iya surat. An mga punuan han bungto an kakatsilaan ug an mga salapianon nga mamamatron namagtikang na panlingkod didto han nagtuturupad nga mga lingkuran. An bungto, an mga tawo nga ubos ug waray mga kabantugan asya in naguop han iba nga bahin han plasa; may namagdara hin bangko, diri kay lingkuran, kundi tutungungan: amo ini an nakakaaringasa kay an waray bangko nasasalipdan, an nanunungtong nagkakalusad dayon, kundi nanmamalik pagtungtong liwat, baga sugad hin waray la hira pagsawaya.

An mga surusulapot, gugriya, aringasa, katatawa, an usa nga kuwitis nga suhutsuhot ha mga tiil, an buto hin usa nga rebentador, asya an nakakadugang han kamangulinguli. Dinhi dapit may bangko nga nabarian hin tiil ngan nagkahulog ha tuna an mga tawo dungan han katatawa han iba, ngan an mga tawo nga nakadto pagkita nagigin-kiritaon; didto may namamagbalingkutay, namamag-aragaw hin tukdawan; ngarungadto ha unhan may hinbatian nga harag-ing hin mga kopa ngan botelya nga nagkabubuong: amo hi Andeng nga nagdadara hin mga irinmon ug mga karan'on, ngaduha an mga kamot ikinakapot han bandeha pagdara, kundi iginkita han iya itos nga nagpahimulos hadto nga higayon...

An tenyente mayor, hi D. Filipino, amo an nangungulo han paguwa, kay ba man an gobernadorsilyo sugal an na-

bibihagan; hi D. Filipino nakikighinimangraw han tigurang nga Tasyo:

—Mag-aano ako? — nasiring; — diri ako tinutugutan han Alkalde nga umiwas, nasiring: “Diri ka nakakaakos hiton imo turumanon?”

—Ngan ano man in imo iginbaton?

—“Senyor Alkalde”, an baton ko; “an gahom hin usa nga tenyente mayor, magdiano hin kagutiay, sama manta gihapon han gahom han bisan ano nga katungdanan: kay gahom nga gumikan ha ira labaw nga puno. Bis an hadi dida han bungto kakarawat han iya gahom, ngan an bungto didto kakarawat han Dios. Asya ini man ngani an nawawaray ha akon, Senyor Alkalde!”, kundi an Alkalde waray na ha akon pamati ngan nagsiring na la nga maghihimangraw na la kami kun maliwas.

—Kun asya ito, buligan ka na la unta sa Dios!—nagsiring an tigurang ngan mag-ilalakat.

—Diri ka na la magkikita?

—Salamat! Kun pag-ininop man la ngan pagyinaan hin waray haros, igo ko na la ako ngahaw,— binmaton an pilosopo nga tinmawa hin makaturukso; —kundi, may ada ko hinnunumduman. Diri ka nahapapausa hinin gawi hinin aton bungto? Makimamingaw kundi ruruyagon hin mga paguwa nga maaringasa, hin mga araway nga pinanhihiawasan hin dugo; makitutupungon ha igkasi, kundi nasisindak hin mga emperador, mga hadi ug mga prinsipe; waray tuluuhan, kundi nagpapakautang tungod han pagdiyos; inin aton kababayin'an magtam-is in mga ginawian, kundi nanhihinangpot kun in usa nga prinsesa nagamon hin bangkaw . . . maaram ka kay ano ini nga kasugad? Ada . . .

An pag-abot ni Maria Clara ngan han iya kasangkayan nakautod han himangraw. Kinarawat hira ni D. Filipino ngan iya binunyugan ngadto han ira lingkuran. Sunod ha ira an padi ngan hin usa pa nga pransiskano ngan hin kakatsilaan. Upod man liwat han padi in iba pa nga bungtuhanon nga burubunyog han mga prayle, bantay ha ira kun ngain pagkalakat.

—Pagbalsan man unta hira sa Dios didto ha lain nga kinabuhi!— nagmugo an tigurang nga Tasyo ngan pumarayo.

An paguwa tinikangan nira Chananay ngan Marianito han **Crispino e la Comare.**⁽¹⁾ Ngadto ha paguruwaan ngata-

nan an mga mata ug mga talinga han bisan hino, labot la hin usa nga amo hi P. Salvi. Baga sugad hin waray niya kinadto nga lain kun diri an pagbantay la kan Maria Clara nga nadugang hin kamahusay dida han iya kamasamdong nga haros pakakasidngon nga nakakahatag ha iya hin kahimtang nga makabibihag nga diri man gud mahihimo nga diri say la pagkinitaon. Kundi an mga mata han pransiskano, nga natatago hin maupay dida han iya haglarom nga kalungagan, waray dara nga kanan pagmahal: didto ha iya halarom nga paniplat nababasa in usa nga waray paglaom nga kasubo: amo adto an paniplat ni Cain han, tikang ha hirayo, nagtatan-aw han mga kahimyangan didto ha paraiso nga iginsisinumat ha iya ni iya nanay!

Nag-iikatarapos adto nga bahin han paguwa nga uma-bot hi Ibarra; tinmikang dayon in mga guruguro: an ngatanan nagkikinita ha iya ngan han padi.

Kundi baga sugad hin waray la hiya hadto aabat kay nakigkatahod hiya kan Maria Clara ngan han mga kasangkayan hini hin sugad han iya kinaiya nga batasan, ngan tinmupad ha iya paglingkod. An nagyakan la amo hi Sinang.

—Nakadto ka pagkita han bulkan?— nagpakiana.

—Waray, sangkay; inmupod ako han Capitan General.

—Kanugon na! Inmupod ha amon an padi ngan nagsinusumaton hin mga kaagi hin nagkahuhulog ha kalayo, maaram ka? Ginbihinadlok kami basi diri kami makagpanliawliaw, maupay ba ito?

An padi binmuhat ngan pumaharani kan D. Filipino ngan baga makigbalingkot. Makusog an pamulong han padi, an kan D. Filipino hinayhinay ngan gutiay la nga tingog.

—Ikinabibido ko an diri pakatuman han inuungara ni V. R.,— nagsiring; —hi Sr. Ibarra usa han mga dagko in amot salit may katadungan hin pagtampo dinhi hamtang diri magsamok han hiringyon.

—Kay diri ito pagsamok han hiringyon iton pakaburaw dinhi hinin mag-upay nga mga binunyagan? Usa ini nga pagpasulod hin lobo ha sakob han hinuhugpuan han mga karnero! Baratunon mo ini ha atubangan sa Dios ug ha mga punuan!

—Padre, waray ko pa talikdi an mga buhat ko nga gumikan ha akon kaburut'on,— binmaton hi D. Filipino ngan kinmaob hin gutiay ha padi;—kundi an gutiay ko nga kadalnganan diri natugot nga umirog ako dida han nahatu-

tungod han kapadian. An diri buot ha iya makighirani diri dumuok ha iya; hi Sr. Ibarra diri man nagpapamirit hin pakighirani.

—Kundi ini paghatag hin higayon nga mamay-kataragman, ngan an nagbibiling hin kataragman aadto paghika-raot!⁽²⁾

—Waray ko kinikita nga kataragman, padre; an Alkalde ug an Capitan General, nga akon mga labaw, nakig-upod-upod ha iya hini nga bug-os nga kulop ngan diri ako asay ha ira magsususon.

—Kun diri mo dinhi pagagawson magkakalakat kami.

—Ikabibido ko hin totoo, kundi diri ako makakagpagawas dinhi hin bisan hino.

Nagbasol an padi, kundi diri na niya mahihimo an pag-isol. Pinasabot niya an iya kaupod nga binmuhat hin pirit ngan hira nga duha nagkalakat. Sinmubad an mga paraburubunyog ha ira kundi naniplat anay kan Ibarra dara han ira kangaralson.

An mga higawhigaw ug mga guruguro dinmugang: may nanaop nga mga tawo ngan nakigkatahod han batan'on ngan namagsiring.

—Aada kami ha imo; ayaw la hito pag-asa nga mga tawo!

—Kay hira hino ito?— nagpakiana hin ha paghipausa.

—Adton namagkalakat: namamaghirot nga igkatarampo ha imo!

—Naghihirot nga igkatarampo ha akon? Ha akon?

—Oo, kay nasiring nga eskomulgado ka na kuno.

Hi Ibarra, dako an paghitingala, waray nahipagsiring nga bisan ano; naniplat ha mga luyuluyo niya. Nakakita kan Maria Clara nga natago han iya bayhon ha luyo han iya paypay.

—Kundi, tuod ngayan ini? — nakagmugo katapos; — aadto pa ngayan kita ha Edad Media? Ngayan kun sugad...—

Kundi binalhin an tingog ngan daupon an kadaran'an; — pasaylua ako niyo,— nganiya;— may ada ko ngayan kasabot pakigkita; mabalik na la ako pakig-upod ha iyo unina.

—Ayaw paglakat!—ginsiring ni Sinang; — sasayawon ni Yeyeng an "**La Calandria**"; makaruruyag hin duro sumayaw.

—Diri ko mahihimo, sangkay, kundi mabalik na la ako.

Dinmugang an mga higawhigaw.

Hamtang naguwa hi Yeyeng, kanan tsula an pamanap-ton, ngan nasiring: “**Da uste su permiso?**”, ngan binabaton ni Carvajal han “**Pase uste adelante**”, ug iba pa, duha nga sibil dinmaop kan D. Filipino pangaro nga ig-undang an paguwa.

—Kay ano?— iya ginpakianhan an duha, dapit hiya kinalasan.

—Kay an alperes ngan han iya senyora nag-away, diri nanhiingaturog.

—Sidnga iton alperes nga nagsarit kami ha Alcalde Mayor ngan waray dinhi ha sakob hini nga bungto makakag-ulang hinin paguwa, bisan an gobernadorsilyo nga amo **la dinhi an akon labaw**.

—Kundi kinahanglan nga diri igpadayon an paguwa.— nagsiring liwat an mga sundalo.

Tinalikdan hira ni D. Filipino. An mga sibil nagkalakat.

Basi diri mabungkag an pag-arangay waray la hi D. Filipino pagsumat, bisan kanay, hadto nga hinabo.

Katapos han sarsuwela, nga ginpapakakan hin duro, gu-muwa hi principe Villardo nga nangangayat pakiaway han ngatanan nga moros nga nagbibilanggo han iya amay; gintarhog niya nga panmumugutan niya han ira mga ulo ha usa kapagtigbas ngan igsasabrag ngadto ha bulan. Lugar-ring pinalad an mga moros, nga naga-aandam na hin pakig-araway, duyog han turniyo nga tukar nga amo an Himno de Riego, kay nahinabo in masamok. An orkesta in mukoy hin tigda, ipinanmualag an ira mga turunggon ngan mangapwak ngadto ha paguruwaan. An mapintas nga Villardo, nga waray ha ira pagpapamulat, tungod kay nakasiring nga ugop adto han mga moros, binmul-iw man liwat han iya hinganiban pati taming ngan pumakudlong; an mga moros han pakakita nga an mabangis nga binunyagan napatadog, waray pamag-alang hin pagsubad: pinanhihibatian in mga gugliat, kuligi, siyabaw, tampalas, an mga tawo nagdadadlagan, namamagsurunggo, nagkakapaparong an mga suga nanhihilabog an mga surugaan nga baso ug iba pa.

—Tulisan, tulisan!— an gugliat han iba. —Pusila, pusila, mga tikas!— an siring han iba liwat.

Nananangis an kababayin'an ug kabataan, nagkaka-pupuklid an mga lingkuran pati lumilingkod, dara han kagubot ngan duro kasamok ug kamaaringasa.

Ano an nahinabo?

Duha nga sibil nga tig-usa hin balbag sinmulong han orkesta ngan nagsiring nga ira karuyag ig-ukoy an paguwa; kinadto han tenyente mayor, hin pagdakop, upod an iya mga kuwadriyeros nga nagpapakataklos hin mga samsil, ngan ira nagkadadakop bisan kun duro an pangato.

—Dad'on niyo ha tribunal! — nagsugo hi D. Filipino; —bangin niyo pamuhian!

Binmalik hi Ibarra nga nagpipinamiling kan Maria Clara. An nagkakahadlok nga kataragan'an nanngapot ha iya, nanngungurog ngan ipinamamagduruas; hi Dada Isabel sinmalikamo pagletaniya hin linatin.

Han panhiulii han mga tawo han kalas ngan kasayod kun ano an nahinabo, an kangaralson han ngatanan binmuto. Inmuran in bato ngadto han mga kuwadriyeros nga nagdudulong han duduha nga sibil; may ada ngani nagsiring hin pakisurit han kuwartel pagtubod didto kan Da. Consolacion ngan han alperes.

—Amo la ito in maupay nira! — nasiring in usa nga babayi, dako an tingog, nga nanlululo ngan iginbabarabad an mga butkon; — pagsamok han bungto; diri an iba say ginpapasiparahan kundi an mga tawo nga buutan! Muon iito iton mga tulisan ngan hiton mga parasugal! Hala, suriti ta inin kuwartel!

May uusa nga naghihinilot han iya butkon ngan nangangaro hin kompesyon; may pagharoy nga nababati tikang ha ilarom han mga bangko nga nagkatutumba: amo in usa nga musiko. An paguruwaan napuno hin mga artistas ug mga bungtuhanon nga nagsasarabat pagyakan. Nakadto hi Chananay nga may sul-ot pagka-Leonor dida han *El Trovador*, nga nakikiglinangka pagkinatsila kan Rattia nga may sul-ot man hin pagkamagturutdo ha liburan; hi Yeyeng, nga nakakakurugpos han iya panyolon nga seda, iginkakahimangraw kan prinsipe Villardo; hi Balbino ngan han mga moros namamagliaw han mga musiko nga may nagkapipiulan. May mga katsila nga namamagtaratara han kadam'an namamagyinakan ngan dayon pagwawali han bisan hino nga igkita.

Kundi may ada na nakapangon nga tawo. Hi D. Filipino sinmabot dayon han ira tuyo salit dinmalagan ngadto pagpugong ha ira.

—Ayaw niyo pagsamuka an bungto! — an guliat niya; —buwas han aga mangangaro kita hin katuhayan hini nga

hinabo, pamamatian gad kita; ako in maaram nga diri pagkumukumuon la an aton katadungan!

—Diri mahihimo! — may namagbaton; —amo ito gihapon an binuhat ha Kalamba; sugad man hito an iginsaad, kundi an Alcalde waray binuhat nga ano man! Karuyag namon nga kami an maghukom! Tana ha kuwartel!

Kawang la an mga pamulong han tenyente mayor; an kapangon waray pasalang. Linmingi hi D. Filipino ha iya mga luyo pangita hin makakatabang ngan say niya hinkit'an hi Ibarra.

—Sr. Ibarra, pag-alayon kita! Ipugong ako anay hini nga mga tawo hamtang makuha ako hin mga kuwadriyeros!

—Ano in mabubuhat ko?— nagpakiana an batan'on nahapapahungat. Kundi an tenyente mayor nakadto na ha hirayo.

Hi Ibarra naniplat man ha iya luyo pamiling hin mananabag, waray hiya sasabot kun hino la. Palaran kay hinsiplatan niya hi Elias nga nakadto, waray pagbabantad, nagkikinita han kiwa han nakapangon nga tawo. Say dinaop ni Ibarra, kinaptan ha butkon ngan sidngon hin kinatsila:

—Tungod sa Dios, buhata an imo mahimo! Ako, waray ko gud mabubuhat nga bisan ano la!

An paraulin sinmabot ada kay nawara dayon dida han kadam'an.

Hinbatian in magbaskog nga lantugi, in magkusog nga mga pulong; katapos, hinayhinay, an kapangon nagtikang pagsarang ug an tagsatagsa naghinturos han kasinahan.

Iginkaigo la, kay hadto ngahaw naguwa man an mga sundalo nga nanal-ob hin bayoneta ha ira mga pusil.

Hamtang naririgumok, nag-aano man an padi?

Hi P. Salvi waray higda. Nagtitinukdawon ha tungod han mga persiyana, waray kiwakiwa, nagkikinita ngadto ha plasa ngan danay kun usa magpanhayhayon. Kun diri la uraura kamaarupaop an iya suga tingali hikit'an ta nga luhaon an iya mga mata. Nahagusan hiya dida hini hin usa kauras.

Ug asya ini an iya kabutang nga magubot didto ha plasa. Ginkinita niya an nagsasalamok nga ngadto-nganhi han mga tawo nga an aringasa ug mga gugliat an tuman la nga napaabot ngadto ha iya. Usa han iya mga surugon, nga sinmaka naghingahinga, asya an nakaghatag ha iya hin kasayuran han hinabo.

Inalpan hiya hin usa nga panhunahuna. Ha butnga han mga kasamok ug mga kagubot dida an mga magraot in buhat pagpapahimulos han mga kahadlok ug mga kaluya han babayi; ngatanan nagdadadlagan ug nag-iililikayan, waray nag-aatap han igkasi, diri hinbabatian an gugliat, nagkakuunop an kababayin'an, nagsusurunggo, nagkakupuklid, an kalisang ug kahadlok nakakabagi han paghirot han kaaluhan, ngan labi na kun gab-i...ngan kun nagsisihigug-ma! Sugad hin kinikita niya hi Crisostomo nga nagkukugos kan Maria Clara, nauunop, ngan napakawara ha mga kasisidman.

Linmusad hiya, linayat la an hagdanan, waray kalo, waray tungkod, ngan sugad hin buang tinmadong ngadto ha plasa.

Iginkita hiya didto han kakatsilaan nga namamagbinusa han mga sundalo, sinmiplat hiya ngadto han pinanlilingkuran nira Maria Clara ug han iya kasangkayan ngan kinita niya nga waray na nanlilingkod.

—Padre, padre!— ginuliatan hiya han kakatsilaan, kundi waray hiya pag-asa, dinmalagan hiya tipakadto han balay ni Kapitan Tiyago. Didto nakaginhawa hiya; kinita niya nga nasilhag dida han kapis in usa nga lambong, an maambong nga lambong nga puno hin katahom ug kabaysay, an lambong ni Maria Clara ug an iya dada nga nakakadara hin mga kopa ug mga tasa.

—Ah! maupay!— nakasiring, — inabutan man la ngayan hin sakit!

Tinakpan ni Dada Isabel an kapis ngan an mahusay nga lambong waray na kita.

Linmakat didto an padi, waray pakakita han kadam'an

Say niya nakikita in usa nga mahusay nga dagway hin daraga nga nakaturug ug matam-is an pagginhawa; marabong an iya mga pirok ngan makaruruyag an pagbawod sugad han mga pirok han Virgen ni Rafael;⁽¹⁾ nahiyom an gutiay nga baba; ngan an bug-os nga nawong amo an ladawan han kauray, kahingpit ug kaputli; adto nga nawong amo an matam-is nga inop nga nahabubutnga han magbusag nga tabon ha iya higdaan, daw ulo hin kerubin ha butnga han mga dampog.

May iba pa hini nga iya nakikita. . . kundi, hino in makakagsurat han lunlon mahirimo hin usa nga hunahuna nga nagsusukob?

Tingali an korresposal han pahayagan, kay tinapusan niya hin sugad hinin masunod an iya ginsurat mahatungod han ngatanan nga nahinabo hadto nga kaadlawan:

“Salamat makayukot pa, salamat nga diri matapos han sayo ug maabtik nga panabag han M. R. P. Fr. Bernardo Salvi nga waray pagtagad han mga kataragman, ha butnga han naglililigsa nga kapangon, ha butnga han kadam’an nga waray na nakakapugong, waray kalo, waray tungkod, say nakagpaisol han kapintas han kadam’an, tungod la han iya makabigon nga mga pulong ug han gahom ngan kamakatarag-ob nga diri nahabubulag han padi hin usa nga Tuluuhan ha Pagkadait. An matadong nga padi, dara han pangalinsakob nga waray makaduduha, tinmalikod han murayaw nga pagpahuway ha iya higdaan, nga batasan han sugad ha iya nga malinis an kasingkasing, tungod la ha pagtalinguha nga waray mahanabo nga maraot han iya nasasakupan bahin ha tuluuhan. An mga umurukoy ha S. Diego diri hangangalimot hini nga darayawon nga buhat han ira bantog nga Amay ha kalag ug sadang hira managbalos ha iya, ha kadayunan!”

XLII.

DUHA NGA MAY TUYO.

Sugad hadto nga kahimtang han pamurubuot hi Ibarra waray mahangangaturug; salit, unay pagliawliaw niya ug pagkuha ha hunahuna han mga kasamdong nga kun gab-i nadugang, nagbinuhat hiya didto han iya mamingaw nga gabinete. Naagahan hiya pagpinanarusampod ug pagsinarusalakot hin mga bulong nga iya anay sinarihan hin mga sipak ug iba pa nga butang ngan dayon niya ipanulod hin mga garrapa ngan dayon titigamni hin mga ihap ngan sarupon hin lakre.

Usa nga suruguon sinmulod pagpasabot nga may sinmaka nga umanhon.

—Pasudla!— nagsiring, waray lumingi.

Sinmulod hi Elias nga nagtinukdaw la anay, waray aringasa.

—Aw! hi ikaw ngayan?— nagmugo, hi Ibarra ha tinagalog han pakakilala ha iya; —pasaylua ako nga pinapag-

hinulat ta ikaw, waray ako panginginano: may ada ko ginsarihan nga bulong nga kinahanglanon gud...

—Diri ko ikaw buot paglibangon!— binmaton an paraulin; —nakanhi ako, pagpakiana kun ano in imo tugon ha lalawigan ha Batangas kay ngadto ako ito nga uras; ngan sunod an pagdara ha imo hin usa nga maraot nga sumat...

Ipinakiana ni Ibarra an iya mata ha paniplat kan Elias.

—An anak ni Kapitan Tiyago masakit, —nagpadayon hi Elias hin waray kaalantad, —kundi diri uraura.

—Daan ko na gud ito ginhihinirutan!— nagmugo hin gutiay nga tingog hi Ibarra, —maaram ka kun ano nga sakit?

—Hiranat! Ta, kun waray mo na igsusugo...

—Salamat, sangkay ko; maupay na la nga paglakat... kundi, tuguti ako anay mausa nga pakiana; kun diri angay ha imo ayaw pagbaton.

Hi Elias dinmuko.

—Pinaunano mo an pagpugong kagabi han kagubot? —nagpakiana hi Ibarra, iya ginkikinita an iya kaatubang.

—Masayunay kaupay! — binmaton hi Elias hin kinaiya nga tingog; —an nangungulo han kapangon asya in du-duha nga magbugto nga nailo hin amay kay gindabal han mga sibil; usa kaadlaw pinalad ako hin pakapanabag ha ira hin sugad nga kakurian dida ha mga kamot ngahaw han nagpasipara han ira amay, salit hira ngaduha dapit may utang ha akon nga kaburut'on. Say ko hira dinaraon kagabi ngan hira na an nagsagdon han iba.

—Ngan ito nga duha nga magbugto nga namatyan hin amay kay gindabal?...

—Sugad han kanan amay nira in aabutan, — binmaton hi Elias hin hamubo nga tingog; —kun an kawaray palad nadaraon ha usa nga panimalay ngatanan an mga sulod-balay inaalap; kun an linti napurok ha usa nga kahoy, an bug-os nga kahoy sinusunog.

Hi Elias, han pagsabot nga waray na pagtitingol hi Ibarra, nanamilit.

Hi Ibarra, han nag-uusaan na la, nawad'an han iya maligdong nga bayhon nga iinatubang han paraulin ngan say dayon ha iya ginmuop an kasakit.

—Akon, akon la ginsakit!— nagyakan hiya.

Nagpanapton hin dagmit ngan lumusad.

Usa nga gutiay nga tawo, luto an pamanapton, may dako nga ulat ha wala nga bayhon, sinmugat ha iya ngan

maghatag hin ubos nga katalahuran.

—Ano imo?— ginpakianhan ni Ibarra.

—Senyor, asya ako hi Lucas nga bugto han namatay kakulop.

—Aw! Ta, bunyog ako han imo mga kasakit... ngan, ano man?

—Karuyag ko, senyor, hibaruan kun pipira an imo igbabayad han mga sakop han panimalay han akon bugto?

—Igbabayad?— nakapakiana an batan'on, waray pakailob hin usa nga kangaralson; — maghihimangraw na la kita mahatungod hito. Balik niyan nga kulop kay may ada ko yana gindadagmitan.

—Pagsumat na gad la kun pipira imo igbabayad! — nagpirit hi Lucas.

—Nagsiring na ako ha imo nga maghihimangraw na la kita ha lain nga adlaw, waray ko panahon yana!— nagsiring hi Ibarra, nauuyam na.

—Waray ka ito nga uras panahon, senyor?— an mapait nga pakiana ni Lucas nga baga tinmapo kan Ibarra; —waray ka panahon hin panimangno han nagkakamamatay?

—Balik, sangkay, niyan nga kulop!— nagsiring hi Ibarra, inilob an iya kangaralson; —may ada ko ito nga uras linalaoy nga masakit.

—Aha! ngan tungod hin usa nga masakit hikakalimtan mo an mga patay? Nakakasiring ka nga bakay kami kay kablas?...

Siniplatan ni Ibarra ngan inutod an pamulong.

—Ayaw ako pagpirita hin kamaraot!⁽¹⁾— nagsiring ngan magpadayon han lakat. Ginkinita na la hiya ni Lucas nga ha bayhon may ada tawa nga puno hin pagdumot.

—Apo ka gad man gud han nagbulad han akon amay!— nagmugo, nagliligot; —amo pa iton imo dugo!

Ngan balhinon an tingog, magsiring:

—Kundi, magbayad ka ngani hin maupay... sangkay!

XLIII.

HIRA DE ESPADANA, KATIAYON.

Liwas na; an taghimungto nakapanginano, sugad han nahinanabo ha tuig-tuig ngatanan, nga an ira mga hipusan hin kuwarta waray na sulod, nga namagguol hira ngan namagbalhas ug namag-inagma hin waray kasadangan, ngan

waray nira ginpahimulusan, waray bag-o nga iginkasangkay, ha usa kapulong, ginpalit nira hin mahal an aringasa ug kamalipong ha ulo. Kundi, waray sapayan; ha sunod nga tuig bubuhaton la gihapon ito sugad man ha masunod nga mga panahon, kay ini amo an batasan tikang pa hadton una ngada yana.

Ha balay ni Kapitan Tiyago dako an kasakit nga nauop; tinakpan ngatanan an mga tangbuanan, an mga tawo hinay an pagpitad ngan didto la ha kusina an naghihiru-himangraw hin dagko. Hi Maria Clara, an kinabuhi ha panimalay, masakit, nahuhulid ha higdaan; an iya kamutangan nababasa ha ngatanan nga bumabalay, sugad nga nababasa ha bayhon han tawo an kasakitan ha iya kalag.

—Ano an ha imo, Isabel? Malimos ako didto ha Krus ha Tunasan, kun didto ba ha Krus ha Matahong? — nahuring an mabiduan nga amay. —An Krus ha Tunasan natubo, kundi an ha Matahong iginbabalhas; hain hito, an baga ha imo, an labi kamilagruso?

Hi Dada Isabel namurubuot, pinmiling ngan magsiring:

—Pagtubo . . . an pagtubo darudako nga katingalahan han pagbalhas; ngatanan iginbabalhas, kundi diri kita ngatanan natubo.

—Oo, matuod ito, Isabel, kundi hunahunaa nga an balhas . . . nga kun iginbabalhas an kahoy, nga ituruko hin bangko diri harumamay la nga pangasa . . . An akon la, gabay limusan ito nga duha nga krus basi waray umuban mag-upay hin dagmit hi Maria Clara . . . Inaydan an mga sulod? Sayod ka nga upod hadin mga doktores in usa nga batan'on nga dapit urupod ni P. Damaso; kaangayan nga waray gud makulang.

Didto ha luyo nga katapusan han komedor nanlilingkod an duduha nga magpatod, hira Sinang ngan hi Victoria, nga nagpakada pagbulig pagmangno han masakit. Binubuligan hira ni Andeng panhinis hin mga garamiton nga **de plata** ha pag-inom hin siminte.

—Nakilala kamo kan Doktor Espadana?— nagpipinkiana an bugto ha gatas ni Maria Clara.

—Diri— binmaton an ginpakianhan: —sayod la ako nga mahal kuno ito sumukot, nasiring hi Kapitan Tiyago.

—Kun sugad, maupay mamulong!— ngani Andeng; —an nagbusbos kan Da. Maria mahal man sumukot, salit kay makinaadmananon.

—Lurong!— ngani Sinang na man, —diri kay ngatanan nga mahal sumukot makinaadmananon. Kitaaw daw kan Dr. Guevara; diri pa igo nga waray pakatabag han paganak, kay gin-utod la an bata, inmaro pa hin kalim'an kapi-sos han nabalo . . . waray hinbabaruan nga iba kun diri pag-sukot.

—Kay sayod ka?— pinakianhan hiya han iya patod, ngan siniko.

—Ano in diri ko kasayod? An bana, nga paralagadi, kamatyí la han asawa, bawian pa han iya balay kay an Alkalde, nga sangkay han mananambal, say nagpirít ha iya pagpabayad . . . ano in diri ko kasayod? Hi tatay amo in pinmautang hin kuwarta nga binalon ngadto ha Santa Cruz.

Usa nga kotse nga in mukoy ha tungod han balay asya in nakautod hadto nga hiruhimangraw.

Hi Kapitan Tiyago ngan hi Dada Isabel, magbunyog, nagdadlagan ngadto pagsugat han namagkaabot. Diri hira iba kundi an doktor D. Tiburcio de Espadana ngan han iya asawa, **doktora** Da. Victorina de los Reyes de de Espadana ngan hin usa nga batan'on nga katsila nga makiaangayon an pamayhon ug angayan an tindog.

An babayi, may sul-ot nga bata nga seda nga binurdahan hin mga bukad, ngan hin usa nga kalo nga may dako nga papagayo nga daw nadudugmok ha butnga hin magtagom ug magpula nga sintas; an taputapo ngan han bukbok ha bugas nga nagkakasalakot dida han iya bayhon baga nakakadugang han panguros han iya kahimo; sugad han paghikit'i ta ha iya didto ha Manila, yana nakikigkab-it man ha butkon han iya bana nga piol.

—Iginpapakilala ko ha imo inin amon patod, hi D. Alfonso Linares de Espadana.

An batan'on nakigkatahod hin angayan nga kiwa; hi Kapitan Tiyago haros humarok han kamot.

Hamtang naghahakot ha igbaw han kadam'an nga malleta ug mga surudlan hin dughit ha paglakat, hamtang gin-dadara hira ni Kapitan Tiyago ngadto han ira sulod, hinabihi ta ini nga magtiayon nga an tuman ta la nga hinkilal'an didto han siyahan nga bahin.

Hi Da. Victorina asya in usa nga ginang nga may kap'atan na kaglima kaagosto an panuigon nga sama hin kakatluan la kagduha kaabril, sugad han iya mga ihap-ihap. Ha iya pa pagkabatan'on na may maupay niya nga

carne, —iya ini yayangbaton — kundi tungod kay hinu-sayan hin pagtan-aw ha iya la ngahaw, waray karuyag hin bisan hino dida han damo nga pilipinhon nga manguruli-tawo ha iya, kay lain nga panit an iya ginhihingyap. Waray gud hiya karuyag pagtugyan bisan kanay han iya gutiay ngan mabusag nga kamot, kundi diri kay kakulang hin pagtapod, kay diri la nakapira hiya hatag hin damo nga manggad ug mga hiyas nga diri harumamay an palit ha mga mag-aaring nga taga lain nga tuna sugad man ha ka-lungon hin tuna.

Mga unom kabulan anay ngada han panhinabo hinin mga kaagi nga aton igin-aasoy, iya natuman an labi ka-marasa nga inop, an inop ha bug-os niya nga kina-buhi nga amo an nasugaran han pagtalikdi niya han mga pagmayuyo han pagkabata ngan han paghigugma ni Ka-pitan Tiyago, nga hadto nga panahon iginhugay ha iya mga talinga o igin-ambahan man ha mga harana. Urhi na, matuod, an katuman han iya mga inop; kundi hi Da. Vic-torina, bisan la maraot magkinatsila, labaw pa kaispanyola kan Agustina de Zaragoza⁽¹⁾ ngan maaram han dayhuan nga **Mas vale tarde que nunca**⁽²⁾ ngan ikinaliliaw niya an paglinuwas hini nga mga pulong ha iya la ngahaw: **No hay felicidad completa en la tierra**⁽³⁾ asya an ikaduha nga hilom la nga dayhuan nga diri gud niya linuluwas ha atubangan hin iba nga tawo.

Hi Da. Victorina, nga nag-agi na han iya siyahan, ika-duha, ikatulo pati ikaupat nga pagkabata ha pangawil dida ha kadagatan han kinabuhi matuman la an iya inop, ha kata-pusan nag-upayda na la han iginawad ha iya han kapala-ran. An sadang pairan nga babayi, kun an iya panuigon diri pa unta kakatluan na kagduha, kundi kakatluan la niya kag-usa — didto han iya ihap dako na ini nga ginkakalainan — diri la unta hiya anay nakarawat hadto nga hatag ha iya han Palad, kay maghuhulat pa unta hin aruangay han iya karuyag. Kundi tungod kay an tawo nananalinguha ngan an kasungkuan asya in nagbubuot,⁽⁴⁾ salit hiya nga dako na kaupay in kasuruk'an hin bana, napirit na la hin pag-ilog hin usa nga makaluluoy nga tawo nga hapil han Extremadura, nga katapos paglinayawlayaw ha kalibutan hin may kanan unom kun pito ba katuig, daw bag-o nga Ulises,⁽⁵⁾ iginkita na man gud, didto ha puro ha Luzon hin sadang hurunan, sadang buruan hin salapi ngan hin usa nga lagas nga Calipso

nga iya naginkabuka nga kahil . . .⁽⁶⁾ hay! ini nga kahil kay maaslom man! An ngaran hini nga waray palad amo hi Tiburcio Espadana nga, bisan kakatluan kaglima na an panuigon ngan kanan tigurang na an dagway, barubata pa giha-pon kan donya Victorina nga kakatluan pa la kagduha. Masayunay santupon an hinungdan hini,, kundi makaharadlok ig-asoy.

Opisyal kinto hiya ha Aduana nga mapakadto ha Pilipinas, kundi maraot kaupay an iya palad kay labot la nga gindagat hiya hin diri harumamay ngan nabarian pa han iya luyo nga paa dida ha pagsakay, ha ikanapulo kaglima kaadlaw tikang hiya naabot kumarawat dayon hin sugo paghukas ha iya, nga dara han **Salvadora**,⁽⁷⁾ hadto pa ba nga waray na hiya mausa nga guti.

Tungod han paghimaan han dagat waray na anay karuyag hin pagbalik ha Espana nga diri pa makakaagi hin salapi, salit naghunahuna pamiling hin buruhaton. An dungog han katsila diri natugot hin buhat nga ginpupulawas: ini nga tawo dako an karuyag pagbuhat ngan pag-ukoy hin mamingaw, kundi an ngaran nga katsila diri gud natugot, ngan ini nga ngaran diri nakakatalwas ha iya ha damo nga kakurian!

Ha siyahan ginsinakop hiya han iya igkasi katsila, kundi, tungod kay ini hi Tiburcio may alo, nagmamapait an tinapay,⁽⁸⁾ salit, hingan angay tumambok nagtikagasa lugod. Tungod kay waray hibaro, waray salapi ngan waray niya mga sariganan nga dara, ginsagdunan hiya han iya mga igkasi katsila, basi la diri na ha ira makasagaki, nga mapakadto ha mga lalawigan ug magpakamananambal. Ha siyahan nagdumiri hiya, kay bisan pa nasuruguon hiya didto ha Hospital ha San Carlos, waray gud mahibaro hin pamulong: an iya la didto nabuhat asya an pampaspas han tapu-tapo dida han mga bangko, an pagdagkot han mga hari-ngan, ngan ini waray man la ngani kaiha. Kundi tungod kay naghihimakuri na, ngan an iya kasangkayan nagbabagi han iya mga pag-alang, ha katapusan nag-alagad hiya:⁽⁹⁾ napakadto ha mga lalawigan ngan magtikang hin pan-laoy hin mga magsakit, talagudti la an iya pagsukot, sugad han iya hunahuna nga nahaaangay. Kundi, sugad han pilosopo nga isinusumat ni Samaniego,⁽¹⁰⁾ ha katapusan nagsukot hin mahal ngan binutangan hin hataas nga bayad an usa niya kapagsaka; salit waray kaiha pinakasiring hiya nga

maupay nga mananambal ngan tingali man gud nakaagi hin salapi kun waray an Protomedicato⁽¹¹⁾ ha Manila haba-ro han mahal niya nga pagsukot ngan han iya pakigpaisan nga nakakaraot han iba.

Binmulig ha iya in mga taghimungto ngan mga pro-pesor. —Hombre! — nganira han makugi nga Dr. C., —pa-bay'i pa ito nga makaagi hin gutiay nga puhunan, kay ma-katirok ngani ito hin unom o pito kayukot kapisos bangin umuli na ito ngadto pag-ukoy hin mamingaw didto ha ira. Kun baga tukibon, ano man imo labot? Nga nagpipinan-limbong hinin mga hangahang nga mga indiyos? Manag-tagam hira. Usa ini nga waray palad intawon, ayaw na pag-agawa iton aada na ha iya mga kamot.⁽¹²⁾ Tumana an imo maupay nga pagkakatsila!

An doktor, kay maupay man gud nga katsila, inma-lagad na la ngan iya ginpabay'an; kundi an sumat naha-sangyaw ha bug-os nga bungto ngan an mga tawo nagti-kang liwat hin pag-alang pagtawag ha iya, ngan tikang dida hini nga adlaw nagtikawaray hi D. Tiburcio de Espadana mga magsakit ngan binmalik hiya pagpakilimos, haros, han kinakaon ha adlaw-adlaw. Hadto nga panahon nasuma-tan hiya hin usa niya nga sangkay, nga iginkahinasa anay ni Da. Victorina, han ginkakasuruk'an hini nga ginang, han iya kamainugupon han Iroy nga Tuna ngan han iya maupay nga kasingkasing. Daw kinita dinhi ni D. Tiburcio in pinit nga langit,⁽¹³⁾ salit nangamaya nga hiya igpakilala.

Hi Da. Victorina ngan hi D. Tiburcio nagkakita. Tarde **venientibus ossa**⁽¹⁴⁾, nakakasiring hiya! kun maaram pa unta hiya maglinatin. An ginang pasaw na; an iya hadto marampag nga buhok, siring pa han iya surugon nga ba-bayi, baga na la ito yana in lasuna kadako kun pinupungos; kuros na an iya bayhon ngan maningutingo na an iya mga ngipon; an iya mga mata, sugad man, rabi na kaupay; gin-kikinurapkurap na niya kun isinisiplat ha antaw; an iya ba-tasan an asya la gihapon.

Kahagos hin tunga hin uras nga himangraw nagkasabot hira ngan naggitangdo. Hinaot pa unta napili niya in kat-sila nga diri piol, nga diri ngual, diri dangas, diri sulam, ngan diri uraura nga nagtatalbo an laway kun nagyayakan ngan nagmabakudbakod unta ngan naharuhataas in dungog, si-ring pa hin iya; kundi an sugad hini nga mga katsila waray gud ha iya pagpasipara pagsiring. Nakadamo hiya pakabati

hinin mga pulong nga nasiring: "La ocasion la pintan calva"⁽¹⁵⁾, salit waray na hiya pagruhaduha nga hi D. Tiburcio asya na ngahaw an higayon kay, tungod han magpait nga mga gin-antos, dako an kadangasan.⁽¹⁶⁾ Hino an babayi nga diri magmamatong ha ikakatluan kagduha nga panuigon?

Hi D. Tiburcio man baga inalpan hin gutiay nga kasamdong ha pagdumdom han mga gab-i nga iya ipakikigasawa. Ihinihiyom na la niya ha pag-ilob ngan say niya gindudumdom an magutom nga iya kasugad. Waray niya mga hiringyapon ug mga ungarad'on; yano la an iya mga karuyag, hamubuay an iya panhunahuna; kundi, an iya kasingkasing, nga uray pa ngada hadto, naghingyap hin lain nga pagsasaurugon. Hadto han bata pa hiya, kun kataliwan han buhat tima na niya ititimo an inarikawot nga panihapon,⁽¹⁷⁾ nahundarig hiya didto ha iya minapot nga higdaan pagtunaw han iya itinil-og, nahangangaturug hiya pagdinumdom hin usa nga ladawan nga mahiyumhiyom ngan mainugayon. Unina, han nagtitidugang na an mga kabiduan ug mga kakablasan, naglabay an mga tuig ug an maambong nga ladawan waray umabot, naghunahuna na la hiya hin usa nga maupay nga babayi, nga buhatan, makugi, nga makakahatag ha iya hin gutiay nga kalungganayan, makakaliaw ha iya han mga kagulan an ngan makikigbalingkot man ha iya usahay. Oo, iya gindidinumdom an balingkutay sama han kalipayan! Kundi, an kalugos na niya hin pagtinabuktabok han kadagatan pamiling, diri na hin salapi, kundi bisan na la magutiay nga kahimyangan ha pag-ukoy ha maurhi nga adlaw; han pagsakay na niya ngadto ha Pilipinas dara han mga sumat han mga igkasi katsila nga tikang ha higrayo nga kadagatan,⁽¹⁸⁾ an iya mga inop nagin-usa nga matahom nga mestisa, usa nga mahusay nga indiya nga dagko ug mag-itom an mga mata, nga napuputos hin mga igagama ug mga panapton nga magsilhag, luob an lawas hin bulawan ug mga brilyante ngan nag-iipa ha iya han iya gugma, han iya mga kotse ug iba pa. Han pag-abot ha Pilipinas nakasiring nga matutuman niya ini nga mga inop kay an kadaragan'an nga nagpapakada ha Luneta ug Malecon,⁽¹⁹⁾ sakay hin mga sinalapian nga sarkyan, naniplat ha iya hin baga may dara nga tuyo. Kundi han kahukasi na ha iya, an mestisa, an indiya, napara ngan say na man iginlugos niya pagpaguop han iya hunahuna an lada-

wan hin usa nga balo, kundi usa nga makaruruyag nga balo. Salit han pakakita niya nga natutuman na an iya inop, hin diri tul-id nga katuman, nasakit hiya, kundi, tungod kay may iya gutiay nga kapilosopo, nagsiring na la liwat: "A, adto inop la ngan dinhi ha kalibutan diri kita mabubuhi hin pag-ininop!" Sinusugad niya hini pagsulpat han iya mga ruhaduha: nga nagamit ha bayhon hin buk bok nga bugas, saho!, kun magkaasya hira, iya na la tatalinguhaon hin pagkuha; nga kuros na an bayhon, amo man ito iton iya bado, gusigusi ngan damo in sinursihan: nga usa nga ginang nga tigurang nga hambog, palakin'on ngan nagpapakadako, kundi an iya gutom labi na kamaaringasa, labi na kapalakin'on ngan kamakaharadlok ngan labot pa, mababagi na la ito kay hiya, an iya kinaiya asya an kabuutan, man-gad pa niya mabalhin adto nga batasan kay an gugma nakakapahumok han matig-a nga gawi; nga maraot magkinatsila, hiya amo man, sugad han siring ha iya han puno ha opisina han pagpasabuta ha iya han iya kahukasi, ngan, ano in labot hiton iya kalagas, kamaraksot ngan kadiri angayan? Hiya amo man, piol, ngiho ngan dangas! Minarumaupay ni D. Tiburcio nga pagmangnuon hiya, tungod han iya kamasakit diri hin kakulang hin pagkaon, ngan diri hiya say pagmangnuon. Kun gintitiawan hiya hin usa nga sangkay, nabaton hiya: "Pakan'a ako ngan pagngarani ako hin lurong."⁽²⁰⁾

Asya ini hi D. Tiburcio an sinisiring nga diri makakahimo pakaghuka hin usa nga lagong:⁽²¹⁾ diri mapinarayawnon ngan diri sadang makatipig hin maraot nga panhuna-huna, nagiginmagwawali unta ha una nga mga panahon. An iya pag-ukoy ha Pilipinas, waray ha iya pakahatag hin pagpakahataas ug pagpakadako in bantog ngan dungog nga asya an nahananabo han iya mga igkasi katsila ha sulod hin pira kasimana tikang naabot. An iya kasingkasing waray kakano pa man magtipig hin kasina; waray pa gud hiya igkita hin mausa nga pilibustero; mga magpakaluluoy la an iya iginkikita nga angay paglupugan han diri buot kumapin pa ha ira hin kamakaluluoy. Han pagsumbungan ha iya tungod han iya pagpakamananambal, waray hiya kabido, waray hiya tuyo; sinmabot hiya han katadungan ngan binmaton la hiya; "Kundi angay kita mabuhi!"

Pinmakasal o naggidakupay hira ngan napakadto ha Santa Ana pagpahiom han katam-isan han pagsaho; kun

di ha siyahan nga gab-i hi Da. Victorina ginsuulan hin tiyan ngan hi D. Tiburcio nagpasalamat sa Dios ug nana-linguha pag-ataman ngan pagmangno. Ha ikaduha kagab-i gintuman niya an iya kamaupay nga tawo ngan han pagkabuwas, han paghiling niya ha panganinawan, tinmawa hiya hin masamdong ngan nabuksan an iya mga lagos nga waray ngipon: haros nalagas hiya hin kanan napulo katuig.

Tungod han kalipay ni Da Victorina nga nakaasawa, iginpahimo niya an iya asawa hin ngipon nga kuhakuha ngan nagsugo hiya nga pag-aydan ug pagpanaptunan han mag-upay nga parapanahi ha siyudad; nagtugon hin mga kalesa ug mga aranya⁽²²⁾ nga sarakyan, nangaro nga parad'an tikang ha Batangas ug Albay han mga gimaupayi nga kabayo ngan nakaarog pa ngani hin duha nga kabayo nga de carrera nga padadalaganon ha tiarabot nga rurumba.

Hamtang nagtatamo hiya han iya bana waray man liwat hiya hingangalimot han iya kalugaringon nga lawas: binayaan niya an saya nga seda ngan han bado nga pinya ngan say ginamit an pamanapton nga tinaga-Europa;⁽²³⁾ liniwanan an yano la nga kapungos nga pilipinhon kay say niya ginamit an may patubok nga pinun'an hin diri buhok, ngan ini nga pamanapton nga diri nga gayod ha iya naangay nakabungkag han mamingaw nga pag-ukoy han murayaw ug waray mga buhat nga iya mga kaamyaw.

An bana nga diri niya buot lumakat nga magtitiil, kay an babayi diri buot nga hikit'an an kapiulan, ngadto kanunay pakikigsuduysudoy ha mga kapiliwan, ini ha dako nga kasakit han asawa nga karuyag iparayaw an iya bana ha mga parasyadahan han kadam'an, kundi iniilob na la tungod ha matam-is nga pagkaasawa.

Nagtikang an salipod han paghinabihi na han bana han bukbok nga bugas, nga nasiring hiya nga adto limbong, diri kinaiya; hi Da. Victorina nagkuriot ngan sumiplat ngadto han kuhakuha nga ngipon. Dida hini an bana nahapaukoy ngan an asawa sinmabot han kanan iya bana nauuritan.

Waray kaiha makasiring nga hiya burod ngan iginpasabot han ngatanan niya nga kasangkayan:

—Ha sunod nga bulan ako ngan hi de Espadana magikan kami ha **Peninsula**; diri ko karuyag nga inin amon anak matawo dinhi ngan pagngaranan nga insurrekto.

Iya binutangan hin de⁽²⁴⁾ an apelyido han iya bana;

an **de** diri manta binabaydan ngan nakakahatag pa ngani hin kategoriya han ngaran. Kun hiya napirma, nasurat hiya **Victorina de los Reyes de de Espadana**; ini nga **de de** Espadana asya gud an iya natutuyawan; waray gud ha iya nakapirit pagkuha, bisan an nanhimo han iya mga tarheta, say pa an bana!

—Lurong, kun usa la nga **de** akon ibutang sisidngon nga waray ka! — asya an iya baton han iya bana.

Kanunay say niya ginyiyinakan an iya mga pangan-dam pag-igirikan, iya gintanog ha ulo an mga ngaran han mga harapitan, ngan diri tiaw pamation: “Makita ako han ismo dida ha kanal de Suez; hi de Espadana nasiring nga amo an labi nga makaruruyag, ta hi de Espadana nakaluob na hinin kalibutan”. “Bangin diri na ako habalik nganhi hini nga tuna han waray mga batasan”, “Diri ako naayon dinhi; mauruupay ko an Aden, kun Port Said man; amo ini an isip ko tikang han kabata,” ug iba pa. Ginduduha la ni Da. Victorina an tuna dida han iya Geografia: Pilipinas la ngan Espanya; dapit nalutod hiya han mga **chulos** nga nasiring nga an tuna Espanya la ngan America, kun usahay China, pagpaiba han ngaran.

An bana sayod nga bahin hini nga mga yawyaw kaga, kundi iya na la hinihilom nga diri la hiya pagbusaan ngan pagbuyaktaron na man an iya kangual.⁽²⁵⁾ Tinutuyo niya in pangipa hin bisan la ano basi labi nga pagmatuuran an iya pagmabdos, ngan magtikang pagsinul-ot hin mga panapton nga may mga tina ngan hin pagdara ha lawas hin mga bukad ug mga laso ngan hin paglinakat ha Escolta nga bata an sulot; kundi, hay! kawaray upay! nahagos an tulo kabulan ngan an iya mga inop nagpapas ngan tungod kay waray na kaharadlukan nga an iya anak magin-insurrektos, an pag-igirikan waray na igpadayon. Nagpinakiana hiya ha mga mananambal, ha mga partera, ha mga tigurang ug iba pa, kundi kawang la ngatanan; an ginang nga nagtitinawa la kan San Pascual Baylon, ha dako nga kaurit ni Kapitan Ti-yago, waray gud tutuod hin pagdangop bisan kanay nga santa; salit nagsiring ha iya in usa nga sangkay han iya bana:

—Tuod la ha akon, senyora; ikaw la dinhi hini nga makakauyam nga tuna in maisog nga espiritu!⁽²⁶⁾

Tinmawa la hiya kundi waray sabot kun ano an maisog nga espiritu ngan han pagkagab-i, han pag-ipanhirigda, ipakiana ha iya bana:

—Uday,—binmaton ini,—an la . . . labi kama . . . ma-isog nga espiritu nga akon kilala amo an amonyako: an akon sangkay namulong hini ha re. . . retorika.

Tikang hadto kanunay an ginang magyakan, kun nata-tagan hin higayon, hin pagkasiring:

—Ako la in amonyako dinhi hini nga makauuyam nga tuna, ini ha retorika nga pamulong, siring pa han pulong ni Sr. N. de N., usa nga peninsular⁽²⁷⁾ nga may kategoriya.

An ngatanan nga iya yaknon kinahanglan nga hihi-muon; nadadaog na gud niya an iya bana, ngan ini man liwat waray maghunahuna hin pagsupil, salit baga nagin-usa na la hiya nga ayam-ayam han iya asawa. Kun nauurit ha iya, diri hiya tinutugutan paglusad, ngan kun kinasisihanahan gud hiya hin tuodtuod tinataluan hiya han kuhakuha nga ngipon ngan ginpapabay'an nga makaharadlok an dag-way ha sulod hin usa o duha ba kaadlaw.

Nahanumdom hiya nga an iya bana kinahanglan magdoktor ha Medicina ngan Cirugia, salit iya ginsiring.

—Inday, karuyag mo nga pagdakpon ako?—nagpakiaan an bana, nababaraka.

—Lurong ka gad man gud!— binmaton;— pabay'i la ako; diri ka mananambal, kundi karuyag ko nga pagngaranan ka hin doktor, ngan hi ako man doktora! waray baribad!

Ngan han pagkabuwas kumarawat hi Rodoreda⁽²⁸⁾ hin sugo pagsurat ha itom nga marmol hinin masunod: DR. DE ESPADANA, ESPECIALISTA EN TODA CLASE DE ENFERMEDADES.

Ngan an mga suruguon ngatanan napirit hin paghatag ha ira nga duha han bag-o nga kadungganan, ngan tungod man liwat hini dinmugang man an mga patukbol, an dakmol han bukbok nga bugas ha bayhon, an mga laso ug mga engkahe, ngan dinmugang an panyubit han iya magpakaluluoy ug mga kablas nga igkasi nga nagpapaka-asawa hin diri sugad kahitaas nga pagkatawo han iya asawa. Ha ikinaadlaw isip niya nga nadugang la an iya dungog ug kahitaas, ngan kun madayon ini nga lakat, kahagos hin usa катуig tingali makasiring nga langitnon an iya tulin.

Kundi ini nga mga hagtaas nga panhunahuna diri naka-kaulang nga magtidugang la an iya kalagas ug kawaray na angay. Ha ikinapakakita ha iya ni Kapitan Tiyago ngan paghihinumdom nga nagyaos la pagpinangulitawo ha iya,

nagpapadara hin pisos ngadto ha singbahan pahanungod hin misa ha pagpasalamat. Kundi dako an kan Kapitan Tiyago pagtahod han bana tungod han iya bantog nga lasgod ha **pagbulong** han bisan ano nga sakit ngan nama-mati gud hiya hin maupay han talagsa nga pulong nga ha inarikawot natitigayon hin pagluwas han ngual. Tungod hini ngan tungod pa liwat nga an doktor diri naalagad pag-laoy hin bisan la hino, sugad han iba nga mga mananambal, asya in pagpilia ha iya ni Kapitan Tiyago nga say magtambal han iya anak.

An mahatutungod han batan'on nga Linares, lain na ngahaw. Han nag-iinandam hira pag-igirikan ha Espanya, hi Da. Victorina nakahunahuna hin usa nga katsila nga bibilnon pagbantay han ira manggad kay diri natapod hin usa nga pilipino: an bana nahanumdom hin usa nga umangkong ha Madrid nga nagtutuon pagkaabogado ngan asya an baga labi nga may pagsabot han iya mga urupod: amo an ira ginsuratan pagpakadto, binaydan ngadaan an pasahi ha pagsakay, kundi han kapapas hadto nga mga inop pag-aanhon pa kay nagsasakay na an batan'on.

Asya ini hira an tulo nga pagkatawo nga nagkaabot.

Hamtang nananangka ha ikaduha nga pamahaw⁽²⁹⁾ sinmaka hi P. Salvi ngan kay magkiriglala na man hira, iginpakilala ha iya, han magtiayon lakip an mga kadungganan, an batan'on nga Linares nga baga nahakaawod.

Kaiya na gihapon hinmangrawan hi Maria Clara; an daraga nakadto napahuway ngan nakaturog. Hinmangrawan an ira paglakat; hi Da. Victorina pinmarayaw han iya katarabitaban, han iya pag-inantuson han mga panulos han mga **probinsyanos**, an mga payag nga pawod, an mga tulay nga kawayan, ngan waray hingalimti pagsumat han padi nga sangkay niya an Segundo Cabo, an Alcalde Kuan, an Oidor nga Hino la, an Intendente ug iba pa, mga tawo nga hagtaas in dungog ngan naghahatag ha iya hin katalahuran.

—Kun kasangkulop ka unta abot, Da. Victorina, — sinmiring hi Kapitan Tiyago han dalikyat nga paghunong, — iginkakakita ka unta dinhi kan S. E. an Capitan General: nakada hito dida lilingkod.

—Ha? ano? Nakanhi hi S. E.? dinhi ha imo balay! Buwa!

—Pagsusumatan ta ikaw nga nakada hito dida lilingkod! Kun kasangkulop ka unta abot..!

—Hay! kanugon na nga waray pa hadto kasasakit hi Clarita! — nakasiring, totoo gud man an kasubo, ngan atubangon hi Linares, sidngon:

—Nasayod ka, primo? Nakanhi kuno hi S. E.! Ano, matuod daw an kan De Espadana pagsiring nga diri kay balay la hin usa nga waray haros nga indiyo an imo kakadtuan! Kay masayod ka, D. Santiago, nga inin amon patod sangkay ini didto ha Madrid hin mga ministros ug mga dukes ngan parakaon hiya didto ha balay han Conde del Campanario.⁽¹⁰⁾

—Balay han Duque de la Torre, Victorina, — sinaway han iya bana.

—Amo na gad, pagsusumatan mo pa ako! . . .

—Igakita ko ada yana nga adlaw hi P. Damaso didto ha iya bungto? — sinmagbang hi Linares, say inatubang hi P. Salvi; — nasiring nga haraniay la kuno dinhi.

— Hingan hahani ito yana ha bungto ngan ma-kanhi ngani, diri maiha, — binmaton an padi.

—Maupay kun sugad! May ada ko dara ha iya nga surat. — sinmiring an batan'on, — ngan kun diri la tungod hinin makawiwili nga higayon nga akon paghingani, say ko hiya anay tinutuyo pakigkita.

Dida hadto nagmamata man an **makawiwili nga higayon.**

—De Espadana? — ngani Da. Victorina, katapos han pamahaw, — kitaa ta hi Clarita! — ngan atubangon hi Kapitan Tiyago: — Tungod la ha imo, D. Santiago, tungod la ha imo! Inin akon bana diri nagtatambal kun diri mga tawo nga may kategoriya, ngan bisan pa ngani, bisan pa ngani! Inin akon bana diri sugad hinin mga taga dinhi. . . ha Madrid diri hiya nakadto kun diri mga tawo la nga may kategoriya!

Napasingadto hira ha sulod han masakit.

Masirumsirom ha sakob, mga tinakpan an mga tangbuanan paghirot han bulos han hangin ngan an gutiay nga suga nga nakakapawa gumikan la didto hin duduha nga kandila nga nanhihitagdok ha tungod han ladawan han Virgen ha Antipolo.⁽¹¹⁾

Binubutok an ulo hin panyo nga hinulos hin kolonya, pinuputos an lawas hin mga busag nga taplak nga haglapad an pilo, nga nakakatago han magtahom nga lirik han iya lawas, nahigda an batan'on nga daraga dida han iya katre nga kamagong,⁽¹²⁾ ha butnga hin mga biray nga husi ngan

pinya. An iya buhok, nga nagiginmarko han iya biyuuson nga bayhon, nakakapadugang han iya dapit masilhag nga paglud-as ngan say na la, haros, nakakahatag ha iya hin kinabuhi an iya mga mata nga puno hin kasamdong. Ha iya harani nakada an iya duduha nga sangkay ngan hi Andeng nga may dara nga hinugpong nga asusenas.

Pinanhimurso hiya ni De Espadana, kinita an iya dila, pinakianhan hin mga pira nga pakisana ngan sumiring, napiling:

—Ma. . . , masakit, kundi mabubulong!

Dinmako an buot ni Da. Victorina ngan naniplat paluyuluyo.

—Liquen nga may gatas ikinaaga, jarabe de altea, duha nga pildoras nga sinoglosa! — an sugo ni De Espadana.

—Dig-una an imo kasingkasing, Clarita,—nasiring hi Da. Victorina nga nagtiharani: — pagbulong ha imo inin amon pagkanhi . . . Igpapakilala ko ha imo inin amon patod!

Hi Linares nahapapanganga pagkinita hadton magsiniringon nga mga mata nga daw may ginbibiniling nga kahimo, ngan waray pakabati nga gintitinawag hiya ni Da Victorina.

—Sr. Linares, — ginsiring han padi, unay pagsangpit ha iya dida han iya paghipahungat; — aadi tikanhi hi P. Damaso.

Matuod man gud tisaka hi P. Damaso, ginduduas ngan dapit masamdong; han pagbuhat la niya ha banig, an siyahan niya nga linaoy amo hi Maria Clara. Diri na hiya asya an P. Damaso han una, nga mabakod ngan mayakan; yana maukoy na ngan hialang kun maglakat.

—oOo—

XLIV.

MGA TALINGUHA

Hin waray magtagad bisan kanay nagpadayon la hiya ngadto han higdaan han masakit ngan kaptan ini ha kamot:

—Maria! — nasiring hin mainugayon kaupay nga tingog, dungan han panuro han iya mga luha dida ha mga mata; — Maria, anak ko, diri ka mamamatay!

Pinmukrat hi Maria Clara ngan magkinita ha iya ha paghitingala.

Waray bisan hino han nakilala han pransiskano may nakahunahuna nga ini may ada ngayan mga pagbati; ha sa-

kob han iya bahol ug kubalon nga dagway waray may natuod nga may ada ngayan niya kasingkasing.

Hi P. Damaso waray na pakailob, pinmaharayo hiya didto han masakit ngan magtinangis sugad hin bata. Napasingadto ha suy-ab ngan buhian didto an iya mga kabido ha tungod han minayuyo nga mga balagon dida ha may hangbuyan ni Maria Clara.

—Nahagugugma gud man hiton iya anak ha bunyag! —an isip han ngatanan.

Hi Fr. Salvi nagkikinita la ha iya, waray yakan-yakan ngan nananakmol han iya mga im-im.

Han baga paghinugay han iya kabido, iginpakilala ha iya ni Da. Victorina an batan'on nga Linares nga, matinahuron, nagtiharani.

Ginkinita hiya anay ni Fr. Damaso hin hilom, tikang ha ulo ngadto ha tiil, ngan karawton an surat nga idinuduhol ha iya ngan basahon hin waray hiya sabot ada, kay nagpakiana:

—Ngan hino ka man?

—Hi Alfonso Linares, anak ha bunyag han imo bayaw...—nagayakan an batan'on.

Hi P. Damaso tinmiad han lawas ngan magkinita liwat han batan'on ngan tumukdaw, dara in kalipay ha bayhon.

—Aw, amo ka ngayan an anak ha bunyag ni Carlicos? —sinmiring ngan makighangkupay; —kadi ha akon mga butkon...kinmarawat ako hin iya surat may pira na kaadlaw... amo ka ngayan! Waray ako ha imo kilala... matuod waray ka pa ngani katatawo nga lumakat ako didto; waray ako ha imo kikilala!

Ngan ginakos ni P. Damaso han iya magbakod nga mga butkon an batan'on nga namumula, ambot kun dara hin kaalo, o dara ba hin paghiutki. Hi P. Damaso baga sugad hin nahangalimot na han iya kasakit.

Katapos han siyahan nga mga paghinangop ngan katima han mga kinahanglanon nga pamakiana mahatungod kan Carlicos ngan hi Pepa, sumukna hi P. Damaso.

—Ta, yana! ano man in karuyag ni Carlicos nga bubuhaton ko ha imo?

—Sabuot ko aada hiton surat nahaaasoy . . .—binmalik pagyakan hi Linares.

—Ha surat tuod? Matuod man gud! Ngan karuyag nga igbiling ta ikaw hin susudlan nga buhat ngan hin asa-

wa, hm! susudlan nga buhat . . .? masayon; maaram ka magbasa ngan magsurat?

— Nakatapos ako han pagkaabogado ha Universidad Central!

—Panulay! Parapamukwat ka ngayan hin kalipungan? Baga waray ka sugad nga dagway . . . baga ka in daraga pagkit'on,⁽¹⁾ kundi, maupay ngani! Lugaring an pagbiling hin asawa. . . hm-hmm! asawa. . .

—Padre, diri gad ako ikag kaupay,— nagsiring hi Linares, dako an kaalo.

Kundi hi P. Damaso naglinakatlakat patapustapos an suy-ab ngan nagngingingurutob:

—Usa nga asawa! usa nga asawa!

An iya bayhon diri na mabiduon ngan diri man mali-payon; yana nahimuot ngan baga may ada gin-iinisip-isip. Hi P. Salvi nagkinita hini ngatanan tikang didto ha antaw.

—Waray gud ako paglaom nga makabido ha akon hin sugad! — ngani P. Damaso, iginbibikho an tingog; —kundi ha duha nga maraot, gapilan an gutiay.

Ngan darudakuon an tingog daupon hi Linares.

—Kadi ka, idoy, — nganiya; — makikighimangraw kita kan Santiago.

— Kinulba hi Linares ngan pinmalugos na la pagupod han padi nga, hamtang naglalakat, nagpipinainuino.

Dida hini hi P. Salvi naman an tinmulos paglinakatlakat, amo gihapon an tinulos nga batasan, an pagpinamutubuto.

Usa nga tingog nga naghatag ha iya hin maupay nga adlaw say nakapaukoy han iya mauyam nga suduysudoy; ginmangad han ulo ngan say niya hinkit'an hi Lucas nga naghahatag ha iya hin mapinaubsanon nga katalahuran.

—Ano imo? — say pinmakiana an mga mata han padi.

—Padre, bugto ako han namatay hadton kaadlawan han patron!—binmaton hi Lucas hin malinuhaon nga tingog.

Inmisol hi P. Salvi.

—Ta, ano man? — an tingog ni P. Salvi nga an tuman la nga binabati.

Hi Lucas dako an pangahas nga makagtuok, nagpipinamahid hin panyo ha iya mga mata.

—Padre, — nganiya, nagnunguynogy, — nakadto ako ha balay ni D. Crisostomo pangaro nga baydan . . . siyahan

ginpamamanyakan ako, nganiya diri kuno hiya magbabayad, kay pati kuno hiya nahauupod na kamatay, kay an sayop amo adton inugay ngan waray palad ko nga bugto. Kakulop binmalik ako pakighimangraw, waray ko na hiabuti kay nalakat na ha Manila, binilinan na la ako hin limos nga lima kagatos kapisos ngan ginpatugunan ako nga diri na bumalik! Pastilan, padre, lima kagatos kapisos, pastilan daw, padre!..

An padi nagpinamati anay ha iya hin tuudtuod ngan tikaiha inabat ha iya mga im-im in tawa nga kanan kangalas ug pagtamsak han pagkita hadto nga bulurot nga kaagi nga iginpapaguwa, nga kun hinkit'an hiya ni Lucas bangin kun pinmatadog paglikay.

—Ngan ano man imo karuyag, ikaw? — ginpakianhan ngan talikdan.

—Pastilan, padre! tungod sa Dios sagduni gad ako kun ano akon bubuhaton; nahaaara ako han kanan padi mag-upay gihapon nga mga sagdon.

—Hino in nasiring ha imo? Diri ka dinhianon...

—An padi kilala dinhi ha bug-os nga lalawigan!

Dinaop hiya ni P. Salvi, nagdidingga an mata, ngan itutdo kan Lucas an hagdanan, nganiya:

—Uli ngan pagpasalamat kan D. Crisostomo nga waray ka ipabilanggo! Lusad!

Hi Lucas nahangalimot han iya komedya ngan nagngurutob:

—Hunahuna ko adto nga...

—Lusad na! — sininggaakan ni P. Salvi hin makalili-sang.

—Makikihimangraw ako kan P. Damaso!...

—Hi P. Damaso may buhat... lusad na! — inmagda liwat an padi hin waray baribad.

Hi Lucas linmusad nagnginginurutob:

—Ini amo gihapon... diri ngani bumayad hin maupay... An bumayad hin maupay...

Dara han mga tingog han padi nanaop ngatanan pati hi P. Damaso, hi Kapitan Tiyago ngan hi Linares.

—Usa gad nga laag nga waray haros nga nakikilimos, diri buot magbuhat! — ngani P. Salvi nga pinmurot han kalo ngan han tungkod paglusad tikadto ha kombento.

XLV.

PAG-ISIP HAN MGA SALA

Haglaba nga mga adlaw ngan magsamdong nga mga gab-i an pinamag-ilob ha may uluhan han higdaan; hi Maria Clara nahabughat kahuman la pagkumpisal ngan dida han lingaw hiya say la niya naluluwas an ngaran ni iya nanay nga waray niya hikilal'i. Kundi an iya kasangkayan, an iya amay ug an dada namamag-inagma ha pagmangno ha iya; kadam'an an mga pamisa ug mga limos nga iginpadara ngadto han ngatanan nga mga milagroso nga ladawan; hi Kapitan Tiyago nagsaad pag-ayog hin tungkod nga bulawan ha Virgen ha Antipolo, ngan ha katapusan an hiranat nagtikang hin paglungas hin hinayhinay, kundi unob.

An doktor de Espadana nahapausa han gahom han jarabe de altea ngan han linaso nga liquen, mga tambal nga waray gud niya liwani. Hi Da. Victorina nalilipay gud kaupay han iya bana nga hadto hin usa kaadlaw nga hintamakan han piol an ikog han iya bata, waray niya agawi han kuhakuha nga ngipon, sugad han iya batasan nga pagpaha-
maan, kundi iya la ginsiring:

—Kun diri ka pa piol hintatamakan mo pati an akon korse!

Usa kakulop, han pagkadto nira Sinang ngan hi Victoria paglaoy han ira sangkay, naghihiruhimangraw ha komedor, hamtang namamahaw, an padi, hi Kapitan Tiyago hi doktor de Espadana ngan hi Da. Victorina.

—Ada, ikinabibido ko, — nasiring an doktor; — ngan mabibido man liwat hi P. Damaso.

—Ngain kuno adto babalhina? — nagpakiana hi Linares han padi.

—Ngadto ha lalawigan han Tayabas! — binmaton ini hin kinahubya.

—An mabibido gud hini kaupay asya hi Maria kun habaro, — ngani Kapitan Tiyago; — бага sugad la niya hin anak.

Liniparuan hiya ni P. Salvi.

—Sabuot ko, padre, — nagpadayon hi Kapitan Tiyago, — ini nga sakit gumikan la didto han nahinabo nga maraot hadton patron.

—Amo man iton akon naiisipan, ngan maupay nga waray mo tuguti hi Go. Ibarra hin paghimangraw; naghihimadarako.

—Ngan kun diri pa kami, — sinmagbang hi Da. Victorina, — hi Clarita aadto na yana ha langit nag-aawit han kahimayaan sa Dios.

—Amen Hesus!—nakasiring hi Kapitan Tiyago nga ini angay isumpay.

—Palad mo nga an akon bana nawaray masakit nga haruhataas in kategoriya kay kun nasugad, nakakatawag ka hin iba, ta, dinhi ngatanan ubos diri nananabot; an akon bana.

—Nagsiring na ako ngan igsisiring ko liwat, — say man binmul-ang an padi; — nga an pagkumpisal ni Maria Clara nakahatag hadto nga kahintang han iya sakit nga amo an tinikangan han iya pag-upay. An pagkamahawan ha kalag nalupig han biisan ano nga bulong, ito nga diri ko riniriwa an gahom han kinaadman, labi na an Cirugia! Kundi, an malinis nga kalag. . . Basaha niyo iton mga barasahon ha tuluuhan ngan makikita niyo kun pira na ba in nabu- long hin usa la nga maupay nga pagkumpisal.

—Tabi daw, pasaylua ako, — rinmiwa hi Da. Victorina, naurit; — mahatungod hiton gahom han pagkumpisal. . . hala daw, bulnga hin kompesyon iton asawa hiton alperes!

—Usa nga kasamdan, senyora, diri kay sakit nga maupay han kalinis ha kalag!—binmaton hin maping-it nga tingog an padi; — kundi an pagkumpisal makakatalwas ha iya dida hin mga dabal nga sugad han gin-antos niya kaniha han aga.

—Hayukat! — pinasundan ni Da. Victorina, бага sugad hin waray la hiya bati han pinamulong ni P. Salvi.— Ito nga babayi uraura katampalasan! Didto ha singbahan waray nabuhat kun diri pagkinita ha akon, amo daw! usa la nga waray hangkag; hadton Domingo ginpapakianhan ko na unta kun kanan ano ba an dara ko nga bayhon,⁽¹⁾ kundi hino in maghuhugaw pakighinimangraw hin usa nga waray kategoriya?

An padi, бага man la liwat in waray pakabati hini nga pamulong, nagpadayon:

—Tuod la ha akon, D. Santiago; basi mag-upay gud iton imo anak kinahanglan nga kumarawat buwas han aga, dudulungan ko nganhi hin viatico. . . ha akon hunahuna waray na gad man ada niya sadang igkumpisal, kundi. . . kun karuyag niya niyan nga gab-i magtimod. . .

—Ambot, — sinmumpay hadto dayon hi Da. Victo-

rina han pag-ukoy han padi, — kun ano nga may tawo nga naruruyag pangasawa hin sugad hito nga mga babayi kamagpakaharadlok; harayo pa kinikilala na kun mga taga diin, sinasabot nga haros magkakamamatay hin kaawa: kay amo daw! pipira in kinakarawat hin usa nga alperes?

—Ta, asya adto, D. Santiago, sidnga iton imo patod nga papag-andamon iton masakit ha pagkarawat buwas han aga; makanhi ako niyan nga gab-i mahatungod hiton iya pa talagudti nga mga sala...

Ngan han pakakita la nga hi Dada Isabel nagawas sidngon hin tinag-alog:

—Papag-andama iton imo umangkon hin pagkumpisal niyan nga gab-i; buwas han aga dudulungan ko hin *viatico*; mag-uupay hiya hini layon...

—Kundi, padre, — nagpasipara pagriwa hi Linares, — bangin nakakasiring ka nga may ada kataragman hin kamatay?

—Ayaw kabaraka! — binaton niya hin waray sirusip-lat, — maaram ako hiton akon binubuhat; damo na in gintambungan ko nga magsakit. Labot pa, hiya in mag-iigo kun makarawat hiya kun diri, ngan maabat ka nga masiring manta nga oo.

Ha pagkadagmit hi Kapitan Tiyago sinmiring nga oo.

Hi Dada Isabel sinmulod ngadto han hinihigdaan han masakit.

Hi Maria Clara naghihinigda pa, duason, duason gud, kaupay; ha harani niya nakada an iya duduha nga sangkay.

—Tulon liwat mausa kalugas, — ngani Sinang nga gutiay la an tingog dinmuhol hin usa kalugas nga mabusag nga bulong nga iya kinuha didto hin usa nga gutiay nga tubo nga salaming; — nasiring nga kun umabat ka na nga may nanhuhuni ha imo talinga iukoy mo na ini nga bulong.

—Waray na balik ha imo pagsurat? — pinmakiana hin gutiay nga tingog an masakit.

—Waray, tingali damo in buhat!

—Waray tugon ha akon?

—Nasiring la nga tatalinguhaon niya nga talwason hiya han arsobispo dida ha eskomunyon basi...

Nahaukoy anay an himangraw kay sinmulod an dada.

—Nasiring an padi nga mag-andam ka pagkumpisal, iday, — an siring han dada; — bayai niyo anay basi mag-isip-isip.

—Hin waray pa ngani us'i kasimana tikang nagkumpisal! — rinmiwa hi Sinang. —Ako, nga diri ako masakit, diri ako sugad kamasukot makasala. . .

—Oy! diri ka maaram han siring han padi nga an matinumanon nakakapito pakakasala ha usa kaadlaw? Hala, ano, karuyag mo nga dad'on ko nganhi an **Ancora**, an **Ramillite**, o an **Camino Recto para ir al Cielo**?⁽²⁾

Hi Maria Clara waray baton.

—Hala, diri ka gad gugul'an, — pulong han maugay nga dada, tuyo an paglipay ha iya; — ako in magbabasa ha imo han pag-isip han sala, an imo bubuhaton an panumdom na la han mga sala.

—Surati nga diri na magdumdom ha akon! — hinuringan ni Maria Clara hi Sinang han pag-ilalakat hini.

—Kay ano?

Kundi sinmulod an dada ngan hi Sinang pinmaantaw na la waray sabot han igintugon ha iya han iya sangkay.

An maupay nga dada binmutong hin lingkuran ngada han suga, nagbutang han iya salaming ha mata ngan bumitad hin basahan sumiring:

—Pamati hin maupay, iday; titikangan ko ha “Mga Sugo sa Dios”; hihinayon ko la basi ka makapamurubuot; kun diri ka makakabati hin maupay sisidnga ako basi liwatton; sayod ka man nga diri ako ginugul'an kun imo kaupayan.

Tinikangan niya hin pagbasa, hin mauyam ug maharaal nga tingog, an mga kasayuran mahatungod han mga hisaral'an nga higayon. Han pakatapos niya hin usa kapundok umukoy anay hin halawig basi an batan'on maka panumdom han iya mga sala ug magbasol.

Hi Maria Clara nagsisiniplat ha igbaw hin waray la tuyo. Katapos han siyahan nga sugo nga **higugmaa an Dios labi ha ngatanan nga butang**, pagkinitaon hiya han iya dada ha bawbaw han iya salaming nga natungtong ha irong, nga inmayon han kanan batan'on masamdungon ug mapainui-nuhon nga dagway. Inmigham anay an tigurang ngan, katapos hin halaba nga kahilom, tikangan an ikaduha nga sugo. Daw kanan hinayagan an pagbasa han maupay nga lagas, ngan katapos han mga kasaysayan siplatan liwat niya an iya umangkon nga binmirik han ulo hin hinayhinay ngadto ha luyo.

—Ah! — an isip ni Dada Isabel; — dida hinin **pagpa-**

numpa han iya marahalon nga ngaran, waray na gad man hini inin bata hisayop! Adin ikatulo na man akon.

Ngan an ikatulo nga sugo ginpatalagudti ngan ginsubay, ngan katapos basaha han mga higayon nga hinsasal'an patok hini nga sugo, sumiplat liwat tipakadto ha may higdaan; kundi hini nga paglingi, pinalos anay han tigurang an iya salaming dida ha irong ngan mamahid han mata: nakakita han iya umangkon nga dinmara hin panyo ha bayhon daw tuyo in pamahid hin luha.

—Mm! — nganiya. — ehem! Kairo man: nahangaturrog nga nagwawali.

Ngan ibalik pagbutang an iya salaming didto ha katapusan han iya irong ngan sumiring ha iya la ngahaw:

—Yana kita ta; kay waray paglihi han mga adlaw nga iglililihi, bangin liwat waray pagtahod han iya amay ug han iya iroy.

Ngan basahon an ikaupat nga sugo hin labi pa kauyam ug kamaharaal nga tingog, an iya tuyo basi magmakataragob an pag-isip sugad han hinkit'an na niya nakadamo ha mga prayle: hi Dada Isabel waray pa makakita nga magwali in usa nga kwakero, kay kun daw nakakita na tingali man kinmurog.

Igo man la nga an daraga nakakadamo na dadara hin panyo ngada ha bayhon, ngan an iya paginhawa nagtikamasiwat nga an tuman na la nga inaabat.

—Kamaupay nga kasingkasing! — an isip han tigurang; —hiya nga matinumanon ug masugot han ngatanan! Ako, nadarudamo an akon mga sala kundi waray gud ako hibaro pagtuok hin ungod-ungod.

Ngan tikangan an ikalima nga sugo hin haruhalaba nga pagturuok ug uraura pa kamaharaal nga tingog, upod in pangahas nga dako, salit waray na pakabati han iya umangkon nga nagnginginyongoy. Dida na lugaring hin usa nga paghunong, katikang pagbasa han mahatutugnod han pakamatay dara hin salsalon, umabat han makasasala nga nagbibinikhuon. Tungod hini an tigurang binmalhin, ibinasa han nahisasalin nga mga sugo in tingog nga kanan nasisina, ngan han pakakita han iya umangkon nga nagtintuok la gihapon:

—Tangis, iday, tangis! — sidngon, nagtiharani han higdaan; — darudamo ngani nga luha madarudali man an pagpasaylo ha imo sa Dios. Kasakit ha paghinulsol nga kontrisyon kay mauruupay, ayaw han atrisyon⁽³⁾ Tangis,

iday, tangis! kun masasayod ka la hiton akon kalipay pagkita ha imo nga nagtitinangis ka! Pagdabo ha imo dughan kundi ayaw la duruha kay uul-ulan ka.

Lugaring tungod kay an kasakit basi dumugang kinahanglan an kamingaw ug kahimtang nga diri matukib, hi Maria Clara, han pagsabot nga hin-iinawan hiya, inmukoy hin hinayhinay han pagpanhayhayon, nanmahid han iya mga mata hin waray tingol ngan waray bumaton kan iya dada.

Ini nagpadayon han iya pagbasa, kundi, tungod kay an pagtangis han iya mamarati inmukoy, nawad'an hin pangahas dida han urhi nga mga sugo iginpiraw hiya ngan iginhinuyam, inangyanan an maaningal ug mauyam nga tingog nga waray hipagpadayon.

—Kun diri la tungod kay ginkikinita ko diri ako matuod! — nagpipinanmurubuot an buutan nga tigurang; — ini nga bata daw an sundalo, nakasala kontra han siyahan nga lima nga sugo, kundi tikang ha ikaunom ngadto ha ikana-pulo waray bisan usa nga gutiay nga sala, suhi lugod ha amon! Lain na gad man gud inin kalibutan!

Ngan magdagkot hin usa nga dako nga kandila ha Virgen ha Antipolo ngan hin duha nga gurugudti ha Ntra. Sra. del Rosario ug Ntra. Sra. del Pilar,⁽⁴⁾ iya anay kinuha ngan ipiliw in usa nga ladawan hin nagdudupa nga marpil, pagpasabot hini nga diri tungod ha iya an panagkuti hadto nga mga kandila. Amo man an Virgen ni Delaroché waray paruga: usa la hiya nga taga lain nga tuna nga diri kilala, hi Dada Isabel waray pa ha iya himantugi nga magpakita hin milagro.

Diri kita sayod kun ano in nahinabo han pagpakumpisal hadto nga gab-i; ayaw ta pagpasiparahi ini nga hilom nga mga butang. Nahilaba an pagkumpisal, ngan an dada nga didto ha antaw nagbabantay han iya umangkon, nakainaw nga diri lugod say han padi itinutungod an iya talinga han mga pulong han masakit, kundi inaatubang lugod ini, бага sugad hin karuyag niya basahon, o tighon man, an panhunahuna han daraga dida han iya magtahom nga mga mata.

Ginduduas ngan nagmumurusot ginmawas hi P. Salvi tikang didto ha sulod. Ha pagkita han agtang nga nagkukuriot ngan iginpapamamalhas, pakakasidngon nga hiya in say nagkumpisal ngan waray talwasa ha mga sala.

—Jesus, Mariay Jose! — sinmiring an dada nga nangudos, pagpahirayo hin maraot nga hunahuna; — hino in makakasupat hini nga kabataan?

—oOo—

XLVI.

AN MGA DARAKPON

Ha sirong han kakahuyan nga an tuman la nga nalalawagan han madalundom nga sanag nga iginpapasarang han bulan dida han magrabong nga mga sanga naglilinakat hin hinay nga pagpamitad in usa katawo. Usahay, dapit ada pagbiling hin dalan, danay tumaghoy hin usa nga baga lain nga tunog ngan dayon babatuna didto ha hirayo hin sugad nga kataghoy. Ini iya pinamamatian ngan katitima magpadayon liwat han lakat tipakadto han tinitikangan han harayo nga taghoy.

Katapos hin damo nga makuri nga gin-agian, kay amo na gihapon kun gabi an iginlalakat ha kasesudpan, inabot niya in usa nga gutiay nga hawan nga binabanaagan han bulan nga kaudto hin subang. Ginlilibot adto hin hagentaas nga bato nga pinanudkan hin kahoy ha pungkay ngan daw nagigin-angbuanan tipakadto ha hawan; mga kahoy nga kapupulod pa la, mga kinaingin nga tuod, nagkakata ha butnga, sakot hin dagko nga bato nga waray ngatanan katatabuni han banwa nga nanunubo ha bawbaw.

Igo la nga naabot ngadto an tawo umulpot dayon in usa liwat tikang ha luyo hin usa nga bato ug nagtidaop ngan hinmukad hin rebolber.

—Hino ka? — nagpakiana hin tinag-alog, hin mapiriton nga tingog, dungan an paglagatik han gato han iya armas.

—Tampo niyo an tigurang nga Pablo? — nagpakiana an una umabot, hin mahinay nga pulong, waray bumaton han pakiana ha iya ngan waray patarhog.

—An kapitan, karuyag mo sidngon? Oo, hahani.

—Sidnga nga may tuyo ha iya hi Elias, — nagsiring an tawo nga diri iba kun diri an paurusahon nga piloto.

—Amc ka hi Elias? — nagpakiana an usa, may dara nga pagkatahod, ngan nagtiharani, kundi tinatagaan niya gihapon han iya rebolber; — kun sugad... tana.

Binmunyog hi Elias.

Sinmulod hira hin usa nga dapit lungib nga nalupot

ngadto ha kahiladman han tuna. An manguna, nga batid han dalan, nagtugon anay han paraulin han mga pag-aagian nga angay lusaron, angay iubo han ulo, o angay man igkamang; kundi waray kaiha inmabot hira ngadto hin бага ruwang nga linawagan hin agupit ngan ginhuhurungkuan hin nanapulo kagduha, o nanapulo ba kaglima katawo nga may mga salsalon, maghugaw an dagway ngan magpakaharadlok an pamanapton, may nagkakalingkod, may nagkakahigda, ngan an tuman la nga naghihiruhimangraw. Naninintangko dida hin usa nga bato nga pinakalamisa ngan nagkikinita han suga nga an tuman la nga nakakapawa tungod han duro nga aso, may uusa katawo nga masamdong an pamayhon, binutok an ulo hin dugnit nga duguon: kun diri la kita maaram nga usa adto nga lungib hin mga tulisan makakasiring kita, ha pagsiplat han kamasulub'on han nawong hadto nga tigurang, nga asya adto an **Torre del Hambre** han kinabuwasan han pagsibara ni Ugolino han iya anak.

Han pag-abot nira Elias ngan han iya mag-uruna, an mga tawo nagkabuhat, kundi ha usa nga sinyas han manguna nangukoy, namagkinita na la han paraulin nga waray dara nga hinganiban.

An tigurang linmingi hin hinayhinay ngan nakasiplat han mananong nga panagway ni Elias nga, waray kalo, nagkikinita ha iya, puno hin kasamdong ug katutugkaron han pangahimo.

—Hi ikaw ngayan? — nagpakiana an tigurang nga naginmalipayon an paniplat han pakakilala han batan'on.

—Agi, inin imo kamutangan! — nagmugo hi Elias hin gutiay nga tingog ngan pinmiling.

An tigurang tinmungok, waray pagyakan, sinminyas han mga tawo nga managkabuhat dayon ngan magkalakat, kundi naniplat anay han piloto, dapit pagbanabana han iya kahitaas ngan kamabakod.

—Oo! — ngani han tigurang kan Elias, han duduha na la hira; — mga unom kabulan anay, hadto han pagpasak'a ko ha imo ha akon balay, hi ako an napapaid ha imo; yana nagkakabalyo an palad ngan ikaw na in napaid ha akon. Kundi, lingkod ngan pagsumati ako kun pinaunano mo in pag-abot nganhi.

—May napulo na kaglima kaadlaw ngada yana tikang ako nahababaro han imo nasugaran, — binmaton an ba-

tan'on hin hinay ngan gutiay nga tingog, nagkikinita han suga;—han kasayod ko, lumakat ako dayon ngan ginbiniling ko ikaw ha ngatanan nga bukid: haros duha nga lalawigan an akon natara.

Ngan sinumpayan:

—Tungod la nga diri umawas an dugo han waray mga labot, pinmalagiw ako, an akon mga kaaway nagkakaha-hadlok pakig-asdang ngan say nira pinaaatubang an mga magpakaluluoy nga waray ha akon pakabuhat magutiay na man la nga maraot.

Katapos hin gutiay nga kahilom nga iginbasa ni Elias han mga panhunahuna han tigurang dida han iya madagom nga nawong, namulong:

—Nakanhi ako pagpahamtang ha imo hin usa nga butang. Tungod han kawang la nga akon pagbiniling hin tulin hadton mga tawo nga nagdaot han akon pagkabalay, binayaan ko an lalawigan nga akon inuukyan ngan naghunahuna ako hin pagtipakadto ha Amihanan pagtampo han mga diri binunyagan nga murayaw an pag-ukoy: buot ka umupod ha akon, bayaan mo ini nga kamutangan? Iini ako nga magigin-anak mo, kay nawad'an ka han imo mga anak, ngan ako nga waray kag-anak, pakakaamayon ta na la ikaw.

An tigurang pinmiling ha pagdiri ngan magsiring:

—Ha akon panuigon, kun an tawo naatubang na hin kamaraot, sabuta nga waray na gud sadang paibhan. An tawo nga sugad ha akon, nga tikang ha pagkabata ngada han pagkadumakun'on nangahas pangita hin murayaw nga kabubwason, niya ug han iya mga anak; tawo nga nagalagad han ngatanan nga pagburut'an han iya mga labaw, ngan nagdara ha kasingkasing hin dagko nga katungdanan, nag-antos han ngatanan tubangan magmamingaw ug magmamurayaw an pagkaukoy; kun ini nga tawo, nga inmabot na ha panuigon han mahagkot na an dugo, natalikod na han iya gin-agian ngan nabaya na han iya kabubwason ha tangpi han kutkot, sabuta nga diri na gud natuod nga may ada kamurayawan dinhi ha kalibutan ngan, pananglit man may maada, diri asya an hingpit nga himaya! Ano in pulos han pag-inantos hin makapapaid nga pag-ukoy ha lain nga tuna? May ada ko duduha nga anak nga lalaki, uusa nga anak nga babayi, usa nga balay ngan hin hinipos nga manggad; gintatahod ako hadto ngan ginmamaupay; yana daw

ako usa nga kahoy nga nakuhaan han mga sanga, laag ngan kalagiw, pinanganganop daw an hayop ha kagurangan, ngan ini ngatanan tungod la kay ano? Tungod la kay gin-hugawan hin usa katawo an anak ko nga babayi, tungod la kay ginbiling han kabugtuan nga kalalakin'an, dida hadto nga tawo, an dungog han ira bugto, ngan tungod la kay ini nga tawo, an dungog han hinmumutangan, kay tinatawag nga panlawas sa Dios. Kundi, ako nga amay, ako nga ginkuhaan hin alo han akon pagkatigurang, iginpapasaylo ko ini nga pagtamay, ginhunahuna ko an kamasinalaypon han pagkabatan'on ngan an mga kahiliganan han lawas, ngan kay ini asya in usa nga maraot nga diri na mapapadpad, ano in mabubuhat ko kundi pag-ukoy na la ngan pag-isis hin pagtalwas han nahabibilin ha akon? Kundi an tam-palasan nahadlok nga mga sano nga adlaw hibulsan salit gintalinguha an paghikaraot han akon duha nga anak nga lalaki. Maaram ka kun ano an binuhat? Diri? Diri ka sayod nga ginhimuhimo in usa nga panikas ha kombento ngan did to han mga iginsumbong itinampo an usa han akon mga anak? An usa waray lugaring hiupod kay waray hadto dinhi. Maaram ka han mga darahog nga ipinapag-antos? Sayod ka hini kay sama ha bisan diin nga bungto! Ako, ako nakakita han akon anak nga ginbitay dida ha buhok, nabati ko an iya guliat, nabati ko nga nagtitinawag ha akon, ngan hi ako, matalaw ngan diri hiara hin masamok, waray ako gahom pagpatay hin tawo, bisan hin pagpakamatay! Maaram ka nga an panikas waray may ginmatuuran, nga kinita nga usa la nga butangbutang ngan tungod hini an padi binalhin ngadto ha lain nga bungto ngan an akon anak namatay dara han duro nga darahog? An usa, an nahabilin ha akon, diri matalaw sugad han iya amay, ngan kay an madarahog nahadlok nga bulson hiya tungod han kamatay han bugto, ipinasangil la han kawaray sidula⁽¹⁾ nga dara ha lawas, kay hinngalimtan, ginbilanggo han Guardia Civil, ginduyagan, gin-urit ngan ginhukaan hin damo nga pakaalo nga napirit pagpakamatay!⁽²⁾ Ngan ako, ako nga waray kamatay dida hini ngatanan nga makaaalo, kun ako nawaray gahom nga amay ha panabag han akon mga anak may ada ko kasing-kasing nga ibubulos, ngan mabulos ako! An mga linupig nagtitirok dinhi ha akon, an akon mga kaaway napadamo han akon mga sakop, ngan ha adlaw nga magmabaskog kami, lulusaron ko an patag ngan ha kalayo susukton ko an

mga utang ngan ig-uunong ko an akon kinabuhi! Ngan ini nga adlaw maabot, kun diri ta, waray Dios!

Ngan an tigurang binmuhat, nakurog, naglalaga an mga mata ngan maaningal an tingog, nagsiring, nakapot han iya haglaba nga buhok:

—Maldisyon, maldisyon ini ha akon nga gin-ulang ko an panimulos han akon mga anak; ako la ngahaw ha ira in pinmatay! Kun ginpabay'an ko nga mamatay an sala, kun waray ako pagmatuod han kamatadong sa Dios ngan han mga tawo, niyan hahani unta an akon mga anak, mga paglagiw tingali, kundi hahani ngan diri unta nagkakamamatay ha darahog! Diri ako angay nga amay, salit nawaray ako anak! Maldisyon ha akon nga, ha akon mga panuig, waray ako mahabaro pagkilala han akon kamutangan! Kundi ha kalayo ngan ha dugo, upod an akon lawas, bulbuson ko an ira kasugad!

Ngan dida han pamati niya han iya kasakit narabot han waray palad nga amay an iya buhok ha ulo, nabukasan an kasamdan dida ha agtang ngan inmawas in dugo nga damo.

—Ginhuhunahuna ko an imo kasakit,— ngani Elias, —ngan nasabot ako han imo tuyo; ako sugad man ha imo, kundi, ha paghirot na la nga samaron ko in waray labot ginapilan ko an kalimot han akon mga kabido.

—Ikaw makakahimo hin kalimot kay bata ka pa ngan kay waray ka kamatyin hin anak, waray ka kawad'i hin amo la nga paglaom! Kundi igsasaad ko ha imo nga diri ako maglalabot han waray sala. Nakita ka hini nga kasamdan? Tungod la nga diri mamatay in usa nga makaluluoy nga kuwadriyero nga nagtutuman han iya katungdanan, pinmasamad ako.

—Kundi hunahunaa, — ngani Elias, kahagos hin usa kadali nga diri pagtingol; — hunahunaa an makalilisang nga tap-ong nga imo igsasakit han aton magpakapapaid nga mga bungto. Kun tumanon niyo an iyo mga tuyo, an iyo mga kaaway mabulos man, diri dida ha iyo, diri dida han may mga salsalon, kundi dida han bungto nga asya an kabatasanan nga ginsasala, ngan dida hini, kadako han mabubuhay nga panalumpigos!

—Mag-aram an bungto hin pangaway, mangalasag an tagsatagsa!

—Sayod ka nga diri ito mahihimo! Senyor, kinilala ta ikaw ha una nga panahon han maupay pa an imo kamu-

tangan, ngan hadto danay ka ha akon makahatag hin kasa-lagdunan; Tutugutan mo ako nga bisan bata pa makagpa-hamtang ha imo hin usa nga angay pagkasabutan?

An tigurang kinmugos han kamot ngan mamati:

—Senyor,— iginpadayon ni Elias, ginsusukol niya hin maupay an iya mga pulong; —iginkapalad ako hin panabag hin usa nga batan'on nga salapian, maupay in kasingkasing, hataas in tulin ngan nahagugugma han kaupayan han iya tuna. Nasiring nga ini nga batan'on may kasangkayan ha Madrid, ambot man daw, kundi igindidig-on ko ha imo nga sangkay hiton Capitan General. Ano an ha imo kun say ta hiya papagdad'on han mga sumbong han bungto, kun say ta paatubangon han nasusugaran han magpakaluluoy?

An tigurang pinmiling.

—Nasiring ka nga manggaran? An mga manggaran diri naghuhunahuna kundi pagdugang la han ira manggad; nakakabuta ha ira an kahitaas ug kadungganan, labi na kun may mga sangkay nga gamhanan, diri na hira nag-aasa han mga kablas in palad. Sayod ako hito kay na may salapi ako!

—Kundi ini nga tawo nga akon hinnanabihan diri sugad han iba; usa hiya nga anak nga ginpakarautan man liwat han ngaran han iya amay; usa nga batan'on nga, tungod kay diri maiha mamamay-ada panimalay, nag-iisip hin kabubwason, hin maupay nga kabubwason han iya mga anak.

—Kun sugad usa hiya nga tawo nga magiginmalipayon; an amon kasugad diri uugupan han maglipayon nga mga tawo!

—Kundi uugupan han mga tawo nga may kasingkasing!

—Kun sugad, — binmaton an tigurang nga linmingkod —pananglit maruyag pagdara han aton tingog ngadto ha Capitan General, pananglit ha kahitas'an igkita hin mga panlawas nga tumabag ha aton, sayod ka kun dudunggon kita?

—Sarihi ta anay ugsa ta gamiton an hindudug'an nga paagi, — binmaton hi Elias. —Hapapausa ka nga ako, usa liwat nga waray palad, batan'on ngan mabakod, nag-aabiabi ha imo, usa nga tigurang ngan maluya, hin paggamit hin magaan la nga paagi; tungod kay kinikita ko in kadam'an nga kapairan nga gumikan han aton mga buhat nga sama han kanan mga magtalumpigos: an diri nangangaway asya an nagbabayad.

—Ngan kun waray ta makuha nga ano man?

—May ada ta gad manta makukuha, tuod la; diri maugdaog an ngatanan nga namumunuan. Ngan kun panglit waray ta makuha, kun diri pamatian an aton mga tingog, kun an tawo pumakabungol na la han mga kasakit-an han iya igkasi, ta, matuman an kaburut'on sa Dios... ngan aadi ako nga andam ha imo pagsugot!

An tigurang, nga napuno hin kasindak, ginmakos han batan'on.

—Kinakarawat ko an imo larang, Elias; maaram ako nga nagtutuman ka han imo pulong. Madangop ka ha akon ngan mabulig ako ha imo pagbulos ha ngaran han imo mga ginikanan ngan mabulig ka man ha akon pagbulos ha ngaran hadton akon mga anak, hadton mga anak ko nga sugad ha imo!

—Hamtang diri ta pa say ini bubuhaton, senyor, maghirot ka hin pagpalakat hin magraot nga paagi.

—Igpahayag mo didto an mga sumbong han bungto, sayod ka na man kun ano. Sano ko kasasayuri an baton?

—Ha sulod hin upat kaadlaw pakadtua in usa katawo ha baybayon ha San Diego kay pagsusumatan ko han igsumat ha akon han tawo nga akon ginlalauman... Kun pamatian kita; iginmamalipay ko an mga kagul'anan nga akon gin-antos pagbiniling ha imo; ta, kun diri, ako an siyahan nga mapupuklid dida hinin away nga aton aatubangon.

—Hi Elias diri mamamatay, hi Elias amo an magiginpuno, kun hi Kapitan Pablo mapukan katapos na han iya panimulos, — sinmiring an tigurang.

Ngan hiya ngahaw an inmupod han batan'on tubtob ngadto ha paghigawas didto han lungib.

XLVII.

AN BUBLANGAN.

An paglihi han Domingo kun kulop, didto ha Pilipinas, ikinakadto ha bulang, ⁽¹⁾ sugad ha Espana nga ikinakadto pagkita han pakiaway kontra hin tudo nga baka. An pagpaaway hin manok, uyag nga gindara ngadto ug ginpapasudlan may kanan usa na kagatos katuig, asya in usa han mga bisyo han bungto, nga darudako pa in lara han apyan han kainsikan; an kablas napakadto pagsari han iya tigayon

sasaysay an mga kalalaki han namagdaog na; didto hikikit'an niyo in kadam'an nga nagmumusdot nga nabitbit hin patay nga manok nga waray na barahibo; an mananap nga say la gintamo ha sulod hin pira kabulan, ginmayuyo ha adlaw gab-i ngan sinarigan hin magpakawiwili nga paglalom, yana patay na ngan igbabaligya na la hin peseta, nga hadto nga gab-i paglalagaon may sakot nga luya ngan ka-kaunon; sic **transit gloria mundi**⁽³⁾ An napuyasan nauli ha iya balay nga hinuhulatan ha iya han barak'anon nga asawa ngan waray panapton nga mga anak, waray na dara nga kuwarta ngan waray na manok. An ngatanan nga mga bulawanon nga inop, an ngatanan nga pagsaho ha sulod hin pira daw kabulan, tikang ha pagbubunog han adlaw ngada ha pagsisirom, an ngatanan nga kabudlayan ug kagul'anan, nagin-usa la nga peseta, an agbon hadto nga aso. Dida hini nga **foyer** nga amo an paradangan, nakikiglantugi an waray sarabutan; an malarulaksi nausisa hin maupay han manok, ginbabarubakyaw, ginhihilinghiling, inaabat an lara han bisyo dida han ira mga kupos nga bayhon, namamag-ininaw han kiwa han may mga salapi, nagkikita han tayaay, kay napupuyasan la an hupaw diri tatakan an bisyo; didto waray bayhon nga diri nangangarit; didto an pilipino diri hubya, diri mapasibaya, diri mæukoy: ngatanan puro kiwa, pangahas, kaindig; haros pakasidngon nga pinanngunguhaw ha pagtan-aw han tubig ha lamsaw.

Dida hini nga ruwang aagi ngadto ha **sultadahan**. Ini nga bahin, nga inalad hin kawayan, danay an tuna maharuhataas hadton duha nga una nga ruwang. Ha dapit ha igbaw, ngan haros masaping ha atop, may sinapadsapad nga mga lingkuran han mga magkirita, o mga tumaraya man, kay amo la gihapon. Hamtang nag-aaway an mga manok ini nga bahin napupuno hin mga tawo ngan hin kabataan nga naggugugliat, nasinggaak, ipinamamagbalhas, namamagbalingkot ngan nananampalas: salamat kay talagsa na in babayi pumaabot ngadto. Ha sakob han alad aadto an mga dagko nga pagkatawo, an mga salapian, an mga bantugan nga tahor, an asentista ug an sentensyador. Dida ha tuna, nga pinison hin maupay, nag-aaway an mga mananap, ngan tikang didto ginbabahinbahin han Palad, ha tagsa nga panimalay an kalipay ug luha, an kahuraan ug kagutom.

Ha uras nga aton isinusulod hikikit'an ta na didto an gobernadorsilyo, hi Kapitan Pablo, hi Kapitan Basilio, hi Lucas, an tawo nga may ulat ha bayhon, nga dako an kabido han kamatay han iya bugto.

Hi Kapitan Basilio nadaop hin usa nga didtuanon ngan napakiana:

—Maaram ka kun ano nga manok an dara ni Kapitan Tiyago?

—Ambot, senyor, kun ano; kanina han aga inabutan hiya hin duha nga manok, usa hini amo an buranting nga dinmaog han talisayon han Konsul.⁽⁴⁾

—Hunahuna mo atuhan hadin akon balawon?

—Kaiya daw la! Itataon ko iton akon balay ngan hinin akon bado!

Hadto ngahaw naabot man hi Kapitan Tiyago. Sugad han dagko nga mga himulang, nakakabado hiya hin kantong, dilana an saruwal ngan hipihapa an kalo. Ha luyo niya nahasusunod in mga bata nga nagdadara han buranting ngan hin usa nga manok nga ugis nga dako kaupay.

—Nasiring ha akon hi Sinang nga nagtitikaupay na hi Maria!— asya an sugat ni Kapitan Basilio.

—Waray na hiranat kundi maluya pa.

—Napirdi ka kagab-i?

—Gutiay; maaram ako nga nagdaog ka. Man gad pa ako makabawi.

—Ibubulang mo inin buranting? — napakiana hi Kapitan Basilio, nagkikinita han manok ngan iya inaro dida han bata.

—Ada, kun may pusta.

—Pipira imo ibubutang?

—Diri ko pabubuhian hin kulang hin duha.

—Nakakita ka han akon balawon?— nagpakiana hi Kapitan Basilio ngan tinmawag hin usa katawo nga nabitbit hin gutiay nga manok.

Kinaptan ni Kapitan Tiyago ngan, katima kitaa han kabug-at ngan han mga hingbis, iduhol liwat.

—Pipira in ibubutang mo?— nagpakiana

—An imo la.

—Duha ngan lima kagatos.

—Tulo?

—Tulo!

—Tulo!

—Inin sunod!

An nag-aalirong nga namamati ug mga manaraya say nagpapasarang han sumat nga pagbubulangun in duduha nga manok; ngaduha magkasi nagdaog na nakadamo ngan ngaduha magkasi sangyaw. Ngatanan karuyag kumita, kumapot han duha nga bantugan; iginmumugo in mga kaladnganan, igintatagna.

Hamtang dida nagtitidagko an mga tingog nadugang man an kasamok, napupuno an sultadahan, naghuhuot an mga lingkuran. An mga soltador nagdara hin duha nga manok ngadto ha sakob, usa nga ugis ngan hin usa nga pula, mga tinadian na, kundi tinakban pa an mga bulang. Binabati in gugliat nga "Ha ugis! Ha ugis!", ngan danay may tingog man nga nasiring "Ha pula!". An ugis amo an **llamado** ngan an pula an **dejado**.

Dida han kadam'an may nanhihisakot nga mga sibil, diri nira sul-ot an ira pagkasibil, kundi diri man liwat pay-sano an sul-ot. Saruwal nga ginggon nga may kulod nga pula, bado nga inalop hin matagom dara han paglubad han blusa, gorra ha kuwartel, amo an ira pamanapton nga naangay han ira binubuhat didto ha sakob: napusta ngan nagbabantay, nagsasamok ngan nagsasaway.

Hamtang naggugugliat, ibinibiyaw an butkon, inuuyog ngan pinatutunog in salapi ha sakob han kamot hamtang kinukuot ha mga hupaw an nahabibilin nga kuwarta, o kun waray man, nagsasaad ha pulong nga magbabaligya hin karabaw, nga ha sunod nga kataon ug iba pa, may duduha nga batan'on nga tingali magbugto, nagkikinita, dako an kaipa, han mga nananaya, nadaop hira, naggigihuring, nadugang an kamasamdong han ira nawong ngan naggigisiplat hin kaurit ug kahulop. Hi Lucas nag-iininaw ha ira, nahakakalipay hin may dara nga maraot, napatunog hin mga pisos nga salapi, nalabay ha harani han duduha nga magbugto ngan nasiplat ngadto han ginbubuhian han mga manok ngan gumuliat:

—Aadi in kalim'an, kalim'an kontra karuhaan, ha ugis ako!

An duha nga magbugto naggisiplat.

—Nasiring pa ako ha imo,— pulong han magurang. —nga diri mo ipusta ngatanan an kuwarta; kun tinmuod ka ha akon may ada pa unta kita ibubutang ha pula.

An manghod pinmahanani hin hinay kan Lucas ngan tumubil han butkon.

—Ikaw ngayan?— nagsiring hi Lucas, nagpapakawaray kalibutan; —ano? naruruyag hi imo mano han akon siring? o nakanhi ka pagpusta?

—Uunanhon namon in pakapusta hin napuyasan kami?

—Kun amo ito, naruruyag ka?

—Diri hiya buot! Kun pahuhudmon mo la kami, kay nasiring ka man nga nakilala ka ha amon...

Hi Lucas kinmalot han ulo, inunat an bado ngan sumiring:

—Oo, nakilala ako ha iyo; kamo amo hi Tarcelo ngan hi Bruno, mga batan'on ngan magbakod. Maaram ako nga an iyo maisog nga amay namatay tungod han tig-usa kagatos nga lamba ikinaadlaw nga iginlalatob ha iya hito nga mga sundalo; maaram ako nga waray niyo hunahuna hin panimulos...

—Ayaw paglabot hiton amon kaagi, — binmul-ang hi Tarcelo, an magurang; —nakakaraot ito. Kun waray namon bugto nga babayi, maiha na kami nga pinanmitay!

—Pinanmitay? An ginbibitay la an matalaw, an waray salapi, waray sinasarigan. Pananglit magkakurikuri, iito haraniay iton bukid.

—Ha ugis, gatos kontra karuhaan! — ginmuliat in usa nga linmabay.

—Pautanga kami maupat kapisos... tulo... duha— nangamaya an manghod; babaydan namon unina hin doble, magtitikang na an soltada.

Hi Lucas kinmalot liwat han ulo.

—Tst! Ini nga salapi diri akon, ihinatag ini ni D. Crisostomo nga andam hadton karuyag magsunod ha iya. Kundi naabat ako nga diri kamo sugad hadton iyo amay; adto ngahaw in maisog, diri namimiling hin kalingawan.

Ngan pinmaharayo ha ira, matuod diri uraura.

—Karuyag na la kita, ano pa aton?— ngani Bruno.
—Sama la an ginbibitay han ginpupusil: kita an mga kablas waray ta iba nga aabutan.

—Matuod, kundi hunahunaa iton aton bugto nga babayi.

Dida hadto, an sakob han alad naghawan hin tawo, magtitikang na an away. An mga tingog nagtikang hin pangukoy ngan an mga soltador ngan han paratadi nanhibilin ha butnga. Ha usa nga sinyas han **sentenciador**, adto nanhubad han mga takob han hinganiban ngan namaggim-

lat an maghais nga bulang, makangingirhat, magilangilang.

An duduha nga magbugto pinmaharani han alad, magbiduon nga waray yakanyakan, ngan managkinita na la, idinuduon an ira magkasi agtang dida han alasid.

Usa katawo dinmaop ngan hinmuring ha ira.

—Pare,⁽⁵⁾ gatos kontra napulo, ha ugis ako!

Siniplatan ni Tarcelo hin kanan lurong. Siniko ni Bruno nga binmaton la hin ngurob.

An mga soltador nanngapot, hin batid nga kakapot, han ira magkasi manok, hinihirutan nira nga diri hira masamad. Waray may nagluluya: labot han duha nga soltador, pakakasidngon nga an mga tambong mga tawutawo la nga taro. Idinuduok in usa nga manok ngadto han kaway, kinakaptan an ulo ngan pinatutusikan basi mangisog, ngan katima pinabubulos, say man pinatutusik: ha ngatanan nga away kinahanglan nga mamay-ada pagkatimbang, mamanok ha Paris, mamanok ha Pilipinas. Katima ginsungo, ginaharani an magkasi bayhon, salit an mga hayop naggigikilala kun hino an tinmusik ngan kun hino an igkakaaway. Nanmamarat an barahibo ha liog, naggigipamugdat ngan namamaglaga hin kasina an maglidong ug gudti nga mata. Amo na an uras; binuhian hira ha tuna, ginantaw ngan gin-iwasan.

Naggiduok, hinayhinay. An ira pitad binabati dida han matig-a nga tuna; waray may nagyayakan, waray naginhawa, namamagtinangutango han ulo, maikmat an mata, an duha nga manok namamagnurob, tingali naggigipataruhog, o naggigipatamaytamay ba. Nagpapakasiplat han mag-inggat nga bulang nga dapit mahagkot ngan tagumon an silaw; an kataragman nakakaaghat ha ira ngan dagos pagtiduok, kundi ha tig-usa na la kapitad an ira kaantaw nangukoy ngan diri nagbubulag hin kita, itinutungok an tuka, nanmamarat hin duro an mga barahibo. Hadto nga dalikyat an ira gudti nga utok linumpan hin dugo, sinmukob an kapintas ngan, dara han ira kinaiya nga kaisog, naglabok; nagpurok an magkasi tuka, an magkasi dughan, an magkasi salsalon ngan an magkasi pako: an mga pukpok nagkasasagang hin maupay ngan may pira la nga barahibo in nataktak. Binmalik liwat paggisiplatay; waray kaiha lumupad an ugis, pinmagimlat han matarom nga bulang, kundi an pula inmubo, itinungok an ulo, ngan an ugis ha hangin la pakaigo; kundi, han paghugdon, paghi-

rot nga kurusan ha talikuran, binmirik dayon ngan uma-tubang. Pinudkan dayon han pula hin mabaskog, kundi nangaway hin maupay, waray kalisang: sanglit man gud kay amo an pinili han kadam'an. Ngatanan an nagkikita pinannungulba, ginsusunod hin siplat an kahimtangan han away, may talagsa nga nakakaguliat hin diri tinuyo. An tuna naluluob hin magpula ug magbusag nga barahibo nga mga duguon: kundi an away diri kay tubtob la ha panhidug'i; an pilipino, dapit pagsunod han mga balaod nga iginlalagda han Gobyerno, karuyag nga tubtob may matay o may dumalagan man. An dugo nagsasarang na ha tuna, masukot an purok, kundi an pagidaog waray pa gihapon sasabuta. Ha katapusan, daw urhi nga kusog, pinmurok an ugis ha pagpukpok hin amo na la, idinulot an iya bulang ha pako han pula ngan ginmuot ha mga tulan; kundi an ugis samad ha dughan ngan hira ngaduha magkasi guol, pinupunaw. Naghilingahinga, nagkakagungot, waray pamagkiwa tubtob han paghiparugmok han ugis, nga sinmuka hin dugo, nagkisikisi ngan magtinghak; an pula, ginuguutan ha pako, inmilob pa, kundi ha hinayhinay nagtikapuklid ngan magtikapiyong an mga mata.

Dida hini ginlalarang han sentenciador nga say nagdaog an pula, sugad han nahaaangay han mga lagdaan han Gobyerno; ini nga paghukom sinunod dayon hin gugliat nga diri tupngan, gugliat nga maiha, halaba, waray pugtas ngan nadungog ha bug-os nga bungto. An nakabati didto ha hirayo nasabot nga an **dejado** amo in nagdaog, kay kun diri, an gugriya diri maiha. Asya in nahananabo han mga nasod: an gutiay nga nakakadaog han dako, nagkakanta ug nagbabahan han iya pagdaog tubtob ha kadayunan.

—Kitaa daw hito! — nagsiring hi Bruno ha iya bugto, may dara nga kaurit;— kun tinmuod ka ha akon may ada unta kita yana uusa kagatos kapisos: ikaw gud in sayop hinin kawaray ta bisan guti.

Hi Tarcelo waray baton, kundi naniplat ha iya mga luyo hin an tuman la nga pinupukrat an mata, sugad hin may ada niya ginbibiling nga tawo.

—Aadto iginhihimangraw kan Pedro, — pulong ni Bruno; —nahatag hin kuwarta; kadamo hin salapi!

Matuod man gud, hi Lucas nag-iinihap hin salapi dida ha palad han bana ni Sisa. Naggihuringhuring anay ngan magbulag, ngaduha ha ira magkasi hin-upayan.

—Tingali kasabot hi Pedro; ito, amo ito in diri nahad-
lok! — an ngurutob ni Bruno.

Hi Tarcelo binmuot ngan waray na pagyakan; pina-
hid han pako han iya bado an balhas dida ha iya agtang.

—Ta, mano,— ngani Bruno, —makadto ako, kun diri
ka; kay dayon ini nga lakat hinin regla, an buranting in
madaog, ngan diri ta ini angay pagpasibayaan. Karuyag ko
pumusta dida hinin sunod nga sultada; ano ka? Makaka-
panimulos pa kita han kasugad han aton amay.

—Hulat anay!— siniring ni Tarcelo ngan tutukon ha
mata, magkasi hira ngaduha ginduduas; —uupdon ko ikaw:
paninimulusan ta an aton amay.

Kundi in mukoy anay ngan mamahid han balhas.

—Ano in pag-ukoy mo? — nauuyam na hi Bruno.

—Maaram ka kun ano an sunod nga sultada? Mau-
pay?...

—Nganimo? Waray ka sabot? An balawon ni Ka-
pitan Basilio iinaaway han buranting ni Kapitan Tiyago; su-
gad han regla han uyag, angay magdaog an buranting.

—Aw! an buranting! mapusta man ako... kundi sa-
yura ta anay kun tuod na gud.

Hi Bruno naurit na, kundi binmunyog kan iya mano;
ini inmusisa hin maupay han manok, ginpahilinghiling,
nanhunahuna, namurubuot, pinmakiana, an waray palad
nagruhaduha; hi Bruno nangangalas na nga nagkikinita ha
iya.

—Kundi, diri ka nakita hiton halapad nga hingbis ha
may tahod? diri ka nakita hito nga tiil? ano pa imo? Ki-
taa iton mga paa, buklara iton pako! Ngan ini nga hingbis
nga buka ha bawbaw hinin iini nga halapad, ngan inin iini
nga suk dip.

Hi Tarcelo waray pamamati, nagbibiningbing pa han
hayop: an tagingting han salapi ngan bulawan naabot ha
iya mga durunggan.

Yana say ta kitaa an balawon, — nganiya, igin-utnga
an tingog.

Hi Bruno binmandok, linmigot, kundi sinmugot giha-
pon han iya magurang.

Dinaop nira in lain nga tambak. Nagtatadi gud didto,
nagpipili han bulang, an paratadi naghahanay hin pula nga
seda ngan iya ginhahagod nakadamo.

Hi Tarcelo nagkikinita han mananap hin usa nga panip-lat nga daw sugad hin diri niya say adto ginkikinita, kundi lain la nga butang ha kabubwason. Hinmapyod han iya agtang ngan:

—Andam ka?— pinmakiana han iya manghod hin pagaw nga tingog.

—Ako? Tikang kanina; waray birubidbid!

—Inin... bugto ta gad nga babayi, lugaring...

—Uh! Waray ka sidnga nga hi D. Crisostomo an puno? Ngan waray mo ini hikiti nga iginbuburubunyog han Capitan General? Ano in kahihirutan ta?

—Kun magkamamatay kita?

—Kay maano? An aton amay namatay ha dabal.

—Matuod.

An duha nga magbugto nagbiling kan Lucas dida han mga tarutambak.

Han paghikit'i la nira hi Tarcelo umukoy.

—Ayaw! gawas kita, hangangadto kita hin karat'an!— nagsiring.

—Gawas kun buot ka, ako in matuod!

—Bruno!

An maraot kay dinmaop in usa katawo nga nagsiring ha ira:

—Mapusta kamo? Ha balaw ako.

An duha nga magbugto waray baton.

—Lugro!

—Pira?— pinmakiana hi Bruno.

Nag-ihap an tawo han iya salapi hin tinag-upat kapisos: ginkikinita hiya ni Bruno hin waray giruginhawa.

—May ada ko duduha kagatos; kalim'an kontra kap'atan!

—Diri!—ngani Bruno;—butang . . .

—Bueno kalim'an kontra katluan!

—Doble kun buot ka!

—Hala! iton balaw kanan akon puno ngan pagdadaog ko pa la; gatos kontra kaunman!

—Kasado! Hulat kay makuha pa ako hin kuwarta.

—Kundi, ako in makapot,— nagsiring an tawo nga waray tatapod han panagway ni Bruno.

—Waray la ha akon!— binmaton ini nga natapod han iya kamaoo.

Ngan atubangon an iya magurang, sidngon:

—Kun diri ka maupod, makadto ako.

Hi Tarcelo namurubuot: nahagugugma hiya han iya manghod ngan han uyag. Diri niya mahihimo pagpabay'an salit nagsiring: —Ta. oo!

Dinaop nira hi Lucas: nakakita ini ha ira nga nagtindaop, nahakalipay.

—Agurang!—⁽⁶⁾ gintawag ni Tarcelo.

—Ano?

—Pipira imo ihahatag?— nagpakiana an duha.

—Ginyakan ko na: kun mapatapod kamo pagbiling pa hin iba nga maupod pagsaka hiton kuwartel, tatagan ta kamo ngaduha hin tagkatluan kapisos, ngan napulo an tag-sa nga umupod. Kun magmaupay an lakat ngatanan, tag-sa ha iyo makarawat hin gatos, ngan kamo doble: hi D. Crisostomo salapian.

—Uyon!— sinmiring hi Bruno; iduhol na iton kuwarta.

—Nasiring pa ako nga mag-isog kamo sama han iyo amay! Kadi kamo bangin kita hibatian hiton namagpatay ha iya!— pulong ni Lucas nga tinmudlok ngadto han mga sibil.

Ngan dad'on niya ngadto hin usa nga piliw, iya gintugon hamtang gin-iihapan han salapi.

—Buwas han aga maabot hi D. Crisostomo may dara nga mga pusil; isangbuwas han gab-i, ha may mga ikawalo an takna kadto kamo ha panlubnganan kay didto ta kamo pagsusumati han iba nga mga tugon. Makakagbiling pa kamo hin iba nga mga kaupdanan.

Nagburublag hira. An duha nga magbugto baga in nagbalyo hin pamahungpahong: hi Tarcelo an waray kaalantad, hi Bruno ginduduas.

XLVIII.

AN DUHA NGA GINANG.

Hamtang nabulang hi Kapitan Tiyago han iya buran-ting, hi Da. Victorina nasudoy han bungto pagkita kun tipanano an panimalay ug panguma han mga hubya nga indiyos. Nagsul-ot han labi niya kamakairindig nga panapton, binawbawan an bata nga seda han ngatanan nga laso ngan bukad, basi hiya ikatag-ob han mga taga lalawigan ngan basi man liwat sabuton nga dako kaupay an ginkakaantawan hadto nga mga tawo ngan han iya marahalon nga pagkatawo, ngan makigkab-it han iya bana nga piang, pinmarayaw ha

mga kadalanan han bungto, gin-uusa ug gindudulog han kadam'an. An ira patod, hi Linares, pinmabilin ha balay.

—Kamagraot hinin mga balay hini nga mga indiyos! — tinmikang hi Da. Victorina, nanyayam-id; — ambot kun inuunano nira in pangukoy hito dida: mga indiyos gad man gud. Ngan kamagraksot pa ba hin batasan ngan kamanga-palabilabion! Iginhihisugat ha aton diri ngani nanunukas han kalo! Paspasi na gud dida ha ulo, ba man iton kapadian ngan hiton tenyente han Guardia Civil amo man ito an binubuhat; panutdui hin batasan.

—Kun bulson ako?— nagpakiana an Dr. de Espadana.

—Lalaki ka man ada!

—Pi. . . piol ako!

Hi Da. Victorina nagtitikaurit: an mga kalsada diri binatang, ngan an ikug-ikog han iya panapton napupuros hin taputapo. Labot pa, iginhihisugat hin kadaragan'an nga nananamod la, diri nasiplat pagdayaw, kay amo an angay, han iya makaruruyag nga panapton. An kotsero ni Sinang nga nagdudulong hini ngan han iya patod dida han ira makaruruyag nga **tres-por-ciento**,⁽¹⁾ tungod han kawaray batasan ginmuliat pa ha iya hin "tabi!" hin dako nga tingog nga kinalasan hiya ngan nakapamulong: "Kitaa la hin kabanyaga hito nga kotsero! Sisidngon ko iton iya agaron nga pagtutduan hin batasan iton iya mga surugon".

—Panguli kita ha balay!— nagsiring han iya bana.

Ini nga nahadlok hin lipakan binmirik dayon dida han iya muleta ngan magsugot han sugo.

Iginkakita hira han alperes, nagsipagkatahod ngan nakadugang han kangaralson ni Da. Victorina: an militar diri la kay waray gud dayaw han iya pamanapton, kundi kay ginkinita pa ngani, naghipahiyom hin badyangas.

—Diri ka unta angay makiglamano hin usa la nga alperes,— siniring an iya bana han paghiantaw han usa;— an tuman nga tinmudlok han iya kapasete ngan ikaw tinmukas ka han imo kalo; diri ka maaram magdara hin pagkatawo!

—Hiya an la. . . labaw dinhi!

—Kay maano? Ano kita, mga indiyos?

—Kamatuuran!— binmaton kay diri buot hin buruka.

Inmagi hira ha tungod han balay han militar. Hi Da. Consolacion nakada ha tangbuanan, sugad han kabatasa-

nan, napranila ngan nainunay. Kay habubuay man an balay, naggisiplatay hira, ngan hi Da. Victorina nakatutok gud hin maupay ha iya: an Musa han Guardia Civil nagkikinita ha iya hin waray la kaalantad, tikang ha tiil ngadto ha ulo ngan katapos, palamnion an im-im, linmura ngan ibirik an bayhon ngadto ha antaw. Waray na ngahaw pakailob hi Da. Victorina; binayaan an iya bana nga nawaray na kinakaptan, binmudadong ha tungod han alperesa, nakibig hin kasina ngan waray na pakakayakan. Hi Da. Consolacion binmirik hin hinayhinay han iya nawong, binalik niya pagkinita hin waray kaalantad an usa ngan lumura liwat hin labi pa nga pakayubit.

—Ano imo, donya?— pinmakiana.

—Makakahimo ka hin pagsumat ha akon, senyora, kay ano nga ginkikinita mo ako hin sugad hito? Naaawa ka?— nagyakan hi Da. Victorina, kataliwan.

—Ano? naaawa ha imo?— nagsiring hin badyangas an Medusa; —oo! naaawa ako hiton imo mga pakurong!

—Tana, udoy!— ngani han doktor; —ayaw hito pa . . . , pag-asa!

—Bay'i, kay pakikilalahon ko ini nga layaw nga waray alo! — binmaton an babayi, itinikwang an iya bana nga haros mahapaub-ob ha tuna, ngan atubangon liwat hi Da. Consolacion—Panginano kun hino imo iginkakaatubang! — nganiya; — bangin ka nakakasiring nga usa la ako nga probinsyana, o kerida hin mga sundalo! Ha amon balay, ha Manila diri nakakauswag in mga alpereses; nahulat ha suy-ab.

—Ola Ekselentisima senyora Puput! diri nauswag didto an mga alpereses kundi an mga piol la, sugad hiton iito, ha, ha, ha!

Kun diri pa ada tungod han barnis ha bayhon inaabat gud hi Da. Victorina nga namula hin kaawod: buot sakaon an iya iginkakabaton, kundi inulang han bantay. Igo man nga natitirok na in damo nga magkirit.

—Oy, pamati, napaubos ha akon an pakigbatunbaton ha imo; ha amon, han mga tawo nga may kategoriya . . . Karuyag ka maglaba hin akon panapton? Babaydan ta ikaw hin maupay! Nakakasiring ka nga diri ako maaram nga labandera ka la anay?

Hi Da. Consolacion tinmikig hin kasina: sinakitan hiya han kalabandera.

—Nakakasiring ka liwat nga diri ako ha imo nakilala? Tara! ginsumatan ako han akon bana! Ginang, maupay na la ako kay usa pa la katawo in nakadara ha akon; ikaw? Kinahanglan nga usa nga patay-gutom an mag-iinilob pag-inantos hito nga sighot, hito nga baya ha kalibutan!

Nahaulo man ngahaw hini nga haplit hi Da. Victorina; nanlulo, kinumo an mga kamaoo ngan mangudyot, sinmiring:

—Lusad ngadi nga lagas ka nga kotsina, kay bubu-ungon ko iton imo mahugaw nga nasaragan! Kerida hin usa nga batalyon, layaw tikang ha kabata!

An Medusa nawara hin tigda dida han tangbuanan ngan waray kaiha hikit'an nga nalusad, nagdadalagan, nakakabitbit han latigo han iya bana.

Duro an pakimaluoy inmirog hi D. Tiburcio, nanganamaya; kundi nagkakapot gud kun waray abot layon an alperes.

—Kundi, mga senyoras... D. Tiburcio!

—Tutdui hin batasan iton imo asawa, ipalit hin mag-upay nga panapton ngan kun waray ka salapi, panikas dinhi ha bungto kay amo in pagtagi ha imo hin damo nga sundalo!— an guliat ni Da. Victorina.

—Aadi na ako senyora! kay ano nga diri pa ginuguba ni buestra ekselensiya inin akon nasarangan? Puro la nimo yawyaw, nagkakalaway ka la, Donya Ekselensiyas!

—Senyora!— ngani han alperes, nangingisog; —igpa-salamat nga nahanunmdom ako nga babayi ka, kay kun diri ginpapamamanyakan ta ikaw pati iton imo mga pakurong ngan hiton imo tinabas nga dugnit!

—Se... senyor alperes!

—Ikaw liwat, parapanmatay hin waray sakit! Diri saruwal iton imo gindadara, Juan Lanas ka!⁽²⁾

Ngan nagpatakas hin mga yayaknon, balingkutay, hu-yuay, gugliat, panampalas ngan buyayaw; ginhukad ngatanan an mga magraot nga hinipos,⁽³⁾ ngan tungod kay nagdudurungan an upat ngan diri maisip an pinamamagyanakan nga nakakaraot hin magkalainlain nga tawo, tungod kay nanhihigawas in damo nga kamatuuran, diri na namon pag-aasuyon ngatanan. An mga magkirita, bisan kun diri nasabot han ngatanan nga pinamamagyanawyaw, nanhihikalipay ngan haros na la nira nga managkaputay.⁽⁴⁾ An maraot la lugaring kay inmabot an padi ngan amo na in

pagmingaw.

—Senyores, senyoras! Kamakaarawod! Senyor alperes!

—Nairog ka liwat dinhi, ikaw nga patootoo ka, karliston?

—Don Tiburcio, iuli iton imo asawa! Senyora, iukoy na iton imo dila!

—Say sidnga iton iito nga tikasan han mga kablas!

Waray kaiha maubos an mga yayaknon nga waray haros, nahuman an mga panngaran nga diri naangay han tagsa nga magpadis ngan, hamtang naggigipadumutdumot pa gi-hapon ug naggigipaburubuyayaw, nagburublag hin hinay-hinay. Hi Fr. Salvi nadaop paluyluyo, dapit nag-aaghat; kun nakatambong unta an aton sangkay nga korrespon-sal! . . .

—Yana ngahaw uli kita ha Manila ngan kadtua ta an Capitan General!— nagsiring hi Da. Victorina, nagliligsa, ha iya bana. —Ikaw diri ka lalaki; kanugon la hiton imo pagsinarwal!

—Kun . . . kundi, udoy, iton nga sundalo? Piol ako!

— Inaayat mo hin pusilay, kun sablihay man, kun diri . . . kun diri . . .

Ngan siplatan ni Da. Victorina an ngipon.

—Waray pa ako, inday, kapot . . .

Waray na patapusa ni Da. Victorina: ha usa nga mapiskay nga kiwa rinabutan niya han ngipon an iya bana, dida ha butnga han kalsada, ngan pagtamakan. An bana haros nagtatangis ngan an babayi nagbubuto hin kangaralson. Sinmangpot hira ha ira balay. Hi Linares hadto nga uras nakikighimangraw kanda Maria Clara, Sinang ug Victoria ngan tungod kay waray hibaro han nahanabo, diri tiaw an kalisang han pakakita han iya duha nga patod. Hi Maria Clara nga nahapapahandig ha usa nga dako nga lingkuran, binangil hin ulunan, kinalasan han pakasiplat han lain nga kahimo han iya mananambal.

—Patod— ngani Da. Victorina, —yana ngahaw ayaton mo hin pakaway an alperes, kun diri . . .

—Kay ano?— pinmakiana hi Linares, nahapapausa.

—Ayaton mo yana nga uras, kun diri igsusumat ko dinhi ha kadam'an kun hino ka.

—Kundi, Da. Victorina!

An tutulo nga kadaragan'an nga magsarangkay naggi-siplatay.

—Harumamay mo la! Gindarahugan kami han alperes ngan ginsiring nga ikaw diri ka totoo nga ikaw! An aswang nga lagas linmusad may dara nga latigo ngan ini, napapagbuyaktad la . . . usa nga lalaki!

—Aha!— sinmiring hi Sinang, —nag-araway waray kita pakakita.

—Nginihuan an doktor han alperes!— ngani Victoria.

—Yana ngahaw makadto kami ha Manila; ikaw, bilin ka dinhi basi ayaton mo pakiaway, ta, kun diri igsusumat ko kan Santiago nga buwa an imo iginsinumat ha iya, sumatan ko . . .

—Kundi, Da. Victorina, Da. Victorina!— ginsaway ni Linares nga gindudua pinmaharani, —panginano; ayaw ako papanumduma . . . — ngan gurugution an tingog; —ayaw pataksi la iton imo baba, labi na yana nga uras.

Hamtang nahananabo ini, naabot man hi Kapitan Ti-yago, masamdong ngan nagpapanhayhayon: waray pagdaog an iya buranting.

Waray ngani paginhawaa ni Da. Victorina; ha pira kapulong, upod in damo nga buyayaw, ginsayuran han nahinabo, kundi gintalinguha niya nga an iya asoy diri ha iya makaraot.

—Aayaton ni Linares, maaram ka? Kun diri, ayaw karuyaga nga mangasawa hinin imo anak, ayaw tuguti! An waray kaisog diri angay ni Clarita!

—Napaasawa ka ngayan hito nga lalaki?— pinmakiana hi Sinang nga iginpapanluha an maglipayon nga mga mata;—maaram ako nga diri ka mayakan kundi hunahuna ko nga diri ka sabringat.

Hi Maria Clara, duason daw an taro, ginmangkaaw ngan sinmiplat hin haluag nga mata ha iya amay, kan Da. Victorina ngan kan Linares. Ini nahakaawod, hi Kapitan Ti-yago tinmamod ngan an ginang nagyakan pagkasiring:

—Tigamni, Clarita; ayaw paasawa hin tawo nga diri maaram magdara hin saruwal; pagdadarahugan ka pati hin kaayaman.

Kundi an daraga waray baton, sinmiring la han iya kasangkayan:

—Dad'a ako niyo ngadto ha sulod kay diri pa ako nakakaglugaring pagpitad.

Binuligan pagbuhat, ngan gamulon hiya ha hawak han iya duha nga sangkay, isinasandig an ulo ha sugbong han

mahusay nga Victoria, sinmulod an daraga ngadto han iya higdaan.

Hadto ngahaw nga gab-i ipinakuha han magtiayon an ira mga butang, sinmukot kan Kapitan Tiyago han kanan pagbulong, nga pinmaabot hin may pira kayukot, ngan han pagkabuwas, agaaga pa, sumakay tipakadto ha Manila dida han kan Kapitan Tiyago sarakyan. Ibinilin han aluhanon nga Linares an pangayat han alperes pagbulos.

XLIX.

“QUANTUM MUTATA AB ILLA.”

“Volveran las oscuras golondrinas . . .”⁽¹⁾
Becquer.

Sugad han sumat ni Lucas, hi Ibarra inmabot han pagkabuwas. An siyahan nga iya linaoy amo hira Kapitan Tiyago, unay pagkita kan Maria Clara ngan hin pagsumat man han mahatungod han Tuluuhan: may dara niya nga surat ngada han padi mahatungod hini, surat nga agi gud han arsobispo. Diri harumamay an kalipay ni Dada Isabel nga may pagkaruyag han batan'on ngan diri gud naayon nga say masawa han iya umangkon hi Linares. Hi Kapitan Tiyago waray dida.

—Dayon, — ngani han dada, nagkinatsila hin diri tuhay;— Maria, hi D. Crisostomo nahabalik na ha grasya sa Dios; deskomulgado na han senyor Arsobispo.

Kundi an batan'on nahapaukoy na la, an iya kalipay hinmunob ha iya im-im ngan an mga pulong nawara ha panhunahuna. Didto ha may suy-ab, natukdaw, tupad kan Maria Clara nakadto hi Linares naghihinugpong hin mga bukad ug mga dahon han balagon; ha salog nagsasarang in mga rosas ngan mga marol. Hi Maria Clara nahandig ha usa nga butaka, duason, mahinuklugon, mabiduon an pagpaniplaton, nag-iinuyag hin usa nga paypay nga marpil nga diri ngani natupong hin kamabusag han iya bibyuuson nga mga tudlo.

Han pagpakakita kan Ibarra, iginduas hi Linares, hi Maria Clara namula. Nag-iburuhat, kundi kinulang hin kusog, tinmamod na la ngan hibuhian an paypay.

Usa nga mabug-at nga kahilom inabat ha pira kadali. Katapos, hi Ibarra nakahimo pagdaop ngan mamulong hin nakurog nga tingog:

—Pag-aabot ko pa la, nagdayon la ako nganhi pagkita ha imo... Hunahuna ko adto nga diri ka pa nakakabuhat.

Hi Maria Clara baga hinmuram hin kangula; waray pagyayakan, nagtitinamod la.

Siniplatan ni Ibarra hi Linares tikang ha tiil ngadto ha ulo, siplat nga inatuhan han awdanon nga batan'on, waray pagpamirukpirok.

—Oo, naabat ako nga inin akon pagkanhi diri ginpapamulat, — namulong hin hinayhinay; —pasaylua ako, Maria, nga waray ako anay pakagpasabot: mga sano pag-sasayuran ko na la ikaw hinin akon pagsugad... magki-kita pa gad kita... sabuot ko.

Inin urhi nga mga pulong inupdan hin siplat ngadto kan Linares. An daraga sinmiplat ngadto kan Ibarra han iya magtahom nga mga mata nga puno hin kauray ug kasamdong, paniplat nga kanan tikos nga panginyupo nga hi Ibarra nahapaukoy ngan nagupong.

—Makahimo ako pagkanhi buwas?

—Sayod ka man nga an baga ha akon kakarawton ka dinhi gihapon hin maupay,—binmaton an tuman.

Hi Ibarra linmakat, pagkit'on baga waray dara nga kasakitan, kundi ha sakob may binabati nga mabug-at ha pamurubuot ngan hin kahagkot ha kasingkasing. An iya hadto nga uras kinita ug inabat ha balatian diri sedang matukib: ano ba adto? Ruhaduha, paglingo, paghagkot han higugma?

—Oh, babayi gad man gud!— nganiya pa.

Waray hiya sabot nga sinmangpot hiya ngadto han gintitindugan han liburan. Maupay in lakat han mga buhat: ni Nyor Juan, bitbit an iya mitrusan ngan han iya kutod nagtitinaratara han kadam'an nga magburuhat. Han pakakita ha iya dumaop.

—D. Crisostomo, — nganiya, —maupay kay inmabot ka; ginhihinulat ka namon ngatanan; kitaaw daw inin mga kuta: may ada na usa kametros ngan napulo kasentimetros an kahitaas; ha sulod hin duha kaadlaw masugad na kahitaas hin tawo. Waray ako karawat kun diri ngatanan hamurawon, dungon, patsaragon, ipil; nagtugon ako hin barayong, gisok, pino ngan hin naga nga gagamiton ha pamalay. Karuyag ka kumita han mga bodega ha ilarom han tuna?

An mga magburuhat namaghatag hin katalahuran han batan'on ngannaghinpaniguro pagbuhat kamtang nakada pa

hiya. Hiya man nagtalinguha pagpakita hin paghiayuni hin maupay sugad han nahihimo han kamutangan han iya kaburut'on.

—Asya ini an kali nga akon na la igindugang! — sumat ni Nyor Juan; —ini nga mga kali ha ilarom han tuna natadong ngadto hin usa nga luong ha mga ikakatluan kapitad tikang dinhi. Hagagamit ini nga abono han tanaman. Waray ini didto ha plano. Diri ka naayon hini?

—Ano in kadiri? Naayon ako ngan minamaupay ko ito nga imo nahunahunaan; amo ka an totoo nga arkitekto. Hino imo gin-adman?

—Hi ako la ngahaw, senyor, — binmaton an tigurang mapinaubsanon.

—Ah! ugsa ko hingalimtan, sumati iton mga maghiniruton, bangin kun namamag-alang pakigkayakan ha akon, nga diri na ako eskomulgado. Ginkumbida ako han arso-bispo hin pagkaon.

—Ah, senyor, diri kami hito nag-aasa! Kita ngatanan mga eskomulgado; bisan hi P. Damaso amo man, kundi matambok man la ito gihapon.

—Kay ano?

—Kaiya daw la; may ada na usa katuig gintubal niya an kuwadhutor ngan iton kuwadhutor padi man sugad ha iya. Hino in nag-aatap yana hin mga eskomunyon?

Hi Ibarra nakasiplat kan Elias dida han mga magbuharhat; ini, sugad han iba, nakigkatahod man, kundi dida han iya siplat baga may karuyag igsumat nga lain.

—Nyor Juan,— ngani Ibarra; — dad'a daw nganhi ha akon an listahan mo han mga tawo?

Hi Nyor Juan nawara ngan hi Ibarra dinmaop kan Elias nga nagpupulawas hin usa nga dako nga bato nga iya ibinutang didto hin usa han mga karreton nga dusuduso.

—Kun matatagan mo ako mapira kauras pakighimangraw ha imo, pasingadto niyan nga kulupay ha ligid han danaw, sakay la ha akon baluto, kay may ada ko ighihimangraw ha imo nga dako kaupay nga pakalilibangan,— nagsiring hi Elias ngan pinmaharayo dagos han pakakita han tangdo han batan'on.

Hi Nyor Juan inmulpot dara in listahan, kundi kawang la an pagsinulsuga ni Ibarra; an ngaran ni Elias waray didto.

Hi Ibarra nanamilit kay mapakadto pakigkita han magturutdo ha liburan.

L.

AN TINGOG HAN MGA DARAKPON

Waray pa katutunod an adlaw nga sumakay hi Ibarra han baluto ni Elias ha tangpi han danaw. An batan'on baga waray hiaayuni.

—Pasaylua la ako, senyor, — an pulong ni Elias, puno hin kasamdong, han pakakita ha iya; —pasaylua la ako nga nagpasipara pangaro ha imo hin pakigkita dinhi; karuyag ko lugaring igkahimangraw ha imo hin waray makakaulang, salit pinili ko ini nga lugar kay waray ha aton dinhi mamamati; ha sulod hin usa kauras makakapanguli kita.

—Nagsasayop ka, sangkay Elias, — binmaton hi Ibarra nga nagtalinguha pagtawa; —kinahanglan nga idulong mo ako ngada hiton iito nga bungto nga kinikita iton lingganayan tikang dinhi. Maraot nga palad in nagsusugo ha akon ngadto.

—Maraot nga palad?

—Oo; hunahunaa nga han pagtikanhi ko iginkita ko an alperes nga karuyag bumunyog ha akon; nahanumdom ako ha imo ngan maaram ako nga nakilala ha imo, salit basi la ha akon bumulag siniring ko nga ngada ako hito nga bungto, ngan kinahanglan nga aadto ako ha bug-os nga adlaw kay pamimilngon kuno ako niya buwas han kulop.

—Salamat han imo panhunahuna ha akon, kundi imo na la unta pinaupod, — binmaton hi Elias hin kinaiya nga tingog.

—Kay ikaw?

—Diri gad ha akon makakakilala, kay hadto han amo la nga amon pagkakita diri makakahunahuna hin pagtigaman han akon bayhon.

—Kawaray ko palad!— nanhayhay hi Ibarra, nagpipinanumdom kan Maria Clara. —Ano in imo tuyo ha akon?

Hi Elias linmingi paluyuluyo. Lawod na hira; natutunod na an adlaw ngan, kay didto hadto nga mga nayon an urhi nga pawa han kakurulpon diri nag-iiba, nagtikang dayon pagguop an kasisidman ngan an paggimlat han bulan nga kadayaw.

—Senyor,— nagyakan hi Elias hin makatarag-ob nga tingog, —magdadara ako han mga inuungara hin kadam'an nga waray palad.

—Hin kadam'an nga waray palad? Ano in karuyag mo sidngon?

Ha pira kapulong ginsayuran ni Elias han ira himangraw ngan han puno han mga tulisan, hinilom la niya an mga ruhaduha hini ug mga panarhog. Hi Ibarra namati hin mapay, ngan han pakatapos ni Elias hin panumat nagmingaw hin maiha nga hi Ibarra an siyahan magyakan.

—Kun asya ito, karuyag nira?...

—An pangiba han mga tulos dida han kasundaluhan, dida han kapadian, dida han panhukmanan, karuyag sidngon: nangangaro hira hin kinag-anak nga pangalinsakob han Pamunuan.

—Pangiba han tulos, tipaunano?

—Pananglitan: tagan magutiay nga pagtahod an pagkatawo, magutiay nga karig-unan an pag-ukoy han tagsa-tagsa, ibanan hin gahom inin may pusil nga kagamhanan, kuhaan ini magutiay han iya paglaladngan kay saki kaupay ha panlupig.

—Elias, — binmaton an batan'on, — ambot kun hino ka, kundi natatahap ako nga diri ka sugad la han iba nga tawo; nalutod ka kaupay han iba ha panhunahuna ug pagpangiwakiwa. Masabot ka ha akon kun sidngon ta ikaw nga kun maraot inin aton kahimtangan yana, labi na kun aton balyuan. Makakahimo ako pangaro hini didto han akon mga kasangkayan ha Madrid, **bisan pa baydan**, makakahimo ako pag-atubang ha Capitan General, kundi maaram ako nga didto ha Madrid waray mahihimo ngan inin Capitan General waray gahom ha pagpalakat dinhi hin bag-o nga mga turumanon, ngan ako liwat diri ako magpapasipara pag-atubang hin sugad nga buruhaton kay sayod ako nga, kun inin mga prayle may magraot nga mga buhat, hira asya in usa nga kasuruk-an, amo hira an siniring nga maraot nga kinahanglanon.

Hi Elias, dako an paghipausa, hinmungat ngan magkinita ha iya hin tutok.

—Natuod ka man ngayan liwat han sinisiring nga maraot nga kinahanglanon? — nagpakiana hin nakurog nga tingog; — natuod ka nga basi mahimo an kaupayan kinahanglan buhaton an maraot?

—Diri; iniisip ko sugad hin usa nga makuri mailob nga tambal nga danay ta gamiton pagbulong hin usa nga sakit. Ta yana; an aton tuna amo in usa nga lawas nga may daradara nga sakit, nga basi mag-upay, an Pamunuan nagkikinahanglan gumamit hin mga katigayunan, nga magping-it ug magsuol, kun sidngon man, kundi himurulsan ngan kinahanglanon.

—Maraot, senyor, nga mananambal an nagtatalinguha la pagpahinugay han inaabat ha gawas nga kasuol, diri nagtutuyo pamilyang han tinikangan han sakit, o kun habaro man, nahadlok paglabot. Amo la ini an turumanon han Guardia Civil: an paggamit han kusog ug kapintas ha pag-suna han mga pagtalapas, kundi ini natutuman la kun iginhihiigo. Labot pa, senyor, an katig-uban makakagsirot la han sala kun naghatag han ngatanan nga katigayunan nga kasuruk'an basi an tawo mahabaro ngan magmaupay. Dinhi ha aton tuna, tungod kay waray katig-uban an tawo, salit an bungto ngan han Pamunuan diri nagkakausa, an pamunuan angay magmapinasayluon, diri la tungod kay an tawo kinahanglan pasayluon, kundi tungod kay iya la ginpapabay'an, diri gin-aagak, gutiay in kasalakban kay gutiay la nga kapawa an kinakarawat. Labot pa, kun dayunon ta an imo pagtarutanding kanina, an tambal nga ginagamit ha pagbulong han sakit han aton bungto uraura hin kawaray paid nga dida babatia han bahin han bungto nga waray kaduntan, salit naluya ug naaaghat la lugod ha pagkamaraot. Diri ba mauruupay lugod tagan hin karig-on an lawas nga may sakit ngan iban-ibanan an kamapintas han tambal.

—Kun magmaluya an Guardia Civil madadako an ka-
hihirutan han kamurayawan han mga bungto.

—An kamurayawan han mga bungto! — nakasiring hi Elias hin mapait nga pamulong. — Manapulona kaglima katuig nga ini nga mga bungto may Guardia Civil kundi kita: may ada la gihapon mga tulisan, nababati la gihapon nga may gintikasan nga bungto, nga may ginamaan ha dalan; waray hunong an mga panikas ngan diri ginbibiling an mga salaan; an pagtalapas diri nauutod ngan an matinalapasnon murayaw an paglinayawlayaw, an buutan nga bungtuhanon diri lugod mutang an kaukoy. Pakiana hin bisan hino nga taghimungto kun inin Guardia Civil usa ba nga kaupayan, kun usa ba nga kabulig han bungto, diri usa nga pinas-an, diri usa nga panlupig nga labi pa kamakasisi-

na han binubuhat han mga tulisan. Matuod waray sukol an nabubuhat han mga tulisan, kundi talagsa la ngan an taghimungto nakakahimo pakapangaway; kundi, patok han mga pagraugdaog nga binubuhat han mga tinubyanan han balaod, diri tugot bisan an pagriwa, ngan bisan kun diri uraura, masukot ngan tugot. Ano an inaabatan naton ha aton mga bungto tungod hini nga Guardia Civil? Nahaukoy an panaglakaton ha lain nga bungto kay ngatanan nahadlok nga pagdarahugan hin waray la hinpapatungdan; kay say la ginkikita an ira turumanon diri an katadungan, ini tigaman han diri pagkakatpong; kay in usa katawo nahangalimot han iya sidula, paghihigutan ngan pagdadabalon, bisan tawo nga dungganan ngan talahuron; say hinihimo nga siyahan nga turumanon han ira mga puno an pagpasaludo, bisan ha kasisidman ngan ginsusubad han mga sakop basi makagtalumpigos ngan makapanlupog han mga umanhon, ngan diri nawawad'an hin pasasngilanan; waray karig-unan an panimalay: diri pa la maiha ginpasiparahan an panimalay hin usa katawo ha Kalamba, dida panagagi ha bintana, tungod la kay hin-uutangan han ira puno hin salapi ug mga kaburut'on; diri matapod an kabutang han tawo: kun naruruyag hira hin paghawan han kuwartel, o balay, nananakop ha dalan han bisan hino nga diri bumari-bad ngan pinapapaglampaso ha bug-os nga adlaw; karuyag mo pa? Ha sakob han mga adlaw nga iginpatron hinmusa la an mga susgalan, waray gud panaglabti, kundi ginsamok hin waray ikaduduha an kalingawan nga tugot han mga punuan; kinita mo kun ano an naisipan ha ira han bungto. Ano in nakuha nga hinilom na la an ira kasinahon ngan itinapod han paghukom han mga punuan? Baa, senyor, kun asya ini an sinisiring mo nga paghirot hin kasamukan! . . .

—Nauyon ako nga may mga karat'an,— binmaton hi Ibarra, —kundi, iluba ta ini nga mga karat'an tungod han kaupayan nga upod ug aton nakakarawat. Inin Guardia Civil tingali ,man gud diri tuhay, kundi, tuod la ha akon, tungod kay kinahahadlukan, nakakapugong nga dumamo an mga magtinalapasnon.

—Sidnga lugod nga tungod hini nga kahadluki nadugang,— sinmumpay dayon hi Elias. —Han waray pa Guardia Civil, haros ngatanan an mga maglinarison, sapa-yan hin may pipira la, nasugad tungod hin gutom; naninikas ug nangangawat basi la mabuhi, kundi kun nalabay na

an kagutuman, nabalik liwat hin kaagii an mga dalan; igo na la nira nga kinahahadlukan an mga ubos, kundi mag-isog. nga mga kuwadrilyeros nga diri sangkap hin hinganiban, an mga kuwadrilyeros nga lilibakon la han ngatanan nga manunurat mahatungod han aton tuna, nga waray lain nga suhol kun diri an kamatay, waray lain nga turumanon kun diri pakiaway ngan waray lain nga nabuburo kun diri an tiaw. Yana may mga tulisan nga tubtob ha kamatayon. Usa nga paghilisa, usa nga pakagtalapas nga hin-unungan hin waray kaluoy nga darahog an pag-ato han mga pagraugdaog hini nga mga sibil, an kahadlok han minananap nga pagpahimaan, asya an nakakaaghat hin pagbaya han bungto ngan hin panhunahuna hin pamatay, kun diri man pagpakamatay. An kamakaharadlok han Guardia Civil nakakasagpo ha ira han dalan ha paghinulsol, ngan tungod kay in usa nga tulisan mauruupay mangaway ha bukid kay hin usa nga sundalo nga ginbabadyangasan la, an pag-utod han karatan makuri mahimo. Panumduma an inabutan han maupay nga binuhat ni Capitan General de la Torre:⁽¹⁾ an pangindulto niya han magpakaluluoy nga bilanggo nakagpakita nga dida hito nga kabukiran may ada ngayan kasingkasing hin tawo nga naghuhulat la han pagpasaylo. An panhadlok nga paagi mahagagamit la kun uripon an bungto, kun waray mga lungib an kabukiran, kun an kagamhanan nga labaw may bantay nga pusilan ha luyo han tagsa nga puno hin kahoy ngan kun an lawas han uripon waray sulod nga iba kundi tinai la ngan tungol; kundi kun an nawad'an hin paglaom, nga nangangaway basi mabuhi, naabat nga mabakod an iya butkon, nga nagpuputok an iya kasingkasing ngan an iya dugo nasukob, makakahimo an panhadlok makaparong hini nga sunog nga daw sugad hin iya pa ngani ginsisinunguan?

—Ginugupong mo ako, Elias, hinin imo mga pulong; kun diri la tungod kay may ada ko man liwat ginmamaturan, makakasiring ako nga may ada ka katadungan. Kundi, iini in usa nga butang, ayaw la hiubos kay diri ka hini upod, linalain ko ikaw han iba; panginanua kun hira hino nga mga tawo an nangangaro hin pamag-o han mga sugo! Haros ngatanan magtinalapasnon, o mga tawo man nga diri maiha makakagtalapas!

—Mga magtinalapasnon, kundi kay ano nga nasugad hira? Tungod kay ginbungkag an ira kamurayawan, gin-

kuhaan hira hin kalipay, ginhilabtan an mga minahal nira nga inawilan, ngan han pangaro nga ugupan han mga hukmanan inmabat nga waray nira sadang sarigan kundi hira la ngahaw. Kundi, nagsasayop ka, senyor, hiton imo pakasiring nga say hito nangangaro an mga magtinalapasnon: kadto ha mga burubungto, sak'a an tagsa nga balay; pamatii an mga panharoy han mga bumabalay ngan pagmamaturan mo nga an mga karat'an nga gin-uutod han mga sibil masugad-sugad, kun diri guruguti pa ngani, han ira nabubuhat. Pakakasidngon ta dida hini nga magtinalapasnon ngatanan an taghimungto? Kun asya ito, kay ano nga bubuligan pa hira nga diri pagdauton an iba? Kay ano nga diri hira ubuson na la pagpuo?

—May-ada gud ada dinhi hini sayop nga waray kc kasasantop, sayop ha panhunahuna nga asya an makuri kun ginbubuhat na, kay ba man ha Espanya, an pinakairoy ta nga Tuna, ini nga Guardia Civil maupay man ngan dako kaupay an kapulsanan.

—Diri ko riniriwa: bangin kun didto maupay nga katukod, pinili an mga tawo; bangin man liwat an Espanya nagkikinahanglan hini, kundi diri an Filipinas. An aton mga batasan, an aton kalugaringon nga panulos, nga kanunay hinnanabihan kun iriniriwa ha aton in usa nga katadungan, hinngangalimtan nga tunay kun may ada ha aton karuyag igpasugot. Ngan pagsumat daw, senyor; kay ano nga waray pagtukod hin sugad hini an iba nga mga tuna nga, tungod han kahirani ha Espanya, may ira ginkakasamahan? Tungod ada kay kurukulang hin panikas ha perokarril, kurukulang hin mga kasamok, diri masukot an pakamatay hin tawo ngan talagsa an kalit nga bunu hin daga ha ira dagko nga mga kalarakan?

Hi Ibarra tinmungok, dapit pamurubuot, katima humangad ngan magsiring:

—Sangkay ko, ini nga turuhayon nagkikinahanglan nga pagtun'an hin ungod-ungod; kun abaton ko nga ito nga mga sumbong may katadungan, magsusurat ako ngadto hiton akon kasangkayan ha Madrid, kay waray naton didto mga panlawas. Kundi, tuod la ha akon, an Pamunuan nagkikinahanglan hin usa nga kusog nga diri iniguan basi pagtahuron, ngan hin usa nga gahom basi pagsugton.

—Oo, senyor, kun an Pamunuan nakikiaway ha aton; kundi, ha kaupayan la ngahaw niya, diri ta angay pakita-

on an bungto nga hiya iginkakaaway han Gahom. Kun asay na man la, kun gagapilan ta an kusog, diri an dungog, kinahanglan panginanuon kun hira hino an tinatagan ta hini nga diri sinuklan nga kusog, hini nga gahom. An sugad kadako nga kagamhanan ha kamot hin mga tawo nga waray hibabruan, tugob hin kairibgon, waray gin-adman nga batasan, diri sinasabot kun mga ano an gikan, daw usa nga salsalon ha kamot hin usa nga tuyaw ha butnga hin kadam'an nga tawo nga waray sadang ipangaway. Matugot ako ngan karuyag ko pagmatuuran an imo siring nga an Pamunuan nagkikinahanglan hini nga butkon, kundi pilion niya an angay nga butkon; ngan tungod kay karuyag man niya nga say hiya maglarang hini nga kagamhanan, diri an bungto, igpakita niya nga maaram hiya maglarang.

Puno hin kasindak ug paghinangop an pamulong ni Elias, masiga an iya mga mata ngan an iya tingog nag-aaningal. Nataudtaod an kamingaw: an baluto nga waray bugsayi, baga naukoy la ha bawbaw han tubig; mapawa an bulan didto ha langit nga daw sapiro an kamatagom; ngadto ha antaw, ha mga baybayon, kinikita in tigpira nga suga.

—Ano pa in ira pinangangaro?— nagpakiana hi Ibarra.

—Nga balhinon an pan-gawi han kapadian, — binmaton hin kanan masamdong ug waray paglaom nga tingog hi Elias —an mga waray palad nangangaro nga tabagan hira nga diri pamagraugdaugon han . . .

—Han mga Katilingban han Kapadian?

—Han mga magraugdaog ha ira, senyor.

—Nahangangalimot na an Filipinas han dako niya nga utang nga buot hini nga kapadian? Nahangalimot na han dako nga kabaralsan nga buot han nagkuha ha iya didto ha kasisidman, nagtag hin tuluuhan ug tinmabag ha iya nga diri pagpasiparahan han mga **Encomenderos**?⁽²⁾ Han binmulig ha iya nga diri pagraugdaugon han gamhanan nga punuan? Asya ini an karat'an han diri pagtutduan ha liburan han mga kaagi han bungto!

Hi Elias kinalasan, nagkukuri hin pagmatuod han iya nababati.

—Senyor,— namaribad hin tingog nga mahinay; — ginsasala mo an bungto hin kabungalos, tuguti ako, usa nga bahin hito nga bungto nga nag-aantos, nga mangatadungan. An mga kaburut'on nga ihinahatag, basi pagbal-

san hadton kinmarawat, kinahanglan nga, han paghatagan, waray ikaduha nga tuyo. Bay'i ta na hinabihi an ira turumanon pagpasarang han tuluuhan, an paghigugma nga kristuhanon nga masukot hingadayan; hingalimti ta an Kaagi, ayaw ta na pagsusiha kun ano an nabuhat han Espanya han bungto nga arabe nga nakahatag ha iya hin hiba-ro, waray ha iya pagdiri han iya tuluuhan ngan asya in nakasangpit han iya paghigugma han iroy nga tuna nga nahangangaturug, nga haros nawara ha sulod han panahon nga ikinauripon niya han mga romano ngan mga godo. Nasiring ka nga tinagan kita hin tuluuhan ngan ginluwas kita ha paghisayop; nganimo pagtoo ito nga mga turumanon nga aton kinikita, tuluuhan iton pamaligya hin mga korriya ug mga kuwintas ngan kamatuuran iton mga milagro ug mga susumaton nga aton nadudungog ha adlaw-adlaw? Asya ini an sugo ni Jesuscristo? Kun asya ini, waray na kinahanglan nga mapapagraysang pa ha krus in usa nga Dios ngan kita pagluguson hin pagbalos tubtob ha kadayunan: an pagpatotoo daan na kinikilala hadto pa, an kulang na la an pagpahirua ngan pagpadugang han bayad han mga baligya. Masiring ka ha akon nga magdiano hin kadiri hiro hinin aton yana tuluuhan mauruupay gihapon hadton una; matuod ngan uyon ako, kundi uraura kama-hal kay tungod ha iya binayaan ta an aton pagkapilipinhon, an aton katalwasan; tungod hini nga tuluuhan ihinatag ta ha kapadian an aton mag-upay nga mga bungto ug mga tuna nga yana iginhihinatag ta pa an aton mga hini-pos dida ha pagpinamalit hiton mga baligya ha kombento. Gindad'an kita nganhi hin mga paraliton tikang ha iba nga tuna, binabaydan ta hin maupay ngan waray ta aringasa. Kun say mo hinabihan an pangalinsakob ha aton patok han mga **Encomenderos**, babatunon ta ikaw nga tungod hito nahangadto ngani lugod kita ha kamot hito nga mga **Encomenderos**. Kundi diri; ginmamatuuran ko nga usa nga matuod nga pagtoo ngan hin usa nga matuod nga paghigugma han Katawuhan amo an nakaaghat han una nga kapadian hin pagpakanhi ha aton tuna; gintatahod ko an aton dako nga kabaralsan hadto nga mga hing-pit nga kasingkasing; sayod ako nga an Espanya hadto tugob hin mga banal nga tawo ha magkalainlain nga bahin han pagkabuhi, ha tuluuhan sugad man ha pamunuan, ha pagkabungtuhanon ngan ha pag-awayan... Kundi, tungod

kay magtadong an ira kaaapuyan, matugot na la kita nga humusa inin namaghikaraot nga mga sumurunod? Tungod kay ginbuhatan kita hin dako nga kaupayan, sala na naton an paghirot nga diri kita pagbuhatan hin maraot? An bungto diri nangangaro nga kuhaon, naungara la nga pangibhon an mga ginawian, iuyon han bag-o nga mga panahon ngan bag-o nga mga kinahanglanon.

—Hinihigugma ko an aton tuna sugad han paghigugma mo, Elias; nasantop ako hin gutiay han mga inuungara, pinaniniiran ko an imo pinamulong ngatanan, kundi naabat ako nga may gutiay nga kahilig han aton panhunahuna: dinhi ha aton waray gud kinahanglan hin pangiba han mga kasuguanan.

—Tuudtuod iton imo himangraw, senyor?— nagpakiana hi Elias nga linuyahan han kasingkasing:— diri ka nakita nga kinahanglan an pangiba han kasuguanan, ikaw nga inabutan hin mga karat'an ha panimalay?

—Ah! tungod kay diri ko say gindidinumdom an akon kalugaringon, linilimot ko ito anay nga mga kasakit, inuuna ko an karig-unan han Filipinas, an pangalinsakob han Espanya!—binmaton hin dagmit hi Ibarra. —Basi mawaray kataragman an Filipinas, kaangayan nga diri paglabtan an mga prayle ngan dida ha pakigkausa han Espanya aada an kaupayan han aton tuna.

Hi Ibarra nakakatapos na pagyakan kundi hi Elias namamati pa gihapon; masamdong an iya bayhon ngan an iya mga mata nawad'an han kamasiga.

—Matuod, an mga magwarali han tuluuhan amo in kinmuha hini nga tuna, — nagsiring; —hunahuna mo mabantayan han mga prayle inin Filipinas ha mga kataragman?

—Oo, amo la hira an sadang, asya ini an panhunahuna han ngatanan nga namagsurat mahatungod han Filipinas.

—Oh! — nakasiring hi Elias, ibinutang an bugsay ha sakob han sakayan; —isip ko hiro an imo panhunahuna mahatungod han pamunuan ngan mahatungod hini nga tuna. Kay ano nga diri mo ngaduha gipapakaraot? Ano in masisiring mo hin usa nga panimalay nga mamingaw la kay ginladngan hin iba nga tawo? Usa nga tuna nga nagsusugot tungod kay ginlilimbungan, usa nga Pamunuan nga ginsusugot kay nanlilimbong, usa nga Pamunuan nga diri maaram mapapagsaho, diri nasabot hin papagtahod ha iya ngahaw!

Pasaylua ako, senyor, kundi, an ha akon, ito nga iyo Pamunuan lurong ngan tarugkaya kay nalilipay la hito nga iya kahimtangan! Salamat la han imo pakig-angay; ngain ta ikaw idudulong?

—Ayaw,— ngani Ibarra; — paglantugi kita, kinahanglan ta sabuton kun hino an may katadungan dida hini nga turuhayon.

—Pasaylua ako, senyor, — binmaton hi Elias, napiling; —diri ako kaupay hag-id ha pamulong nga makakabig ha imo; bisan kun nakagtuon ako hin gutiay, usa la ako nga indiyu, inin akon pagkatawo ruhaduhaan, ngan inin akon mga pulong diri pagmamatuuran. An namagpahayag tipa hini kakatsilaan ngatanan ngan bisan pa mga kalinurungan la an ipinamagpahayag, tutuuron kay an tingog, an mga kadungganan, an pagkakatsila, nakakahatag hin kadig-on, salit diri na la ako mangangahas pagsupil ha ira. Labot pa, yana nga kinikita ko ikaw nga nahagugugma hinin imo tuna, ikaw nga may amay nga napahuway ha salad hini nga danaw, ikaw nga gin-ayat, ginpasipad'an ngan iginsumbong, amo ini an imo panhunahuna, waray mo sapayan an ngatanan, pati an imo kinaadman, inaalpan ako hin pagruhaduha han akon mga katadungan ngan itinutugot ko nga tingali man gud nagsasayop an bungto. Sisidngon ko ito nga mga waray palad, nga natapod han mga tawo, nga say nira tapuran an Dios o an ira mga butkon. Ibinabalik ko ha imo pagpasalamat ngan pagsugo kun ngain ta ikaw dadad'a.

—Elias, inin imo magpait nga mga pulong natugkad ha akon kasingkasing ngan nakakapagruhaduha ha akon. Mag-aano ako? Diri ako dinhi pag-aram ha sakob hinin aton bungto salit tingali diri ko kinikilala an iya mga kasuruk'an; didto ako pagtubo ha kolehiyo han mga hesuwitas, didto ako dumako ha Europa, nagintawo ako ha mga basahan ngan say ko la nabasa an gindara ha kapaw'an han mga tawo: an nahabilin ha kasisidman, an waray hipahayag han mga manunurat, diri ko hinbabaruan. Kundi, bisan la hinihigugma ko an aton tuna sugad han imo man ha iya paghigugma, diri la tungod kay katungdanan han ngatanan nga tawo an paghigugma han tuna nga nautangan niya hin kinabuhi ngan mauutangan tingali han urhi nga puruyan; diri la tungod kay igintutdo ha akon han akon amay ngan tungod kay indiya an akon iroy, ngan tungod kay aan-

hi an ngatanan nga magtam-is ko nga hinumduman, hinihiguma ko tungod kay inutangan ko ngan utangan ko han akon kapalaran!

—Ngan ako tungod kay inutangan ko han kawaray palad, — namulong hi Elias.

—Oo, sangkay ko, sayod ako han imo mga pag-antos, sayod ako nga waray mo kapalaran ngan ini amo an nakakasugad nga maitom an pagkita mo han kabubwason ngan asya man ini an nakakadara han imo panhunahuna; salit gintitirutimbang ko hin pamati han imo mga sumbong. Kun masasayuran ko la an gintikangan, an bahin hito nga kaagi. . .

—An mga nasugaran ko lain an gintikangan; kun maram la ako nga may ada himurulsan; igsusumat ko ha imo, kay labot la nga diri ko ini ginhihilot, kilala kaupay han kadam'an.

—Bangin, kun hibaruan ko na ibhon ko an akon panhunahuna; sayod ka nga diri ako natapod han mga yakan la, say ko ginmamatuuran an mga buhat.

Hi Elias namurubuot anay nadaliay.

—Kun asya ito, senyor, —nganiya, —pag-aasuyan ta ikaw hin halipot han akon kaagi.

LI

AN KATULINAN NI ELIAS

—Makaunman na katuig ngada yana tikang nag-uukoy an akon apoy ha Manila, tenedor de libros ha tindahan hin usa nga komersiyante nga katsila. Batan'on pa hadto an akon apoy, inasaw'an ngan may uusa nga anak nga lalaki. Usa kagab-i, waray sabuta kun ano in hinungdan, nagdukot an tindahan, an sunog nakaluob han bug-os nga balay ngan nagdalait ngadto han kadam'an nga mga higrani. Dako kaupay an nakarag nga salapi, ginbiling an makasasala ngan say iginsumbong han komersiyante an akon apoy. Kawang la an pamaribad, tungod kay kablas ngan waray ipinakakabayad han mga bantugan nga abogado, ginhukman nga paglambahon ha atubangan han kadam'an ngan igsusudoy ha sakob han Manila. Diri pa la maiha nga hinngangalimtan ini nga makaaalo nga sirot, nga ginngangaranan nga paglibod, (*caballo y vaca*) ngan labi pa kamapait han kamatayon. An akon apoy, nga tinalikdan han ngatanan, labot han iya

batan'on nga asawa, igin-guos ha usa nga kabayo nga gin-susunod hin kadam'an nga tawo nga waray kapaid, ginlalatob ha ikinapag-abot hin likduan, ha atubangan hadto nga kadam'an nga iya kabugtuan ngan harani han kadam'an nga singbahan han Dios ha pagkadait. An waray palad, nga nagintampalasan na nga dayon, katapos pakatuman han kahaw han mga tawo han iya dugo, han iya gin-antos ug han iya mga siyabaw, ginkuha na la dida ha bawbaw han kabayo kay napad'an hin kalibutan! Ngan hinaot pa unta kun namatay na la! Katapos hadto, buhian, dara han kawaray paid han mga punuan; an iya asawa, nga burod, nagpakilimos ha ngatanan nga balay hin iginmamangno han masakit nga bana ngan han makaluluoy nga anak, kundi kawang la, hino in maduhol han asawa hin usa nga tampalasan nga parrapanunog? Salit sinmulod ha pagkamaraot nga babayi!

Hi Ibarra binmuhat dida han iya pinupungkuan.

—Oh! ayaw kalisang! An pagbaligya han iya lawas diri na pakabuong han iya dungog, diri na makaaalo han iya bana: dungog ngan hin kaalo waray na nira. An bana gin-ulatan han iya mga kasamdan ngan napakanhi, upod an iya asawa ug an iya anak, pagtago ha kabukiran dinhi hini nga lalawigan. Dinhi an asawa nag-anak hin usa nga bata nga waray tuhay, masakiton, nga pinalad nga namatay. Dinhi nag-ukoy hira hin pira kabulan, hin makapapaid nga kaukoy, tay-aw, ikinasisina ngan ginlilikyan han ngatanan. Waray an akon apoy pakakaantos han mga kapaitan ngan lurulupig hin kasingkasing han iya asawa, naghikog, dara han pagkita han iya asawa nga masakit ngan waray nananabag, waray nagmamangno. An iya lawas nagbaho dida ha tungod, han mga mata han anak nga an tumnan nakakagmangno han iroy nga masakit, ngan an baho amo an nakagsumat han mga punuan. An apoy ko nga babayi iginsumbong ngan ginhukman tungod han kadiri pagpasabot; ginbutangbutangan nga asya in nagpatay han iya bana ngan ini ginmatuuran, kay ano in diri mabubuhat hin usa nga asawa hin tampalasan nga unina naginmaraot nga babayi? Kun magsumpa, sinisiring nga nagbibinuwa; kun magtangis, sinisiring nga nagpapatuod, ngan kun tumawag sa Dios, sinisiring nga namumuyayaw. Lugaring pinairan ngan ginhulat ngada han pag-anak ugsa paglambaha: sayod ka nga an mga prayle asya in nagpasangyaw nga waray

maupay nga pagdara han indiyo kun diri tubal:⁽¹⁾ basaha la iton sinurat ni P. Gaspar de San Agustin.⁽²⁾

“An babayi nga paghukman hin sugad nga sirot mananampalas ha adlaw nga mataw'an han iya anak: ini, labot nga nakakapahilaba han pahamaan, nakakaparaot han pagkairoy. An babayi, dara han kamaraot nga palad, nag-anak hin waray kakurian, ngan dara man liwat han kawaray palad, an bata binmusol. Kahagos hin duha kabulan tumanon an sirot ha dako nga kalipay han mga tawo nga nakasiring nga nagtuman hin usa nga turumanon. Kay diri na man nahamumutang an pag-ukoy dida hini nga kabukiran, pinmalagiw hiya ngan han iya duha nga anak ngada hiton sunod nga lalawigan ngan didto nag-ukoy hira sugad hin magbangis nga mananap: waray kapaid ngan waray napaid. An suhag, nga ha butnga hadto nga paghimakuri, nahanumdom pa han iya pagkabata nga malipayon, han nailob na, sinmulod katulisan. Waray kaiha an ngaran han mapintas nga Balat nagsarang ha ngatanan nga lalawigan, naginmakaharadlok han mga bungto, kay ha iya panimulos, iya ngatanan iginpapaagi ha salsalon ug kalayo. An manghod, nga dinuktan hin mahumok nga kasingkasing, nagilob han iya palad pag-inupud-upod kan iya nanay; kun ano an hiagian ha kagurangan amo an ikinabubuhi, iginpapanapten an ipilak ha ira han mga maglalakat; an iroy nawad'an han iya ngaran, kinikilala na la hiya nga tampalasan, bigaon, iginlibod: an anak ginngangaranan na la nga anak han iya iroy, kay tungod han kamatam-is han iya gawi, diri tinutuod nga anak han parapanunog ngan labot pa, an ngatanan nga karat'an sadang igtahap han mga indiyo. Ha katapusan, an bantugan nga Balat hindakpan ngan ginsuktan hin waray turos han ngatanan nga sala nga nabuhat, ginhukman han mga punuan nga waray magtalinguha pagtutdo ha iya han ikauupay; ngan usa kaaga, han pamiling han batan'on kan iya nanay nga naiha na didto ha panguha hin ulaping, iya hin-agian nga nahapapahuyang ha ligid han dalan ha tungod hin usa nga duldol, ha igbaw an paniplat, an mga mata nanhuhulwa, namumudlat. Nahanuyusoy an batan'on hin paghangad ha igbaw, pagsulsog han paniplat han minatay ngan kinita niya in usa nga gubong nga binibitay ngan didto ha gubong an nagdudurugo nga ulo han iya bugto!”

—Ginoo ko!— nakasiring hi Ibarra.

—Asya ito an naluwas han akon amay,— nagpadayon hi Elias. —Ginluwa han mga tawo an lawas han tulisan ngan iginlubong an lawas, kundi an mga luwa iginpasarang, pinanmitay ha kahoy ha magkalainlain nga bungto. Kun haagi ka makausa tikang ha Calamba ngadto ha Santo Tomas, hikikit'an mo pa in usa nga nagtutuwok nga lomboy nga ginbitayan hin usa nga paa han akon bata tubtob ngada han kadunot: Amo man in binuhat han iba nga luwa kundi an ulo, nga amo an maupay nga bahin han lawas ngan amo an masayon hikil'al'an, dida bitaya ha harani han balay han iroy!

Hi Ibarra tinmungok.

—Kinmalagiw an batan'on daw an usa nga makasasala, —nagpadayon hi Elias; —ginlakad an mga bungto, mga bukid ug mga siong, ngan han nakakaisip na nga diri na kikil'al'on sinmulod kamagburuhat ha balay hin usa nga salapian ha lalawigan han Tayabas. Tungod han iya kabuutan ug kamatam-is hin gawi, ginkaruyag hiya han ngatanan nga diri tukib han iya gin-agian. Dara han kamakugi ug kamahinimuson, nakatirok hin gutiay nga salapi, ngan tungod kay an kasungkuan naagi na ngan batan'on pa hiya, nakaisip hin pag-ukoy hin malipay. An iya maupay nga tindog, an iya kamay-adaada nakabihag hin usa nga daraga dida ha bungto, kundi gin-aalngan niya hin pagmuhang kay nahadlok nga mabukwat an iya kaagi. Kundi an higugma say inmurog ngan hira nga duha nakagtalapas. Dara han pangalinsakob niya han dungog han babayi, iya igin-unong ngatanan, pinangasawa, hin-agian an mga kapapilan ngan an lalaki, nga waray pamaribad, igintug-an ngatanan, salit nabilanggo. An babayi nag-anak hin karuha, babayi ngan lalaki, nga ginmangno hin tinago ginsiring la nga an amay namatay ngan waray ini igkuri kay ba man han gutiay pa hira namatyan man hira han ira nanay ngan waray man ito may nag-usisa han ira katulinan. Tungod kay salapjan an apoy, an amon pagkabata tinamo kaupay; magtampo kami ngan han akon bugto nga babayi hin pagtuon, ngan nagsisihigugma kami, kaiya hin magkaruha nga waray na mga kag-anak. Bata pa ako sumulod ha kolehiyo han mga hesuwitas, ngan an akon bugto, basi diri kami magkabulag hin antaw, sinmulod man ha Concordia.⁽³⁾ Kahuman namon pagtuon, kay karuyag man la namon an pag-uma, nanguli kami ngadto ha amon bung-

to pagtulós han amon sinunod nga manggad han amon apoy. Nagmalipayon anay an amon kaukoy, dako an amon ginlalauman nga kabuwason, damo an amon mga suruguon, dako in kuha han amon mga karaanán ngan an akon bugto pinangangasawa hin usa nga batan'on nga iya hinihigugma ngan nahagugugma man liwat ha iya. Tungod han salapi ngan tungod han akon batasan nga pagpakahitaas, iginkabalingkot ako hin usa nga harayo na nga urupod ngan ha usa kaadlaw iginyakan ha akon an hinungdan han pagtagua han akon paghimugso ngan kawaray pulos han akon gikan. Pinakasiring ko ini nga buwa ngan akon sinukmatan; an kutkot nga natataguan han ngatanan nga kaduntan ginukab liwat ngan an kamatuuran linmutaw ngan say ha akon dinmaot. Usa pa nga nakadugang han maraot nga palad, may uusa namon, nga suruguon nga tigurang, nga nag-iinantos han lunlon ko nabubuhát, waray iiwas, itinatangis na la ngan iginngunguyngoy an iya kakurian ngan dinuduyugan han mga tiaw han iba nga suruguon. Ambot kun di-in hibaro adto nga amon urupod, kundi an nahinabo nga ini nga tigurang ipinadapit ngadto ha atubangan han hukom ngan didto pinapag-asoy han kamatuuran; an tigurang nga suruguon amo an amon amay nga waray bubulag han iya hinigugma nga mga anak, kundi nga nakadamo ko pagdarahugi. An pagdinumdom nga hiya nakabulig pa han amon kasugad say nagkutkot han kinabuhi han tigurang ngan amo in akon nasayuran han makatatangis nga amon kaagi. Nagduhaan na la kami ngan han akon bugto dinhi ha kalibutan.

“Dako an kabido han akon bugto, kundi ha butnga han ngatanan nga mga kasakit nga amon gin-antos waray niya gihapon hingalimti an iya higugma. Waray aringasa, waray ano man nga mugo, hinkit'an niya nga pinmakasal hin iba an iya hadto hinigugma ngan tikang hadto inabat ko nga nagtikasakit ug waray ko na kaliaw. Usa kaadlaw nawara; kawang la an pagpinamilinga ko ha ngatanan nga nayon, an pagpinamakiana ko bisan diin, tubtob ngada han kahagos hin unom kabulan, usa kaadlaw nga tinmubo an danaw nasumatan ako nga ha mga daplin han Calamba, ha may mga kahumayan, may hin-abatan nga patay nga daraga, waray sasabuta kun nalumos, kun pinatay ba; nasiring nga may sipol nga naguot ha iya dughan. An mga punuan hadto nga bungto nagpasangyaw ha mga higrani nga bungto hini nga hinabo; waray may kinmadto pangaro

han minatay, waray may ibinantog nga nawara nga daraga. Tungod han sumat na ha akon unina, an iya panapton, an mga alahas, an kamahusay han bayhon ngan an kamara-bong han buhok, amo in kinilal'an ko han akon bugto. Tikang hadto naglinayawlayaw ako ha mga lalawigan; an akon bantog ug an akon kaagi aada ha ngatanan nga baba, usahay iginpapaangkon ha akon in mga hinabo, usahay ginbubutangbutangan ako, kundi diri ako nag-aasa hinin mga tawo ngan nagpapadayon la ako han akon turon. Asya ini, ha laktod nga sumat an akon kaagi ngan an kaagi nga inaabutan han paghukom han tawo."

—Nagtitikahilig ako hin pagmatuod nga may ada ka katadungan, — nagsiring hin hamubo nga tingog hi Crisostomo; —nga an Pamunuan angay magtalinguha han kaupayan ha paghatag hin pahimulos han mag-upay nga buhat ngan papag-aram man han mga magtinalapasnon. An maraot la kay . . . diri ini mahihimo, irimpon pa; diin kita kukuha hin damo nga salapi, hin damo nga tawo nga pagtutungdan?

—Kay ano man in gamit hito nga kapadian nga nagpapabantog nga magpasarangyaw han pagkadait ug paghigugma? Mauruupay ada an pagtakbo hin tubig ha ulo hin usa nga bata, paghungit hin asin kay han pagsangpit dida han gindudulman nga kasingkasing han usa nga matinalapasnon hadton silaw nga ihinatag ha iya sa Dios basi hiya makagbiling han iya kaupayan? Mauruupay ba nga katadungan an pagbunyog hin usa nga paratayon ngadto ha bitayan kay han pagtugway han tawo tikang ha magraot nga hilig ngadto ha magtadong nga buhat? Diri ginbabaydan man an mga tiktik, mga berdugo ngan mga sibil? Ini, labot han kamahugaw nga turumanon, ginagamitan man hin salapi.

—Sangkay ko, bisan ta pa karuyagon, nimo ngan nakon, diri naton mahihimo.

—Kun kita la, matuod, kay pipira na man kita; kundi atubanga an kanan bungto hinnunugaran, tampo han bungto, ayaw pakabungli an ira pangaraba, paghatag hin susgaranan han iba, ipakita kun tipaunano an pagsaho han tuna nga natawhan!

—An inaaro han bungto makuri mahimo; kinahanglan maghulat.

—Maghulat, an paghulat pag-antos!

—Kun pangaruon ko ito pagtitinawaan la ako.

—Kun pasarigon ka han bungto?

—Ayaw! Diri ako mga sano pa man mag-uuna han bungto hin pagkuha, hin igpapaagi ha kusog, hadton gin-huhunahuna han Pamunuan nga diri pa angay ihatag, diri! Kun mga sano kitaon ko an kadam'an nga gumamon hin hinganiban, mapasingadto ako pag-ugop han Pamunuan, kay an sugad nga kahimtang diri angay han akon tuna. Karuyag ko an iya kaupayan salit nagtitindog ako hin liburan; kay didto ko bibilnga ha pag-aradman, ha kaus-wagan; kay kun waray kapawa, waray dalan.

—Kun waray away waray man katalwasan! — binmaton hi Elias.

—Diri ako naruruyag han sugad nga katalwasan!

—Kun waray katalwasan waray kapawa, — binmaton hin tigda an paraulin; — nasiring ka nga diri ka nakilala hinin imo tuna, yana nagmamatuod ako. Diri ka nakita hinin away nga nagtitiharani, diri ka nakita hiton dampog nga igindadagtok ha antaw; an away didto pagtitikang ha mga lantugi basi unina lumugsong ha patag nga asya an paglalawasan han dugo; binabati ko an tingog sa Dios, ngan kairo han magpasipara pagsupil! Ha ira waray pag-surata an mga Kaagi!

Hi Elias baga binmalhin hin dagway: han natukdaw hiya, waray kalo, an iya mabakod nga panagway nga pinapawaan han bulan, daw hinmuram hin katingalahan. Iwinaklit an iya marabong nga buhok ngan magpadayon:

—Diri ka naabat nga ngatanan nanhihimangno? An paghimuuki nahagusan hin pira kagatos katuig, kundi ha usa kaadlaw linmilinti ngan an linti, han pakabungkag han mga butang nakahatag hin kinabuhi;⁽⁴⁾ tikang hadto, bagona nga mga tulos an inaatubang han mga kasingkasing, ngan ini nga mga tulos, nga yana naglalalag-in mag-uurusa mga sano nga adlaw kay pagbuot sa Dios. An Dios waray pagpuoy han iba nga tuna, diri man magpupuoy han aton; an aton hinungdan amo an hinungdan han katalwasan!

Usa nga kamingaw in sinmunod hini nga mga pulong. Nagtitiharani man an baluto ha sagni, dara han balod. Hi Elias an siyahan magyakan:

—Ano in igsusumat ko hadton namagsugo ha akon?

— nagpakiana, linain an tingog.

—Igsinsiring ko na ha imo: nga ikinasasakit ko iton ira kasugad, kundi angay maghulat, kay an mga karat'an

diri nabubulong hin igkasi karat'an ngan ini nga kasugad kita hini ngatanan in may sala.

Hi Elias waray na baton, tinmungok, nagbinugsay ngan han pag-abot ha baybayon manamilit kan Ibarra pagkasiring:

—Salamat ha imo, senyor, han imo pakig-angay ha akon; tungod ha imo la ngahaw pinangangaro ko nga tikang yana hingalimtan mo ako ngan diri ka na ha akon maglabot ha bisan diin nga aton pagkakita.

Katapos hini pamulong iduso liwat an baluto ngan magbinugsay tipakadto hin usa nga kasuksukan ha tabi han danaw. Hamtang hiya nagsasakay waray gud pagvakan; бага sugad hin waray iba nga ginkikinita kun diri an kadam'an nga diamante nga nagrarangat kun naukay an tubig ha ikinapagbugsay. ngan nabalik la liwat pagkawara dida han mga tagumon nga balod han danaw.

Waray kaiha umabot; usa katawo ha kasuksukan dinmaop.

—Ano in igsusumat ko han kapitan?— nagpakiana.

—Sidnga nga hi Elias, kun diri pa mamatay' magtutuman han iya pulong,— binmaton hin masamdong nga pulong.

—Ta, kay sano ka man pakakadi pagtampo ha amon?

—Kun hunahunaon na han iyo kapitan nga uras na han kataragman.

—Ta, maupay, makadi na ako!

—Gabay mamatay anay!— nagmugo hi Elias hamtang an usa nagtitiharayo.

LII.

MGA GINKABARALHINAN.

An aluhanon nga Linares nagkukuriot ngan waray himumutang; pagkakarawat pa la hin surat tikang kan Da. Victorina nga nasiring hito:

“Jenegugma nga fatod: Ja ika tulo kaadlaw guinlala umanko con finatay ca na jan alperez okon icao man haiya dirina ka angaian majaquos fain osaka adlaw nga ito nga mananap diriko marauat han eya castigo kon majagos ini nga tala an nga deri mo pa hiya faquiauayan egso sumat cocan don Santiago nga uaray ka pag secretario ngan deri ca eguen kakaentremis ni Canobas ngan derika para cadto

pakig debirson kan jeneral don arseno Martines sosu matan co hi Clarita nga forola vua Ngan derico ikaw tatagan ma usa nga goticon imo ayaton maje himo an ngatanan mo nga caroiag icao la kon dire mo ayaton sa buta nga dire aco ma carauat jen bisan ano nga varivad.

Animo fatod nga majegugma on Victorina de los reyes de De Espadana.

Sampaloc lunes ica 7 jan Gabi."

Makalilisang. Hi Linares nakilala han batasan ni Da. Victorina ngan maaram nga diri nag-aalang; ba man tagan hin pangatadunganan, baga sugd la hin mamamaribad hiya ha usa nga karabinero⁽¹⁾ nga karuyag magdakop hin kinawat nga baligya bisan waray kamatuuran; kun makimaluoy kawang la; kun paglimbungan, labi na; waray iba kun diri pa ngayat na la hin pakiaway.

—Kundi, uunanhon ko? — an iya isip-isip, nagsisinu-duysudoy, han ruwang uusa la; —kun pagbusaan la ako? Kun say ko ighisum-ak iton iya ginang? Hino in matindog ha akon nga testigo? and padi? hi Kapitan Tiyago? Iginbasol ko gud nga namati ako han iya sagdon! Hino in nagsugo ha akon paghinambog, pagsinumat hin mga buwa ngan pagpinakadako nga tawo? Ano na in yayaknon ha akon hini nga daraga? Ginbabasulan ko gud an pagpinaka-sekretaryo ko han ngatanan nga ministro!

Asya ini an ginyiyinakan ni Linares nga hiabutan ni P. Salvi. An pransiskano magarugasa ngan duruduason han kabatasanan nga panagway, kundi inaabat ha iya mga mata in lain nga lambrag ngan kinikita ha iya mga im-im in urusahon nga tawa.

—Sr. Linares, ano, nag-uusaan ka la?— nagsiring ngan inmuswag dayon ha ruwang nga ginhihibatian hin talagsa nga tunog hin piyano.

Hi Linares naghunahuna paghiyom.

—Hi D. Santiago?— nagpakiana an padi.

Hi Kapitan Tiyago linmagos dayon hadto naghaw, hinmarok han kamot han padi, kinuhaan ini han kalo ngan tungkod, naghihiniyom daw an usa nga baraan.

—Maupay, maupay!— nganiya pa, han padi, nga inmuswag sinusunod nira Linares ngan ni Kapitan Tiyago; —may dara ko nga maupay nga notisya para ha ngatanan. Kinmarawat ako hin surat tikang ha Manila nga nakaka-

pagmatuod han dara ni Sr. Ibarra kakulop...kun asya ini, D. Santiago waray na makaurulang.

Hi Maria Clara nga nakada nalingkod ha piyano, ginbubutnga han duduha nga iya mga sangkay, nag-iburuhat, kundi linuyahan, linmingkod la liwat. Hi Linares ginduduas ngan sinmiplat kan Kapitan Tiyago, ngan ini man tinmungok han mata ngadto ha ubos.

—Nagtitikamaupay ha akon pagkita ito nga batan'on, — nagpadayon an padi. —Ha siyahan pinakasiring ko nga maraot... may gutiay nga kamadagmit mangalas kundi maaram mag-ayad hiton iya kasaypanan nga waray makakahimo hin pagdumot. Kun diri la tungod kan P. Damaso... —Ngan an padi sinmiplat hin dalidali kan Maria Clara nga nagpipinamati kundi waray ibubulag an mga mata didto han musika, bisan ginduduro hin kuribot ni Sinang nga dako an paghikalipay; kun waray la ha ira nagkikinita bangin sinmayaw.

—Hi P. Damaso? ... —nagpakiana hi Linares.

—Oo, hi P. Damaso nagsiring,— nagpadayon an padi waray bubulag pagkinita kan Maria Clara, —nga tungod nga... amay hiya ha bunyag, diri hiya matugot... kundi sabuot ko, kun hi Go. Ibarra mangaro hin pasaylo, ngan waray ko ruhaduha nga mangangaro, bangin kun maayad ngatanan.

Hi Maria Clara binmuhat, pinmasangil hin bisan la ano, ngan mapakadto ha iya sulod binunyugan ni Victoria.

—Ta, kun diri pasayluon ni P. Damaso?—nagpakiana hin gutiay nga tingog hi Kapitan Tiyago.

—Kun asya ito... hi Maria Clara an manhunahuna... hi P. Damaso amo an iya amay...ha kalag; kundi ha akon paghunahuna magkakasarabot.

Hadto ngahaw nadungog in badukbadok nga ha gilayon sinmaka hi Ibarra nga nasusunod ni Dada Isabel; an iya pag-abot nakahatag hin magkalainlain nga kilos han tagsatagsa. Nakigkatahod hin makiaangayon kan Kapitan Tiyago, nga waray sabot kun matawa ngan makiglamano ha iya hin pakighinasa nga hi Ibarra waray pakailob hin diri hapausa.

—Ayaw hitingala,— sinmiring hi Fr. Salvi; —gindidinayaw ko ikaw adto pa la.

Hi Ibarra nagpasalamat ngan pumaharani kan Sinang.

—Nakain ka han bug-os nga adlaw?— nagpakiana ini hin binatabata nga kahimangraw;—naggigiparupakiana kami ngan nasiring kami: “Napasingain daw ito nga kalag nga nabawi ha Purgatoryo?” Ngan an tagsatagsa ha amon tinmigo la hin lain.

—Mahimo ko hibaruan kun ano an imo tigo?

—Diri, usa ini nga sekreto, igsusumat ko na la ha imo hin kita la. Yana pagsumati kami kun nakain ka basi kami sumabot kun hino an nakatigo.

—Diri, usa man liwat ini nga sekreto, kundi igsusumat ko na la imo kun kita la, kun tumugot hira inin namamati.

—Kaiya daw la, kaiya! Uraura na la!— nagsiring hi P. Salvi.

Dinara ni Sinang hi Crisostomo ngadto ha usa nga katapusan han ruwang; nalilipay nga gayod an daraga kay hababaro hin usa nga sekreto.

—Sumati daw ako, sangkay,— nagpakiana hi Ibarra; —nasisina hi Maria ha akon?

—Ambot, kundi nasiring la nga maupay hingalimtan mo na la hiya ngan dayon pagtitanangis. Hi Kapitan Tiyago karuyag nga pumaasawa hiton iito nga tawo, sugad man hi P. Damaso, kundi hiya diri nasiring nga oo, diri man liwat nasiring nga diri. Kanina han aga, han nagpipinakiana kami kun nakain ka, ngan nagsiring nga tingali la nangungulitawo ka na hin lain nga babayi, nagbaton hiya pagkasiring: “Hinaot pa unta!” ngan magtinuok dayon.

Hi Ibarra nabuot.

—Sidnga hi Maria Clara nga karuyag ko igkahimangraw hin kami la ngaduha.

—Kamo la ngaduha?—nagpakiana hi Sinang nagkuriot ngan nagkikinita ha iya.

—Hin kami gud la ngaduha, diri; kundi, nga diri ito magkikita.

—Makuri; kundi ayaw kabaraka kay sisidngon ko.

—Ngan sano man ako kasasayod han baton?

—Buwas, kadto ha balay nga nga pa. Hi Maria diri buot nga mag-usaan la, salit unob kami nga upud-upod; hi Victoria igindidirig niya ha usa kagab-i, ha pagkasunod ako na man; buwas akon. Kundi, bay'i daw anay, an imo sekreto, diri mo la igsusumat ha akon nga amo ito an kaudganan?

—Kamatuuran! Nakadto ako ha Los Banos;⁽²⁾ manganalubian ako, kay may isip ko hin pagtindog hin usa nga pabrika; hi imo tatay in akon kabulig.

—Amo la ito? Pastilan nga sekreto!—nakasiring hi Sinang hin dako nga tingog, бага sugad hin usa nga nagpapautang hin hataas in patubo nga ginlimbungan;—huhahuna ko adto...

—Hiruti! diri ako matugot nga imo igpasangyaw!

—Diri man ngani ako! — binmaton hi Sinang nga nagmusdot.—Kun mauruupay unta, iginsusumat ko hadin akon kasangkayan; kundi, pamalit la hin lubi! Lubi! Hino in malilisang hin lubi?

Ngan dumalidali pag-iwas, nagtipakadto han iya kasangkayan.

Waray kaiha magsarit hi Ibarra paglusad han pag-abat nga an hiruhimangraw nagtitikamaluya; hi Kapitan Tiyago may dagway nga бага nabibigit, бага nalilipay; hi Linares waray pagyayakan, kundi nag-iininaw; an padi nagpapakamalipayon; dinadamo la in himangraw. Waray na bisan hino han kadaragan'an may inmuswag.

LIII.

AN BARAHA HAN MGA MINATAY UG MGA LAMBONG.

An madampog nga langit nakapasirom han bulan; usa nga mahagkot nga hangin, mag-uruna han tidaraon nga Disyembre, say nagpapaspas han mga dahon ngan han taputapo dida han haligot nga dalan nga nasulsog ngadto ha panlubnganan.

May tutulo nga lambong nga naghuhuringhuring ha tungod han purtahan.

—Ginsiring mo hi Elias?— nagpakiana in usa nga tingog.

—Waray, sayod ka man nga makuri, nga diri mayakan kundi bangin gad la tampo ha aton, gintabagan ito ni D. Crisostomo han iya kinabuhi.

—Asya in akon pagtangdo, — nagsiring an siyahan nga tingog; —iginpabulong ni D. Crisostomo an akon asawa didto hin usa nga mananambal ha Manila! Ako in nagpatapod pagsaka han kombento kay gindudumtan ko iton padi.

—Kami man han kuwartel basi sumabot iton mga sundalo nga hi adton itay may mga anak.

—Pipira kamo?

—Lilima; lima igo na. Iton suruguon ni D. Crisostomo nasiring nga kakaruhaan kami.

--Kun diri niyo mahimo?

—Sst!—nagsiring in usa ngan nangukoy ngatanan.

Kinikita dida han kasisidman nga nagtitidaop in usa nga lambong, nagliligid han alad: danay umuroun ngan lumingi ha iya luyo.

Ngan may hinpapatungdan ini nga paglingi. Ha iya luyo, ha mga ikakaruhaan kapitad tipaurhi, may lain liwat nga lambong, darudako, ngan baga uraura pa hin paglambong han nahauuna: an tuman la nga nasaping han tuna, nawawara la dayon, baga in kinakaon han baras, kun an nag-uuna naukoy, nalingi.

—Ginsusunod ako!— nakasiring an nahauuna;— bagingin la an sibil! Ba la nagbinuwa an sakristan mayor?

—Nasiring nga hahani kuno pagkikirita, — an isip man han ikaduha nga lambong;—maraot gud in mga tuyo kay gintatago ha akon han duduha nga magbugto.

An siyahan nga lambong sinmangpot ngadto ha purtahan han panlubnganan. An tutulo nga nakadto nanaop.

—Amo kamo?

—Amo ka?

—Pagburublag kita kay ginsusunod ako! Buwas han aga makakarawat niyo an mga armas ngan buwas han gab-i amo na. An guliat asya ini: "Mabuhi hi D. Crisostomo!" Lakat na kamo.

An tulo nga lambong nagkawawara dida han mga kuta. An pag-aabot pa la tinmago dida ha luyo han sada ngan maghinulat, waray tingol.

—Kitaa ta kun hino inin nagsisinunod ha akon!— nagsiring.

An ikaduha nga lambong inmabot, hinayhinay, ngan inmukoy ngan mag-usisa paluyuluyo.

—Naurhi ako!— namulong hin gutiay nga tingog; — kundi, man gad pa mamalik.

Ngan tungod kay nagtatarahiti ngan baga may kaiha paghuraw, nakaisip hin pagsirong ha may purtahan.

Kaiya na gihapon iginkita didto han usa.

—Ah! hino ka?— nagpakiana an pag-aabot pa la, kanan dumakun'on an tingog.

—Ngan ikaw, hino kaman?—Pinmakiana la liwat an usa.

May usa kadali nga waray yakanyakan; ngaduha nag-tatalinguha hin pakakilala dida han ira magkasi tingog ngan dida ha lirik han kahimo.

—Ano in hinuhulat mo dinhi?— nagpakiana an kanan dumakun'on nga tingog.

—Nga tumuktok hin ikawalo kay karuyag ko magdara han baraha han mga minatay; karuyag ko yana nga gab-i magdaog hin damo nga salapi, — binmaton an kanan kina-ya nga tingog; —ngan ikaw, ano man imo tuyo.

—Amo gihapon. . .

—Uy! ta, maupay; kay diri ako mag-uusaan. May ada ko dara nga baraha; ha siyahan nga pagtuktok, albor; ha ikaduha, galyo; an magkiwa amo adto an mga baraha han mga minatay, kinahanglan nga aagawon ha tigbasay. May dara ka man nga baraha?

—Waray!

—Ta, niyan?

—Masayunay la; imo hira ginbabangkaan, mahulat ako nga magbangka hira.

—Kun diri magbangka?

—Mag-aano man kita? An sugal diri pa lugos nga turumanon han mga minatay. . . Nangukoy ha usa kadali.

—May dara ka nga salsalon? Uunanhon mo man pa-kiaway han mga minatay?

—Kamaoo, — binmaton an darudako ha ira hadton duha.

—Ah! panulay, maaram na ako! An mga minatay diri ngayan nataya kun labi na hin usa nga buhi an natambong, duduha na kita.

—Tuod ito? Ta, diri ako buot lumakat.

—Labi na ako, buot ko in salapi, — binmaton an guruguti; —Kundi, sugara ta hini: uyaga ta; an mapirdi malakat.

—Hala. . .— binmaton an usa, baga haros diri buot.

—Kun amo, tana ngadi ha sakob. . . may puspuro ka?

Nagkasulod ngan ha butnga han kasisidman namiling hin pag-uuyagan: nakaagi hin pantiyon nga ira dayon gin-

kalingkuran. An haruhamubo hinmukad dida han iya takukong hin baraha, an usa nagbag-id hin puspuro.

Han pagparawa maggisiplatay, kundi dida han ira pangilos inabat nga diri hira magkilala. Kundi kita, makilala kita kan Elias nga amo an haruhataas ngan kanan dumakun'on an tingog, ngan hi Lucas an gutiay tungod han iya ulat ha bayhon.

—Alsa!— nagsiring inin urhi, waray bubulagi hin kita.

Iwinas-ig an mga tulan nga nakadto ha bawbaw han pantiyon ngan humugot hin alas ngan hin kabayo. Hi Elias nagbibinagnis han puspuro.

—An kabayo!— nagsiring ngan bawbawan niya an baraha hin usa nga gutuguto.

—Ando!— nagsiring hi Lucas, ngan ha ikatulo o ikaupat ba nga baraha gumawas in alas.

—Pirdi ka,— nagsiring; —lakat na basi ako makagpakabuhi.

Hi Elias, waray aringasa, pinmaharayo, nawara dida han kasisidman.

Waray kaiha tumuktok hin animas an urasan didto ha singbahan; kundi hi Lucas waray pakisugal bisan kan kanay, waray panawag han mga minatay, sugad han nahasusugo han diwata, kundi tinmukas han kalo ngan magngurob hin mga pangadion, nangudos daw an puno han Kopradiya han Santisimo Rosario.

Han bug-os nga gab-i waray pugtas an tarahiti. Ha mga ikasiyam an takna masirom na ngan mamingaw an kadalanan han bungto; an mga surugaan nga lana nga turumanon han tagsa nga bumabalay hin pagbitay ha gawas han iya balay, an tuman nga nakakapawa ha may usa kametro kaantaw: baga in pinanmaruktan ha pagpakita la han kasisidman.

May duduha nga sibil nga nagsusuduysudoy, pabalik-balik han kalsada ha tungod han singbahan.

—Kahagkot!—nagtinag-alog in usa nga kanan bisaya an tingog:—wary ta na nadadakop nga tanod, waray nag-aayad hiton manukan han alperes . . . Tikang mamatay an usa, nanhimaan; mauyam ko ini.

—Pati nakon, — binmaton an ikaduha; —waray nangangawat, waray nakikiaway; kundi, salamat udog, nasiring nga iton hi Elias hahani kuno ha bungto. Nagsiring an

alperes nga an makadakop ha iya diri malalamba ha sulod hin tulo kabulan.

—Aha! Natatanog mo an mga tigaman hito nga tawo? — nagpakiana an bisaya.

—Kaiya! an tindog hataas, nasiring an alperes, igo la, nasiring hi P. Damaso; an panit kayumanggi; mata itom, irong igo la, baba igo la; barangas waray, buhok itom . . .

—Aha! an mga tigaman nga kalugaringon niya?

—Bado nga itom, sarwal nga itom, parapangahoy. . .

—Aha! diri makakalahos; baga sugad hiton ginkikini-ta ko na.

Ngan an duha nga sundalo nagpadayon han ira lakat-lakat.

Dida han pawa han mga parol aton liwat hikikit'an in duha nga lambong nga nagsusunod hin mahinay. Usa nga tigda nga "quien vive!" nakapaukoy han duha ngan an nahauuna binmaton: "España!"⁽¹⁾ hin kanan nakurog nga tingog.

Gindanas han mga sundalo ngadto ha tungod hin usa nga parol pagkilala. Amo hi Lucas, kundi an mga sundalo nagruhaduha ngan naggisiplatay anay.

—An alperes waray pagsiring nga may ulat ha bayhon! — namulong an bisaya hin gutiay nga tingog. —Ngain ka?

—Nadulong ako hin misa para ha buwas nga adlaw.

—Waray ka igkita kan Elias?

—Diri ako hito nakilala, senyor! — an baton ni Lucas.

—Waray ako papakiana kun kinikilala mo, lurong! Kami diri man hito nakilala; napakiana ako kun hinkit'an mo.

—Waray, senyor.

—Pamati hin maupay, susumatan ta ikaw hiton mga tigaman. An tindog, usahay hataas usahay igo la; an buhok ngan han mga mata magkasi itom; an iba ngatanan igo la, —nagsiring an bisaya. —Yana kumilala ka na?

—Diri; senyor! — binmaton hi Lucas, nalulurong.

—Ta hala sulong, baboy, mananap! — ngan itikwang.

—Maaram ka kay ano nga an alperes nasiring nga hataas hi Elias, an padi nasiring nga igo la? —nagpakiana han bisaya an tag-alog nga nagpipinamuruot.

—Diri.

—Tungod kay an alperes nahalulubong ha lutak han pakakita ha iya.

—Matuod ito!— nakasiring an bisaya; —maupay inin imo ulo... kay ano nga nagsibil ka?

—Diri ako anay sibil; hadto kontrabandista ako, — nagbaton an usa, dako an buot.

Kundi may usa liwat nga lambong nga nakalibang ha ira: ira gin-quien vive ngan gindara ha kapaw'an. Amo na ngahaw hi Elias.

—Ngain ka?

—Naglalanat ako, senyor hin usa katawo nga nagsuntok ug nagtarhog han akon bugto; may ulat ha bayhon ngan ginngangaranan kan Elias...

—Ha?— naghinsiring an duha nga sundalo pinanngalasan.

Ngan hadto dagos magdadlagan tipakadto ha singbahan nga asya an nawad'an ni Lucas diri pa la hadto maiha.

LIV

“IL BUON DIE SI CONOSCE DA MATINA” ⁽¹⁾

Aga na mahasamwak ha bungto an sumat nga kagabi-hinkit'an in damo nga suga ha panlubnganan.

An puno han V. O. T. nasiring nga mga pinaruktan kuno nga kandila nga magkalainlain an kadagko, kundi diri maaram kun pipira gud, matuod may naihap niya nga labis hin karuhaan. Hi Hermana Sepa ha Confradia han Santisimo Rosario waray tutugot nga say la makakita han gawad sa Dios in usa nga kaapi han kaaway nira nga katig-uban: hi Hermana Sepa, bisan harayo an inuukyan nakabati hin mga nguynogoy ug mga araba, ngan nakakilala pa ngani hin usa nga tingog hin mga tawo nga iya ha una nga mga panahon.... kundi an pagkaluoy nga kristuhanon, diri la kay iginpapasayko kundi ipinangangadi ngan hinihilom an mga ngaran, salit sinisiring hiya han iba nga santas na. Hi Hermana Rufa, (matuod diri sugad kamaupay na pamatian) diri natugot nga hi Hermana Sepa la in makabati, hiya diri; salit nag-inop nga inulputan hiya hin damo nga kalag, diri la kalag hin mga patay, kundi pati kanan buhi; an mga namamag-antos nga mga kalag nakikibahin han iya mga indulhensiyas nga tinirok. Mahihimo niya hin pagsumat an mga ngaran han mga urupod nga buhi pa ngan an iya

inaaro gutiay la nga limos nga ipakakabulig han Papa ha iya mga kinahanglanon. Usa nga bata nga paramangno hin mga hayop, nga nagpasipara pagdig-on nga usa la nga suga in iya hinkit'an ngan hin duha katawo nga nananakukong, gutiay la in linutsan dida han mga buyaktad ngan hin mga lamba. Nagpanunumpa pa hiya; an iya pa minangno nga kakarabwan, kay upod hadto niya, makakag-asoy.

—Malupig ka pa han mga celador ngan han mga hermanas, mason ka nga dako, irihis?⁽²⁾—asya an pulong ha iya, namamagdingga an tawutawo.

An padi sinmaka ha walihan ngan bumalik pagwali mahatungod han Purgatoryo ngan an mga tigpisos nagkagawas man liwat didto han mga pirit'an tipakadto paglimos hin misa.

Kundi bayai ta anay an nagkakauulang nga mga kalag ngan pamatii ta an himangraw nira D. Filipino ngan han tigurang nga Tasyo, nga masakit, didto ha iya balay. May ada na pipira kaadlaw nga an pilosopo, kun buang man, nga waray bubuhat ha higdaan tungod hin usa nga kamaluya nga nagtitikadugang la hin dagmit.

—Balitaw, ambot kun angay mo igmalipay inin pagtuguti ha imo nga makaiwas ka; hadto, han diri pamati han gobernadorsilyo han tingog han kadam'an kaangayan; kundi yana nga iginkakaaway ka han Guardia Civil, diri kaangayan bayaan an hintutukdawan.

—Oo; kundi, kun naglilingo an heneral, diri,— binmaton hi D. Filipino; — sayod ka nga han pagkabuwas han aga pamuhian han gobernadorsilyo an mga sundalo nga akon ipinapanakop ngan waray na maruyag hin pagbuhat hin bisan pa ano mahatungod hini nga kasugad. Kun an akon labaw in dumiri, waray ko mahihimo.

—Kun ikaw la, waray, kundi kun tampo an kadam'an damo in mahihimo. Iyo unta ini nga higayon ginpapahimulusan paghatag hin susgaranan han iba nga bungto. Kay labaw han waray angay nga kagamhanan han gobernadorsilyo, aada an katadungan han bungto; asya unta adto an tinikangan hin usa nga maupay nga pagsurundan, kundi iyo ginpalahos.

—Ano ngani in mahihimo ko nga iaato hiton panlawas han ngatanan nga tinuuhan? Kitaa hi Sr. Ibarra; tinmuod han mga tinuuhan han kadam'an, hunahuna mo ito natuod han ekskomunyon?

—Magkalain an iyo kamutangan: Hi Sr. Ibarra karuyag magtanom, ngan ha pagtanom kinahanglan nga maduko ngan mag-alagad han tuna; ikaw, an imo asya an pagpadpad ngan ha pagpadpad kinahanglan an kusog, an pangahas. Labot pa, diri an gobernadorsilyo asya an angay pakiawayan; an angay atubangon asya adton nahusa hadton iya kusog, an nagsasamok han kamurayawan han bungto, an naglalaris han iya turumanon; ngan diri ka unta nag-uusaan la, kay an bungto yana diri na sugad hadton may karuhaan na katuig ngada yana.

—Natuod ka hito?— nagpakiana hi D. Filipino.

—Kay diri ka naabat?— binmaton an tigurang nga ginmangkaaw dida han higdaan; — ah! tungod kay waray ka pakakita han nag-agi nga panahon waray ka sabot kun ano an pinmaabot tikang magpakanhi an mga taga Europa, an paghisangyaw dinhi han bag-o nga mga basahan ngan han panhilakat han mga batan'on ngadto ha Europa. Panginano ngan pagtarutanding: matuod nga may ada pa Real y Pontificia Universidad de Santo Tomas, nga may mga makinaadmananong kapadian nga magturutdo ngan danay pa may halangkag hin mga **distingo** ngan hin pakiglarulantugi ha linatin, kundi hain mo yana bibilnga an mga batan'on nga makimetapisika han amon pa panahon, nga nagtuon hin pilosopiya ngan waray kauyam pagginuol han iya ulo ngan namamatay la ha usa nga piliw han iya lalawigan, diri nakakasantop han mga kahiruan han **ente** ngan diri nakakasupat kun ano an **esencia**, kun ano an **existencia**, mga haglarom santupon nga pulong nga say hadto namon nalilibangan, hinngangalimtan an himurulsan: an kalugaringon nga pagkaukoy ngan an lugaringon nga pagkatawo? Kitaa yana inin kabataan! Puno hin mga kasindak ha pagtan-aw hin haruhaluag nga kapawangan, namagtuon han mga Kaagi, han Matematikas, Hiyograpiya, Literatura, Kinaadman han mga butang, mga yinaknan, mga pagturun'an nga hadto anay ikinangingirhat hin pamati, baga sugad hin hugaw; bisan an labi kadiri-matinuuron han tuluuhan hadto han akon pa panahon pinakakasiring la ini ngatanan nga lupig han kinaadman ni Aristoteles ngan han mga lagdaan han silohismo. Ha katapusan sinmabot na ngahaw an tawo nga hiya tawo; binmaya han pagsinulpat han iya Dios, han pagsinantop han diri hinkakaptan, han diri hinkikit'an, ngan

han pagtinuhay han mga kasamukan nga hinimo la ngahaw han iya utok; an tawo sinmabot nga an iya sulundanon amo an haluag nga kalibutan nga aada la ha iya mga kamot kun iya talinguhaon; takas na han buhat nga kinaga la ug waray hinungdan, itinamod an ulo ngan manginano han iya hinmumutangan. Kitaa daw kun diri ba nagpapangulpot na yana an aton mga parasiday; an mga Musas nagtikang na panhatag ha aton han ira magpakawiwili nga hinimos ngan nahiyom ngan nag-aagda ha aton nga kita manalinguha. An mga kinadaan nga batakan nagpakita na hin himurulsan: an kulang na la nga pag-aydon han panahon. Say na ginsusunod han bag-o nga mga abogado an Pilosopiya han Katadungan: may ada na ha ira natipa ha butnga han kasisidman nga naglilibot han aton mga hukmanan ngan naabat nga may ginkaibhan na han mga panahon. Pamatii yana an mga pamulong han mga batan'on, sudla an mga liburan ngan lain na nga mga ngaran an hibabatian mo ha sakob han mga panurutduan diin hadto say ta la hidudunggan an mga ngaran nira Santo Tomas, Soares, Amat, Sanchez⁽³⁾ ug iba pa nga mga darayawon han akon pa panahon. Kawang na la an mga laygay han mga prayle tikang ha mga walihan patok han magraot nga mga hilig, baga na la hira an magbaraligya hin isda nga nagngingnurutob tungod han kamakitatawaron han mga pumaralit, waray sasabot nga an iya isda butod na ngan waray na gamit! Kawang na la an panmutang han mga kombentos hin mga kapadian ha kaburubungtuhan ha pagpugong nga umawas ngadto an bag-o nga sulog; an kadidiyusan nanlalabay; an mga gamot han kahoy nakakapagasa han ngatanan nga tumuturok nga ha iya nasarig, kundi diri makasaping han iba nga maburuhi nga, sugad pananglit han tamsi, aadto ha langit pag-aagi.

May kasindak an pagpanyakan han pilosopo; masiga an iya mga mata.

—Bisan la kay an bag-o nga binhi gutiay; kun manalinguha ngatanan, ini nga kauswagan nga ginpipinalit ta hin mahal mahihimo hin paglumsi,—rinmiwa hi D. Filipino, waray tutuod.

—Paglumsi! Hino in makakahimo? An tawo, ito nga gutiay ngan maluyahay nga butang, makakahimo paglumos han Kauswagan, han gamhanan nga anak han panahon ug han pangahas? Kakano pakahimo? An mga tinuuhan, an

bilangguan ug an tap-ong, ha ira panalinguha pag-ulang, nagtitikwang la lugod hin tipauswag. **E pur si muove**⁽⁴⁾ nagsiring hi Galileo han ginpipirit hiya han mga dominikos hin pag-asoy nga an tuna diri nagkikiwa: ini nga mga pulong mahihimo hin kagamit ha kauswagan han tawo. May malulupigan nga mga kaburut'on, may hauunong nga mga tawo, kundi waray sapayan; an Kauswagan magpapadayon manta han iya tadong, ngan dida han dugo hadton magkapupuklid manmumuswak in bag-o ngan magdig-on nga mga saringsing. Kitaa! bisan an Pamatikan, bisan pa may kabtang nga tipaisol, napitad man hin tipauswag, bisan diri niya karuyag; bisan an mao nga mga dominikos diri nakakalikay hini nga sulog ngan say nira ginsusubad an mga hesuwitas nga ira mga kaaway; nagtutukod hin mga kalingawan ha sakob han ira mga kolehiyo, naghihimo hin mga paguwa, nanunurat hin mga siday, tungod kay diri man mga kblas hin sarabutan, bisan kun aadto pa hira ha siglo XV, nakilala hira nga may katadungan an mga hesuwitas ngan mairrog pa hira, mga sano buwas, han mga batan'on nga bungto nga ira gintututduan.

— Sugad hiton imo siring, an mga hesuwitas bunyog han Kauswagan?— nagpakiana hi D. Filipino, nahapapausa; —kay ano man nga inaaway hira han Europa?

—Babatunon ta ikaw sugad hin usa nga kadaan nga magturuon,—binmaton an pilosopo nga binmalik paghigda ngan naghiuli an iya dagway nga madurugas;— tutulo ka-lain an pag-upod han Kauswagan: nag-uuna, natupad ngan nabunyog; an siyahan nagtutugway, an ikaduha napadara ngan an urhi gindadanas, ngan amo ini an natatampuhan han mga hesuwitas. Hila haros na la nga magtutugway, kundi nakita nga mabaskog ug lain an paras, napalupig na la ngan nagapil pagbunyog nga diri magpasibaya, nga diri pagtaraon, o hibayaan man ha butnga han kasisidman han dalan. Yana, kitaa dinhi ha Filipinas kun haros diri la kay tutulo kagatos katuig an aton kaurhi dida ha luyo han karo: kay an tuman pa la kita nga naguwa ha sinisiring nga Edad Media; salit an mga hesuwitas, nga pukis didto ha Europa, kun pagkit'on dinhi, baga an mga magdadara han kauswagan; hira an hin-utanghan han Filipinas han iya mga bag-o nga gin-adman, an mga Kinaiya nga Kinadaan nga asya an kalag hinin siglo XIX, sugad han mga dominikos nga aton hinudman han Escolasticismo nga maiha na nga

napatay, bisan buhi pa hi Leon XIII: waray Papa nga maka-kabanhaw han pinatay na han sarabutan . . . kundi, napa-singain kita?—nagpakiana, binalhin an tingog —ah! nag-hihimangraw kita mahatungod hinin kamutangan yana han Filipinas . . . Oo, iini kita yana ha-panahon han pakidumog, karuyag ko sidngon, kamo; hi kami nahatutunod na ha gab-i, malakat na kami. An away aada han nag-agi nga naawil ngan nagunit, dara in mga panampalas, dida han kuta han mga mag-inuripnon, ngan han kabubwason nga binabati na nga nag-aawit ha hirayo, upod han tidaraon nga kapawa nga magdadara han Bag-o nga Sumat tikang ha lain nga tuna. . . Hino daw la an mapulikwang ngan madat-ugan han mga tigkahoy nga manhihiarog?

An tigurang inmukoy han pakakita kan D. Filipino nga nagkikinulaw ha iya, daw may ginpipinamuru buot, hin-miyom ngan magsiring:

—Haros matitigo ko iton imo ginhuhunahuna.

—Tuod?

—Nanhuhunahuna ka nga bangin la ako nagsasayop,—nagsiring, tinmawa hin mapait; —yana may ada ako hiranat ngan diri ako kay tanungan: **homo sum et nihil hu-mani a me alienum puto**⁽⁵⁾ an pulong ni Terencio; kundi, kun baga pananglit tugot la in pag-inop, kay ano nga diri ako mag-ininop hin magpakaruruyag nga inop ha mga urhi nga uras han akon kinabuhi? Labi na kay waray ako nabuhat kundi pag-ininop la! Matuod an imo; inop! inin aton mga batan'on waray nahunahunaan kundi pangulitawo la ngan mga kalipay: darudako nga panahon ngan guol an ginagamit ha panlimbong ngan pamuong han dungog han mga daraga, diri nag-iisip han kaupayan ngan dungog han ira tuna; an aton kababayin'an, tungod han pagbantay han balay sa Dios ngan han iya mga katulinan nanhihinga-limot han ira kalugaringon; an aton mga tawo magkugi la kun ha pag-ataman han maraot nga hilig, ngan mag-isog ha mga kaaluhan; an kabataan namamag-mata ha kadul-man ug ha kadaan nga mga pan-gawi, an mga batan'on nag-kakarag han ira panahon hin waray la himurulsan, ngan an mga dumakun'on nga waray mahirimo, waray liwat nabu-buhat kundi paghatag la hin maraot nga susgaranan han mga batan'on. . . Gabay ako mamatay. . . **claudite yam ri-vos pueri**⁽⁶⁾

—Buot mo in tambal?— nagpakiana hi D. Filipino, pag-

balhin han himangraw nga nakakasamdong han nawong han masakit.

—An napatay diri nagkikinahanglan hin tambal; kamo an mahabibilin. Sidnga hi D. Crisostomo nga lauyon ako buwas kay may ada ko ha iya igsusumat nga kaudganan gud. Ha mga ikapira kaadlaw matalikod ako. An Filipinas nagsisirom!

Hi D. Filipino, katima hin pira kadali nga pakigkayakan, linmakat, nagkukuriot ngan nabuot, didto han balay han masakit.

LV

**Quiquid latet, aparebit.
Nil inultum remanebit⁽¹⁾**

An lingganay nagtuktok han Ave Maria, ha kulop; han paghibatii han mga bagting nanhunong ngatanan, an tawo nabaya han iya mga buruhaton ngan natukas: an parauma nga tikang ha huron nahunong anay pagsaluma, napaukoy han inihap nga pitad han karabaw nga iya nasasakyan ngan mangadi; an kababayin'an nanngungudos ha butnga han dalan, nahutib an ira mga im-im basi waray magruhaduha han ira pagdiyos; an tawo napahuway anay han paghinapyod han iya manok ngan nangangadi han **Angelus** basi mamay-ada palad; ha sakob han mga balay dinadagko an tingog han pangadi... an ngatanan nga aringasa nga diri dara han **Avemaria** nawawara, nahauukoy.

Kundi an padi, waray tukas han kalo, nagtarap han kakalsadahan ngan nakaburaw han damo nga kalagasan nga kababayin'an ngan labi pa nga pakaburaw! kay sinmaka ha balay han alperes. An mga magdiniyuson nga ginang nangukoy han pangadi ngan manag-ihaharok han kamot han padi, kundi hi P. Salvi waray ha ira pag-asa; yana diri hiya naruruyag pagduon han iya mga tulanon nga kamot dida han irong han mga binunyagan, ngan katikang dida (sugad han hinkit'an ni Da. Consolacion) idinadayon pagpadaldasdas ngadto han suso han gining nga nakaob pagharok. Paurudgon gud ada nga butang an nakakalibang ha iya nga iya hinngalimtan an iya turumanon ha iya la ngahaw ngan ha Santa Iglesia!

Matuod man gud, sinmaka hin dagmit ngan magtawag hin ikag dida ha hagdanan han alperes, ngan ini ginmuwa la-

yon, nagkukuriot, bunyog an iya kapinit nga bayhon nga nahakakatawa бага an banyaga.

—Aha, Padre Cura! kinakadto ta na unta ikaw, iton kanding mo . . .

—May ada ko tuyo nga kaudganan gud kaupay . . .

—Diri ako maruruyag nga pagbinungkagon iton akon alad. . . bumalik pa ngani pupusilon ko!

—Oo, kun mabuhi ka pa ngada buwas! — ngani han padi nga naghihingahinga nga nauswag.

—Ano? Nakakasiring ka nga papatayon ako hito nga mutato nga kamumul-at pa la? Babanyakan ko la hiya!

Hi P. Salvi inmisol ngan sinmiplat han tiil han alperes.

—Hino imo hinnanabihan?— nagpakiana, nakurog.

—May lain pa kun diri ito nga buog nga inmayat ha akon pakigpusilay hin rebolber ha may usa kagatos kapi-tad nga pagkaantaw?

—Aw! nakaginhawa an padi ngan magsiring; —na-kanhi ako pagsumat ha imo hin usa nga kahintang nga pa-urudgon kaupay.

—Asahan ka man! Masugadsugad sabuot ko han duha nga kabataan!

Kun diri la lana an ira suga ngan an lubo diri uraura kamahugaw nakakakita gud an alperes nga iginduduas an padi.

—Yana mahatungod gud han kinabuhi han ngatanan! —namulong ini hin hamubo nga tingog.

—Tinuod?— nakagmugo an alperes nga ginduruas da-yon; —maupay pumusil ito nga batan'on?

—Diri hiya akon.

—Hino man?

An prayle tinmudlok ngadto ha purtahan nga sinad-han dayon han alperes han iya kabatasanan nga pagsada, binanyakan. An alperes diri nagkikinahanglan han iya ka-mot; kun napuro la ngatanan tiil⁽²⁾ diri pa niya ikinahihi-rak. Usa nga buyayaw, upod in usa nga ngurutob, asya an binmaton tikang ha gawas.

—Mananap! binuong mo an akon agtang!— ginmu-liat an iya asawa.

—Yana pagwagwag!—⁽³⁾ ginsiring an padi.

Ini nagkinita anay ha iya hin maiha; katima, magpa-kiana, hin nginuhok ngan makaurit nga tingog, batasan

hin parawali:

—Nakakita ka ha akon han pagtikanhi ko, nagdidinalagan?

—Panulay! hunahuna ko kinakarukalibang ka!

—Ta,—an pulong han padi, waray la pag-atap han kawaray batasan han alperes; —sugad ngani hito nga diri na ako nagtatamo han akon mga turumanon, may ada gud hinpapatungdan.

—Ta, ano man?— nagpakiana an usa, binmandok.

—Hinay!

—Ta, kay ano man in pag-ikag mo nganhi?

An padi pinmaharani ngan magpakiana hin paurusahon:

—Diri... ka... maaram... hin bisan la ano nga... sumat?

An alperes pinmakuro han sugbong.

—Nagtutug-an ka nga waray mo hinbabaruan.

—Karuyag mo igsumat ha akon hi Elias, nga kagabi gintago han imo sakristan mayor?— nagpakiana.

—Diri, diri ako nahananabi hito nga mga susumaton, — binmaton an padi, naurit na; —nahananabi ako hin usa nga dako nga kataragman.

—Ta, p...! pagnganga na, kun asya man!

—Amo na! — nagsiring an prayle hin hinayhinay nga dapit may kaurit; — sabuton mo an kahimurulsan namon, kami an mga kapadian; bisan an pukis nga lego subong hin usa nga rehimyento; nganimo in usa nga padi. . . .?

Ngan iubos an tingog ngan baga magpauusa:

—May ada ko nadiskubre nga sarabot pagsulod han bungto!

An alperes linmukso ngan say ginkinita an padi.

—Usa nga makalilisang ug maupay gud nga kahanay nga sarabot paggubot, nga niyan manta nga gab-i hananabo.

—Niyan nga gab-i!— nakasiring an alperes nga dinmangkulos ngadto han padi; katima dumalagan pagkuha han rebolber ngan han sable nga pinanmimitay ha puto.

—Hino akon dadakpon? Hino?— ginmuliat.

—Hinay anay, salamat han akon pag-ikag nganhi, may uras pa; ngada pa ha mga ikawalo an takna.

—Pamumusilon ko ngatanan!

—Pamati! Adto pa la nga kulop, may usa nga babayi, diri ko igsumat an ngaran kay usa nga sekreto ha kum-

pisalan, dinmaop ha akon ngan asya in nagsumat han ngatanan nga tinago. Ha mga ikawalo an takna sasak'on an kuwartel hin kalit, susulungon an kombento, dadakpon an **falua** ngan panmamatayon kita ngatanan an kakatsilaan.

An alperes lisang na.

—Waray na iba nga iginsumat ha akon han babayi,— hinuman han padi.

—Waray na? Ta, dadakpon ko hiya!

—Diri ako matugot: an hukmanan han magkinumpisalon amo an lingkuran han Dios ha pagkaluoy.

—Waray bisan ano nga Dios ngan bisan ano nga pagkaluoy! Dadakpon ko hiya!

—Nalilisang ka na la. An angay mo buhaton asya an pangandam; ayaw la hin saba, papangapta hin pusil an imo mga sundalo ngan papangup'a; parad'i maupat ngadi ha kombento ngan patuguni an taga **falua**.

—An **falua** waray dinhi! Mangangaro ako hin tabag ha iba nga seksyon!

—Ayaw kay mananabot ngan diri igpapadayon an pag-sulod. An maupay gud hini' nga panhidakpan ta nga mga buhi kay aton papapanag-asuyon,⁽⁴⁾ aw! imo papapanag-asuyon; ako, tungod han akon pagkapadi, diri ako angay sumalakot dida hini. Panginano! Dinhi hini hikakaplagan mo in mga **cruz** ha dughan ngan mga bituon ha sugbong; pinangangaro ko la nga igpahamtang mo nga ako amo an nagpasabot.

—Igpapahamtang, padre, igpapahamtang ngan tingali man liwat kahulugan ka hin usa nga mitra! — nagbaton an alperes, dako an kalipay, ngan nagkikinita na han mga pako han iya uniporme.

—Ta, parad'i ako maupat nga guwardiya, ha? Managsul-ot la hin pagkapaysano; paghirot! Niyan nga gab-i ha mga ikawalo an takna, mauran hin mga bituon ug mga **cruz**.⁽⁵⁾

Hamtang nahananabo ini, may nagdidinalagan man nga usa nga tawo tipakadto han balay ni Crisostomo ngan sinmaka hin dagmit ha hagdanan.

—Aada an imo agaron? — nagpakiana han suruguon an tingog ni Elias.

—Aadto ha iya gabinete, may buhat.

Hi Ibarra, paglibanglibang niya han uras nga iginhihinulat ngada han pagkahimangraw nira ngan hi Maria Cla-

ra, napasingadto paghilangkag ha iya laboratoryo.

—Aw! ikaw ngayan, Elias? —nagsiring; —nagpipinanumdom ako ha imo; kakulop nahangalimot ako pagpakiana ha imo han ngaran hadto nga katsila nga gin-ukyan anay han imo apoy.

—Diri ako yana in akon tuyo, senyor.. .

—Kitaa daw, —nagpadayon hi Ibarra, waray pa sasabot han kaikag han usa, ngan idinuok ha laga in usa nga sipak; —nakaagi ako hin usa nga dako nga himurulsan: ini nga kawayan diri ginduduktan hin kalayo.. .

—Waray sapayan yana hiton kawayan' senyor; an kasuruk'an yana nga tirukon mo an imo mga papel ngan kumalagiw ka ha sakob hin usa kaminuto.

Hi Ibarra kinalasan, sinmiplat kan Elias, kundi han pakakita han bayhon hini nga waray pagpapanawatawa, hinbuhian an sipak nga nakada ha iya kamot.

—Sunuga ngatanan an makakaraot ha imo ngan ha sulod hin usa kauras kinahanglan nga aadto ka na ha hira-yo.

—Kay ano? —nagpakiana.

—Tagua hin maupay an ngatanan mo nga inawilan.. .

—Kay ano?

—Sunuga an ngatanan nga papel nga sinurat mo, o ginsurat man ha imo; an labi kawaray hinnanabihan nga ano man makakaamong ha imo.. .

—Kay ano?

—Kay nakainaw ako, ito pa la yana hin usa nga sarabot pagsulod han bungto ngan ginhihimo nga imo, basi ka say maghikaraot.

—Sarabot pagsulod han bungto? Ngan hino man in nangungulo?

—Waray ko na hibarui; adto pa gud la ako igkakahimangraw hin usa hito nga mga waray palad nga ginbaydan nga umapi la, ngan waray ko gud kahimo hin kasagduni.

—Ngan ito, waray ha imo pagsumat kun hino an nagbayad?

—Oo, nangaro ha akon nga diri ko igsumat bisan kanay, nagsiring nga ikaw kuno.

—Ginoo ko! —nakasiring hi Ibarra ngan nahadlok.

—Senyor, ayaw na pagruhaduha, ayaw pagkarag hin panahon kay bangin yana ngahaw nga gab-i hanabo an kagubot.

Hi Ibarra namumudlat ngan an duha nga kamot ikina-kapot ha ulo baga sugad hin waray ha iya pamamati.

—Diri na mapupugong; — nagpadayon hi Elias; — ur-hi na ako nga haabot, diri ko kinikilala iton mga puno... likay, senyor, tungod la han imo tuna, likay!

—Ngain ako kakadto? Yana nga gab-i may naghuhulat ha akon—nagsiring hi Ibarra nahanumdom kan Maria Clara.

—Bisan la ngain nga bungto, ngadto ha Manila, ha balay hin usa nga punuan kundi ha lain nga daplin, basi diri pakasidngon nga ikaw an nag-una hini!

—Kun ako la ngahaw in magsumbong?

—Ikaw, hin pagsumbong? — nagpakiana hi Elias nga inmisol ngan magkinita ha iya; — pakakasidngon ka nga malingo ngan matalaw hinin naggugubot ngan sisidngon ka han iba nga maluya; makakasiring hira nga imo la hira igintukso basi ka matagan hin dungog, makakasiring

—Kundi, ano man in bubuhaton?

—Ginsiring ko na ikaw: sunuga an ngatanan mo nga papel nga mahananabi ha imo, palagiw ngan paghulat han mga hinabo...

—Hi Maria Clara? — nakagpulong an batan'on; — ayaw, mamatay la ako!

Hi Elias naglubag an iya mga kamot ngan sumiring:

—Ta, oo, bisan na la magtagam ka han mga hananabo, pag-andam ngadaan kun igsumbong ka na!

—Ta, buligi ako; dida hiton iito nga karpeta aada an mga surat han akon mga kag-anak; pilia la an kan itay kay amo ada an makakaraot ha akon; basaha la an mga pirma.

Ngan an batan'on, lisang, nagugupong, naukab ngan nataklob hin mga kahon, nanirok hin mga papel, nabasa hin dagmit hin mga surat, nan-gugusi, nanhihipos han iba, nakuha hin mga basahan, ginpapalipali ngan iba pa. Hi Elias amo gihapon, bisan la kun diri sugad kalisang kundi amo man nga pangahas; waray kaiha umukoy, naburarat an mga mata nagbarubalikad hin usa nga papel nga nakada ha iya kamot ngan magpakiana hin nakurog nga tingog:

—Nakakilala an imo mga kag-anak kan D. Pedro Eibarramendia?

—Kaiya! — binmaton hi Ibarra ngan inmukab hin usa nga kahon ngan kinmuha didto hin usa katambak nga papel, — apoy han akon amay.

—Ikaduha mo nga apoy hi don Pedro Eibarramendia?— binmalik pagpakiana hi Elias, iginduduas ngan inmiba an kahimo.

—Oo, — binmaton hi Ibarra, nalilibang; — hinalipot namon an apelyido kay halaba.

—Baskongado adto? — liniwat ni Elias an pakiana, hinmarani.

—Oo, kundi, inaano ka? — nagpakiana, nahapapausa.

Hi Elias nangumol han iya kamaoo ngan idinuon ha iya baba ngan magkinita kan Crisostomo nga inmisol han pakakita han iya pamayhon nga lain.

—Maaram ka kun hino hi D. Pedro Eibarramendia?— nagpakiana nagliligot. —Hi D. Pedro Eibarramendia amo adton tampalasan nga nagbutangbutang han akon apoy ngan naghatag hin karat'an han bug-os ko nga katulinan... Ginbibiniling ko ini nga apelyido ngan iini ihinatag ha akon sa Dios... yana pagbaydi an amon ngatanan mga kasugad!

Hi Crisostomo tinmago han iya nawong dida han iya mga kamot, kundi kinaptan hiya ni Elias ha butkon ngan uy-ugon ngan sidngon hin mapait nga mga pulong nga pu-no hin kasina:

—Pagkit'a hin maupay, kitaa ako kun waray ba ako pag-antos, ngan ikaw buhi ka, nahagugugma ka, may ada mo salapi, may pagkagalugaringon, kadungganan, buhi ka... buhi!

Ngan waray na panginano, dinmalagan ngadto hin natitirok nga mga salsalon, kundi han pakakapot hin duha nga daga buhian liwat dayon ngan, sugad hin buang magkinita kan Ibarra nga waray pagkikiwa.

—Ano ba an binubuhat ko? — nagyakan ngan luma-kat.

—oOo—

LVI

AN HINABO

Didto ha komedor naninihapon hira Kapitan Tiyago, hi Linares ngan hi Dada Isabel; ngadto ha ruwang naabot an hinarantiyaw han mga pinggan ngan mga kubyertos. Hi Maria Clara nagsiring nga diri hiya kinakaunkaon, salit linmingkod la ha tungod han piyano, inupdan han matawa nga Sinang nga naghihinuring ha iya hin mga tiriguhon nga

mga pulong, hamtang nagsisinuduysudoy hi P. Salvi, wabay himumutang, patapustapos han ruwang.

Diri kay an malaymay diri ginugutom, diri; kundi kay may ginpapaabot nga uusa katawo ngan karuyag niya pagpahinmulusan nga an mangarasawa ha iya diri makatambong: amo adto an ipanirihapon nga uras ni Linares.

—Kaduwang ito nga dudyong diri lumusad ngada han pag-ikawalo, — hinmuring hi Sinang gintitinudlok an padi; — amo ito nga uras an iya iaabot. Ini nangungulitawo man sugad kan Linares.

Hi Maria Clara sinmiplat han iya sangkay may dara nga kakulba. Hi Sinang, waray la panginano, nagpadayon han iya magpakababaraka nga mga sumat:

—Ay! maaram na ako kun ano nga diri nalusad bisan ko ginpipinaabat hin pulong; diri buot gumamit hin suga didto ha kombento! Maaram ka? Tikang ka masakit, an duha nga suga nga iya paruktanan waray na pamarukti... Kundi, kita na gud! kamakangirhat hiton mga mata ngan hiton nawong!⁽¹⁾

Hadto ngahaw an urasan ha sakob han balay tinmuktok hin walo. An padi kinulba ngan napasingadto ha usa nga piliw paglingkod.

—Aadi na! — ngani Sinang, kinutol hi Maria Clara; — nabati ka?

An lingganay ha singbahan tinmuktok man hin animas ngan ngatanan nagkabuhat pangadi; hi P. Salvi namatbat hin nakurog ngan mahinay nga tingog, kundi waray ha iya sinmabat kay an tagsatagsa naghinpangadi la.

An tuman nga natatapos an pangadi sumaka hi Ibarra. An batan'on diri la kay luto ha panapton kundi pati ha bayhon, salit hi Maria Clara, han pakakita ha iya, dinmaop pagpakiana na unta kun inaano, kundi hadto ngahaw nga delikyat binati in butubuto hin pusil. Hi Ibarra nahapaukoy, nanlidong an mga mata ngan nawad'an hin pulong. An padi tinmago ha luyo hin usa nga harigi. Binmaton man in binutubuto tikang ha may kombento ngan sinundan hin gugliat ngan hin dadlagan. Hira Kapitan Tiyago, Dada Isabel ngan Linares nagkasulod hin dadlagan, naggiginugliat: "tulisan! tulisan!" Hi Andeng nahasusunod ha ira nakakadara hin arasan ngan ngadto tadong han iya bugto ha gatas.

Hi Dada Isabel nahapaluhod ngan magtinuok nangadi

han **kyrie eleyson**; hi Kapitan Tiyago, ginduduruas ngan nangungurog, nakakadara hin usa nga tenedor nga may tinugsok nga atay hin manok, nga ihinahalad, nagtitinangis, han Virgen ha Antipolo; hi Linares nagmumuol pa ngan may kinakaptan nga kutsara; hira Sinang ngan hi Maria Clara naghangkap, an waray la kaalantad, baga in linipakan, amo hi Crisostomo nga iginpurud-as hin diri harumamay.

An gugliat ngan han linagutob waray pugtas, nahinagaklob an mga tangbuanan, nababati in tunog hin silbato ngan hin talagsa nga buto.

—**Kriste-eleyson!** Santiago, matutuman an mga igin-tagna... sadhi iton mga bintana! — naghaharoy hi Dada Isabel.

—Kakalim'an nga luthang ngan hin **misa de gracia!** — binmaton hi Kapitan Tiyago; —**ora pro nobis!**

Ha hinayhinay nagmingaw hin makaharadlok nga pagmingaw... Hinbatian an tingog han alperes nga ginmuliat, nagdidinalagan:

—Padre Cura! Padre Cura! pasingadi!

—Miserere! An alperes nangangaro hin kompesyon,— an hiyaw ni Dada Isabel.

—Samad an alperes? — nakapakiana hi Linares; — Ah!!

Ngan amo na in iya pakapanginano nga waray pa ngayan niya tutunla an iya ginuuguman ha baba.

—Padre Cura, pasingadi na! Waray na kaharadlukan! —naggiginuliat pa an alperes.

Hi Fr. Salvi, ginduduas, napirit pagguwa didto han iya linuluk'an ngan lumusad.

—Pinatay an alperes han mga tulisan! Maria, Sinang, pasingadto kamo ha sulod, patlunga hin maupay iton sada! **Kyrie-eleyson!**

Hi Ibarra napasingadto man liwat ha hagdan, bisan kun ginsisinagdunan ni Dada Isabel nga nasiring:

—Ikaw, diri ka lumusad kay waray ka pagkumpisal, ayaw lusad!

An maugay nga tigurang sangkay anay hadton iya nanay.

Kundi hi Ibarra linmakat; baga sugad hin nagbibirik ngatanan an iya ginkikita, ngan baga nahauunlod han iya tinatamakan. Nahagurong an iya pamatian, an iya mga tiil

magbug-at ipitad; dugo nga nagbabalod, mga magranggat ngan kasisidman nagsusunodsunod ha iya pangitaan.

Bisan masanag kaupay an bulan, an batan'on nagpapamudol dida han mga bato ug mga kahoy dida han mami-ngaw ug waray maglalakat nga mga dalan.

Ha harani han kuwartel nakakita hiya hin mga sundalo nga pusilan, mga pinanal-uban hin bayoneta, namamaghiru-himangraw hin makusog, salit waray panabot han iya paglabay.

Ha tribunal nababati in linagatob, gugliat, mga haroy, mga pangisog; an tingog han alperes asya an nalabaw han kanan iba.

—Ha pandugan! gapuson iton mga kamot! Pabuthan makaduha an magkiwa! Sarahinto, ikaw an magbantay! Yana nga gab-i waray lumakat, bisan an Dios! Kapitan ayaw katurog!

Hi Ibarra dinmagmit ngadto ha iya balay; ginhihinulat hiya han iya mga suruguon nga nagkakababaraka na.

—Siyahi niyo an maupay nga kabayo ngan unina pangaturog kamo na la! — iya ginsiring.

Sinmulod ngadto ha iya gabinete ngan mag-andam hin dalidali hin usa nga maleta. Inukban niya in usa nga pir-it'an nga puthaw, iya kinuha ngatanan an iya didto salapi ngan igsulod ha sako. Gintirok niya an iya mga alahas, pinalos in usa nga retrato ni Maria Clara ngan pumurot hin usa nga daga ngan hin duha nga rebolber, masingadto hin usa nga armaryo nga amo an hinmumutangan han iya mga garamiton.

Hadto ngahaw nabati in tulo nga tigda nga tuktok ha purtahan.

—Hino?— nagpakiana hi Ibarra hin tingog nga makaharadlok.

—Ha ngaran han Hadi, buksi dayon, kun diri gugub'on namon inin sada!— binmaton hin kinatsila in tingog nga mapiriton.

Hi Ibarra sinmiplat ngadto ha tangbuanan; nag-inggat an iya mga mata ngan iya kinasahan an rebolber; kundi nagbalhin hin panhunahuna, ibinutang an armas ngan hiya ngahaw an umukab han purtahan, igo nga nagdadaop na an mga suruguon.

Kinaptan hiya dagos hin tulo nga pusilan.

—Ha ngaran han Hadi, dadakpon ka namon! — nagsiring an sarahinto.

—Kay ano?

—Pagsusumatan ka na la didto, gindidid'an kami pagyakan.

An batan'on namurubuot nadaliay ngan, tungod ada kay diri hiya buot nga hisabutan han mga sundalo an iya pangandam ha pagpalagiw pinmalos hin kalo ngan magsiring:

—Andam ha iyo pagburut'an! Sabuot ko diri ini ma-
iha.

—Kun magsasaad ka hin diri pagdalagan diri ka namon gagapuson: nagtugon ha amon an alperes, tungod la ha imo kundi, kun madalagan ka...

Ha dako nga paghipahungat han iya mga suruguon, hi lbarra inmupod.

Hadto nga uras nakain man hi Elias?

Han paglusad didto ha balay ni Crisostomo magdinalagan sugad hin buang, waray sasabot kun ngain an turon. Nagtarap han kapatagan, inmabot ngadto ha kagurangan, dako an kapungot; naglililikay hiya han kabalayan, naglililikay han pawa, an bulan nakakaraot ha iya salit sinmurop ngadto han kakahuyan. Han didto na hiya, inmukoy nadaliay, lumakat na man, sulsog niya in mga dalan nga diri niya kilala, danay tumungko ha puno hin dako nga kahoy nagpapanangit dida han kabaknitan, nagkikinita hiya ngadto ha bungto, ngadto ha ubos nga nahuhumog han tubig, binabanawagan han bulan, ngan nauunat dida han patag! nalingkod ha ligid han dagat. An katamsihan nga pinangalasan, nagkakalupad; mga dagko nga kabog, ihaw, bukaw, namamag-arualapon dida han mga sanga, nanhuhuni hin maaningal, namamagkinita ha iya han ira maglidong nga mga mata. Hi Elias waray babati ngan waray ha ira pagkikita.

Baga sugad hin ginlalanat hiya han nangingisog nga mga lambong han iya mga ginikanan; nakakakita hiya ha tagsa nga sanga han makangingirhat nga singlot ngan han nagdudurugo nga ulo ni Balat, sugad han iginsumat ha iya ni iya tatay; бага hinpapakdulan niya ha tagsa nga puno hin kahoy an lawas han tigurang nga iroy; бага kinikita niya dida han mga lambong nga naghiiharuabyog an nabibitay nga mga tulan han gindarahugan nga apoy... ngan

an mga tulan, an tigurang nga babayi ngan an ulo nagsa-sarabat hin pagsiring ha iya "Matalaw! bulsa kami!"

Hi Elias linmakat dida han bukid, dinmalagan, linmug-song ngadto ha dagat, nagtinara han baybayon, waray himumurayaw; kundi ngadto ha antaw, ha butnga han mga tubig, didto han dapit ginbuburungan han silaw han bulan, daw niya kinikita nga napabawbaw ug nag-aabug-abog in usa nga lambong, an lambong han iya bugto nga babayi nga nagdudurugo an dughan, nalulugayan han buhok.

Hi Elias nahapaluhod dida han baras.

—Hi ikaw liwat;— namulong, binayaw an mga kamot.

Kundi binmuhat, ngadto pagkikinita han burong, ngan nagtiduok ngadto hin hinayhinay, sinmugbo han tubig, бага sugad hin may ada niya ginsusunod. Ginlugsong niya an hanayhay nga kabakidlan han baybayon; harayo na hiya han sagni, tinatagahawak na hiya han tubig kundi naglilina-kat pa, naglilinakat daw sugad hin ginkakabig hin usa nga diri kinikita nga makaruruyag. Naabot na ha iya dughan an tubig. . . Nag-aningal an binutubuto han mga pusil, napapas an lambong ngan an batan'on nanginano. Salamat han kamamingaw han kagab-ihon ug han paghiayuni han hangin, nababati gud niya hin maupay an binutubuto. Inmukoy hiya, namurubuot, inmabat nga nakadto hiya ha tubig; an danaw malinaw ngan kinikita pa niya an mga suga han mga payag han mga magkaralap ha dagat.

Sinmagka hiya ngan tumadong ngadto ha bungto, ano in tuyo? Hiya ngahaw waray sasabot.

An bungto бага in waray tawo; waray na may bukas han kabalayan; bisan an kamanampan, an kaayaman nga kanunay mangusig kun gab-i, nanluok, nagkahahadlok. An mabusag nga sanag han bulan napadugang han kamasam-dong ug kamamingaw.

Ha paghirot nga igkita hiya han mga sibil, nagtara hiya han mga sakob ug mga tanaman, dida ngani hin usa hini бага nakakita hiya hin duha nga dagway hin tawo: kundi nagpadayon la hiya, nagpanlalakbay hin mga alad ug kuta, ha dako nga panalinguha, pinmaabot hiya ngadto ha luyo nga katapusan han bungto ngan nagpadayon hiya ngadto han balay ni Crisostomo. Dida ha purtahan naka-da an mga suruguon namamaghiruhimangraw ngan namamagbinasol han pagdakpa han ira agaron.

Han pagsabot niya han nahinabo, hi Elias pinmaharayo

linmibot han balay, limayat hin usa nga kuta, nagsaka hin usa nga bintana ngan sinmulod ngadto han gabinete nga nalalawagan pa han kandila nga hinngalimtan ni Ibarra.

Hinkit'an ni Elias an kapapilan ug an mga basahan; hin-agian niya an mga hinganiban, an mga sako nga may sulod nga salapi ug mga alahas. Iya ginpanuhatuha ha iya hunahuna an nahinabo didto ngan han pakakita niya han damo nga papel nga makakaamong, nakaisip hiya pagkuha, paglabog ha tangbuanan, paglubong hadto ngatanan.

Sinmiplat hiya ngadto ha tanaman ngan, dara han pawa han bulan, nakakita hiya hin duha nga sibil nga may upod nga uusa nga tumarabag: an mga bayoneta ug mga kaspasete namamagmiplat.

Nakapamuruuot hiya han angay buhaton: nagtambak hin mga dughit ug mga papel ha butnga han gabinete. hinuwaran niya hin petrolyo ngan suritan. Itinaklos niya dayon an mga armas. Hinadkan an retrato ni Maria Clara, ngan isulod niya didto ha usa han mga sako ngan dad'on niya adto ngatanan ngan umambak ha tangbuanan. . .

Igo na gud man; hadto ngahaw gin-guguba man han mga sibil an purtahan.

—Paagia kami kay kukuhaon namon an mga papel han iyo agaron!— nasiring an direktorsilyo.

—Nagsarit na kamo? Kun waray, diri kamo makakasaka— nagbaton in usa nga lagas.

Kundi nalugos hira pangiwas kay ginkulata hira han mga sundalo ngan ini namagkasaka. . . kundi sinugat hira dayon hin madakmol nga aso ngan hin laga hin kalayo nga nakakapuno na han balay ngan nan-guguwa na ha mga tangbuanan.

—Sunog! sunog! kalayo!— naggugliat an ngatanan.

Ngatanan dinmaop pagtalwas han mahihimo pa, kundi an kalayo napaabot na ngadto han gutiay nga laboratoryo ngan didto namagbuto an mga maglaga nga mga tambal. An mga sibil namag-isol; nakapugong ha ira an kalayo nga naghahagurong ug natubod han ngatanan nga igkita. Kawang la an pagsinarok hin tubig ha timba; ngatanan nagugliat, nakikitabag, kundi waray ha ira may dinmaop. An kalayo nagdalait ngadto han iba nga sulod ngan nagtipaigbaw, nag-aasusong. An bug-os nga balay nagdudukot na, ngan an hangin, han kadangdang, binmulig paghuyop; tikang ha hirayo nagdaop in mga parauma, kundi nagdaop

la pagkita han makalilisang nga tap-ong, an katapusan hadto nga balay nga gintahod han mga bagyo ha kamaihaan nga panahon.

LVII.

AN SINISIRING UG AN GINMAMATUURAN.

Pinakapawaan pa gihapon sa Dios⁽¹⁾ an nahahadlok nga bungto.

An dalan nga naagi ha kuwartel ngan tribunal mamingaw ngan waray pa may maglalakat; an kabalayan baga in waray mga tawo. Kundi waray kaiha magharangkaol an pagbukas han sada nga kahoy hin usa nga tangbuanan ngan humangaw in usa nga ulo hin bata nga nagliliningi, ginpapaharugalaba an liog paniplat bisan ngain... ngan **plas!**, an harapas hin anit nga tinmigda pagdapat ha panit hin tawo; an baba han bata nahibab, napiyong an iya mga mata, immunlok ngan an tangbuanan natabunan liwat.

Kundi na may ada susgaranan; adto nga pag-ukab ug pagtabon liwat tingali hinbatian kay in usa liwat nga tangbuanan nagtikabukas hin hinayhinay ngan manangbo didto, hin hilit in usa nga tigurang nga babayi, kuros na ngan waray ngipon: amo hi Hermana Pute an nakasamok didto ha singbahan han nagwawali hi P. Damaso. An kabataan ug kalagasan nga babayi amo an mga panlawas han mga usyuso dinhi ha tuna: an kabataan tungod han panalinguha nga habaro, an kalagasan nga babayi tungod kay buot manumdom hin mga panahon nga una.

Sabuot ko waray may na-gahom paglagpak ha iya hin sinilas kay waray umunlok, sinmiplat ngadto ha hirayo, nagkukuriot, kinmughad, linmura hin malagapak ngan manguodos. An balay ha tugbang nagbukas man hin tangbuanan ngan manangbo hi Hermana Rufa, an diri buot maglimbong ngan diri man buot paglimbungan. An duha naggisiplatay nadaliay nanhiyom naggipakirukinhahat ngan managpangudos liwat.

—Hesus! daw an misa-de-grasya, damo in pabuto!—ngani Hermana Rufa.

—Tikang han pagsulura ni Balat han bungto waray pa hanabo in sugad nga gab-i,—binmaton hi Hermana Pute.

—Kadamo nga buto, nasiring nga an ginsakupan kuno adto ni Pablo, an tigurang.

—Mga tulisan? Diri mahihimo! Nasiring nga mga kuwadriyeros kontra han mga sibil. Salit aadto bilanggo hi D. Filipino.

—*Sanctus Deus!* nasiring nga kapin hin napulo kagupat an patay.

Pinanmuksan an iba pa nga tarangbuan ngan namagpanangbo in magkalainlain nga nawong nga naggihatag-hatag hin katalahuran ngan managhiniruhimangraw.

Dida han kapapaw'on han adlaw nga malinaway kini-kita ha antaw in mga sundalo nga nagtitikadto, nagtitikanhi, nagsuslatsugat, бага in mga tabuhon nga lambong.

—Aadto na liwat in usa nga patay!— nasiring in usa nga tikang ha tangbuanan.

—Usa? duduha iton kinikita ko.

—Ako amo man. . . kundi, sabuot ko diri kamo maaram kun ano in nahanabo?—nagpakiana in usa katawo nga masuri an pangahimo.

—Amo na! an mga kuwadriyeros.

—Diri; nagubot ha kuwartel!

—Ano nga nagubot? An padi kontra han alperes!

—Diri, diri ito amo, — nagsiring an nagpakiana; —an kainsikan kay nag-urugop pag-alsa.

Ngan bumalik pagsada han iya tangbuanan.

—An kainsikan!— nagsarabat an ngatanan, duro an panhipausa.

—Ugaay daw waray hinkikit'an bisan usa!

—Naubos ada pagkamamatay.

—Nasiring pa gud ako nga may bubuhaton nga maraot. Kakulop. . .

—Inmabat la ako ngadaan. Kagabi. . .

—Kanugon na!— ngani Hermana Rufa; —ano nga pagkamamatay nga diri pa Pasko, damo in ira padulong. . . Kun naghulat unta anay ngada han bag-o nga tuig. . .

Ha hinayhinay nagtikadamo an mga maglalakat; siyahan mga ayam la anay, manok, baktin ngan mga sarapati, an namagpasipara pagsudoy; sunod hini nga kamanampan, kabataan nga maghugaw, namamagturugway ngan nagkahahadlok pagtiharani ha kuwartel; katapos mga lagas nga babayi, nanmiminangot hin panyo, nanmimitbit hin kuwintas nga bahol, nanmamasangil pangadi basi la papangagion han mga sundalo. Ha paghikit'i nga nahihimo ngayan in paglakat hin diri pinupusil, magkalusad man an kalala-

kin'an nagpapaka-waray la nira tuyo pag-usisa; ha siyahan an ira sudoy dida la ha ira libong, haruhapyod hin manok; unina sinarihan pagpaaruantaw, dayon na man uukoy tub-tob nga nagpakaduok ha tribunal.

Ha sakob hin napulo kaglima kaminutos lain na an mga sumat. Hi Ibarra, kuno, ngan han iya mga suruguon nag-itarabag kan Maria Clara ngan hi Kapitan Tiyago nanga-way, binuligan han mga sibil.

An kadamo han patay diri na la kay nanapulo kag-upat, kundi kakatluan; hi Kapitan Tiyago samad ngan hadto ngahaw nga adlaw nalakat ha Manila upod an iya bug-os nga panimalay.

An pag-abot han mga kuwadrilyeros nga may dara nga patay, nga pinalpag, ngan ginsusunod hin usa nga sibil, nakalisang han mga tawo. Hinbaruan nga tikang ha kombento; may ada nagbanabana kun hino an patay tungod han nagwiwikilwikil nga tiil; ngadto ha unhan linuwas na gud kun hino; ngadto pa ha uruunhan an patay nagdamo ngan nahanabo an Katingalahan han Pagkatulo Kapersona; unina nasubad an pangasa han pagdamo han tinapay ngan han isda, ngan an mga patay pinmaabot hin katluan kagwalo.

Ha mga ikapito may tunga an takna nagkaabot pa in mga sibil tikang ha higrani nga mga bungto ngan an sumat nga naglalakat dayag na gud ngan tul-id.

—Tikang pa la ako ha tribunal, aadto bilanggo hira D. Filipino ngan hi D. Crisostomo. — nasiring in usa katawo kan Hermana Pute; —iginhimangraw ko in usa hiton mga bantay nga kawadrilyeros. Hi Bruno, an anak han ginpatay hin dabal, amo in nagsinumat kagab-i han ngatanan. Sayod ka nga ipinakakasal ni Kapitan Tiyago iton iya anak hin katsila nga batan'on; hi Don. Crisostomo, nga nasina, nagdumot ngan naghunahuna hin pamatay han ngatanan nga katsila, pati han padi; kagab-i sinaka an kuwartel pati an kombento; salamat lugaring, tungod han kaluoy sa Dios, an padi nakadto ha balay ni Kapitan Tiyago. Nasiring nga damo in nagpakalikay. An balay ni D. Crisostomo sinuritan han mga sibil, kun waray pa hiya kadadakop, iinuupod pagsunuga.

—Ginsunog an balay?

—Gindakop ngatanan an mga suruguon. Kitaa daw kun diri ba nag-aaso pa!— nasiring an nagsusumat pinma-

harani ha tangbuanan; — iton tikang didto magpakapapaid iton mga sumat.

Ngatanan nahiling ngadto han gintutudlok: may gutiay pa nga aso nga natindog tipalangit. Ngatanan namamagbanabana, may naluluoy, may nangangalas.

—Kairo! — an pulong hin usa nga tigurang, an bana ni Pute.

—Oo! — binmaton ini; — kundi kakulop waray pagpamisa mahatungod han kalag ni iya itay nga tingali kun labi pa han iba hin pagkasuruk'an.

—Kundi, ikaw, diri ka naluluoy...?

—Kaluoy hiton mga eskomulgado? Sala an pagkaluoy han mga kaaway sa Dios, nasiring an kapadian. Waray ka hinunumdom? Didto ha panlubnganan бага la in naglalakat ha sakob hin turil!

—Ada ta kay amo man la ito gihapon, turil ngan hin panlubnganan,— binmaton an lagas; —an ginkakalainan la kay uusa la nga klase hin mananap an nasulod han turil...

—Hala! — ginuliatan ni Hermana Pute; — imo pa inugupan iton kinikita na nga pinasisirutan sa Dios. Abata na kun diri ka man liwat ipadakop. Pangagang-agang hin balay nga napupuklid — aber kun diri ka hidat-ugan.

Tungod hini nga pangatadungan an bana inmukoy.

—Amo ito!— nagpadayon an lagas nga sinang; —katiya pagsuntok kan P. Damaso an pag-iparatay na man kan P. Salvi.

—Kundi, diri ka ha akon makakariwa nga maupay ini han gutiay pa.

—Oo, maupay, — binmaton an lagas; — kundi napakadto ha Espanya; ngatanan an nagpapakadto ha Espanya, han panhihiuli irihis, nasiring an kapadian.

—Aba! — nakasiring an bana nga inmabat nga may iya ibubulos; —inin padi, iton kapadian ngan hiton arso-bispo ngan hiton Papa ngan hiton Virgen, diri ito mga taga Espanya? Baa! mga irihis man liwat, baa!

Pinalad hi Hermana Pute kay inmabot in usa nga surugon nga babayi nga nagdidinalagan, kinukulba ngan ginduduruas; amo na in nakakautod han lantugi.

—Aadto in hinikog ha sakob hinin aton sapit nga alad! —nagsiring, naghilingahinga.

An kababayin'an namagpangudos; waray may nakakiwa dida han ira hinmumutangan.

—Oo,— nagpadayon an suruguon, ikinukurog; —nangunguha ako hin utanon... hinmiling ako ngadto ha sakob han sapit nga alad panginano kun nakadto... say ko hinkit'an in tawo nga nagbibitatay; hunahuna ko hi Teo, an suruguon nga masukot ha akon humatag... dinmaop ako... panguha hin utanon, ngan kinita ko nga diri ngayan asya, lain la nga tawo, patay; nagdinalagan ako ngan...

—Kitaa ta daw. — nagsiring an lagas nga lalaki, binmuhat; —itutdo kami.

—Asa ngadto! — ginuliatan ni Hermana Pute, ginunitan ha bado; —aabutan ka hin maraot! Naghikog? hayukat ha iya!

—Buhii ako kay kikitaon ko; kadto ha tribunai, Juan. pagpasabot; man gad pa diri pa patay.

Ngan mapasingadto ha sakob, ginsusunod han suruguon nga babayi nga nagpipinasalipod ha iya luyo; an kababayin'an, pati hi Hermana Pute, sinmunod man, nagkakahadlok, kundi karuyag man masayod.

—Aadto man, senyor,— nagsiring an suruguon nga inmukoy ngan tumudlok.

An nagbuburunyog inmukoy ha antaw, pinabay'an an lagas nga lalaki nga say dumuok.

Usa katawo nga nabibitay ha usa nga sanga han santol naghiiabug-abog dara han halayahay han hangin. Ginkinita anay han lagas; hinkit'an niya an naninikig nga mga tiil ngan kamot, an panapton nga duguon ug an ulo nga napiloy.

—Away ta anay paglabti ngada han pag-abot han mga punuan,—nagsiring dinako an tingog;—binmaskog na; ma-ih na nga napatay.

An kababayin'an nagtiharani.

—Amo ini an naukoy didto hadton aadto nga payag nga may duha pa la kasimana tikang naabot; kitaa la iton ulat ha bayhon.

—Maghimaya-ka-Mariya! — naghinsiring an kababayin'an.

—Panhahalaran ta?— nagpakiana in usa nga daraga, katima niya usisaha ngan pagkinitaa.

—Tuyaw! irihis!—ginbusaan ni Hermana Pute, — diri ka nahanunumdom han pulong ni P. Damaso? Pag-urit sa

Dios an pag-ampo mahatungod hin usa nga nahulog ha im-pyerno; an naghihikog nahuhulog ngadto, waray baribad; salit diri ito iginlulubong hin bininditahan nga tuna.— Ngan sinumpayan pa: —Daan gud la ako natahap nga ito nga tawo maghihikaraot; waray ko gud hisayuri kun ano an nabubuhian.

—Nakaduha ko hikiti nga iginhihimangraw han sakristan mayor,— nagmugo an daraga.

—Diri man ada mahatungod hin pagkumpisal ngan hin pagpamisa!

Nagdaop an mga higrani ngan ginlibutan han kadam'an an minatay nga nagbibitaybitay pa. Ha sulod hin tunga hin uras inmabot in usa nga agwasil, an direktorsilyo ngan hin duha nga kuwadrilyero; ira ginturuan an minatay ngan igbutang ha usa nga palpog.

—Inin mga tawo nagkakaiikag pagkamamatay,—nag-yakan an direktorsilyo, nagtitinawa, hamtang nakapot han pluma nga nahasasang-at ha iya talinga.

Nagsukna hin magkarit nga pakiana, pinapag-asoy an suruguan nga babayi nga karuyag niya nga haupod hin kasalakban, dayon niya sisiplati hin magtarom nga mata, usahay dayon papag-angkuna hin pulong nga waray lu-wasa, tubtob nga kay nahadlok bangin hiya hadara ha bi-langguan, nagtuok ngan magtug-an na la nga diri utanon an iya pinangunguha kundi... ngan hinihimo niya nga testigos hi Teo.

Hamtang ini nahananabo, usa nga umanhon nga nasadok ngan may birma nga dako ha liog, nag-inusisa han minatay ngan han pisi.

An bayhon han patay diri nangangapay; ha bawbaw han linuputan han pisi may duduha nga pilas ngan hin duduha nga kugis nga nanhuhupong; an lupot han pisi mabusag ngan waray dugo. Gin-usisa pa han maulit-ukit nga umanhon an bado ngan han saruwal, nakaabat nga taputapuhon ngan may mga bag-o nga kagis'an, kundi an labi nga iya hinpausahan asya an damo nga murusikos nga nanunukot han panapton abot ha liog.

—Ano imo ginkikinita?— ginpakianhan han direktorsilyo.

—Nakita gad la ako senyor kun kilal'on ko ba, — nagsiring, nag-iturukas han sadok nga iya kinaptan pagpata-mod man lugod.

—Kay waray ka pakabati nga hi Lucas kuno ini? Ano ka, nakaturog?

Nagkatatawa ngatanan. An umanhon nahakaalo, namaribad hin pira kapulong dagos iwas hinayhinay an lakat.

—Uy! ngain ka? — ginuliatan han tigurang;—diri ito amo dida an agian; tadong ito ngadto ha balay hinin namatay!

—Hinmumuukan pa! — ngani han direktorsilyo, iya durugas; —maupay takbuhan hin tubig.

An nanhihitambong nagkatatawa liwat.

Linmakat an umanhon nga nagdaot han paghitambong, ngan ngadto pagpadayon ha singbahan. Didto ha sakristiya nagpakiana kun nakain an sakristan mayor.

—Nakaturog pa! — binaton hiya hin waray haros; — diri ka maaram nga kagab-i gintikasan an kombento?

—Huhulaton ko la ngada han pagmata.

Ginkinita hiya han mga tanod hin waray pamatasan kay ginawian han mga tawo nga hiara panagraugdaugon.

Didto hin masirom nga piliw nakadto nahangangaturog an buta an luyo nga mata ha bawbaw hin usa nga lingkuran nga halaba. An iya antiyuhos nakada ha agtang nahasusulapot han haglaba nga buhok; an dughan nga pinanagatawan han gusok nabubukasan, naigbaw, naubos, dara han pagginhawa.

Linmingkod an umanhon didto ha harani andam hin pag-ilog paghulat, kundi nahulugan hin kuwarta, dinmagkot hin kandila ngan sumuhot pagtiwak ngadto ha sirong han lingkuran nga kinakaturugan han sakristan mayor. An umanhon nakaabat man liwat hin murusikos dida han saruwal ngan bado han nahangangaturog nga hadto ngahaw nagmata, hinmapyod han iya uusa la nga mata nga tuhay ngan atubangon an tawo hin maraot kaupay nga buot.

—Nagpapamisa ako, senyor! — namaribad an usa.

—Tapos na ngatanan an misa,—nasiring an buta, hinuruhumok an tingog — kun karuyag ka buwas... mahatutungod han mga kalag ha Purgatoryo?

—Diri, —binmaton an umanhon ngan dumuhol hin piosos.

Ngan tutukon an tuhay nga mata han sakristan mayor siniring:

—Mahatungod hin usa katawo nga mapatay diri maiha.

Ngan lumakat.

—Hinsasakban ko unta kagab-i — nagsiring hamtang naglalaknit han halapad nga birma ngan natadong pagtindog, pagpakilala na han kinaiya nga bayhon ngan dagway ni Elias.

LVIII.

VAE VICTIS⁽¹⁾

Mi gozo en un pozo⁽²⁾

An mga sibil namamagsuduysudoy, magpakaharadlok an dagway, ha tungod han purtahan han tribunal nanhuhuyo pagkulata han mga magpasiparahon nga kabataan nga nangingikid, o nagpapausung-usong, magpakakita la ngadto ha luyo han mga rihas.

An ruwang diri na kanan malipayon pagkit'on sugad hadto han pagtitiruki paghiruhimangraw mahatungod han kaadlawan han patron; yana masirom ngan makaharadlok. An mga sibil ug mga kuwadriyeros nga nakadto an tuman la nga naghihiruhimangraw, an tuman nga nanluluwas tinag-usa kapulong. Dida han lamisa namamagsinurat an direktorsilyo, duduha nga eskribyente ngan hin may pipira nga sundalo; an alperes naglilinakatlakat, magpaniplaton na man hin mabangis nga siplat ngadto ha may hagdanan; hadto nga uras diri linalabwan hin kadako hin buot ni Temistocles han nakadto han Juegos Olimpicos katima han away ha Salamina. Hi Da. Consolacion iginpapanhuyam didto ha piliw, ha ikinapagtuab han baba hinkikit'an in maitom nga nasarag nga kulang hin ngipon; an iya paniplat, nga nanunulot, ngadto itatadong ha bilangguan nga puno hin maghugaw nga mga dagway. Tinutugutan hiya han iya bana, nga malipayon yana tungod han pagdaog ha away, nga makagkita hiya han pagsusi han mga dinakop ngan, layon na man la, an pagkita han mga kastigo nga ighahatag. An hiena nabaho han mga patay, naglalaway na ngan nauyay han kamaiha han panhatag han mga pahamaan.

An gobernadorsilyo nagugupong: an iya lingkuran, an lingkuran nga dako ha tungod han retrato ni S.M., waray nalingkod ngan baga ginhuhunahunaan hin pagpalingkuri hin iba nga tawo.

Ha mga harani hin ikasiyam an takna umabot an padi, nagkukuriot.

—Diri harumamay an imo papaghinulat!— siniring han alperes.

—Apit ko na diri tumambong,— Binmaton hi P. Salvi hin hamubo nga tingog, waray pag-asa han magpait nga mga pulong ha iya; —suruksurukon ako.

—Kay waray man may na-kanhi, tungod ada kay maghintipot an tagsatagsa, inisip ko nga an imo paghitambong... Maaram ka man nga niyan nga kulop ilalakat.

—An batan'on nga Ibarra ug an tenyente mayor...?

An alperes tinmudlok ngadto ha bilangguan.

—Wawalo iton aadto,— nganiya; —an hi Bruno namatay kagab-i han magkatutnga, kundi aada na sinurat an iya mga asoy.

An padi sinmaludo kan Da. Consolacion nga binmaton la hin huyam ngan hin usa nga "aah", ngan lumingkod ha lingkuran nga nahatutungod han retrato ni S. M.

—Makakahimo na kita pagtikang!—nagsiring.—Kuhaa iton duduha nga pinandugan.—Nagsugo an alperes, tinuyo niya nga an iya tingog magmakaharadlok kaupay, ngan atubangon an padi, binalhin an tingog;

—Tigduha nga buho an binibirahan nira ha pandugan!

Adton diri maaram kun ano ini nga mga garamiton ha pagpahamaan pagsusumatan namon nga inin pandugan asya in usa han mga gimagagaani. An mga kaluhuan nga surulutan han mga tiil han mga binilanggo tig-usa la kadangaw an pagkaarantaw; laktawan ngani in duha nga luho, an pinandugan magkukuri an kabutang, mabati hin masakit ha lukunlukon ngan mabibira hin labaw hin dupa: diri man gud nakakamatay hin tigda.

Pinalos han parabantay an patlong ngan buksan an purtahan han bilangguan, upod niya in uupat nga sundalo. Namarag dayon in maanut-ot nga baho ngan in hangin tikang didto han kasisidman ha sakob, dungan in paghibatii hin mga nguyngoy ug mga panharoy. An usa nga sundalo nagbag-id hin puspuro, kundi naparong la dayon an laga didto hadto nga lungib an kahimtang, salit naghulat hira nga sumulod anay an hangin.

Tungod han maarupaop nga siga hin usa nga suga hinkikit'an in pipira katawo: kalalakin'an, nanunungko ha ira mga tuhod nanngungulob, nangangatubang ha kuta ug iba pa. Hinbabatan in linagatak ngan hin inagutiot, dinudunganan hin pangisog: nag-uukab han pandugan.

Hi Da. Consolacion nakaob, nanhuhugot an ugat, namumugdat pagkinita ngadto han an tuman la nga nabubukas nga purtahan.

Ginbubutnga hin duduha nga sundalo, ginmawas in usa nga maarimungot nga dagway: amo hi Tarcelo, an bugto ni Bruno. May mga gapos ha kamot; an iya panapton nga gusigusi nakakapakita hin mabakod nga mga butkon. An iya mga mata isiniplat hin kangalas ngadto han asawa han alperes.

—Amo ini an inmato hin maupay, pinapagdadlagan niya an iya iba, — nagsiring an alperes kan P. Salvi.

Sunod gumuwa in usa nga kanan makaluluoy an dagway, naghihinaroy ngan nagtitinuok бага in bata; nag-iingka ngan duguon an saruwal.

—Pastilan, senyor, kaluuyi gad ako! diri na gad ako magsusuga pagsulod ngadto ha sakob!— nagsisiniyabaw.

—Usa nga makiragkirag, — nagsumat an alperes han padi; —nag-iidadalagan, kundi naigo ha paa. Amo la ini ngaduha an nahidakop nga yana buhi.

—Hino in ngaran mo?— nagpakiana an alperes kan Tarcelo.

—Hi Tarcelo Alasigan.

—Ano in iginsaad ha imo ni D. Crisostomo basi mo la sakaon an kuwartel?

—Waray kami, kakano pa man, igkahimangraw kan D. Crisostomo.

—Ayaw pagdiwara! Ano in imo pagbudhii ha amon.

—Nagsasayop ka: imo pinatay an amon amay hin tubal nagsugad kami tungod hin pagdumot panimulos, waray iba.

—Pamilnga an imo duha nga kaupdanan.

An alperes sinmiplat han sarahinto ha paghipausa.

—Aadto hin usa nga umpas, ngadto namon huluga kakulop, didto na la adto kadudunot. Yana patayon ako niyo: waray niyo hibabaruan ha akon.

Waray may nagluya, ngatanan nanhihipahungat.

—Yana magsusumat ka kun hira hino an imo kaupdanan' — ipinanarhog han alperes in usa nga uway.

Usa nga pakayubit nga tawa inabat dida han mga imim han dinakop.

An alperes nakighimangraw anay nadaliy han padi hin gutiay nga tingog; katima atubangon an iya mga sundalo.

—Dad'a ngadto hiton mga patay!— an sugo niya.

Ha usa nga piliw han sakob han alad ha luyo han tribunal, tinatambak ha usa nga karreton nga daan nakadto, in lilima nga minatay, an tuman la nga natatabunan hin gusi nga lona nga malamiri. May uusa nga sundalo nga nagsisinuduysudoy pagbantay, naglilinura.

—Pinangingilala mo?— nagpakiana an alperes, pinali an lona.

Hi Tarcelo waray baton; hinkit'an niya an lawas han bana han tuyaw ngan hin duha pa, pati an kanan iya bugto nga gintuhuktuhok hin bayoneta ngan han kan Lucas lawas nga may higot pa ha liog. Nagmabiduoan an iya paniplat ngan in usa nga panhayhay ginmawas ha iya dughan.

—Nangingilala ka?— ginpakianhan liwat.

Hi Tarsilo pinmakangula.

May nagpanlapirit ngan an uway tinmugpa ha iya bungkog, kinmurog hiya, nanguros an iya mga unod. Nag-sunudsunod an lapdos, kundi hi Tarsilo waray kaalantad.

—Lambahon tubtob ngada han paglasawi hin dugo, kun diri magyakan!— ginmuliat an alperes, nauurit na.

—Pagyakan na la!— sinmiring an direktorsilyo;— papatayon ka manta.

Gindara liwat ngadto han ruwang nga hinmumutangan han iya kaupod nga nagpipinangamuyo han ngatanan nga santos, ikinukurog ngan nakibang an mga tuhod.

—Nakilala ka hini?— nagpakiana Hi P. Salvi.

—Pakakakita ko pa la ha iya!— binmaton hi Tarsilo бага may dara nga pagkaluoy an iya paniplat ngadto han usa.

Sinuntok hi Tarsilo ngan binanyakan han alperes.

—Iguos ha bangko!

Igin-guos ha usa nga bangko nga kahoy, waray ngani kuhai han gapos ha kamot nga nagkakadugo. An waray palad naniplat paluyuluyo daw may pinamimiling, ngan say hisiplatan hi Da. Consolacion; nahakatawa. Nanhipausa an namamagtambong, ginsunod an iya paniplat ngan ira hinkit'an an ginang nga nananakmol.

—Waray pa ako pakakita hin sugad kamaraksot nga babyi!— nagyakan hi Tarsilo, sinmahi han pagmingaw han ngatanan; — gabay ako kumulob ha usa nga bangko, sugad hinin akon binubuhat yana, diri la ako igkadirig ha iya, sugad hiton alperes.

An Musa iginduruas.

—Senyor alperes, yana papatayon mo ako hin lamba—nganiya; —niyan nga gab-i bubulson ako hiton imo asawa kun maghangkop kamo.

—Pataya hin lamba; gauma iton baba!— ginmuliati an alperes, nangingisog ngan ikinukurog hin kasina.

Baga sugad hin waray iba nga ginhuhulat ni Tarsilo kun diri an gaom ha baba kay han kagaom na, ha iya mga mata inabat in kalipay.

Ha usa nga sinyas han alperes, tinmikang in usa nga sundalo, nga may bitbit nga uway, han iya mapait nga buruhaton. Kinmuro an bug-os nga lawas ni Tarsilo; usa nga agumod nga halarom ug halawig binati, bisan nasasarop an iya baba han dugniti nga gaom; itinungok an ulo: an iya panapton gilayon nagkadugo.

Hi P. Salvi iginduduas, nababalabag an paniplat, binmuhat, sinminyas han iya kamot ngan inmiwas dida han ruwang nagsasarusanko an pitad. Didto ha tuna nakakita hin usa nga daraga nga nasandig dida ha kuta, itinitikig an lawas, waray pagkikiwa, nagpipinamati, ha kahaluagan an paniplat, idinuduon hin makusog an mga kamot dida han kuta. Sinisirakan han mapaso nga adlaw. Baga nag-iinihap, waray giruginhawa, han linagatob ngan han inagumod nga makapapaid. Amo hiya an bugto nga babayi ni Tarsilo.

Didto ha ruwang waray ihuhunong adto nga paguwa; an ginlalamba, kapoy na han dako nga pinamamati, waray na pagtitingol, naghuhulat na la nga pan-gul'an an iya mga berdugo. Katapos, ginul'an gihapon an sundalo, tinunton an mga kamot, naghingahinga; an alperes iginduduas hin kasina ngan nagsugo nga hubaran.

Dida hini hi Da. Consolacion binmuhat ngan hinmuring han iya bana hin pira kapulong. An bana tinmangdo.

—Dad'a ha bubon!—⁽³⁾ nagsiring.

An mga pilipinhon maaram kun ano an karuyag hini sidngon; ha aton pa, igtutunlob. Waray kami sasabot kun hino an nagtuha hini nga paagi, kundi natatahan namon nga tingali tikang pa ha kamaihan nga panahon. Tingali usa ini nga badyangas nga pagpahayag han kasiringanon nga an Kamatuuran ginmawas ha timba.

Didto ha butnga han sakob ha luyo han tribunal may uusa nga timba nga binatang an ganggang. May usa nga

bawog nga kawayan amo an ginagamit pagsarok han ma-lubog, mabaho ngan mahugaw nga tubig. Natitirok didto ha sakob han timba in mga buong nga garamiton, mga sig-hot ngan hin mga hinugas, kay adto nga bubon o timba ma-sugadsugad han bilangguan; an butang nga mahulog ngad-to, bisan maupay pa, maghihikaraot. Kundi, bisan la, diri gintatak-upan: usahay say iginsisirok han mga binilanggo an paghunggad hadto nga timba, diri kay tuyo an pagkuha hin himurulsan hadto nga sirot, kundi tungod la kay makuri nga buruhaton: an binilanggo nga makausa sulod ngadto di-nuduktan dayon hin sakit nga amo an ikinamamatay.

Hi Tarsilo nagkikinita hin waray pirukpirok han mga pangandam han mga sundalo; ginduduas hiya ngan an iya mga im-im nakurog, o nahutib ba hin usa nga pangadion. An iya kadig-on ha butnga han iya maraot nga palad бага sugad hin nawara, kun diri man, linmuya. Nakadamo itu-ngok an kanunay itinitigbaw nga ulo, nagtitinamod, pirit nga mag-iilob han ngatanan.

Gindara hiya ngadto han timba, bunyog hi Da. Con-solacion nga nagtitinawa. Usa nga siplat ha kaawa iya iti-nadong ngadto han natatambak nga mga patay ngan in usa nga panhayhay ginmawas tikang ha iya dughan.

—Pagyakan na la! — binmalik pagsiring an direktor-silyo; — pagbibitayon ka manta ngahaw; bisan diri ka na la mag-antos hin maiha.

—Amigo, gumawas ka man dinhi patay,— ginsiring hin usa nga kuwadrilyero.

Ginkuhaan han gaom ha baba ngan bitayon ha tiil. Tu-tunuron hin tuwad ngan itutunlob ha tubig, sugad hin sarok, an ginkalainan la kay an tawo iniiruiha.

An alperes namiling hin urasan nga pag-iihapan han mga minutos.

Hi Tarsilo binitay na, natunton an halaba nga buhok an mga mata dapit pinipiyong.

—Kun mga binunyagan kamo, kun may ada kamo ka-singkasing, — nangamaya hin hinay nga tingog, —dagmi-ta na ako pagtunod, kun diri ipuspos inin akon ulo dida ha kuta basi ako mamatay. Pagbabalsan kamo sa Dios hini nga buhat ha kaluoy . . . Bangin mga sano masugad man kamo ha akon!

Binmalik ngadto an alperes ngan asya an naglarang han pagtunod, nabitbit hin urasan.

—Hinaya, hinaya!—an guliat ni Da. Consolacion nga nagsisinunod hin kita han binitay; —hinay!

Hininayhinay pagbuhi han bawog; hi Tarsilo naghihi-iruintok dida han nanlalabaw nga bato ngan dida han maghugaw nga banwa nga nanunubo ha mga kagihaan. Katapos an bawog waray na pagkiwa; an alperes nag-iinihap han mga segundos.

—Butunga tipaigbaw!— nagsiring hin mamara nga tingog in usa nga kabo, kahagos hin tunga hin minuto.

An linapasak han turo han tubig nakagpasabot nga an makasasala nakada na liwat ha kapaw'an han adlaw. Ini nga paghibutwa niya natigda kay mabug-at an buntog nga bato. An mga bato ug mga banwa nga nagkakagagabot ha mga ligid nalinapasak ngadto ha tubig.

Putus hin malamiri nga lapok an agtang ug an buhok, an bayhon luob hin kasamdan ug mga kugis, mahulos an lawas ngan nagtututuro, inmutwal ha atubangan han kadam'an nga waray pagtitingol; an harupoy nakapakurog ha iya hin kahagkot.

—Mag-aasoy ka?— ginpakianhan han alperes hin hialang nga tingog.

—Mangnua an akon bugto nga babayi!—nagayakan, nangangamaya an iya paniplat, ha usa nga kuwadrilyero.

Nag-agutiot liwat an bawog ngan an makasasala linmurop liwat ha tubig. Hi Da Consolacion naabat nga an tubig waray pagkukuyakuya. An alperes inmihap hin usa kaminuto.

Han pagbalik pag-utwal ni Tarsilo nangungupos na an bayhon ngan nangangapay. Sinmiplat han mga tambong ngan waray ipirok an mga mata nga nagpupurula.

—Mag-aasoy ka?— Binmalik pagpakiana hin waray paglaom an alperes.

Hi Tarsilo pinmiling ngan itunod liwat. An iya mga mata nagtikapiyong; an iya tawutawo ngadto ha langit an tadong, ha langit ngan gin-aanuran hin magbusag nga dampog; pinilo an liog paglanat han kapawa han adlaw, kundi waray kaiha mataop ha tubig ngan an ngatanan ha kalibutan sinalipdan hadto nga waray haros nga biray.

Usa kaminuto in nahagos; an Musa kinmita nga an tubig nagbubuladbukad.

—Inuuhaw! — nganiya pa, nagtitinawa.

An tubig binmalik liwat paglinaw.

Yana nahagos in usa kaminuto may tunga ugsa an alperes suminyas.

An bayhon ni Tarsilo diri na nanhihigos; kinikita dida han iya napupukrat nga mga mata an iya musagbusag; naguwa dida ha iya baba in lapok nga may sakot nga dugo; naharupoy hin mahagkot, kundi an iya lawas diri na ikinukurog.

Ngatanan naggisirusiplat hin waray tingol, ipinama-magduruas ngan daw an pinanlipakan. An alperes nagsugo nga hubaran ngan pumaharayo, nagtitinakmod; nakadamo idupo ni Da. Consolacion an kalayo han iya tabako dida han nawawalisan nga paa han binitay, kundi ini waray pagkiwa ngan naparong pa an kalayo.

—Naglumos na la ha iya ngahaw! — nagsiring in usa nga kuwadrilyero; — kitaa niyo iton dila kun diri ba napipilo, baga sugad hin iya gin-iilalam-oy.

An usa nga binilanggo nagkikinita hadto ngatanan, ikinukurog ngan iginpapamamalhas: naniniplat bisan ngain sugad hin tuyaw.

An alperes nagsugo han direktorsilyo nga pagsuknahon.

—Senyor, pastilan! — nag-iinuwang; — magsusumat na la ako han ngatanan nga iyo karuyag!

—Ta, hala daw; hino imo ngaran?

—Hi Andong, senyor!

—Hi Bernardo ... Leonardo ... Ricardo ... Eduardo Gerardo ... kun hino?

—Hi Andong, senyor! — nagsiring liwat.

—Isurat na la nga Bernardo, bisan ano, — naglarang an alperes.

—Apelyido?

An tawo nagkinita ha iya, nalilising.

Ano nga ngaran pa an idinudugang han Andong?

—Pastilan, senyor! Andong Medio-tonto, senyor!

An mga tambong waray pakailob han tawatawa; bisan an alperes in mukoy han iya paglinaklatkat.

—Ano imo pagpakabuhi?

—Parapamisit hin lubi, senyor, ngan surugon han akon ugangan nga babayi.

—Hino in nagsugo ha imo nga suluron mo an kuwartel?

—Waray, senyor!

—Ano nga waray? Ayaw pagbinuwa kay kun diri tunuron ka ha timba! Hino in nagsugo ha imo? Pagsumat han kamatuuran!

—An kamatuuran, senyor!

—Hino?

—Hino, senyor!

—An pakiana ko, kun hino an nagsugo ha imo paggubot?

—Ano nga kagubot, senyor?

—An hinpapatungdan kay ano nga napakadto ka ha sakob han kuwartel kagab-i?

—Pastilan, senyor! — namula hin kaalo hi Andong.

—Ada, hino in may sala?

—An ugangan ko nga babayi, senyor!

Katatawa ngan panhipausa an sinmunod hini nga mga pulong. An alperes in mukoy ngan magkinita han tawo hin waray kasina, ug ini, tungod kay nakasiring nga nakaupay ha iya an iya mga pulong, nagpadayon hin malaru!aksi nga pangasoy:

—Oo, senyor; an akon ugangan nga babayi diri ha akon nahatag hin pagkaon kun diri mga dunot na nga karan'on ngan waray na gamit; salit kagab-i, han pagtikani hi ko, ginsakitan ako hin tiyan; nakakita ako han luyo han kuwartel, nganakon: Gab-i manta, waray ha akon makakita. Sinmulod ako . . . ngan . . . han naiburuhog na ako nagbutubuto; nanhuhughog gud ako.

Usa kalapdos han uway say nakautod han iya pamulong.

—Ikadto ha bilangguan!— ngani han alperes; —niyan nga kulop dad'on ha kabesera.

LIX.

AN TAMPALASAN

Nagsarang dayon ha sakob han bungto an sumat nga an mga dinakop ilinalakat; ha siyahan nagkalilisang, katima maghintangis ug manhinminatay.

An mga kaurupdan han mga dinakop may hindadlagan daw an mga tuyaw; nagpasingadto ha kuwartel tikang ha kombento, tikang ha kuwartel ngadto ha tribunal, ngan waray hinkakaplagnan nga kaupayan bisan diin ngan dagos pananagsiniyabaw ug pananagnginuyngoy. An padi tin-

mago ha iya sulod kay masakit; an alperes nagpadugang ha iya balay hin mga bantay nga sundalo nga nanngungulata han kababayin'an nga buot makimaluoy; an gobernador-silyo, daan na waray gamit, dinmugang hin kalurong ug kawaray gamit. Ha atubangan han bilangguan nagdadarudalagan an nailob pa; an diri na nalup-og ha tuna, nagtitinawag han mga ngaran han ira mga sinaho.

Mapaso kaupay an adlaw, kundi waray ha ira nakakahunahuna hin pag-uli. Hi Doray, an matawa ug malipayon nga asawa ni D. Filipino, nagdidinarudalagan, nakakakugos han iya gutiay pa nga anak: hira la ngaduha nagtitinuok.

—Uli!— ginsiring hiya han iba; — aabutan hin sakit iton imo anak.

—Ano in pulos mabuhì kun waray na amay nga makakagtutdo?— binmaton an mabiduon nga babayi.

—Iton imo bana waray sala; tingali umuli layon.

—Oo, niyan kun patay na kami!

Hi Kapitana Tinay nagtitinangis ngan nagtitinawag han iya anak nga hi Antonio; an madig-on in kasingkasing nga Kapitana Maria nagpipinasisip dida han gutiay nga kagihahan han rihas pagkita ngadto ha luyo han iya magkaruha ug amo la nga mga anak.

Nakadto an ugangan nga babayi han parapangapon hin lubi; diri nagtutuok: naglilinatlakat, nagpapangungumpas han iya mga butkon nga linuluhan ngan naglaygay han kadam'an.

—Nakakita na kamo hin sugad? An akon Andong gin-dakop, ginpusil, ginpandugan ngan dad'on ha kabesera tungod la kay... kay diri buot maghugaw ha iya saruwal? Angay ini igdumot. Inin mga sibil nahusa! Igsasaad ko nga may hikìt'an ko pa ngani ha ira nga masulod ha akon sakob pamiling hin tago nga piliw, kay amo ito in ira batasan, nakadamo na, pamimiulan ko!...pamimiulan ko!...kun diri, pamiulan la ako!

Kundi kulang in nasabat han ugangan nga babayi nga бага in muros.

—An sala hini ngatanan hi D. Crisostomo,—naghihiyaw in usa nga babayi.

An magturutdo ha liburan nakadto man nahasasakot han kadam'an; hi Nor Juan diri na nagpapanhapyuron han iya kamot, diri na dara an iya metros ngan han iya kutod: yana luto kay nahabaro hiya hin magraot nga sumat ngan,

kay tungod han iya batasan hin pag-isip han kabubwason sugad hin inmagi na, daan na la hiya nagluto han pagkamatay ni Ibarra.

Ha mga ikaduha an takna ha ligas inmabot in usa nga karrumata nga waray atop, nga sinaog hin duduha nga baka nga tudo, ngan in mukoy ha atubangan han tribunal.

An karrumata ginlibutan han kadam'an: karuyag nira hukasan han sangat ngan gub'on.

—Ayaw kamo pagsugad—ngani Kapitana Maria;—karuyag niyo nga managbaktas?

Ini nakapaukoy han mga urupod, Karuhaan nga sundalo in ginmawas ngan naglibot han sarakyan. Nagkagawas an mga dinakop.

Hi D. Filipino an siyahan, ginapos; nakigkatatawa han iya asawa; hi Doray nagtinangis hin waray na sugad ngan nagkuri in duha nga sibil pagpugong ha iya nga humangkop han iya bana. Hi Antonio, an anak ni Kapitana Tinay, ginmuwa nagtitinuok baga in bata, salit pinmadugang la hin kabiduan han iya mga urupod. An lurong nga Andong nagngaab han pakakita han iya ugangan nga amo an tinikangan han iya kasugad. Hi Albino, an tipagparadi, ginapos man sugad han magkaruha nga anak ni Kapitana Maria. Ini nga tutulo nga mga batan'on nanmumuot. An urhi gumuwa hi Ibarra, diri ginapos kundi ginbubutnga hin duduha nga sibil. An batan'on iginduduas; naniplat pamiling hin usa nga bayhon nga kilala.

—Amo ito an may sala!— nadungog in kadam'an nga tingog; —asya ito an may sala diri lugod hinigtan!

—Iton akon umagad nga waray binuhat nga ano man pinatlong iton mga kamot.

Hi Ibarra nagsiring han nagbubutnga ha iya:

—Baklira ako niyo, baklira ako hin maupay, ha may siko!— nganiya.

—Waray sugo ha amon!

—Baklira ako! kun diri makalagiw ako!— nagsiring. Nagsugot an mga sundalo.

An alperes inmabot nakabayo ngan luob hin salsalon haros pati ha baba may binanga; bunyog ha iya luyo in nanapulo, kun nanapulo ba kaglima, pa nga mga sundalo.

An tagsa nga dinakop may ada dida hadto nahatatambong nga urupod nga nag-iinampo tungod ha iya, nagtinangis tungod ha iya ngan nagtitinawag ha iya hin mga

mag-ugayon nga ngaran. Hi Ibarra la an waray; bisan hi Nor Juan ngan han magturutdo ha liburan nagkawawara.

—Ano in binuhat ha imo han akon bana ngan han akon anak?— ginyaknan ni Doray; —kitaa inin akon anak! Ginkuhaan mo hin amay!

An mga kabiduan han mga urupod naginkasina kontra han batan'on nga gintatahapan nga asya in nangulo han kagubot. An alperes nagsugo pagkalakat.

—Matalaw ka!— ginuliatan han ugangan ni Andong. —Hamtang nangangaway an iba tungod ha imo, nakadto ka natago, matalaw!

—Tampalasan ka!— an pulong hin usa nga tigurang nga nagkikinita ha iya; —tampalasan an salapi nga gintinirok han imo mga kag-anak kay pagsamok la han amon kamurayawan! Tampalasan, tampalasan!

—Angay ka bitayon, irihis!— ginuliatan hin usa nga urupod ni Albino nga babayi, ngan waray pakailob, pinmurot hin bato ngan linabay.

An susgaranan sinubad dayon ngan an batan'on inuran hin baras ngan hin bato.

Inilob ni Ibarra hin waray kasina, waray araba, an tuang nga panimulos han kadam'an nga samdon ha kasingkasing. Amo adto an pagikan ha iya han bungto nga hinmumutangan han ngatanan niya nga hinigugma. Itinungok an ulo; tingali nahanumdom hin usa katawo nga iginlibod ha Manila, usa nga tigurang nga babayi nga namatay ha tungod han pinugot nga ulo han iya anak; tingali an kaagi ni Elias nalabay ha iya mga mata.

An alperes nakahunahuna nga kinahanglan paantawon an kadam'an nga magtarambong, kundi an mga bato ug mga buyayaw waray hunong. Uusa la nga iroy an waray bubulig panimulos han iya kasakit: hi Kapitana Maria. Waray pagbantad, inipit an mga im-im, an mga mata puno hin magmingawon nga luha, nagkikinita han duduha nga anak nga nagtitiharayo; kun pagkit'on ta an diri niya pagbantad ug an iya mahilom nga kasakit, pakakasidngon ta nga hi Niobe⁽¹⁾ diri ngayan susumaton la.

Nahiantaw an magkaralakat.

Dida han mga tawo nga nananangbo dida han pipira nga binuksan nga tarangbuan, an nagpakita la hin kaluoy han batan'on amo lugod an mga waray labot, magkiritita la. An

iya ngatanan kasangkayan nanago, oo, pati an mao nga Kapitan Basilio nga nagdiri pa ngani nga magtangis hi Sinang, an iya anak.

Hi Ibarra nagkinita han nag-aaso pa nga mga agbon han iya balay, an balay han iya mga kag-anak, an iya natawhan, an pinupuy'an han magtam-is nga mga hinumduman ha pagkabata ug pagkadako; an mga luha nga maiha na nga gin-iinilob, nanmarisbis ha iya mga mata, itinungok an iya ulo ngan magtinangis hin diri niya nahihimo hin katago kay binaklid man, bisan na man la may maluoy ha iya. Yana waray na niya tuna, waray na balay, waray na higugma, waray kasangkayan, waray kabuwason!

Tikang ha usa nga pungtod, may usa katawo nga nagkikinita han makatatangis nga nagbuburunyog. Uusa nga tigurang nga duason, magasaay, nakurugpos hin usa nga taplak nga lana, nangangalinduon hin kakapoy ha iya tungkod. Amo an tigurang nga pilosopo Tasyo nga, han kasyod la han hinabo, binmuhat ha iya higdaan ngan maghuna-huna pagdaop, kundi waray na tugot an iya kamaluya. An tigurang nagkinita na la han karrumata tubtob han katago didto ha hirayo: nagtinungok hiya anay nadaliay ngan magpinamuruob, katima bumuhat ngan mag-ahod tipakadto ha iya balay, nagpaparupahuway kinapagpitad.

Han pagkabuwas, hin-abatan han mga magmarangno hin mga hayop nga patay, nakada ha may bungsaran han iya puy-aw nga ukyanan.

LX

MGA HILALABTAN

An telegrama asya in kinmalit pagsumat ha Manila han mga hinabo ngan ha sulod hin katluan kag-unom kauras amo an ginhihiruhimangraw hin бага patiriguhon ug damo nga mga panarhog han mga pahayagan, nga pinanungangan, pinangayad ug pinangutdan han Piskal. Igo man nga in mga sumat ha gawas la, nga gumikan ha kombento, asya an siyahan nga nahasasamwak ha ngatanan nga baba, hin tago la, ngan han duro nga pagkahahadlok han nanhihibaro. An hinabo, nga nakausa kayukot kabalhin, tinuod hin waray kuri o may kakuri man sugad han hin-aayunan, o han nasusuklat han sumat; ha usa kapulong, sugad han kanan tagsatagsa pamuruob.

Bisan waray kabantad an kamurayaw han bungto, bisan na la ha pagkita ha gawas, an kamurayaw ha sakob han tagsa nga panimalay asya an nasasamok, sugad han kahimtang han kaisdaan ha ilarom han tubig ha usa nga linaw: an tubig diri ngani nagkukuyakuya ha bawbaw kundi ha salad naggigipalanatlanat an kaisdaan. Mga krus nga rayandayan, mga galon, katungdanan, dungog, gahom, kaurudgan, mga kadungganan ug iba pa nagtikang hin pag-sinarusalimpaparay, daw an mga alibangbang, dida han binuburakan han kadam'an nga salapi; ini an ha usa kabahin han bungto. An ha luyo nga bahin gindadagtukan hin mag-sirom nga dampog ha kasidsiran han langit ngan didto han iya maitom nga sag-od kinikita in mag-arupaop nga lambong, mga rihas, mga talikara pati ngani an makangingirhat nga tuko han bitayan. Daw nadudungog ha walog in mga pagsukna, mga paghukom, an mga guliat nga gumikan han diri pakailob han mga sirot; an Marianas⁽¹⁾ ug an Bagumbayan ira kinikita nga daw napuputos hin dunot ngan duguon nga dugnit: an isda ug an manarakop han isda, ngaduha naglulubong ha lamsaw. An mga hinabo iginpapahayag han Kapalaran ha mga manilan'on sugad hiton mga paypay (abaniko) ha China; may uusa nga bayhon nga itom, ha luyo binulawanan, magpakaruruyag nga tina, mga tamsi ngan mga bukad.

Ha mga kombento dako an kasamok. Sinasangatan in mga sarakyan, nagigipalauylaoy an mga probinsyales, naghihiruhimangraw hin tinago. Nagpapakadto ha mga palasyo pagpahayag nga hira nabulig han **Pamunuanan nga dako kaupay an kataragman**. Binalik paghinabihi an lunlon pasasngilanan, mga kometa, mga pakatulbok hin dagom ug iba pa.

—Usa nga **Te Deum**, usa gud nga **Te Deum!**— nagyakan in usa nga prayle didto hin usa nga kombento; —yana waray gud makulang ha kudo! Diri harumamay nga gawad sa Dios, labi na yana nga mga panahon nga kulang hin pagtoo, an pagpakita han kahimurulsan naton!

—Ini nga gutiay nga hinabo tingali iginkikinagat yana hin im-im ni hiruhiniral Nakakaamong,⁽²⁾ —binmaton in usa.

—Ano daw la in inmabot ha iya kun waray mga Katig-uban hin Kapadian?

—Ngan basi masangkap inin aton pagsaurog, pasuma-

tan an Hermano nga parapanluto ngan an Procurador...
Gaudeamos ha sulod hin tulo kaadlaw!

—Amen! Amen! Mabuhi si Salvi! Mabuhi!

Ha lain nga kombento iba man an hiruhimangraw.

—Inabat mo na? Dida ito pagtuon ha mga Jesuitas;
 ha Ateneo dida guguwa an mga pilibustero! —nasiring in
 usa nga prayle.

—Ngan an naaway han kapadian.

—Nasiring pa ako: an mga Jesuitas asya in nakakada-
 rahig hin karat'an hini nga tuna, nakakagtutdo hin maraot
 han mga batan'on; kundi ginpapabay'an la kay nakakag-
 barubadlis ha usa nga papel kun may linog...

—An Dios la in maaram kun inuunano nira!

—Oo, ngan sarihi pagtipa! Kun nalinog, ngatanan na-
 babay-og, hino in makakahimo pagbagisbagis?⁽³⁾ Ambot,
 hi P. Secchi⁽⁴⁾...

Ngan dagos panhihikatawa hin pakatamay.

—Kundi, kun nagmamadlos? Ngan an mga bagyo?⁽⁵⁾

—napakiana in usa nga nasuson liwat; —diri ito diyosnon
 nga hibaro?

—Bisan hino hito nga parapangawil maaram!

—Kun an usa nga namumunuan usa nga lurong...
 Sumati ako kun nauunano iton imo ulo ngan pag-aasuyan
 ta ikaw kun tipaunano iton imo tiil! Kundi, kitaa la niyo
 kun diri ba an magsarangkay maggipautang-utang hin ka-
 burut'on: an mga pahayagan haros nangangaro nga himu-
 on nga obispo hi P. Salvi.

—Ngan bangin gad la man gud! Diri ito matangdo!

—Natuod ka?

—Kay diri? Yana bisan hino nag-oobispo. May usa
 ko nga kita nga gutiay pa ngani hito an hinpapatungdan,
 nagtukdo hin mitra: nagsurat hin linangka nga kinatsila ha
 usa nga basahan, nagpahayag nga an mga indio waray hi-
 babruan nga iba kun diri kapanday la... psh! kinadaan nga
 kabinuangan!

—Matuod! Inin damo nga mga binuhatan nga diri
 tuon nakakaraot han Tuluuhan! —nakasiring in usa; —kun
 iton mga mitra mamay-ada mata ngan magpakakita kun
 ano nga utok an ira hintutungtungan...

—Kun an mitra usa la nga butang han Pagkakinaiya,
 —nagayakan in usa hin himuot nga tingog, —**Natura abhor-**
ret vacuum⁽⁶⁾...

—Salit ginugunitan, kinakabig han kamahalanguhang!
— nabaton man in usa.

Ini ug iba pa nga mga yayangbaton asya an hiruhimangrawon ha mga kombento, diri na la namon ha mga bumarasa ig-aasoy an mga hinsasalaktan hin mga pulong ha metapisika, pamunuan, o mga pulong man nga magpakasisina. Dadad'on namon an bumarasa ngadto ha balay hin usa nga taghimungto ngan, kay ha Manila kulang kami hin kilala, ngadto kita tatadong ha balay ni Kapitan Tinong, an maabiabihon nga tawo nga aton hinkit'an nga nagpipirit kan Ibarra nga kumadto anay ha iya balay.

Nalingkod hi Kapitan Tinong ha usa nga dako nga lingkuran, didto han makaruruyag ug haluag nga ruwang han iya balay ha Tondo, naghihinaruhapyod han iya agtang ug han iya tangkugo sugad hin nagugupong, hamtang an iya asawa, hi Kapitana Tintsang, nagtitinuok ngan nagtitinugon ha iya duduha nga anak nga babayi nga nakadto ha usa nga piliw namamagpinamati ngan waray pananabot kun ano.

—Hay, Birhen ha Antipolo!— nagpipinanharoy. — Hay, Birhen del Rosario ug de la Korrea! hay! hay! Nuestra Senyora ha Novaliches!

—Nanay!⁽⁷⁾— nakagmugo an manghod niya nga anak.

—Nasiring pa ako ha imo!— nagsiring an ginang, binabasol an iya bana; —nasiring pa ako ha imo! hay! Birhen del Karmen,⁽⁸⁾ hay!

—Waray ka ha akon pagsisiring hin bisan la ano! — nagpasipara pagbaton hi Kapitan Tinong, mabiduon; — lugod nagsiring ka pa ngani nga maupay nga nagtuturutungbalay ako ha balay ni Kapitan Tiyago kay . . . kay salapian . . . ngan nasiring ka ha akon . . .

—Ano? Ano in ginsiring ko ha imo? Waray ako ha imo hito pagsisiring, waray! Hay, kun tinmuod ka gad ha akon!

—Yana ako imo ginsasala!— binmaton hin mapait nga tingog, dinmabo ha butkon han iya lingkuran; —diri ba nasiring ka nga maupay nga akon gin-abiabi pagkaon dinhi ha aton tungod kay salapianon . . . nasiring ka nga amo in angay ta pakisangkayan an mga salapianon? Tara!

—Matuod nagsiring ako hito ha imo tungod . . . tungod kay waray ko na iba nga sadang mahimo; say mo na la gindidinayaw; Don Ibarra dinhi, Don Ibarra didto, Don

Ibarra bisan diin, tara! Kundi waray ako ha imo pagsugo nga makigkita ka ngan makighimangraw ha iya didto hadto nga panagtawo; ini in diri mo ha akon maririwa.

—Kay ano, sayod ako nga naulpot hiya ngadto?

—Kinahanglan nga hisayuran mo!

—Uunanhon, hin diri ko ngani hiya kilala?

—Kinahanglan mo nga hikilal'an!

—Kundi, Tintsang, asya pa adto nga amon pagkaka, pakakabati ko pa la han iya ngaran!

—Imo unta anay kinikilala, inuusisa, lalaki ka may ada ka saruwal ngan nabasa ka han Diario de Manila!⁽⁹⁾— binmaton waray pawawaring an asawa, pinamugdatan hiya.

Hi Kapitan Tinong waray na pakabaton.

Hi Kapitana Tintsang waray pa tutunga hini nga iya pakabawbaw, dinmuok, pinangungumol an kamaoo, karuyag lipungon.

—Amo ini an gin-ginuulan ko hin kapid'an katuig paghinipos hin salapi ngan aadi, tungod han imo kalurong makakarag la an bunga han akon mga kagul'anan?— ginbusaan. —Unina kakanhion ka paghalin, kukuhaan kita hinin aton mga ginawi, sugad han asawa ni...Ah! kun ako la in lalaki, kun ako la in lalaki!

Ngan han pakakita la nga an iya bana nagtitinungok, bumalik pagnginuuyngoy, ginbibinalikbalik an "Kun ako la in lalaki, kun ako la in lalaki!"

—Kun malalaki ka, —nagpakiana, katapos, an bana nga nauurit na, —ano man imo bubuhaton?

—Ano? Ada... ada... ada yana ngahaw makadto ako ha Kapitan Heneral magpapasabot ako nga andam ako pakiaaway han mga naggubot, yana ngahaw!

—Kundi, waray mo kabasa an nahapahayag dida ha El Diario? Basaha! "An tampalasan ug waray haros nga pagbudhi nautod han pangahas, kaisog ug kusog, ngan diri maiha an mga maglingo nga kaaway han Iroy nga Tuna mangangabat han kabug-at ug kamapintas han mga ba-laod... "Nasayod ka? Waray samok.

—Bisan la, angay ka umatubang pagpasabot nga andam ka, sugad han binuhat hadton 72,⁽¹⁰⁾ salit nanhigawas.

—Oo, nagsugad man hito hi P. Burg...

Kundi waray pakatapos pagluwas han pulong; dinangkulos han babayi pagsagpo an iya baba.

—Hala pagluwas hito nga ngaran basi ka buwas nga-

haw bitayon ha Bagumbayan! Diri ka nasabot nga ha pagluwas la hito ginhuhukman dayon, waray na mga papil-papil? Hala, luwasa!

Hi Kapitan Tinong, bisan pa naruruyag pagsugot, diri nakakahimo: nagagaom an iya baba han duduha nga kamot han iya asawa, nahaduduon an iya ulo dida han sandigan han lingkuran ngan tingali la namatay hiya ha paghiutki kun waray daraon in usa nga pagsasaka pa la.

Asya an patod, hi D. Primitivo, nga tanog han Amat, kanan kakap'atan an panuigon, malinis mamanapton, buyayon ngan lipundok.

—**Quid video?**⁽¹¹⁾— nakasiring ha pag-abot;— nag-aano kamo? **Quare?**

—Hay, patod!— nagsiring an babayi nga dinmaop ha iya nagtitinuok; — ipinatawag ta ikaw kay ambot kun ano la in maabot ha amon...ano in imo isasagdon? Pagyakan daw, kay nagtuon ka man hin latin ngan maaram ka lumantugi. . .

—Kundi, siyahan, **quid quaeritis? Nihil est in intellectu quod prius non fuerit in sensu, nihil volitum quin praecognitum.**⁽¹²⁾

Ngan hinminayhinay paglingkod. Baga sugad hin may gahom an mga linatin nga pulong, an mag-asawa nanhunong pamagtinangis ngan pinmaharani ngaduha ha iya hin pamati han sagdon ha iya mga im-im, sugad han mga griyegos ha una nga panahon nga nadangop ha orakulo pamati han makinaadmananon nga mga pulong nga makakatalwas ha ira ha kamot han magbudhion nga mga persas.

—Ano in panuok niyo, **Ubinan gentium sumus?**⁽¹³⁾

—Sayod ka na ada han sumat mahatungod hini nga kagubot . . .

—**Alzamentum Ibarrae ab alferezio Guardie civilis destructum? Et nunc?**⁽¹⁴⁾ Ano man? May utang ha iya hi D. Crisostomo?

—Waray, kundi maaram ka nga gin-abiabi ni Tinong hin pagkaon, iya pinakigkatahuran dida ha Puente Espanya . . . adlaw nga dako! Sisidngon nga iya sangkay!

—Sangkay?— nakasiring an makilatin, binmuhat kinalasan. —**Amici, amicus Plato sed magis amica veritas.**⁽¹⁵⁾ Sumati ako kun hino imo kabunyog, susumatan ko ikaw kun hino ka! **Malum est negotium et est timendum rerum istarum horrendissimum resultatum!**⁽¹⁶⁾ Hmm!

Hi Kapitan Tinong iginduruas hin diri harumamay han pakabati han kadam'an nga pulong nga may **um**; ini nga tunog may dara nga maraot. An asawa nagtakpo han mga kamot, daw an nangangamuyo, ngan nagsiring:

—Ayaw kami anay paglatini, patod; sayod ka man nga diri kami mga pilosopo sugad ha imo; tinag-alugi kami, kun diri man kinatsila, kundi sagduni kami.

—Kanugon na nga diri kamo maaram hin latin, patod. an mga kamatuuran ha linatin buwa ha tinag-alog pananglit: **contra principia negantem fustibus est arguendum**'⁽¹⁷⁾ ha latin kamatuuran nga daw an Arca ni Noe; ginamit ko nakausa ha tinag-alog, ako an gindabal. Salit kanugon na nga diri kamo maaram hin latin; ha linatin matutuhay ini ngatanan.

—Maaram gad man kami hin mga **oremus parcenobis** ngan hin **Agnus Dei Catolis**, kundi diri kita magkakasara-bot. Tagi na gud hi Tinong hin ilalantugi basi diri pagbitayon!

—Maraot, patod, an imo binubuhat, maraot nga nakigkasangkay ka hito nga batan'on!— nagsiring an makilatin. —An mga magtinumanon asya in nanunubos han magpakasasala; kun haros angay ka na la ngadaan magsurat han imo testamento . . . **Vae illis! Ubi est fumus ibi est ignis! Similis simili guadet; atqui Ibarra ahorcatur, ergo ahorcaberis** . . .⁽¹⁸⁾

Ngan magpinilingpiling maraot an buot.

—Saturnino, inaano ka— ginmuliat hi Kapitana Tinsang, nalilisang; —Ay Ginoo! Namatay! Mananambal! Tinong, Tinonggoy!

—Dinmaop an duha nga anak nga daraga ngan magsarabat an tulo pagbat-ad.

—Kalinop gad la ito, patod, kalinop! An baga ha akon, maupay ko daw nga . . . nga . . . kundi an maraot kay usa la nga kalinop. **Non timeo mortem in catre sed super espaldonem Bagumbanis.**⁽¹⁹⁾ Tubig!

—Ayaw kamatay!— nagtitinangis an asawa, —ayaw kamatay! kay magpapakahi adi pagdakop ha imo! Hay, kun mamatay ka ngan magpakanhi an mga sundalo, hay! hay!

Ginwigtikhan han patod hin tubig dida ha bayhon ngan dayon himagutaw'i.

—Ta, ayaw kamo pagtinangis! **Inveni remedium!** iini

in katigayunan. Dad'a ta ngadto ha higdaan; hala, pakaisog! Iini ako ha imo tambong pati an kinaadman hadton mga kadaan . . . Tumawag hin usa nga mediko; ngan yana ngahaw, patod, makadto ka ha Kapitan Heneral, dad'an mo hin bisan la ano nga hatag, kadenilya nga bulawan, singsing . . . **Dadivae quebrantant penas**⁽²⁰⁾ sidnga nga pinasukuhan ha imo. Sadhi an mga tangbuan, an mga purtahan, ngan bisan hino nga magpakiana kan patod sidngon nga masakit. Susunugon ko inin iya mga surat, mga papel ug mga basahan basi mawaray hiagian nga bisan ano sugad han binuhat ni D. Crisostomo. **Script testes sunt! Quod medicamenta non sanat, ferrum sanat; quod ferrum non sanat, ignis sanat.**⁽²¹⁾

—Oo, iya patod; sunuga ngatanan!— ngani Kapitana Tintsang;—iini an mga yawi, aadi an mga surat ni Kapitana Tiyago, sunuga! Waray mahasalin mausa nga pahayagan nga tikang ha Europa kay amo an labi nga kataragman. Iini an mga ihap han **The Times** nga akon gintitipigan nga ipurutos hin sabon ngan hin mga panapton. Aadi an mga basahan.

—Pakadto na, patod, ha Kapitan Heneral, — ngani D. Primitivo; — bayai na la ako dinhi. **In extremis extrema.**⁽²²⁾ Tagi ako hin gahom hin sugad hin kanan Direktor ha Roma ngan kikitaon mo kun diri ba tubson ko an lroy nga Tuna . . . karuyag ko sidngon hi patod.

Ngan dagos paglarang ngan magsugo han bisan kanay, nanhukbot hin mga sang-atan nan-gisi hin mga papel, mga basahan, surat ug iba pa. Waray kaiha maglaga in usa nga tap-ong ha pangaralayuan; nagparakol hin mga eskopeta; naghulog ha kasilyas hin mga tauyon nga rebolber; an surugon nga babayi nga nagtago hin usa nga kanyon kay hirimuon nga tayhop, nakamulo:

— **Conservare etiam sperasti, perfida?**⁽²³⁾ Ha kalayo.

Ngan igpadayon an iya mga tinuuhan.

Nakakita hin usa nga kadaan nga sinurat ha anit ngan nakabasa han hintutungdan: "**Revoluciones de los globes celestes**"⁽²⁴⁾ ni Copernico"

—Pwi! **Ite maledicte in ignem kalanis**⁽²⁵⁾ — nagsiring ngan ilabog ngadto ha kalayo. —Mga kagubot ngan Copernico! Sala nga nagtuturutungbaw! Kun waray ko hiusisahi layon. . . "**La Libertad en Filipinas.**" Ta, ta, ta! nga mga basahan! Ha kalayo!

Ngan sinuritan in kadam'an nga basahan nga waray

ano man nga labot, mga bul-iw hin mga manunurat nga buutan. Bisan an "Capitan Juan", usa nga sinurat nga mapinaubsanon waray higawas. Hi patod Primitivo may kata-dungan; an mga magtinumanon say nanunubos han mga magpakasala.⁽²⁶⁾

Mga upat kun lima ba kauras tikang hadto, ha usa nga hurungko hin mga tawo nga namamagpakadako ha Intramuros, ginhihiruhimangraw an mga hinabo hadto nga adlaw. Mga kalagasan hira ngan mga kadaragan'an nga apal, mga asawa kun anak ba hin mga empleado, nanunul-ot hin bata, namamagpinaypay ngan ipinamamaghinuyam. Dida han kalalakin'an nga, sugad han kababayin'an kinikilala ha dagway an ira gin-adman ngan kun mga diinanon, may uusa nga tigurang nga hamubo ngan kimay, nga amo an ira kinatatahuran ngan бага nahakakayubit han iya katarampo.

—Ha tinuod nga sumat, hadto anay nangangalas ako pagkita han mga prayle ngan han mga sibil tungod han kawaray mga batasan, — nasiring in usa nga matambok nga ginang; —kundi yana nga kinikita ko an ira kahimurulsan, haros mapakasal ako bisan kanay ha ira. Mainugupanon ako han akon tuna.

—Amo man ako!— sinmubad in usa nga magasa; —kanugon nga waray na dinhi an una nga Gobernador; kun diri ba hadto hawanan hin maupay ini nga tuna.

—Ngan titiputiphon ini nga mga pilibustero!

—Kay diri ba nasiring nga damo pa in puro nga waray tawo? Kay ano nga diri ngadto halinon inin kadam'an nga indiyo nga mga chiflado? Kun ako in Kapitan Heneral.

—Mga ginang,— ngani han kimay; —an Kapitan Heneral maaram han iya mga turumanon; nasiring nga nasisina kay ito nga Ibarra iya ito gintamo hin mga kaburut'on.

—Gintamo hin mga kaburut'on!— nagsiring an magasa, nagduro pagpinaypay; —Kitaa hin kabungalos hini nga mga indiyo! Angay isipon ini nga sugad hin tawo?

—Ngan maaram kamo kun ano akon hinmatikan?—nagpakiana in usa nga militar.

—Hala daw! Ano man? Ano kuno?

—Nasiring in mga tuuron nga mga tawo, —nagayakan an militar ha butnga han ira pagmingaw, — nga adto nga aringasa paghinhimuan hin usa nga liburan puro la baba.⁽²⁷⁾

—Jesus! Kinmita na kamo?— maghinsiring han mga ginang nga nanuod dayon han sumat.

—An liburan usa la nga pasasngilanan; an totoo nga karuyag pagtindugon asya in usa nga panalipdanan nga amo in ira pangangawayan kun aton na sulungon. . .

—Hesus! kawaray alo! Usa la nga indiyu in makakapanhunahuna hin sugad kawaray haros nga panhunahuna, — an pulong han matambok. —Kun ako in Kapitan Heneral, kikitaon nira . . . kikitaon nira . . .

—Amo man ako!— sinmubad an magasa, inaatubang an kimay. —Ipadadakop ko an ngatanan nga aruabogado, padipadi, komersiyante, waray papelpapel akon ipapapanhalin, kun diri man akon ipapapangusisa iton ira mga balay! Utdon an maraot tikang ha puno!

—Nasiring nga ito nga pirupilibustiruhay anak hin mga katsila!— nagmugo an kimay, waray sisiplat bisan kanay.

—Ah, asya na!— waray padadaog an matambok;— say gihapon an mga kalibugan! Hain in indiyu nga nasabot hin paggubot? Pagpatubo hin uwak⁽²⁸⁾ . . . hala!

—Sayod kamo kun ano akon hinbatian?— Nagpakiana in usa nga kalibugan nga ginang, ngan asya in nakautod han hiruhimangraw. —An asawa ni Kapitan Tinong. . . nahanunumdom kamo? An tag-ada han balay nga aton ginsarayawan ngan pinanihapunan hadton pagpatron ha Tundo. . .

—An may duduha nga anak nga daraga? Ta, ano man?

—Ada an asawa naghatag kanina han kulop ha Kapitan Heneral hin usa nga singsing nga yuyukuton kapisos!

An kimay linmingi.

—Matuod ito? kay ano?— nagpakiana, nagdidingga an paniplat.

—An asawa nagsiring nga pinaskuhan . . .

—Uusa pa kabulan nga magpasko!

—Nahadlok tingali nga uranusan . . . —nakagmugo an matambok.

—Salit nasirong,— sinmumpay an magasa.

—An paghatag kun waray aarui, usa nga pagsumat hin kasal'anan.⁽²⁹⁾

—Amo man an naiisipan ko; hintutultulan mo an akon hunahuna.⁽³⁰⁾

—Kinahanglan panginanuon ito hin maupay, — nayakan an kimay, nagpipinainuino; —natatahap ako nga may ada dida hini usa nga tinago nga karat'an.⁽³¹⁾

—Asya na, tinago nga karat'an! Amo na an akon gin-iiluluwas, — nagsiring an magasa.

—Ako asya man,— sinmumpay in usa liwat, inmagaw ha iya hin pulong; —iton asawa ni Kapitan Tinong ura-ura kakuripot... ha aton waray pa padul-ong hin bisan ano la, ito nga nanhingadto kita ha ira balay. Ta, kun in usa nga kuripot nabul-iw hin hatag nga yuyukuton kapisos. . .

—Kundi, tuod ito?— nagpakiana an kimay.

—Tuod gud ngan waray ruhaduha! Asya ito an sumat ha akon patod hiton mangarasawa ha iya nga kasugbong ni S. E. Ngan natatahap ngani ako nga asya an singsing nga ginamit han magurang hadton pagpatron. Kanunay ito nga ginbubug-atan hin mga brilyante!

—Usa nga naglilinakat nga eskaparate.

—Usa nga paagi pagkabig hin lalaki, asya na gihapon! Sano palit hin tawutawo, kun usa man nga tindahan . . .

An kimay linmakat didto han hurungko, pinmasangil la hin bisan ano.

Ngan mga duha kauras tikang hadto, han nangangaturug na ngatanan, damo nga taga Tondo in kinmarawat hin pangabiabi ngan kinuha hin mga sundalo . . . An punuan diri natugot nga an may mga katigayunan ug may mga kadungganan mangaturug ha mga balay nga waray karig-unan ug diri kaupay sinusulod hin hangin: Ha Fuerza Santiago⁽³²⁾ ug iba pa nga mga balay han Gobyerno amo in maupay katurugan hin tuok ug waray pagkahukaw. Dida hini nga mga tawo nga dinangat hin kapalaran upod an makaluluoy nga Kapitan Tinong.

LXI.

HI MARIA CLARA KAKASLON

Hi Kapitan Tiyago nalilipay. Ha sakob hini nga pagkarigudigo waray may nalibang ha iya: waray hiya pagdakpa, waray hiya laina, waray pagsuknaha, pagpaagii hin elektrisidad, pagpahurumi hin tubig ha mga bodega ha ilarom hin tuna ngan iba pa nga mga raugdaog nga hinaraan hin mga tawo nga nagpipinasabot nga hira mga anad han pamatasan ha kauswagan. An iya kasangkayan, karuyag sidngon, an iya hadto kasangkayan (kay iya iginlirong an ngatanan niya nga pilipinhon nga sangkay tikang panagta-

hapan han Gobyerno) nagpakauli na ha ira lugaringon katapos hin pira kaadlaw nga pagpahuway ha mga kabalayan han Pamunuanan. An Kapitan Heneral ngahaw an nagsugo nga papangulion na la kay inisip nga diri angay paghawiran an bisan hino ha ira, ha dako nga kabido han kimay nga karuyag makigkatampo ha ira tubtob ngada han pas-ko.

Hi Kapitan Tinong inmulu ngadto ha ira masakit, duason, nanhuhupong, waray ayon an iya lawas hadto nga pasyada niya, ngan binmalhin gud hiya kaupay nga diri na ngani mayakan, bisan paglabot han iya mga kalungon hin balay nga nananawa, nanunuok nagsasarabat pagyakan ngan nagkakilalisang hin kalipay. An waray palad nga tawo diri na la buot lumusad ha iya balay nga diri la ighisum-ak hin usa nga pilibustero. Bis an iya patod, hi Don Primitivo, ngan han iya dara nga kinaadman han una nga mga tawo, waray na ha iya pakakalukba dida han iya diri pagyakan.

—*Crede, primo*, — an iya sagdon —kun waray ko kasuriti an imo mga papeles pinaut-utan an imo liog; kundi kun sinuritan ko ngatanan an imo balay, diri ka ginlalabtan bisan usa mo nga buhok. Kundi, *quod eventum, eventum; gratias agamus Domino Deo quia non in Marianas Insulis es, camotes seminando.*⁽²⁾

Mga kaagi nga sugad han kan Kapitan Tinong sayod hi Kapitan Tiyago. Salit dako gud an iya pagpasalamat, kadiri la niya pagsabuta kun hino an iya pagpasalamatan hadto nga dako nga kaupayan niya. Hi Dada Isabel nasiring nga milagro adto han Birhen ha Antipolo, han Birhen del Rosario, kun diri man han Birhen del Karmen, ta kun diri pa, kun diri pa gud, kay amo na la an iya mahatuturos, milagros ni Ntra. Sra. ha Correa: diri na gud dida hito magawas an milagro.. Hi Kapitan Tiyago diri nariwa, kundi nasiring hiya:

—Natuod ako, Isabel, kundi diri usa la hini an Birhen ha Antipolo; binmulig gud hini an akon kasangkayan, inin akon maurumagad hi Go. Linares nga, maaram ka man, nakikigdurugas bisan kan Go. Antonio Canovas, iton may retrato ha la Ilustracion nga diri nakikiangay pagpakita ha mga tawo kun diri luyo la nga bayhon.

Ngan diri niya naiilob in usa nga tawa ha dako nga kalipay kun nadudungog niya in mga sumat mahatungod han

mga hinabo. Ngan diri la harumamay. Ginhuhuringhuring hin tago nga hi Ibarra bibitayon; nga bisan waray sadang pagmatuuran nga hiya may sala, hini nga urhi may kinita nga makakapadig-on gud han sumbong; nga an mga datihan na mag-asoy nga matuod man gud an liburan nga ginhihi-mo magiginbarawalti, usa nga panalipdanan ha away, bisan diri hiro, kay kaiya na gihapon hin buhat hin waray sara-butan nga indiyó. Ini nga mga sumatsumat nakakahatag ha iya hin kahimyang ug kalipay.

Sugadsugad han pagkatipa han panhunahuna nira Kapitan Tiyago ngan han iya patod, an ira mga kasangkayan nagkakabuhag man liwat: may matinuuron hin mga milagro, may ha mga punuan, bisan kun inin urhi diri kaupay makusog. An magpakimilagro nagbubuhag liwat: an sakristan mayor ha Binondo, an parabaligya hin kandila nga babayi ngan han puno hin usa nga kopradiya nasiring nga kinikita nira an kamot sa Dios dida han Birhen del Rosaryo: an insik nga parapangandila, an iya kuruhaan hin kandila kun napakadto ha Antipolo, nasiring nagpipinaypayon ngan nagpapakiwakiwa han paa:

—Bali ikaw gonggong;⁽³⁾ Milihin Antipolo ito; ito milihén lupik ito iba; bali ikaw gonggong.

Dako an pagtuod ni Kapitan Tiyago hadto nga insik nga nagpapakamanaragna, nagpapakamananambal ug iba pa. Han panhimalara hini nga insik han iya asawa nga namatay, han may ikaunom na kabulan an tiyan, iya igintagna:

—Konnile ito lalake ngan nile pataylo, mamayi ito huwete-huwete!⁽⁴⁾

Ngan natawo hi Maria Clara basi matuman an ipinagnagna han waray bunyag.

Hi Kapitan Tiyago salit kay tawo nga hadlukon ug mahiniruton, diri masayon la tumuod, sugad han taga Troya nga Paris;⁽⁵⁾ diri niya mahihimo pagpalabihon in usa han duduha nga Birhen, paghirot nga an pinilian masina ngan magintinikangan hin dako nga kakurian. “Hinayhinay kita anay, nganiya pa, ha iya la ngahaw; bangin liwat maghikaraot.”

Amo ini an mga ruhaduha nga iya ginpapainuino nga umabot an hugpo nga ugop han mga punuan; hira Da. Victorina, D. Tiburcio ngan hi Linares.

Hi Da. Victorina an nagyiyinakan ha ngaran han tutulo

nga lalaki ngan ha ngaran man liwat niya, hinnabihan an mga panungbalay ni Linares ngadto ha Kapitan Heneral ngan nakadamo gud igpasambingay an kaangayan nga in usa katawo nga hataas in dungog magin-usa nga urupod.

—Na! — nganiya, —nagziring pa kami: ang zumiron ha maupay nga lambon, maupay nga tubal an iginhihigon.⁽⁶⁾

—Su . . . su . . . suhi, uday!—sinusnan han doktor,

May pipira na kaadlaw nga nagpapakaandalusa, iya kinukuha an d ngan iya liniliwanan hin z an s ngan waray gud hini ha iya nakakasagdon pagkuha ha iya ulo; gabay daw la say kuhaon ha iya an iya mga pakurong ngan mga pinanta.

—Oo,— nganiya, nahananabi kan Ibarra; — ito angay ha iya; nagzirin ako han ziyahan nga pagkita ko ini uza nga filibuztero. Ano an zirin ha imo han Hiniral, primo? Ano an imo izinumat didto, primo, ano nga notizya imo gindara ngadto mahatungod kan Ibarra?

Ngan han pag-abat la nga an iya patod naiiha hin pagbaton, nagpadayon, inaatubang hi Kapitan Tiyago:

—Tuor la ha akon, kun fatayon, kay zabuot ko asya an ihahatag nga pena tungur kan primo.

—Ginang, ginang!—tinmipa hi Linares.

Kundi waray pabalubo.

—Hay nga napakaiplomatiko ka na gud yana. Maaram kami nga ikaw an manaragdon han Heneral, nga diri nakakahimo hin bizan ano kun diri ha imo pumakiana . . . Ah! Clarita, kadako nga kalifay za pagkita za imo.

Hi Maria Clara bisan maupay na may ada la gihapon duas. An halaba nga buhok binutok ha luyo hin usa nga laso nga seda nga labsagon nga tagom an tina. Han pag-uswag naghatag hin katalahuran, hinmiyom hin masamdong ngan dinmaop kan Da. Victorina pagkarawat han harok nga kabatasanan.

Katapos han mga pulong nga hin-aaraan, nagpadayon an nagpapakaandalusa:

—Nakanhi kami pagvizita ha iyo; natalwaz kamo ha mga kakurian zalamat han iyo kazangkayan!— ngan sinmiplat ngadto kan Linares.

—Tinabangan sa Dios hi Tatay!— binmaton hin habubuay nga tingog an daraga.

—Oo, Clarita kundi an panahon ngan an mga mila-

gro linmabay na; kami an mga ezpanyolez nazirin kami: dalagan ngan ayaw tapur han Virgin.⁽⁷⁾

—Su. . . su . . . suhi!

—Amo, diri angay dumalagan.

Hi Kapitan Tiyago, nga tubtob ngada hadto waray pa pakakayakan, nagpasipara pagpakiana kan Da. Victorina ngan pinamatian niya hin maupay an baton:

—Kun asya ito, Da. Victoria, natuod ka nga an Birhen.

—Nakanhi kami prezizamente pakighimangraw ha imo mahatungur han Virhen, — nagbaton hin бага tiriguhon, tinutudlok hi Maria Clara; —kinahanglan maghiruhimangraw kita hin negozyo.

An daraga sinmabot nga diri hiya angay mamati; namiling hin pasasngilanan ngan pinmahirayo, nagpapangangapyot dida han mga lingkuran.

An ginkasarabutan dida hini nga ira hiruhimangraw uraura hin kawaray haros ug kadiri sukol han maupay nga ginawian, salit gabay naton diri na la igpahayag. Igo ta na la igsumat nga han pagburublag, ngatanan maglipayon ngan hi Kapitan Tiyago, pagkaunina, magsiring kan Dada Isabel:

—Pagpasabot ha fonda nga buwas may ada liwat panagtawo! Paghingandama hi Maria Clara nga ha sulod hin pira kaadlaw kakaslon hiya.

Hi Dada Isabel kinalasan ngan nagkinita ha iya.

—Makita ka na! Kun maumagad ta na hi Go. Linares, masaka malusad kita ha ngatanan nga uras dida ha palasyo; igkakaawa kita, magkakamamatay hin kaawa!

Ug asya ini an hinpapatungdan nga han mga ikawalo an uras ha aga han pagkabuwas puno na liwat hin tawo an balay ni Kapitan Tiyago, an ginkalainan la kay yana kakatsilaan la ngan kainsikan an iya mga kumbidado; an kababayin'an man mga espanyolas la ngan pilipinhon.

Haros ngatanan an aton mga kilala nakadto: hi P. Sibylla, hi P. Salvi ngan hin damo nga mga pransiskano ug dominiko; an tigurang nga tenyente han Guardia Civil, hi Sr. Guevara, labi na yana nga nagmumud-ot; an alperes nga nagpapakahitaas na nga uraura, naniniplat ha bawbaw han iya mga sugbong, nakakahunahuna nga usa hiya nga D. Juan de Austria; yana tenyente na hiya ngan tungod ha pagkakomandante; hi De Espadana nga nahadlok ug natahod pagsiplat han alperes ngan naglilikay han iya paniplat

ngan hi Da. Victorina nga waray hikakalipay. Hi Linares waray pa aabot: may mga tawo nga uraura kahagliputay in panhunahuna ngan nagpapakasiring nga kun maurhi hira may kanan usa kauras ha bisan la ano nga hinabo magigindako hira nga pagkatawo.

Didto han pundok han kababayin'an hi Maria Clara an ginlilinibak: an daraga naghatag ha ira hin katalahuran ug nakig-angay ha ira hin maupay nga buot, bisan kun waray kawad'i han iya kamasamdong.

—Psh!— nasiring in usa nga daraga; —malabyaw . . .

—Mahusayhusay. — nagbaton in usa, —kundi nakakapili pa unta ini nga lalaki hin diri sugad kalurong pagkit'on.

—An salapi gad ito; an lalaki pinapalit.

Ha lain nga pundok asya ini an karukayakan:

—Napakasal yana nga biritayon an una nga kasabot!

—Asya ito an siniring ko nga matagam; may ada iginliliwan dayon.

—Ada, kun mabalo . . .

Ini nga hiruhimangraw tingali hinbabatian han daraga nga nakada nalingkod hin usa nga lingkuran nag-iinayad hin uusa katagakan nga bukad, tungod kay ikinukurog an kamot, iginduduas ngan nagkikinagat han mga im-im.

Dida han alirong han kalalakin'an dagko nga tingog an hiruhimangraw ngan kaiya na gihapon, nahananabi han urhi nga mga hinabo. Ngatanan nagyayakan, pati hi D. Tiburcio, sapayan kan P. Sibyla nga waray pagyayakan, nanyayam-id.

—Nakabati ako nga hi V. R. maiwas dinhi hini nga bungto, P. Salvi?— nagpakiana an bag-o nga tenyente nga hinumukan han kaburut'on tikang makakarawat han bag-o nga katungdanan.

—Waray ko na sadang dinhi buhaton; aadto na ako pag-uukoy ha Manila . . . ngan ikaw?

—Mabaya man ako hini nga bungto,— binmaton, inmunat han lawas; —ginkikinahanglan ako han Gobyerno nga mangulo hin usa nga pundok hin mga sundalo nga magpupuo han mga pilibusteros ha mga lalawigan.

Siniplatan hiya ni Fr. Sibyla tikang ha ulo ngadto ha tiil ngan dayon talikdi.

—Hinbabaruan na kun ano in aabutan han puno nira? — nagpakiana in usa nga empleado.

—Nahananabi ka kan Crisostomo Ibarra?— nagpakia-

na in usa liwat. —Katahapan ngan kaangayan man liwat nga bitayon, sugad hadton pinanhidakpan hadton 72.

—Hahalinon!— nagsiring an lagas nga tenyente hin mamara nga tingog.

—Hahalinon! Amo la, hahalinon? Dayon nga kahalín, tingali!— nagdurungan in damo nga tingog.

—Kun ito nga batan'on,— nagpadayon hi tenyente Guevara, hinataas an tingog ngan waray tawatawa'— naghirot hin gutiay; kun waray hiya pagtinapod hin pipira dinhi katawo nga iya ginsisinuratan; kun inin aton mga piskales diri unta uraura kamatinukibon han mga sinurat, ito nga batan'on gawas na unta yana ha kasal'anan.

Ini nga pangasoy han tigurang nga tenyente ngan han iya paningog nakapahausa han mamarati nga waray na may nahibaro pagbaton. Hi P. Salvi sinmiplat ha lain nga bahin, tingali kun kadiri karuyag pakig-asdang han tigurang nga tenyente nga maraot an paniplat ha iya. Hinbuhian ni Maria Clara an mga bukad nga iya binibitbit ngan nahapaukoy. Hi P. Sibyla nga maaram humilom, бага sugad hin hiya la liwat an maaram pumakiana.

—Nahananabi ka hin mga surat, Go. Guevara?

—Nahananabi ako han iginsumat ha akon han abogado nga nanabang hin maupay sugad han nahihimo. Labot hin pipira karumbay nga ginsurat hini nga batan'on ha usa nga babayi sano gumikan ha Europa, mga rumbay nga amo an kinitaan han piskal nga may ada kuno gindudumtan kontra han Pamunuan, ngan gin-angkon hini nga batan'on, waray iba nga ipakakagsala ha iya.

—An igin-asoy hin usa nga tulisan ugса mamatay?

—Binagi han abogado kay an mao ngahaw nga tulisan nag-asoy nga waray gud, kakano pa man, igkahimangraw hira hini nga batan'on kundi ha usa la katawo nga ginngangaranan kan Lukas, nga kaaway man ngani niya, sugad han nakita unina, ngan naghikog pa liwat, tingali paghinulsol na han iya mga binuhat. Kinita nga an mga papel nga hin-agian ha lawas han minatay mga hinimuhimo la kay an mga kurit masugadsugad han agi ni Go. Ibarra may mga pito na katuig ngada yana, kundi diri sugad han iya agi hini nga bag-o salit katahapan nga an ginsubaran asya an surat nga ginkuhaan han iya kasal'anan. Labot pa an abogado nagsiring nga kun waray hi Go. Ibarra pag-angkon hini nga surat, dako unta an nahihimo nga kaupayan ha iya; kundi, han pakakita la hini nga surat igpamurud-as, nawad'an hin

pamurubuot ngan gin-angkon an ngatanan nga nahasusurat didto.

—Nasiring ka nga surat ngadto hin usa nga babayi?—nagpakiana in usa nga pransiskano, — ano man in paghikapti han piskal?

Waray baton an tenyente; siniplatan hin dalikyat hi P. Salvi ngan pumaharayo hin tigda, gintabok an ruwang hin dagko nga biksal, hamtang naghihiruhimangraw an iba.

—Dinhi kinikita an kamot sa Dios! —nagsiring in usa —pati an kababayin'an nagdudumot ha iya.

—Pinasuritan an iya balay basi matalwas, kundi waray paghunahuna nga may ada ngayan nakakasagaki,⁽⁸⁾ an iya babayi,— sinmagbang in usa, nagtitinawa. —Kamot sa Dios! Santiago ugop han Espanya!

Dida hini an tigurang nga militar in mukoy han iya paglinakatlakat ngan dumaop kan Maria Clara nga nagpipinamati han karukayakan, waray pagkikiwa didto han iya lilingkuran: ha iya mga tiil nagsasarang in mga bukad.

—Matagam ka nga daraga,— ginsiring han tigurang hin hinay nga tingog; —maupay an imo paghatag han surat . . . kay dida hini waray kabantaran an iyo pangukoy mga sano buwas.

An daraga waray pakayakan, kinmagat na la han iya im-im ngan ginkinita an militar nga nagtitiharayo. Salamat kay dinmaop hi Dada Isabal. Hi Maria Clara ginmahom pa pagkapyot dida ha iya panapton.

—Dada!— nganiya.

—Inaano ka?—nagpakiana, nalisang han pakakita han dagway han iya umangkon.

—Tugwayi ako ngadto ha sulod!— nangamaya ngan kinmapyot ha butkon han tigurang pagbuhat.

—Masakit ka, iday? Nanluluya ka, inaano ka?

—Nalilipong ako . . . iton mga tawo ha ruwang . . . masilaw kaupay . . . karuyag ko pumahuway. Sidnga hi tatay nga makaturog ako.

—Iginbabalhas ka hin mahagkot! Karuyag mo in siminti?

Hi Maria Clara pinmiling, sinmulod ha iya sulod ngan yawihan an purtahan ngan, tungod han kamaluya, pinmakapuklid ha salog, ha tungod hin usa nga ladawan, nagngunguyngoy.

—Iroy ko, iroy ko!

Ha tangbuanan ngan ha agianan tipakadto ha pantaw⁽⁹⁾ nasulod an silaw han bulan.

Waray hunong an pagtinuktok han mga balsi; napaa-bot ngadto ha iya higdaan an katatawa ngan an aningal han hiruhimangraw; nakadamo pagtuktok han purtahan han iya sulod hi iya tatay, hi Dada Isabel, hi Da. Victorina, pati hi Linares, kundi hi Maria Clara waray pagkiwa: naghuhuot an iya dughan.

Linmabay in mga uras; an mga kalipay ha tarangkaan natapos, hinbatian nga nagsisinaragyaw, nagkauupos an mga suga ngan nagkapaparong: nakadto pa, sinisilawan han bulan, waray pa gihapon pagkikiwa an daraga ha tungod han ladawan han Iroy ni Jesus.

An balay nagtikang hin pagmingaw, naparong an mga suga ngan hi Dada Isabel nagtawag liwat ha purtahan han sulod.

—Nahangangaturog ada!— sinmiring dinako an tingog; —tungod kay batan'on pa ngan waray mga kabarak'anan, baga in patay kumaturog.

Han pagmingaw na ngatanan binmuhat hiya hin hinay-hinay, naniplat paluyuluyo, kinita an pantaw, an mga binalayanan nga mga tanom nga binabanawagan han masamdong nga silaw han bulan.

—Usa nga himyang nga kabubwason! Tuok nga pagkaturog!— nagmugo hin gutiay nga tingog ngan mapasi-ngadto ha pantaw.

Nakaturog an bungto; say la hinbabatian, kun usahay, an kinaradol hin usa nga sarakyan kun nalabay dida han tulay nga kahoy nga nabalabag han salog nga inaaninawan han mapawa nga bulan.

Ihinangad han daraga an iya mga mata ngadto han maliaw nga langit; nanalso hin hinayhinay han iya mga singsing, nanhukas han iya mga ariyos, sudlay ug mga pinanta, ibinutang ngatanan ha hangbuyan han rihas ngan sumiplat ngadto ha salog.

Usa nga baluto nga puno hin kumpay naduong man ha may duruungan, ha tungod han tagsa nga balay nga aada ha ligid han salog. Usa han duduha katawo nga sakay han baluto hinmaw-as ngan sumaka han mga balitangan nga bato, linmayat han kuta ngan waray kaiha, aadi nagtitisaka han hagdan han pantaw.

Hinkit'an ni Maria Clara nga in mukoy han pakakita ha iya, kundi nadaliay la, kay an tawo nagtidaop hin hinayhinay ngan han may tutulo na la kapitad, in mukoy. Hi Maria Clara in misol.

—Crisostomo!— nakasiring, puno hin kahadlok.

—Oo, ako hi Crisostomo!—binmaton an batan'on hin mabug-at nga tingog;—usa nga kaaway, usa katawo nga may katadungan hin pagdumot ha akon, hi Elias, asya in nagkuha ha akon didto ha bilangguan nga ginhapilan ha akon han akon kasangkayan.

Sinmunod hini nga mga pulong in masakit nga kami-ngaw; hi Maria Clara tinmungok ngan pinapanunton an mga kamot.

Hi Ibarra nagpadayon:

—Ha atubangan han lawas ni nanay nga patay igin-sumpa ko an paglipay ha imo bisan kun maunano an akon palad! Ikaw nakahimo pagtalapas han imo pagsumpa, kay adto diri mo iroy; kundi ako, ako nga anak niya, nagtitipig ha iya ha akon panumduman ngan yana ginlakad ko an ngatanan nga kakurian makaabot la ako nganhi pagtuman han akon iginsaad ngan an palad asya in naglarang nga ikaw akon igkahimangraw. Maria, diri na kita mabalik pagkakita; batan'on ka ngan tingali mga sano nga adlaw makaulang ha imo . . . nakanhi ako pagsumat ha imo, ugsa ako lumakat, nga ginpapasaylo ta ikaw. Yana makadi na ako, magmalipayon ka unta!

Hi Ibarra nag-ilalakat kundi hinawiran hiya han daraga.

—Crisostomo!— nganiya;—kanan Dios pagbuot nga pumaabot ka yana nganhi pagluwas ha akon ha mga pagturaw . . . pamatii gad ako ngan unina paghukmi ako!

Buot ni Ibarra bumukalas hin mahinay, ha iya.

—Diri an pagkanhi ko pangaro ha imo hin mga kasayuran . . . nakanhi ako paghatag ha imo hin kamurayawan.

—Diri ako hito nga kamurayawan nga imo ihinahatag; ako la ngahaw in mahatag ha akon hin kamurayawan. Imo na ako ikinasisina ngan asya ini an nakakapait han akon kinabuhi.

Inmabat hi Ibarra han pagturaw ug kasakit han waray palad nga babayi ngan iya ginpakianhan kun ano an iya karuyag.

—Nga tumuod ka nga unob an paghigugma ko ha imo. Hi Crisostomo nahakatawa.

—Ah! ginruruhaduhaan mo ako, ginruruhaduhaan mo an imo sangkay tikang ha pagkabata nga waray ha imo pagtago magutiay man la nga panhunahuna!— nakasiring an daraga puno hin kasubo.— Sayod na ako! Kun habaro ka han akon kaagi, an mapait nga kaagi nga iginsumat ha akon han nahararaptay ako ha banig, maluluoy ka ha akon ngan diri ka mahakakatawa hinin akon mga kasakit. Kay ano nga waray mo pabay'i nga patayon ako han akon waray sarabutan nga magburulong? Ikaw ngan ako nagmamalipayon unta ngaduha!

Hi Maria Clara hinmunong nadaliay ngan magpadayon:

—Kay asya man an imo kaburut'on kay nagruruhaduha ka man ha akon, pasayluon na la ako han akon iroy! Usa han mga magpait nga gab-i nga igin-antos ko han mga kasakit, usa katawo nagsumat ha akon han ngaran han totoo ko nga amay ngan gindid'an ako nga mahagugma ha imo . . . kun diri ka anay han akon amay pasayluon han imo ha iya pagpasipara!

Hi Ibarra inmisol ngan nagkinita ha daraga.

—Oo— nagpadayon ini; —an tawo nagsiring ha akon nga diri gud niya itutugot nga kita magkaasawa, kay usa gud nga karat'an, ngan kun diri, mapipirit hiya hin pagpasamwak ha ngatanan, bisan pa makaburaw han bungto, nga an akon amay amo . . .

Ngan ihinuring ha talinga han batan'on in usa nga ngaran nga an tuman la nga naluwas, salit waray iba nga nakabati.

—Ano an mabubuhat ko? Ig-uunong ko, tungod la han akon paghigugma, an dungog han akon nanay, an kamurayawan han akon pinakaamay ngan an ngaran ha totoo ko nga kag-anak? Mabubuhat ko ini hin ikaw ngahaw diri say ha akon magsikway?

—Kundi, mga karig-unan, kinita mo in mga karig-unan? Diri kay matuod ka na la bisan kanay! — nakasiring hi Crisostomo, nakibang an lawas.

An daraga hinmukad ha iya dughan hin duha nga papel.

—Duha nga surat han akon iroy, duha nga papel nga ginsurat ha sakob han iya paghinulsol hamtang nagdidinadara ha akon ha iya tiyan! Iya basaha basi mo makita nga ipinanarangin ako ngan ginhingyap ako nga mamatay . . . kundi kawang la an panalinguha han akon amay nga gin-

mamit hin lunlon mga tambal! Ini nga mga surat hinngalimtan niya, han akon amay, didto han balay nga iya ginukyan ngan hin-agian hito nga tawo ngan gintinago, ngan waray ha akon ihatag kun diri igbalyo han imo surat . . . basi, kuno, may iya tapuran nga madig-on nga diri ako mapakasal ha imo kun diri kaburut'on han akon amay. Tikang hanganhi ha akon ito nga balyo han imo surat inmabat ako hin kahagkot ha sag-od han akon kasingkasing. Igin-unong ta ikaw, gin-ula ko an akon higugma . . . ano in diri mabubuhat hin usa nga babayi tungod la hin usa nga iroy nga patay na ngan hin duduha nga buhi nga amay? Hinbabaruan ko ba kun ano an gagamitan nira han imo surat?

Hi Ibarra nahapanganga. Hi Maria Clara nagpadayon:

—Ano pa an mabubuhat ko? Mahihimo ko ngayan an pagsumat ha imo kun hino an akon amay, mahihimo ko in pagsiring ha imo nga pangaruan mo hin pasaylo, hiya nga asya an nagraugdaog han imo amay? Makakahimo ba ako pagsiring ha akon amay nga pasayluon ka, makakahimo ba ako pagdangop ha iya sugad hin anak, hiya nga naghingyap nga ako mamatay? Waray ha akon bilin na la kundi an pag-antos, paghilom han akon kasugad ngan mamatay ha mga kabido!. . . Yana, sangkay ko, yana nga sayod ka na han makatatangis nga kaagi hinin waray palad mo nga Maria, mahakakatawa ka pa hinin akon kasugad?

—Maria, usa ka nga langitnon!

—Malipay ako kay nagmamatuod ka . . .

—Yana nasantop ako han akon kawaray palad, yana nga mawawara ka ha akon! Kundi nakabati ako nga kakaslon ka . . . —nagsiring an batan'on, binalhin an tingog.

—Oo.—nagdagmit pagsiring an daraga;—an akon amay naungara hini ha akon nga balos kay iya ako ghigugma ug ginmayuyo, nga diri niya turumanon, ngan balos ko ini ha iya basi la magmurayaw an iya kaukoy tungod hini nga bag-o nga iginkakaurupod, kundi . . .

—Kundi?

—Diri ko hikakalimtan an akon mga pagsumpa hin paghigugma ha imo hin unob.

—Ano man in nahuhunahuna mo nga bubuhaton? —nagpakiana hi Ibarra, nananalinguha hin pagtugkad han iya mga mata.

—An kabuwason gindudulman ngan an Kapalaran

nabubutnga hin kasisidman! Ambot kun ano in bubuhaton ko; kundi sabuta nga nakausa la ako hagugma ngan kun diri tungod hin gugma diri ako hangangadto hin bisan kanay. Ngan ikaw, ano in dadangatan mo?

—Usa la ako nga kalagiw . . . malikay ako. Ha sulod hin pira kadali hisasabutan an akon pagkalagiw, Maria . . .

Kinaptan ni Maria Clara an ulo han batan'on han iya duha nga kamot ngan hadkan nakadamo han mga im-im, hinangkupan ngan katapos iantaw ha iya hin tigda:

—Likay! likay!— nganiya; —likay ngan pag-upay na la . . .

Ginkinita anay ni Ibarra hin masiga nga mga mata, kundi ha usa nga sinyas han daraga an batan'on pinmaharayo, waray pakakatadong han paglakat.

Linayat niya liwat an kuta ngan sumakay ha baluto. Hi Maria Clara, nahangboy didto ha pantaw, nagkikinita han iya pagtiharayo.

Hi Elias tinmukas ngan kinmaob ha dako nga pagtahod.

LXII.

AN PALANAT DIDTO HA DANAW.

—Pamati, senyor, hinin akon nahuhunahunaan nga bubuhaton,— nagsiring hi Elias hamtang tinatadong nira an San Gabriel. —Tataguon ta ikaw ha balay hin usa ko nga sangkay ha Mandaluyong; dadad'on ko na la ha imo an imo salapi nga aadto akon kinuha ngan tinago ko ha puno han nunok, didto ha may linubngan han imo apoy; gumikan ka . . .

—Ngadto pag-ukoy ha lain nga tuna?— tinapos ni Ibarra.

—Pag-ukoy hin murayaw tubtob nga buhi pa. Damo imo kasangkayan ha Espanya, may salapi mo, makakapanalinguha ka nga pasayluon ka na la. Labi man ngani, an lain nga tuna mauruupay ta lugod pag-ukyan han aton lugaringon.

Hi Crisostomo waray baton; nagpinanmurubuot.

Hadto nga uras naabot hira ha Pasig ngan an ira baluto nagtikang pagsuba han salog. Dida ha Puente de Espanya may nagpapadalagan nga nangangabayo ngan binati in hilawig ug matil-is nga tunog hin silbato.

—Elias, — ngani Ibarra; —inin kawaray mo palad gumikan han mga binuhat han akon mga ginikanan, nakaduha mo na ako tabagi ha kataragman hin kinabuhi ngan diri la nauutang ko ha imo in mga kabaralsan ha buot kundi kay katungdanan ko in pag-uli ha imo han mga manggad. Nagsasagdon ka ha akon nga mag-ukoy ako ha lain nga tuna, kun sugad, upod ha akon, pagtampo kita pag-ukoy sugad hin magbugto. Dinhi waray ka man liwat kapalaran.

Hi Elias pinmiling hin masamdong ngan binmaton:

—Salamat! Matuod diri ako makakaagi hin higugma ug kalipay dinhi ha akon tuna, kundi mahihimo ko pag-antos ug pagkamatay dinhi ha iya, ngan, bangin pa, tungod ha iya, upayda na la. An karat'an han akon tuna maginkarat'an ko man, ngan tungod kay diri nagkakausa an aton panhunahuna, diri an kasingkasing nagkakaduruyog pagputok, bisan na la ighitarampo ako han akon mga igkasi dinhianon pag-antos hin usa la nga palad ngan hasabat ako han ira mga kasakit ngan an amon mga kasingkasing magtirig-ob pagtangis hin usa la nga kabiduan!

—Ta, kay ano man in pagsagduni mo ha akon nga gumikan?

—Kay ha lain nga tuna magmamalipay ka, kay waray ka katawo ha pag-ilob, ngan tungod kay ha adlaw nga mag-sakit ka tungod han imo tuna ikabubudlay mo hiya; ngan an pagkabudlay ha tuna nga natawhan asya an labi nga maraot.

—Diri matadong iton imo panhunahuna ha akon!—nakasiring hi Ibarra hin mapait nga pamulong; —waray ka hinunumdom nga, pag-abot ko gud la, say ko dayon bilngon an iya kaupayan . . .

—Ayaw, senyor, kasina kay waray ha imo sedang yaknon; hinaot pa unta managsubad ha imo! Kundi diri ko ikaw pinangangaruan hin diri sedang mahimo ngan ayaw kasina kun sidngon ta ikaw nga ikaw ngahaw diri nasabot hiton imo kasingkasing. Nahagugma ka han imo tuna nga natawhan tungod kay asya an igintutdo ha imo han imo amay; hinigugma mo tungod kay nakada an imo kalipayan, an imo manggad, an imo pagkabata, kay ngatanan sangkay, kay waray ka karawat dida ha iya bisan la ano nga karat'an; hinigugma mo kay kita ngatanan nahigugma hadton binuburuan naton hin kalipayan. Kundi ha adlaw nga hangadto ka ha kakablasan, mawaray mo na kaunon, darakpon

ka, iginsumbong ngan iginbaligya han imo la ngahaw igkasi lungon hin tuna, hito nga adlaw igdudumiri mo, ikaw, an imo tuna pati an ngatanan.

—Iton imo pulong, sangkay ko, nakakapikas hinin akon dughan,— nagsiring hi Ibarra nabibido.

Hi Elias tinmamod, nag-isip ngan binmalik pagyakan:

—Karuyag ko, la, senyor pagpakita ha imo han totoo ko nga binabati ngan paghirot nga magmasakit an imo kabubwason. Panumduma adton paghimangraw naton dinhi hini nga baluto, usa kagab-i nga bulanon, mausa kabulan na ngada yana, kumapin kun kumulang; hadto nga panahon malipayon ka pa. An mga inuungara han mga waray palad waray ha imo paabot; waray mo pamatii an ira sumbong kay sumbong hin mga magtinalapasnon; say mo lugod pinamatian an ira mga kaaway ngan, bisan dako kaupay an akon mga pangamaya, ginmapil ka ngadto han mga magtalumpigos ngan nakada la ha imo kamot nga ako maginusa nga tulisan, nakada ha imo nga pumapatay ako pagtuman hin usa nga marahalon nga pulong. Waray itugot sa Dios kay an tigurang nga namumuno han mga tulisan namatay . . . Nahagos in usa kabulan ngan yana lain na an imo panhunahuna!

—Katadungan mo, Elias, kundi inin tawo arualagad la han panahon: hadto napipiyong an mata ko, waray la ha akon, ngan ambot ano pa! Yana an maraot nga palad say nakapukrat han akon mata; yana kinikita ko an makalilisang nga baos nga nagdidinunot han aton bungto, nga nagtiti-rangrang ha iya mga unod ngan nagkikinahanglan nga kadkaron basi makuha. Ginpukrat nira an akon mga mata, ipinakita ha akon an kasamdan ngan iginpirit ha akon an pagkamatalapasnon! Kay ira man karuyag, magiginpilibustero ako, kundi pilibustero nga totoo; tatawagong ko an ngatanan nga waray palad, an ngatanan nga nabati ha sakob han iya dughan nga may nagpuputok nga kasingkasing, adton ngatanan nga nagsugo ha imo pagdangop ha akon. . . diri, diri ako magigintampalasan diri tampalasan an nanganaway tungod han iya tuna, diri! Kita, ha sulod hin tulo kagatos katuig inagbayan ta hira, inungad'an ta hin higugma, ginhingyapan ta hin pakigkaburugto, ano an iginbalos ha aton? An pagdarahog ug pagtiawtiaw, an pagdad'a ha aton hin diri sugad hin tawo. An Dios, sugad han siring, diri matalikod ha aton kay binmulig man han iba nga mga

bungto nga nangaway tungod han ira katalwasan.

Hi Ibarra nakurog, nag-iingat an iya mga mata.

Inmagi hira ha tungod han Palasyo han Heneral ngan inmabat hira nga nagkakilisang an mga sundalo nga bantay.

—Sinabot na ada an imo pagkalagiw? — nagmugo hi Elias. —Higda, senyor, tatabunan ko ikaw hinin kumpay kay aada kita aagi ha tungod hiton Polborista, bangin umusa iton bantay nga duduha kita.

An baluto, sakayan nga manipis ngan gutiay ngan banga nagkakanap la ha tubig.

Sugad han natahapan ni Elias, pinaukoy hiya han bantay ngan ginpakianhan kun tikang diin.

—Tikang ha Manila dinmulong hin kumpay ngadto han mga **oidor** ngan ha mga kapadian, — binmaton sinubad an paningog han mga taga Pandakan.

Ginmawas in usa nga sarahinto ngan nag-usisa kun ano.

—Sulong! — nagsiring; — bangin ka pumasakay ha imo baluto hin bisan hino, ha? May usa nga preso nga nakapalagiw. Kun hidakpan mo ngan dad'on mo nganhi ha akon susuhulan ta ikaw.

—Maupay, senyor; tipaunano an kahimo?

—Nasakita ngan maaram magkinatsila; ta, asya adto, kuydaw!

An baluto pinmaharayo. Hi Elias linmingi ngan say pa hinkit'an an lambong han bantay nga natukdaw ha pangpang.

—Mahiruhinay kita hin kanan usa kaminuto, — nagsiring hin gutiay nga tingog; igin-antaw an mga binutok nga sakate; — masulod kita ha salog ha Beata⁽¹⁾ basi kita pakasidngon nga taga Pena Francia. Hikikit'an mo an salog nga gin-awit ni Francisco Baltazar.

An bungto nakaturug ha sirong han masanag nga bulan. Hi Crisostomo binmuhat pagdayig han kamurayaw han kalangitan ug mga butang ngatanan. An salog hali-gutay ngan patag an mga ligid nga luob hin kumpay.

Ilinabog ni Elias an iya luran ngadto ha sagni, pinmurot hin halaba nga kawayan ngan kinmuha ha ilarom han kabanwaan hin pira nga baluyot nga waray sulod. Nagpadayon hira pagsakay.

—Hi ikaw, senyor, an tag-iya han imo kaburut'on ngan

han imo kabubwason, — ginsiring niya hi Crisostomo nga waray pagyayakan. — Kundi, kun tutugutan mo ako ma-usa kapulong, iini in akon igyayakan; panginano hin mapay hiton imo bubuhaton, titikangan mo an gubat, kay may ada ka salapi ngan pagsabot ngan igkikita ka hin damo nga butkon, kay iginkakairigo nga damo yana an waray panhihiayuni hini nga kahimtangan. Kundi, dida hini nga pakigharamlag nga iyo bubuhaton, an mga waray sala ngan waray sadang ipangaway amo an labi nga kukurian. An na-kaaghat ha akon hadton may usa na kabulan ngada yana hin pagdangop ha imo pangaro hin pangiba han mga sugo, asya ngahaw an nakakaagda ha akon yana hin pagsiring ha imo nga manhunahuna ka. An bungto, senyor, waray hunahuna hin pagbulag han Espanya; naaro la hin gutiay nga kagawasan, gutiay nga kamatadong ngan hin gutiay nga hi gugma. Maugop ha imo an waray panhihiayuni, an mga magtinalapasnon, adton namamagturaw, kundi an bungto diri maasa. Ako ngahaw diri ako matampo; diri manta ako magamit hito nga mga magbangis nga katigayunan kun diri dida na kun kitaon ko nga waray na paglaom dida han mga tawo.

—Kun amo ito, ako la nga usa! — nagsiring hi Crisostomo, diri na masagang.

—Amo na ito an unob mo nga turon?

—Waray iba, asya na gud la, saksi ko an Dios ug an akon amay! Diri ko igpapasibaya inin pagkuhai ha akon han kamurayawan ug kalipayan, ako nga waray ginhingyap kundi an kaupayan, ako nga nagtamod ug nag-antos han ngatanan tungod hin usa nga tuluuhan, tungod hin usa nga natawhan nga tuna. Ano an iginbalos ha akon? Iginludlod ako didto hin usa nga masirom nga bilangguan ngan paglamadyaan an akon pinangangasawa. Diri; an diri pagbulos usa nga katalapasnan, usa nga sala, daw pagpahiara nga mabuhat in iba pa nga panraugdaog! Diri; kay usa nga katalaw, usa nga kamaluya an pagtangis ug pagnguyngoy hamtang may kinabuhi pa ug dugo, hamtang inaayat kita hin mga pagtamsak ug mga pagpasipara! Ito nga bungto pagngangaranan ko nga lurong, ipakikita ko ha iya iton iya kahimtangan nga waray pulos; diri na magdumdom hin kabugtuan, kay waray lain kundi kamanampan la nga naninibad, ngan sisidngon ko nga patok hini nga mga panalumpigos, nabuhat ngan natigi an dayon nga kata-

dungan han tawo pangita han iya kagawasan!

Hi Elias tinmamod han ulo ngan manhayhay.

—Maupay! Makahimo ka pagdulong ha akon ngadto ha bukid?

—Tubtob ha pag-himutang mo hin waray kakurian! binmaton hi Elias.

Linmugwa hira liwat ngadto han Pasig. Nagsinakay hira hin waray tingol.

—Santa Ana!— nagmugo hi Ibarra, —nakilala ka hini nga balay?

Nahatutungod gud hira han urugyagan nga balay han mga hesuwitas.

—Dida hini nga balay nag-agi ako hin maglipayon nga adlaw!— nagsiring hi Elias. —Hadto nga panahon ikinabulan napakanhi kami . . . hadto nga mga adlaw, sama ako han iba; may salapi, may kaurupdan, nag-iinop ug naghihingyap hin kabubwason. Linalaoy ko an akon bugto nga babayi dida hiton sunod nga kolehiyo; iya ako tinatagan hin lunlon bul-iw han iya kamot . . . may upud-upod niya nga iya sangkay, usa nga mahusay nga daraga. Ngatanan linmabay sugad hin inop.

Waray hira paghimangraw tubtob han pag-abot ngadto ha Malapad-na-Bato.⁽²⁾ An nakagsakay nakausa, hin gabi, han Pasig hin usa hiton magpakawiwili nga kagab-ihon ha Pilipinas kun mga bulanon; kun natatago ha kasisidman an mga karat'an han tawo ug an kamingaw nakakatahob han waray pulos nga mga pulong; kun an Pagkakinaiya asya la an namumulong ha bug-os nga ginlarang, makakasabot kun ano an nakadto ha sakob han mga hunahuna han duduha nga batan'on.

Didto ha Malapad-na-bato an karabinero pinipiraw ngan han pakakita la nga an baluto waray luran nga sedang bawion, sugad han nababatasan nira hin pamawi didto hadto nga pamarantayan, iya pinalabay hin waray kaulangan.

An bantay nga sibil dida ha Pasig amo man, waray matahap hin maraot, salit waray ha ira paglabot.

Nagpapamalasibas nga umabot hira ha danaw, han danaw nga malinaw ug mahilom daw in usa nga gidadakui nga panganinawan. An bulan nag-aarupaop ug an Sidlangan inaalop hin mga limbaon nga tina. Ngadto ha antaw hinsiciplatan nira in usa nga lambong nga nagtitiharani.

—An lunday ini nga nagtitidaop, —nagayakan hi Elias;

higda kay tatabunan hinin sako.

Nagtitikaabat an mga lirik han sakayan.

—Tinatapo kita tikang ha tabi, — nagmugo hi Elias, nababaraka.

Ngan hininayhinay niya pagbirik an baluto ngan magbinugsay tipakadto ha Binangonan.

Kundi ha dako niya nga kabaraka an lunday binmalhin man liwat hin dulong ngan may uusa nga tingog nga naggiginuliat ha ira.

Pinmaukoy hi Elias ngan namurubuot. An sagni harayo pa ngan diri maiha maaabot na hiya han bala han mga pusil han taga lunday. Naisipan niya in pagbalik ha Pasig: an iya baluto maturutulin. Kundi, kawaray palad! may usa liwat nga baluto nga nagtitidaop tikang ha Pasig ngan didto inaabat an gimlat hin mga kapasete ug mga bayoneta hin mga sibil.

—Panhidakpi na ha aton!— nagsiring iginpurud-as.

Naniplat hiya han iya magbakod nga mga butkon ngan atubangon an amo na la nga sadang likyan, an Puro ha Talim,⁽³⁾ ngan ngadto hiya pagbinugsay, ubos an iya kusog. Nasulhog man an adlaw.

An baluto nagkakanap la; hinkit'an ni Elias didto ha lunday, nga nagtitibirik, in mga tawo nga nagkakatukdaw ngan namamagkinampay.

—Maaram ka mag-ulin?— nagpakiana kan Ibarra.

—Oo, kay ano?

—Kay waray ta lulutsan kun diri ako lumukso ha tubig pagwara ha ira. Kun hikit'an ako nga maambak ira ako paglalanaton, ngan maupay ako lumangoy ngan sumulinap . . . iaantaw ko hira ha imo ngan unina mapalinguha ka na la hin pangalagiw.

—Ayaw, iluba ta ini ngan unungi ta han aton kinabuhi!

—Kawang la, waray hinganiban, panmamatayon la kita nira hiton ira mga pusil sugad hin katamsihan.

Hadto nga dalikyat nabati ha tubig in pagtagusop daw usa nga puthaw nga ginbangga ngan isinubsob ha tubig, ngan sinundan dayon hin usa nga buto.

—lit' na man! — sinmiring hi Elias, ibinutang an bugsay ha sag-od han baluto. —Pagkita na la kita han gab-i han Pasko ha Pagkatawo didto ha linubngan han imo apoy. Pangalagiw!

—Ikaw?

—Ginbawi ako sa Dios ha magkurukuri pa hini nga katagman.

Naghugkas hi Elias; an iya bado ginusi ha iya kamot hin usa nga bala ngan nadungog in duha nga buto. Waray karikandikan, nakigkamot anay kan Ibarra nga nahapapahigda ha sag-od han baluto; katapos tumukdaw ngan umambak ngadto ha tubig, sinikaran an gutiay nga sakayan.

May naggugliat ngan waray kaiha inmutwal didto ha antaw an ulo han batan'on, kay pagginhawa, ngan matago liwat.

—Aadto! aadto!— nabati ni mga tingog ngan nanhagurong in mga bala.

Ginlanat hiya han lunday ngan han baluto: may uusa nga bagis ha tubig nga nagigintigaman han iya lakat nga nagtitiharayo na tikang didto han baluto ni Ibarra nga igin-aanod sugad hin waray sakay. Ikinapag-utnga han naglilintangoy pinalalanatan hin bala han mga sibil ngan taga lunday.

Naiiha na an palanat; an baluto ni Ibarra harayo na, an naglilintangoy nagtitiharani ha sagni nga may kakalim'an pa kadupa kaantaw. Pinan-gugul'an na an mga magburugsay, kundi hi Elias amo man liwat kay masukot na umutwal ngan ikinapag-utwal lain an tadong, dapit ada paglipat han maglalanat. An bagis ha tubig diri na nakakatigaman han lakat han naglilinurop. Nakausa pa hikit'i nga umutwal ha may mga napulo kadupa ngadto ha baybayon, pinabutan... nahagos in mga minutos; waray na may inmutnga dida ha bawbaw han mahamis ug malinaw nga danaw.

Mga tunga hin uras tikang hadto, usa nga magburugsay nagdidig-on nga nakakita didto ha ligid han baybayon hin dugo dida ha tubig, kundi an iya mga kaupdanan namagpilingpiling la, waray sasabuta kun pag-uyon adto nira, kun pagriwa ba.

LXIII.

AN KASAYURAN KAN P. DAMASO

Kanugon la han katambak ha talad han magpakaruruyag nga mga ayog ha pagkasal; an mga brilyante ha sakob han mga burutangan nga estutse an mga binurdahan nga pinya, an mga igagama, waray gud pakaaghat han panipliat ni Maria Clara. Nagsisiniplaton hiya hin diri nakakakita ug

diri nagbabasa han pahayagan nga nag-aasoy han pagkamatay ni Ibarra nga nalumos ha danaw.

Waray kaiha inabat niya in duha nga kamot nga pinmiot han iya mga mata ngan in usa nga malipayon nga tingog, nga asya an kan P. Damaso, nga nagsiring.

—Hino ako, hino ako?

Hi Maria Clara pinmuluspugos ngan sinmiplat ha iya hin may dara nga kahadlok.

—Lurong, nahadlok ka ano? Waray mo ako pagpapamulata, ha? Tikang pa la ako ha lalawigan, nakanhi ako pagtambong han pagkasal ha imo.

Ngan daupon nagtitinawa, ngan iya iduhol an iya kamot basi hadkan. Hinmarani hi Maria Clara, dapit nag-aalang, ngan dad'on an kamot ha iya mga im-im tungod hin pagtahod.

—Inaano ka, Maria?— nagpakiana an pransiskano nga nawad'an han kalipay ug napuno hin kalisang; — mahagkot inin imo kamot, iginduduas ka . . . masakit ka inday?

Ngan iya kabigon tipakada ha iya upod in kamainugayon nga diri sadang ikatahap ha iya, kinaptan an duha nga kamot han daraga ngan pagkinitaon ha nawong, sugad hin may iginpipinakiana.

—Waray mo na pagtapod hinin imo amay ha bunyag? — nagpakiana hin tingog nga kanan pag-uba; —kadi, lingkod didi ngan sumati ako hiton imo nabibiduan, sugad han imo hin-aaraan ha akon han gutiay ka pa, hadto kun nanganaro ka hin taro nga hirimuon nga batabata. Sayod ka nga minayuyo ta ikaw gihapon . . . waray ta ikaw kasi-nahi . . .

An tingog ni P. Damaso mahumok ngan mainugayon. Hi Maria Clara nagtuok.

—Nagtatangis ka? Ano in pagtangis mo, iday? Nag-away kamo ngan hi Linares? Hi Maria Clara nanarop han talinga.

—Diri ako hito buot mamati . . . yana!— ginmuliat. Ginkinita ni P. Damaso, puno hin paghitingala.

—Diri mo buot itapod ha akon iton imo sekreto? Diri ba gintuman ko an ngatanan nga imo naruyagan?

Ihinangad han daraga an iya mga mata nga malinuhaon, nagkinita ha iya nadaliay ngan magtinangis liwat hin duro.

—Ayaw gad pagtinangis, anak ko, kay iton imo mga

luha nakakasakit ha akon! Sumati ako hiton imo mga kasakit; masabot ka kun diri ba ginmayuyo ka hinin imo amay ha bunyag!

Hi Maria Clara nagtiduok ngan lumuhod ha iya atubangan, ihinangad ha iya an nawong nga puno hin luna ngan namulong hin an tuman la nga binabati:

—May higugma ka pa ha akon?

—Inday! . . .

—Kun sugad . . . tabagi hi tatay ngan ayaw igpadayon inin pagkasal ha akon! kay kun diri . . . tungod han ngaran han akon iroy igsusumpa ko ha imo nga mag-uunay ako!

Hi P. Damaso haros waray pagmamatuod han iya pinamamati.

—Han buhi pa hiya, — nagpadayon an daraga, — nakahunahuna ako hin pangahas kay naglaom ako ug tinmapod ako! Karuyag ko mabuhi basi ko hidunggan in sumat mahatungod ha iya . . . kundi yana nga patay na, waray ko na kinahanglan nga mabuhi ug mag-inantos!

Ini hinayhinay nga pag-asoy, gutiay la nga tingog, waray kaikag ngan waray upod nga luha.

—Kundi, lurong ka, diri ba hi Linares mauruupay kan . . . ?

—Han buhi pa hiya, nakakahimo ako pagpakasal . . . gin-isip ko an pagpalagiw ngan pagbiling ha iya . . . katapos han bendisyon . . . hi tatay waray iba nga tuyo kundi pakig-urupod la . . . Yana nga patay na hiya magpapakamatay ako ugsa ako ngaranan nga asawa hin iba nga tawo . . . Han buhi pa hiya mahihimo ko in pagpakamaraot kay kalipayan ko gihapon an paghibaro nga hiya buhi ngan tingali nahanunumdom ha akon, yana nga patay na waray ko na iba nga pagpipilian kun diri an kombento o an lubnganan.

An paningog han daraga may dara nga karig-on salit hi P. Damaso nawad'an han kamalipayon ngan dagos pagpinanmurubuot.

—Nahagugma ka gud ha iya hin totoo?

Hi Maria Clara waray pagbaton. Hi Fr. Damaso tinmungok han ulo ngan waray na pagyakan.

—Anak ko! — nagyakan katapos, nag-uuruon an tingog; — pasaylua ako nga gintagan ta ikaw hin kasakitan, waray la ako sasabot. Gindumdom ko an imo kabubwa-

son kay karuyag ko an imo kalipayan. Uunanhon ko in pagtugot nga pumakasal ka hin usa nga pilipino, basi ka magin-usa nga waray palad nga asawa ug maginmasulub'on nga iroy? Diri ko nakukuha ha imo hunahuna an imo hini-gugma salit tinigi ko an ngatanan, ginpasipad'an ko an ngatanan, tungod ha imo, tungod la ha imo. Kun magin-asawa ka niya, igtatangis mo unina an kabutangan han imo bana nga pagraraugdaugon ug pagtatalumpiguson hin waray sa-dang ipakaato; kun magin-iroy ka hiluluhaan ka han kahim-tangan han imo mga anak; kun papanag-admon, imo igin-andam ha mapait nga kabubwason; magiginkaaway hira han Tuluuhan ngan magkikinita ka nga panmimitayon kun pan-hahalimon man; kun diri mo tagan hin hibaro, aabaton mo nga pananaghukaan ngan pagpapasiparahan! Diri ko ma-hitutugot! Salit nagbiniling ako hin usa mo nga magigin-bana nga makakahatag ha imo hin pagkairoy, hin mga anak nga mananagsugo, diri panunuguon, nga magpapahimaan, diri pagpapahimaanon . . . Maaram ako nga an imo sang-kay tikang ha kabata maupay, gindara ko hiya sugad hin pagdara hin usa nga amay, kundi inaway ko hiya tikang la sabuton ko nga hiya an makakadarahig ha imo hin kasakit-an, tungod kay ginmayuyo ta ikaw, ginpaurog ug hinigug-ma sugad hin paghigugma hin usa nga anak; waray ko iba nga kaliawan kun diri ikaw; hinkit'an ta ikaw tikang han katawo; diri nahahagos in usa kauras nga diri ako ha imo hanumdom; ikaw la an akon kalipayan . . .

Ngan magtinangis hi P. Damaso sugad hin bata.

—Ada, ta, kun nahigugma kaman ha akon ayaw ako pagbidua ha kadayunan; kay patay na man hiya, masu-lod ako pagkamongha!

An tigurang tinmungko ha iya kamot.

—Pagkamongha, pagkamongha!— nagsiring. —Diri ka sayod, iday, han mga kaagi ug mga nanhihinabo ha sakob hiton mga kuta, diri ka sayod! Gabay ka pa ma-ginwaray palad dinhi ha tuna ngan diri didto ha sakob hin kombento . . . Dinhi ha gawas hibabatian an imo mga sumbong; didto mahunob la ha mga kuta . . . Ikaw mahusay, mahusay ka kaupay, ngan diri angay ha imo an pagkaasawa ni Kristo! Tuod la ha akon, iday, ngatanan hinngangalimtan ha urhi; mga sano hingangalimtan mo hiya ngan mahagugugma, hihigugmaon mo an imo bana . . . hi Linares.

—Kun diri an kombento . . . an kamatayon!— binalik pagluwas ni Maria Clara.

—An kombento, kun diri an kombento an kamatayon! — nakasiring hi P. Damaso. —Maria, tigurang na ako diri na ako makakagmangno ha imo hin halawig nga panahon, diri ko na masisigapno an imo kahimtangan . . . Pilia in lain nga kabtang, pangita hin lain nga higugma, lain nga batan'on, bisan hino, kundi ayaw la an kombento.

—An kombento, kun diri an kamatayon

—Ginoo ko, Ginoo ko! — namulong an padi, itinabon ha iya bayhon an mga kamot; — imo ako pinasisirutan, aantuson ko! Kundi, luwasa an akon anak . . .

Ngan atubangon an daraga:

—Karuyag ka magin-mongha? Matutuman; diri ko buot nga mamatay ka.

Kinaptan ni Maria Clara an iya duha nga kamot, idinuon ha iya dughan, hinadkan nga naluhod.

—Amay ko ha bunyag!— nganiya.

Unina hi Fr. Damaso ginmawas, masamdong, natamod ngan nagpapanhayhayon.

—Ginoo nga Dios, matuod ka tungod kay nasirot ka! Kundi hi ako an tagi hin kasalakban ngan ayaw say paululi an waray sala, bawia an akon anak!

LXIV.

AN GABI HAN PASKO HA PAGKATAWO

Didto ha igbaw hin usa nga bakilid, ha ligid hin sapa, natatago ha butnga hin kakahuyan in usa nga payag nga mga birikis an tuko. Ha bawbaw han atop nga kugon⁽¹⁾ nagkakantay an marampag ngan bungaan ug bukaran nga upo; mga sungay hin bugsok, mga ul-ulan hin baboy nga ihalas, an iba ngani may nanlalabaw nga tango, asya an sabong ha sakob hini nga payag. Naukoy didto in usa nga panimalay nga tag-alog nga parapanganop ug parapangahoy.

Ha lindong hin usa nga kahoy an apoy nagpipinamaros hin gihay nga hirimuon nga silhig hamtang in duduha nga apo nga lalaki nagbabayo hin humay nga ira dinuduyugan hin kanta ngan in usa man nga daraga nagsusulod ha usa nga singlot hin bunay, kidya ngan utanon. Didto ha luyo may duduha nga bata, lalaki an usa ug an usa babayi, nga

nag-uuyag ha harani hin usa liwat nga bata nga lalaki nga duason, masamdong an dagway, dagko an mga mata ug matarom an paniplat, nalingkod ha usa nga batang. Dida han iya magasa nga pamayhon hikikilal'an ta an anak ni Sisa, hi Basilio, an bugto ni Crispin.

—Mag-upay ngani iton imo tiil,— nasiring an babayi, —pagpiko kita hin piutay, ako in mapiot.

—Upod ha amon ngadto ha sampaw,— nasiring man an bata nga lalaki, —basi ka didto uminom hin dugo hin bugsok nga hinirisan hin kidya basi ka tumambok, kay tututduan ta ikaw hin pag-arualapon dida hiton mga bato nga gin-aambakan han mga sulog.

Hi Basilio tinmawa hin masamdong, sinmiplat han kasamdan ha iya tiil ngan sumiplat ngadto han adlaw nga naglalalaga.

—Igsudoy ini nga silhig, — nagtugon han daraga an apoy, —ngan ipalit hin bisan la ano inin imo kabugtuan kay aadi pasko.

—Libintador akon, libintador!— nagsiring an lalakihay.

—Ako ulo hinin akon batabata!— nagsiring an babayihay nga ginmunit ha tapis⁽²⁾ ni iya mana.

—Ikaw, ano man imo?— ginpakianhan hi Basilio han lagas.

Nagtalinguha ini pagbuhat, naghihimakuri, ngan du-maop han tigurang.

—Mamoy, — nganiya, —matuod nga nasakit ako hin kapin hin usa kabulan?

—Tikang ka namon hiagian nga nauunop ngan luob hin kasamdan ngada yana nakaduha na pagkadayaw;⁽³⁾ hu-nahuna namon mamatay ka . . .

—Dios in magbayad ha iyo; uraura kami hin kama-kaluluoy!— binmaton hi Basilio; —kundi, yana kay pasko man, buot ako tumugbong pagkita kan nanay ngan han akon bugto nga lalakihay. Ginbibiniling gud yana ako nira.

Kundi, intoy malaymay ka pa ngan iton imo bungto harayo; diri ka maabot ngadto ngada ha magkatutnga

—Waray sapayan, mamoy! Hi nanay ngan hadin akon bugto tingali yana waray kalipay; ha ngatanan nga tuig tirok kami hini nga adlaw . . . hadton inmagi nga sugad hini nangaon kami hin usa kabug-os nga isada kami nga tulo . . . hi nanay nagtitinangis gud hani pagpinamiling ha akon.

—Diri ka haaabot nga buhi ngadto ha iyo bungto, intoy! Niyang nga gab-i may ada ta manok ngan hin tapa nga baboy nga ihalas. liliwon ka hadin akon mga anak kun magpanguli tikang ha buhat . . .

—Damo imo anak, kundi hi nanay duduha la kami; bangin adi nakasiring nga patay na ako! Niyang nga gab-i; karuyag ko tagan hin kalipay, usa nga pinaskuhan . . . usa nga anak!

An tigurang inmabat nga nagluluha an iya mga mata, idinuon an iya kamot dida ha ulo han bata ngan magsiring dara han kaamdok:

—Baga ka in lagas na! Kadtuna, lakat, bilnga hi imo nanay ngan dad'i han pinaskuhan . . . nga hatag sa Dios, siring han imo pulong; kun nahabaro la ako han ngaran han imo bungto kinakadto ko han masakit ka pa. Kadtuna, intoy, bantayan ka unta sa Dios ngan han Ginoo nga Hesus. Hi Lucia, adin akon apo, maupod ha imo tubtob ngada hiton harani nga bungto.

—Kay ano, malakat ka?— ginpakianhan han lalaki hay. —Ngadto ha ubos may mga sundalo, damo in magkawat. Diri ka makita hadin akon libintador? Bung burungbung!

—Diri na kita magtatagutago?— nagpakiana an babayihay; —tinmago ka na nakausa? Matuod ba nga waray na sugad kamarasa han gindidinakop nga natago?

Hi Basilio nahapahiyom; pinmurot han iya tungkod ngan, puno hin luha an mga mata, nagsiring:

—Mabalik gad ako layon,— nganiya; —dadad'on ko adin akon bugto, makita kamo ngan igkakauyag niyo; ma-sugad ha imo kadako.

—Nag-iingka man liwat?— nagpakiana an babayihay; —kun sugad, ta, hiya an manmiriot.

—Ayaw kami hingalimti,— gintugon han tigurang; —dad'a inin tapa nga baboy nga ihalas ngan ihatag kan imo nanay.

Inupdan hiya han kabataan ngadto ha latay nga kawayan nga naagi ha bawbaw han naghahagawak nga tubig.

Inagbayan hiya ni Lucia ngan pinakapot ha iya butkon ngan dagos nira pagtiharayo.

Malaksi an lakat ni Basilio bisan la binutok an iya usa nga bitiis.

An Amihan naghahagurong ug an bungto ha San Diego ikinukurog hin kahagkot.

Asya an Gab-i han Pasko ha Pagkatawo kundi an bungto masamdong. Waray hinkikit'an bisan usa nga parol nga nabibitay ha mga tangbuanan, bisan gutiay nga aringasa waray binabati ha sakob han mga balay pagpasabot nga may kalipay, sugad han una nga mga tuig.

Dida ha sirong han balay ni Kapitan Basilio, ha may rihas, iginhihimangraw ini kan Don Filipino (nagkasangkay hira tikang inin urhi pagdakpon) ngan didto man ha usa nga rihas, namamagsiniplaton ngadto ha dalan, nakadto hira Sinang, hi Victoria, an iya patod ngan an mahusay nga lday.

An pakawad'on nga bulan pagsisirang pa la ngan nalambrag na ha bawbaw han kakahuyan ug mga balay ngan nakakahatag hin mag-itom ug magpakatitingala nga lambong ha tuna.

—Diri harumamay niyo nga palad an pagkatatalwas yana nga panahon!— ngani Kapitan Basilio kan D. Filipino; —matuod ginsunog an imo mga basahan, kundi an iba larulabaw pa ngani hito an nawara.

May usa nga babayi nga pinmaharani ha rihas ngan sinmiplat tipakadto ha sakob. Nagdidingga an iya mga mata, nanhihingas an kahimo, gumok ngan nalulugay an buhok: an iya dagway nga linalambrogen han bulan baga malain pagkit'on.

—Hi Sisa!— nakasiring hi D. Filipino, kinalasan, ngan umatubang liwat kan Kapitan Basilio hamtang an tuyaw napaharayo.

—Diri ba ito didto uukoy hin usa nga mediko?

Hi Kapitan Basilio nahapahiyom hin mapait.

—An mediko nahadlok nga igsumbong nga sangkay ni D. Crisostomo salit pinalakat didto ha iya balay an tuyaw. Yana layaw ngan tuyaw la gihapon, nagkikinanta, diri naglalabot hin tawo ngan aadto uukoy ha kagurangan . . .

—Ano pa an nanhinabo dinhi ha bungto tikang kami manhilakat? Maaram ako nga lain na an padi ngan bag-o na an alperes. . .

—Makalilisang nga panahon, an tawo tipaisol an lakat! —an mugo ni Kapitan Basilio nga nagpipinanumdom han nag-agi. —Masayod ka: han pagkabuwas tikang kamo nanhihilakat, hin-abatan an sakristan mayor nga nagbibiring-biring dida ha sakob han iya balay. Hi P. Salvi nabido ka-upay hini nga kamatay ngan an binuhat gintirek ngatanan an mga papel niya nga bilin. Ah! hi Tasyo an pilosopo

namatay man liwat ngan didto iglubong ha panlubnganan han mga insik.

—Kairo man ni D. Anastasio!—nanhayhay hi D. Filipo; —an iya kababasaan?

—Pinanunog han mga magpakidiyos kay asya an isip nira nga makakaupay sa Dios. Waray ko gud may nabawi, bisan na la an mga basahan ni Ciceron . . . an gobernadorsil-yo waray pagtalinguha pagpugong.

Ngaduha nangukoy.

Hadto ngahaw binati an masamdong ug mamingawon nga kanta han tuyaw.

—Maaram ka kun sano kakasla hi Maria Clara?— nagpakiana hi Iday kan Sinang.

—Ambot,— binmaton ini; —kinmarawat ako hin iya surat, kundi ha paghirot nga hisayuran ko diri ko la ginbaba. Kairo man ni Crisostomo!

—Nasiring nga kun diri tungod kan Linares binibitay hi Kapitan Tiyago, salit, ano in mabubuhat ni Maria Clara? —nagayakan hi Victoria.

Linmabay in usa nga bata nga lalaki nga nag-iingka; ngadto tadong an dalagan ha plasa nga tinitikangan han awit ni Sisa. Amo hi Basilio. Inabutan han bata an ira balay nga guba ug waray tawo; unina, katima hin damo nga pamakiana, nasayuran niya nga hi iya nanay tuyaw ngan naglilinakat ha bungto; mahatungod kan Crispin waray bisan mausa kapulong.

Pinahunob ni Basilio an iya mga luha, inilob an iya kaskakit ngan bisan guol pa, kinadto niya pagbiling hi iya nanay. Inmabot hiya ha bungto, nagpakiana hiya ngan gilayon hindunggan niya an kanta. Inilob niya an kasuol han iya bitiis kay karuyag humangkop kan iya nanay.

An tuyaw pinmaantaw dida ha plasa ngan ngadto tadong ha tungod han balay han alperes. Yana, sugad anay, may bantay ha purtahan ngan may nahangaw nga ulo hin babayi ha tangbuanan, kundi diri na ulo han Medusa kay kanan usa na nga batan'on nga babayi; alperes ngan hin kawaray palad diri magsama.

Tinmikang hi Sisa pagkanta ha tungod han balay, ngadto pagsisiniplat han bulan nga nalunghayaw ha langit ha butnga hin magbusag nga dampog. Ginkikinita ni Basilio kundi waray hiya gagahom pagduok, tingali kun naghuhulat hiya nga lumakat didto, naglilinakatlakat hiya, pasingadto,

pasinganhi, kundi waray hiya gagahom pagpaharani han kuwartel.

An batan'on nga babayi nga nakada ha tangbuanan nagpipinamati hin matiid han kanta han tuyaw nga ginsugo niya an bantay nga pasak'on an magkaranta.

Hi Sisa, han pakakita nga nagtitidaop an sundalo ngan pakabati han tingog hini nahadlok ngan dinmalagan, ngan sayod an Dios kun tiunano kalaksi dumalagan in usa nga tuyaw. Ginsunod ni Basilio, kundi tungod han kabaraka nga mawara ha iya, iya linanat hin dalagan, waray na pagdumdom han kamasakit han iya tiil.

—Kitaa na niyo iton iito nga bata nga naglilinanat hiton tuyaw!— nagyakan in usa nga suruguon nga babayi nga nakada ha tuna, nasisina.

Ngan han pakakita la nga waray bubulagi hin lanat, pinmurot hin usa nga bato ngan labayon an bata nganiya:

—Mananap! Ba daw la buhi inin ayam?

Hi Basilio inmabat hin sagantok ha iya ulo kundi waray pagtagad, nagpadayon la hin dalagan. Gin-usig hiya han kaayaman, ginlanat hin siyabaw han mga gangsa, pinanmuksan in mga tangbuanan pagkita ha iya ngan pinanabunan man in iba dara han pagkahahadlok nga mahanabo liwat in kasamok.

Pinmaabot hira ha gawas han bungto. Hi Sisa naghinayhinay han dalagan; harayo pa kaupay ha iya an iya maglalanat.

—Nanay!— ginuliatan han paghisiplati liwat.

An tuyaw, han pakabati han tingog, magdinalagan liwat.

—Nanay, hi ako gad!— ginmuliat an bata, ginugul'ana.

Waray pamamati ang tuyaw, an anak naghihingahinga na. Linmahos hira han mga karaan ngan haraniay na hira ha kagurangan.

Hinkit'an ni Basilio hi iya nanay nga sinmurop ngadto, sinmurop man hiya. An mga banwa, katagbakan, mga baknit ug mga gamot nga nanlalabaw ha tuna nakakaulang han iya dalagan. An anak nagsisinunod han lambong ni iya nanay dida han kakahuyan nga danay kun usa hatungod han sulhog han bulan, naghihilurulugwa ngan nagkakatagutago dida han mga kapaw'an ug mga kasisidman. Asya

adto an makatitingala nga kagurangan han kaaapuyan ni Ibarra.

An bata nakadamo hipakdol ngan hiparambo, kundi nabuhat la liwat, diri naabat hin maul-ol; ngatanan an iya kalag nakada ha iya mga mata nga nagsisinunod han hini-gugma nga lambong.

Inagian nira an sapa nga maliaway; an mga tunok han tangnan dida ha ligid nanulot ha iya mga tiil nga waray sapin: kundi diri hi Basilio nag-aasa pagbunlot han tunok.

Ha iya dako nga paghitingala, iya ginkikinita nga hi iya nanay nasurop ngadto ha kasuksukan ngan sinmulod ha purtahan nga kahoy nga asya an nakakasada han lubnganan han tigurang nga katsila ha sirong han nunok.

Hi Basilio nag-isurulod man kundi hin-abutan niya nga tinakpan an purtahan; dinudun'an han tuyaw didto ha sakob han iya magasa nga butkon, nalulugayan han buhok, basi diri mabuksan.

—Nanay, hi ako gad, ako, hi Basilio, imo anak! —ginmuliat an bata nga pinmakatumba na la dara han kakapoy.

Kundi an tuyaw waray tuturos; naninikad hin panuon.

Ginpukpok ni Basilio an sada, pinudol han iya ulo nga nagdudurugo, nagtinuok, kundi kawang la ngatanan. Naghinayhinay hin pagtindog, siniplatan an kuta kay iya ginhuhunahunaan hin pagsaka, kundi waray niya hinsiplatan nga sadang sak'an. Iya linibot ngan nakakita hin usa nga sanga han mamino nga nunok nga iginkakabangday hin igkasi sanga hin lain nga kahoy. Iya ginsaka, an iya paghingyap hin nanay nakakapapiskay ha iya, nagpapangangalahit hiya dida han mga sanga tubtob han pagsangpot niya ngadto han kanan nunok ngan didto hinkit'an niya nga hi iya nanay nagdidinuon pa dida han sada han iya ulo.

Tungod han karasikas han mga sanga nakapanginano hi Sisa; binayaan an sada ngan mag-idadalagan, kundi an anak inmambak didto han kahoy ngan gumahos ha iya ngan maghinarok, katapos hini maunop.

Hi Sisa nakapanginano han nagdudurugo nga agtang nga say niya gintinutok, haros nanhuhulwa an tawutawo ha iya mga mata; iya pinanginano an nawong ug an iginduduruas nga dagway nakapukaw han iya pamurubuot; daw sugad hin inalpan hin kasilaw an iya panhunahuna, hinkilal'an niya an iya anak ngan gumuliat, nahaparugmok

dida han nauunop pa nga bata nga iya dapit nagahos ug ginluob hin harok.

Iroy ug anak waray na pamagkiwa.

Han paghimagutaw'i kan Basilio say niya dayon kinita nga hi iya nanay waray pagkikiwa. Iya gintinawag hinmaghinuklugon nga mga pulong kundi han pagsabot la nga waray na pagginginhawa ug waray himagutaw'i, binmuhat, napasingadto han sapa ngan sumarok hin tubig dida hin linitom nga dahon hin saging ngan pagwigtakan an ginduduruas nga bayhon ni iya nanay. Kundi an tuyaw waray gud pagkiwa bisan magutiay, waray na pumukrat han mga mata.

Nalisang hi Basilio; iya pinamatian an kasingkasing kundi mahagkutay na an dughan ug waray na pagpuputok; idinupo niya an iya im-im dida han im-im ni iya nanay, kundi waray abat hin magutiay la nga pagginginhawa. Kinupkupan na la niya an minatay ngan magtinangis hin waray kaluoy.

Masanag kaupay an bulan didto ha langit, mahalaya-hay an harupoy ngan ha ilaron han mga banwa nanhuhuni an mga budlo.

Adto nga gab-i han kapawa ug kalipay hin kadam'an nga kabataan nga ha sakob han ira mga pagkabalay nagsasaurug han kagab-ihon nga tugob hin magtam-is nga hinumduman, kagab-ihon nga iginhahandom han siyahan nga gugma nga iginawad ha tuna tikang ha langit; adto nga gab-i nga an ngatanan nga binunyagan nga pagkabalay nangangaon, nag-iirignom, nagsasarayaw, namamagkaranta, nagkakatatawa, namamag-urugyag, namamaghigugma, namamagharukay . . . adto nga gab-i nga ha kahagkutan nga tuna usa nga katingalahan han kabataan, nga gin-aandaman han surundanon nga kahoy nga pino nga pinanmimitayan hin mga suga, mga batabata, mga karan'on, mga magranggat nga papel nga nakakaburarat han ira huboy nga mga mata, adto nga gab-i waray pakahatag kan Basilio hin bisan ano kundi pagkailo. Ambot man daw! Tingali ha balay han mamud-uton nga P. Salvi nag-uurugyag man an kabataan, tingali gin-aambahan didto inin:

"An Pasko naabot

An Pasko nalakat"⁽⁴⁾

Nagtitinangis ug nagnginginuynoy an bata ngan han paghangad han ulo nakakakita hin tawo nga nagtitinukdaw ha tungod niya ug nagkikinita ha iya. Ginpakianhan hiya

han tawo hin mahinay nga tingog:

—Anak ka?

Tinmangdo an bata.

Ano in imo nahuhunahuna nga bubuhaton?

—Iglulubong!

—Didto ha lubnganan?

—Waray ko salapi, ngan diri man ngani matugot iton padi.

—Ta, ano man? . . .

—Kun bubuligan mo ako..

—Nanluluya ako kaupay, — binmaton an tawo nga pinmakalingkod ha tuna hin hinayhinay ngan mangalinduon han duha nga kamot; — samad ako... may duha na kaadlaw nga waray ako kakaon ngan kakaturog... Waray may pinmakanhi nga tawo yana nga gab-i?

An tawo in mukoy ngan magpinanmurubuot, gin-kikinita an makairindig nga dagway han bata.

—Pamati! — nagsiring hin labi pa kamaluya nga tingog! — bangin diri man ako kapawaan... Ha ikakaruhan kapitad tikang dinhi ngadto ha tabok hiton sapa may tinambak nga isurungo; dad'a nganhi, tambaka dinhi ngan ibawbaw dida inin amon mga lawas; katima tabuni kami liwat hin kahoy ngan suriti, dakua la nga tap-ong basi kami maagbon. . .

Naniid hi Basilio.

—Katapos, kun waray umabot nganhi nga tawo... kutkuta ini dinhi kay igkikita ka hin damo nga salapi... imo ito ngatanan. Pagtuon!

An tingog han tawo nagtitika-an-tuman na la nga hin-sasabutan.

—Pamiling na hin kahoy nga tarap-ungon... bubuligan ta ikaw.

Linmakat hi Basilio. An tawo inmatubang ha Sidlangan ngan mamulong sugad hin nangangaraba:

—Waray na ako... Ako mapatay nga diri ko makikita an pagsulhog han kaagahon ha akon tuna . . .! kamo an makakita sauruga niyo . . . ayaw niyo hikalimti an nagkapupuklid ha kasisidman han gab-i!

Ihinangad an mga mata ha langit, an iya mga im-im nagluwas hin usa nga pangamuyo, katapos tumungok ngan maghinayhinay pagtikapuklid ha tuna...

Mga ikaduha kauras tikang hadto, hi Hrmama Rufa

nakadto ha pantaw⁽⁵⁾ han iya balay naghihiram-os ugsa lumusad pagsingba. Nagkikinita hiya ngadto han harani nga kagurangan ngan didto kinikita niya nga nag-uusbok in tikadako nga aso; nagkuriot hiya dayon, ngan tungod hin langitnon nga kasina, nagmugo:

—Hino ito nga irihis nga nagkakaingin⁽⁶⁾ aadi adlaw nga iglililihi? Salit naabot in damo nga maraot! Hangadto ka ngani ha Purgatoryo diri ta ikaw kukuhaon didto nga salbahis ka!

KASAYURAN NGA URIHI

Tungod kay buhi pa an kadam'an han mga tawo nga aton hinnabihan dinhi, ug an iba waray na sasabuta kun hain yana, makuri kaupay an pagsurat han totoo nga kasayuran . . . Kundi bubuhaton namon sugad han amon mahimo. Han pagsulod ni Maria Clara ha kombento lumakat hi P. Damaso ngadto pag-ukoy ha Manila, sugad kan P. Salvi nga hamtang naghuhulat kaobispo, masukot magwali ha singbahan ha Sta. Clara, labi na kay may dako nga katungdanan niya nga ginkakaptan dida han kombento hini nga mga monghas. Waray kahagos in pira kabulan, hi P. Damaso kumarawat hin sugo tikang ha M. R. P. Provincial hin pagkakura didto hin usa nga lalawigan nga harayo. Nasiring nga ikinabido gud ini kaupay nga sugo nga han pagkabuwas hin-abatan na la nga patay didto ha iya higdaan. May nasiring nga namatay hin sakit nga apoplehiya, an iba nasiring nga tungod hin ngarat, kundi an mediko asya in nakahatag hin kalinaw han ngatanan nga ruhaduha kay nasiring nga namatay hin tigda.

Bisan hino han aton mga bumarasa waray na makilala kan Kapitan Tiyago kun kumita. May pira pa kasimana ugsa hi Maria Clara sumulod kamongha inalpan hin kasakit nga waray sugad nga nagtikang pagginasa ug pagminasamdong, pagtinakmuron ngan kadiri pagtapod bisan kanay, sugad han iya hadto anay sangkay, an waray palad nga Kapititan Tinong. Han paghisulod na ni Maria Clara ha kombento, nagsugo han iya matinangison nga patod, hi Dada Isabel, nga tirukon ngatanan an mga panapton ug mga ginamit han iya anak ug han iya asawa nga namatay ngan mapasingadto ha Malabon, kun San Diego man, kay karuyag na la niya mag-uusaan. Say inatubang an liyampo ngan an

bulang hin waray kaluoy, ngan magtikang pagtabako hin apyan. Diri na tigkadto ha Antipolo ngan diri na tigpamis: hi Da. Patrocinio, an iya una nga kasuhay ha pagdiyos, diri tiaw an pagdako han buot nga ha singbahan nagkikinaturog na la hamtang nagwawali. Mga sano, ha mga kulupay, kun hasudoy kamo ngadto ha dalan Santo Cristo, igkikita niyo nga magliliningkuron ha usa nga tindahan hin insik in usa katawo nga gutiay, madarag, magasa, gangko, nanlulunod iton mga mata nga daw an pinipiraw, maghugaw iton mga im-im ug mga kulo ngan magkikinita hiton manlalabay hin baga sugad hin diri nakakakita. Ha pagsisiron hikikit'an niyo nga mabuhat hin himakuri ngan matungkod tipakadto hin usa nga mahugaw nga balay ha pagliko hin usa nga malamiri nga likduan, diin ha igbaw hiton purtahan mababasa in dagko ug magpula nga kurit: FUMADERO PUBLICO DE ANFION. ⁽¹⁾ Asya ini an hi Kapitan Tiyago nga bantugan hadto ug yana waray na ngani nakilala bisan an sakristan mayor.

Hi Da. Victorina dinmugang hin pagpakakatsila kay labot la han iya mga pakurong ug pagpakaandalusa, nagbatahan hin say hiya magdadara han mga rinda han kabayo nga sangat han kotse ngan hin pagtugon kan D. Tiburcio nga umukoy la. Tungod han kamaarupaop na han iya paniplat, nga amo an tinikangan han magraot nga nagpapangabot, yana nagamit na hin salaming ha mata nga baga nakakadugang pa han iya kabantugan. An doktor waray na tikang hadto, sug'i pagtawag ha pamulong hin masakit; an mga suruguon masukot, ha sakob hin usa kasimana, makakita ha iya nga waray ngipon ug ini, sayod na man an mga bumarasa, tigaman nga may maraot ha sakob han panimalay.

Hi Linares, an uusa la nga nagahom pag-ugop hini nga waray palad, maiha na nga napahuway ha Pako dara hin pagkalibang hin utol ngan han maraot nga pagdara ha iya han iya hipag.

An hayaw nga alperes inmulu ha Espanya tenyente na, kundi tungod ha pagkakomandante, ibinilin an iya hinigugma nga asawa nga tigsul-ot la gihapon hin pranela nga haros diri na mahaasoy kun ano nga tina. An makaluluoy nga Ariadna, ⁽²⁾ han pagsabot nga binabayaan, sugad han nahinabo han babayi nga anak ni Minos, inmatubang man han irinmon ngan han tabako: nainom ngan natabako hin waray kaluoy nga ginkakahadlukan na, diri la han kadarangan'an,

kundi pati han kababayin'an nga kalagasan ngan kabataan.

Ambot kun mga buhi pa an aton mga kilala didto ha bungto ha San Diego, kun waray lugaring pagkamamatay han pagbuto han bapor LIPA nga parakadto hadto nga lalawigan. Tungod kay waray man may nalisang panginsayod kun hira hino adto nga nanhiunong hadto nga pagbuto kun kanda kanay adto mga paa, mga butkon, nga nag-sasarang didto ha Puro ha Comvalencia ngan didto ha daplin han salog, waray naton yana kalibutan kun nahaupod ba didto in kilala han aton mga bumarasa. Igo na namon igpasalamat, sama han Pamunuan ug han mga pahayagan hadto, an kasayod nga an uusa la nga prayle nga sakay han bapor nahagawas ngan waray na namon gin-uungara nga bisan pa ano. An ginkakasuruk'an gud namon nga hihi-rutan asya an kinabuhi han mga maghadong nga kapadian nga itugot kunta sa Dios nga managhadi ha Pilipinas ha kamaihaan nga panahon basi ha kaupayan han aton mga kalag.

Waray na may hinsayuran mahatungod kan Maria Clara nga bisan pa ano, sapayan han sumat nga daw sugad kuno hin aadto na ha ilarom hin lubnganan. Nagpakiana kami hin mga tawo nga may mga kagahaman ha sakob han birilhon nga kombento ha Santa Clara, kundi waray ha amon may pinmaid pagsumat bisan mausa kapulóng, waray gud bisan an mga yangbatan nga magpakidiyos nga kababayin'an nga nakarawat han bantog nga piniritos nga atay hin manok ngan han labi pa kabantog nga tunluban nga ginngangaranan nga **salsa de las monjas**, nga linuto han makinaadmananon nga parapanluto han mga birhen han Ginoo.

Kundi!

Usa kagab-i han bulan ha Septyembre, nahinagubuhob an bagyo ug nahinarapas dida han mga pirok han dagko nga balay ha Manila; an dalugdog nahinarangkaol ha ikinagirugihot: an mga kikidlat ug mga lilinti danay magtiwak-ha tigdalikyat han agi han hangin nga ikinababaraka hin diri samahan han mga tawo. Diri harumarnay an uran. Ha usa kapagkikidlat danay makita in usa nga atop, usa nga sada nga ilinulupad ug naghuhurampang tipaubos: waray kinikita nga sarakyan ug maglalakat ha mga dalan. Kun napapapas na an kinanuog han dalugdog didto ha hirayo. nababati an dapit pagharoy han hangin nga say naglalapdos

han uran ug say nakakapataratak han mga turo dida han mga kapis han tangbuanan nga sinadhan.

May duduha nga sundalo nga naninirong dida han balay nga gintitindog ha harani han kombento: asya in usa nga raso ngan hin usa nga kabo **distinguido**:

—Mag-iinano kita dinhi?—ngani han raso;— waray may nagpapanlakatlakat... angay kita sumaka hin usa nga balay; iton akon iginkakaupod aada uukoy ha dalan Arzobispo.

—Harayo ngadto, maghuhurulos kita,— binmaton an kabo.

—Kay maeno ito, diri la kita pamatayon hinin lilinti?

—Ah! kahadlok mo man; inin mga monghas may ada ito hira dakop hin linti nga diri hira say pudkan.

—Oo!—ngani han raso,— kundi, ano in pulos hito hin aadi masirom adin gab-i?

Ngan sumiplat ha igbaw han kasisidman; hadto nga-haw kinmislap in usa nga kikidlat nga sinundan hin dako nga lilinti.

—Hiyay! Susmaryosep! — ⁽⁴⁾ nakasiring an sundalo nga nangudos ngan binugnot an iya kaupod.—Tana!

—Inaano ka?

—Tana, tana kita!— nagtitilib an mga ngipon han kahadlok.

—Ano imo hinkit'an?

—Usa nga makaharadlok!— nakasiring nangungurog.

—Makaharadlok?

—Didto ha bubong . . . an mongha ada ito nga paratirok hin бага kun mga magkatutnga.

An kabo hinmiling man kay karuyag kumita.

Kinmislap liwat in usa nga kikidlat ngan nagkugis han langit in kalayo ngan sinundan hin makalilisang nga kanuog.

—Hesus!— nakasiring ngan mangudos man liwat.

Matuod man gud; dida han masilaw nga pawa han kikidlat iya kinita in natukdaw nga mabusag didto ha bubong han atop, nga nahangad ug nasiplat ha langit han mga mata ngan natigbaw han kamot daw an nangangaraba. An langit nabaton la hin mga lilinti ug mga dalugdog!

Sunod han dalugdog binati in usa nga malanoy nga pagharoy.

—Diri daw adi hangin, balo daw adi!— sinmiring an raso dapit pagbaton han gumos ha iya kamot han iya kaupod.

“Hay! haay!” binabati gud nga nalutod dida han harap han uran; an hagubuhob han hangin waray pakakabagi hadto nga matam-is ug makapapaid nga tingog nga puno hin kasakit.

Nag-idlap liwat in usa nga mabislaw nga kikidlat.

—Diri, diri ito panulay!— nakasiring an kabo; —aadto hinkikit’an ko, mahusay baga an Birhen . . . Tana, igpapasabot ta!

An raso waray na paghulat hin ikaduha nga siring, ngan hira ngaduha nagkalakat.

Hino adto nga naghaharoy ha butnga han gab-i bisan duro an hangin, an uran ug an lilinti? Hino ba adto nga uray nga asawa ni Hesukristo nga natigi han bagyo ug napili han makangingirhat nga gab-i ug han kahaluagan nga langit ha pagluwas, tikang didto hin usa nga kahitas’an nga kataragman, han iya mga sumbong sa Dios? Tinalikdan ba han Ginoo an iya altar ha sakob han kombento ngan diri na namamati han mga pangamuyo? Nakakasagpo ba an atop han mga hingyap han kalag nga sumaka ngadto han lingkuran han Maginluuyon?

An bagyo kinmusog han bug-os nga gab-i; waray gud inmidlap nga bituon; an mga haroy nga magpakapapaid, sakot han ngurob han hangin, waray pagbanaos, kundi pinakabunglan la han Kalibutan ug han mga tawo; an Dios nag-agma kundi waray pakabati.

Han kabuwas, han malinaw na an langit ug nasirang na hin mapawa an adlaw, may in mukoy nga usa nga sarakyan ha tungod han purtahan han kombento ha Santa Clara, nga hinawasan hin usa katawo nga nagpakilala nga usa hiya nga punuan ngan nangaro nga igkahimangraw dayon han abadesa ngan hin pagkita man han ngatanan nga monghas.

Sumat nga dinmaop in usa nga mongha nga naghurulos ngan gurayguray an sukrob, nagtitinangis ngan nagsisinumat hin magpakalilisang nga asoy ngan nangaro nga katabagan hiya hadto nga punuan patok han mga panalumpigos ha sakob han kombento. Sumat man liwat nga ini nga mongha mahusay nga waray sanglit, nga labi pa hin kamahusay an mga mata nga waray na masugad.

Waray la igbali han punuan; nakighinimangraw la han abadesa ngan talikdan, bisan duro an paglinuha ug pakimaluoy. An batan’on nga mongha nagkinita na la nga

tinatakpan liwat an purtahan han punuan, sugad hin usa nga binilanggo nga nagkikita nga tinatakpan an agian ha langit kun daw lugaring an langit sama hin kamapintas ug kawaray paid han tawo. An abadesa nagsiring nga tuyaw kuno adto nga mongha.

Tingali an tawo diri maaram nga ha Manila may Hospicio nga burutangan han mga tuyaw, kun tingali man nakasiring nga an kombento han mga monghas urukyan hin mga tuyaw, bisan kun may nasiring nga adto nga tawo waray sarabutan, labi na an mahatutungod ha pagpahamtang kun in usa katawo tuyaw o diri.

Isinusumat man liwat nga an Heneral J⁽⁵⁾ . . . nakahunahuna hin lain han paghibaro hini nga hinabo; nakaisip hin pag-agak han tuyaw ngan iya pinangaro.

Kundi han pagkadtua na pagkuha waray na may ginmawas nga mahusay ug makaluluoy nga daraga ngan an abadesa waray tugot nga pagsuduyon an kombento, say igindidig-on an ngaran han Tuluuhan ug an mga Santos nga Kasuguanan.

Salit waray na hinabihi adto nga hinabo sugad man an waray palad nga Maria Clara.

KATAPUSAN⁽⁶⁾

JESUS E. PERPIÑAN
Tagdumara, Bureau of Private Schools

LUIS MONTILLA
Puno, Philippine Historical Committee

EUFRONIO M. ALIP
Pangulo, Philippine National Historical Society

JOSE P. BANTUG
*Cultural Attache, Philippine Embassy
to Spain 1953-1955*

LEONCIO LOPEZ RIZAL
Charter Member, National Research Council

VICENTE ROSA
Ex-Secretary, Department of Public Works and Communications

EDUARDO QUISUMBING
Tagdamura, National Museum

LUIS MONTILLA
Executive Director

VEDASTO G. SUAREZ
Assistant Director and Secretary

TINAPURAN PAGPADAYAG

LEONCIO LOPEZ RIZAL, Api.

LUIS MONTILLA, Api.

JOSE P. BANTUG, Api.

VICENTE DEL CARMEN, Api.
